

सर्वजनिक अर्थशास्त्र

M.A. (Economics)
First Year
EC1002

SAVITRIBAI PHULE PUNE UNIVERSITY

School of Open Learning
(Distance Education Program)

लेखक

प्रा. नामदेव डोके

मॉडर्न कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय

गणेशखिंड, पुणे. १६

मो. ९९२२७५०५१३

ईमेल : d.namdev@gmail.com

प्रा. बी. जी. सवाईशिक्रे

मॉडर्न कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय

गणेशखिंड, पुणे. १६

मो. ९६०४९४१२५५

ईमेल : bgsawai@gmail.com

All rights reserved. No part of this publication which is material protected by this copyright notice may be reproduced or transmitted or utilized or stored in any form or by any means now known or hereinafter invented, electronic, digital or mechanical, including photocopying, scanning, recording or by any information storage or retrieval system, without prior written permission from the Publisher.

Information contained in this book has been published for School of Open Learning, Savitribai Phule Pune University, Pune by VIKAS Publishing House Pvt. Ltd. and has been obtained by its Authors from sources believed to be reliable and are correct to the best of their knowledge. However, the Publisher and its Authors shall in no event be liable for any errors, omissions or damages arising out of this information and specifically disclaim any implied warranties or merchantability or fitness for any particular use.

Vikas® is the registered trademark of Vikas® Publishing House Pvt. Ltd.

VIKAS® PUBLISHING HOUSE PVT. LTD.

E-28, Sector-8, Noida - 201301 (UP)

Phone: 0120-4078900 • Fax: 0120-4078999

Regd. Office: A-27, 2nd Floor, Mohan Co-operative Industrial Estate, New Delhi 1100 44

• Website: www.vikaspublishing.com • Email: helpline@vikaspublishing.com

सार्वजनिक अर्थशास्त्र

अभ्यासक्रम

घटक तपशील	पृष्ठ क्र.
१ प्रस्तावना	११
१.१ सरकारची बदलती भूमिका - आधुनिक सरकारची राजकोषीय कार्य - संसाधनांच्या वाटपाचे कार्य, वितरणाचे कार्य, स्थिरीकरणाचे कार्य, (प्रकल्प अभ्यास : जागतिक महामंदी-राज्यसंस्थेची पोलिसी भूमिका ते कल्याणकारी राज्य).	
१.२ खासगी वस्तू, सार्वजनिक वस्तू, सामाजिक वस्तू, गुणवत्ता वस्तू, समूह वस्तू.	
२ सार्वजनिक धोरणाची तार्किकता	२५
२.१ संसाधनांची वाटणी - सार्वजनिक वस्तूंची तरतूद	
२.२ ऐच्छिक विनिमय प्रतिमान- लिंडहाल, जोहान्सन आणि सॅम्युल्सन	
२.३ सार्वजनिक वस्तूंच्या विकेंद्रित तरतुदींची असंभाव्यता	
२.४ पॉल सॅम्युल्सन, रॉबर्ट मसग्रेव्ह, ह्यू डॉल्टन यांचे योगदान- सार्वजनिक वस्तूंच्या मागणी दृश्य योजना	
२.५ क्लार्क कर, टायबाउट प्रमेय	
३ करारोपण	४१
३.१ कर तत्त्वे - लाभाचे तत्त्व आणि कर देय क्षमतेचे तत्त्व अथवा दृष्टिकोन	
३.२ करभार सिद्धान्त; करभाराची पर्यायी संकल्पना	
३.३ वैयक्तिक कराचा वितरण आणि समानता दृष्टिकोन	
३.४ इष्टतम कर सिद्धान्त; कराचा अतिरिक्त भार	
३.५ दुहेरी कराची समस्या	
३.६ करभार संक्रमण	
३.७ विविध बाजाररचने अंतर्गत करभार	
४ सार्वजनिक खर्च	७९
४.१ राज्याच्या वाढत्या कार्याचा वेंगनरचा नियम	
४.२ सार्वजनिक खर्चाचे स्वरूप- वाइसमन पिकॉक यांचे हायपोथेसिस, सार्वजनिक खर्चाचा शुद्ध सिद्धान्त- सॅम्युल्सन (सामूहिक उपभोगाच्या वस्तू); क्राउडिंग आउट हायपोथेसिस	
४.३ सार्वजनिक खर्चाची संरचना आणि वृद्धी	

४.४ सार्वजनिक गुंतवणुकीचे निकष, सामाजिक खर्च आणि लाभ विश्लेषण; प्रकल्प मूल्यमापन, खर्च अंदाज, आणि डिस्काउंट रेट

५ भारतातील सार्वजनिक वित्त ११७

- ५.१ वभारतातील करव्यवस्था - कर आणि करेतर महसूल
- ५.२ भारतातील कररचना - प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर
- ५.३ प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर सुधारणा. वस्तू व सेवा कराची सुरुवात
- ५.४ अर्थसंकल्प - अर्थ आणि घटक, अर्थसंकल्पाचे आर्थिक वर्गीकरण, संतुलित अर्थसंकल्प गुणक, लिंग आधारित अर्थसंकल्प, संकल्पना उद्दिष्टे आणि हेतू
- ५.५ अर्थसंकल्पीय तूट आणि त्याचे परिणाम

६ सार्वजनिक कर्ज १५७

- ६.१ भारताच्या संदर्भात सार्वजनिक कर्जाचे स्रोत
- ६.२ भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील सार्वजनिक कर्जाचा भार
- ६.३ तुटीचा अर्थभरणा, सार्वजनिक कर्ज आणि किंमत पातळी
- ६.४ सार्वजनिक कर्ज व्यवस्थापन आणि आणि परतफेड तत्त्वे

७ राजकोषीय धोरण १७९

- ७.१ भारतासारख्या देशातील राजकोषीय धोरणाची उद्दिष्टे, राजकोषीय आणि मौद्रिक धोरणातील परस्परावलंबित्व
- ७.२ स्थैर्यासाठी राजकोषीय धोरण- स्वयंचलित आणि प्रयत्नपूर्वक स्थिरीकरण
- ७.३ भारतातील राजकोषीय क्षेत्रातील सुधारणा- अर्थसंकल्प व्यवस्थापन, राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायद्याची उद्दिष्टे

८ भारतातील वित्तीय संघराज्य २०५

- ८.१ भारतातील वित्तीय संघराज्य पद्धतीची व्याख्या आणि प्रासंगिकता
- ८.२ ऊर्ध्वगामी आणि अधोगामी असंतुलन
- ८.३ केंद्र व राज्य सरकारचे उत्पन्नाचे स्रोत आणि कार्य विभागणी
- ८.४ घटनात्मक तरतुदी : वित्त आयोग आणि नियोजन आयोग
- ८.५ संसाधने आणि अनुदानाचे हस्तांतरण
- ८.६ अनुदान सिद्धान्त; केंद्रीय सरकारकडून राज्यांकडे संसाधनांचे हस्तांतरण- संसाधन हस्तांतरणाचे निकष
- ८.७ भारतातील केंद्र-राज्य वित्तीय संबंध

सार्वजनिक अर्थशास्त्र

अनुक्रमणिका

प्रकरण १ प्रस्तावना	११
१.० प्रस्तावना	११
१.२ उद्दिष्टे	१२
१.२ घटक	१२
१.२.१ आधुनिक सरकारची वित्तीय कार्ये	१२
१.२.२ सरकारची बदलती भूमिका	१३
१.२.३ आधुनिक सरकारची राजकोषीय कार्ये	१४
१.२.४ खासगी वस्तू, सार्वजनिक वस्तू, गुणवत्ता वस्तू, समूह वस्तू	१५
१.३ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे	१९
१.४ सारांश	२०
१.५ पारिभाषिक शब्द	२०
१.६ सरावासाठी प्रश्न	२१
१.७ अधिक वाचनासाठी पुस्त	२२
प्रकरण २ सार्वजनिक धोरणासाठी तार्किकता / योग्यता	२५
२.० प्रस्तावना	२५
२.१ उद्दिष्टे	२६
२.२ घटक	२६
२.२.१ संसाधनांचे वाटप	२६
२.२.२ ऐच्छिक विनिमय प्रतिमान	२८
२.२.३ सार्वजनिक वस्तू विकेंद्रित तरतुदींची असंभाव्यता	३०
२.२.४ सार्वजनिक वस्तू मागणी प्रकटीकरण योजनेमध्ये मसग्रेव्ह, सॅम्युल्सन, डाल्टन यांचे योगदान	३१
२.३ प्रगती तपासण्यासाठी प्रश्न व उत्तरे	३३
२.४ सारांश	३५
२.५ पारिभाषिक शब्द	३७
२.६ सरावासाठी प्रश्न	३७
२.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके	३८

प्रकरण ३ करारोपण

४१

३.० प्रस्तावना	४१
३.१ उद्दिष्टे	४२
३.२ घटक	४३
३.२.१ कर तत्त्वे : लाभाचे तत्त्व आणि कर देय क्षमतेचे तत्त्व अथवा दृष्टीकोन	४३
३.२.२ करभार संकल्पना आणि सिद्धान्त	५२
३.२.३ वैयक्तिक कराचा वितरण आणि समानता दृष्टीकोन	५७
३.२.४ इष्टतम कर सिद्धान्त; कराचा अतिरिक्त भार	५९
३.२.५ दुहेरी कराची समस्या	६२
३.२.६ करभार संक्रमण	६४
३.२.७ विविध बाजार रचनेअंतर्गत करभार	६६
३.३ प्रगती तपासण्यासाठीचे प्रश्न आणि उत्तरे	७०
३.४ सारांश	७१
३.५ महत्त्वाचे शब्द	७३
३.६ सरावासाठी प्रश्न	७४
३.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके	७६

प्रकरण ४ सार्वजनिक खर्च

७९

४.० प्रस्तावना	७९
४.१ उद्दिष्टे	८१
४.२ घटक	८१
४.२.१ राज्याच्या वाढत्या कार्याचा वेंगनरचा नियम	८१
४.२.२ सार्वजनिक खर्चाचे शुद्ध सिद्धान्त	८७
४.२.३ सार्वजनिक खर्चाची संरचना आणि वृद्धी	९१
४.२.४ सार्वजनिक गुंतवणुकीचे निकष, सामाजिक खर्च आणि लाभ विश्लेषण, प्रकल्प मूल्यमापन, खर्च अंदाज आणि डिस्काउंट रेट	१०४
४.३ प्रगती तपासण्यासाठी प्रश्न व उत्तरे	१०९
४.४ सारांश	११०
४.५ महत्त्वाचे शब्द	११३
४.६ सरावासाठी प्रश्न	११३
४.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके	११५

प्रकरण ५ भारतातील सार्वजनिक वित्त

११७

५.० प्रस्तावना	११७
५.१ उद्दिष्टे	११८

५.२ घटक	११९
५.२.१ भारतातील करव्यवस्था – कर आणि करेतर महसूल	११९
५.२.२ भारतातील कररचना – प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर	१२८
५.२.३ प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर सुधारणा, वस्तू व सेवा कराची सुरुवात	१३७
५.२.४ अर्थसंकल्प – अर्थ आणि घटक, अर्थसंकल्पाचे आर्थिक वर्गीकरण, संतुलित अर्थसंकल्प गुणक, लिंग आधारित अर्थसंकल्प, संकल्पना, उद्दिष्टे आणि हेतू	१३९
५.२.५ अर्थसंकल्पीय तूट आणि त्याचे परिणाम	१४४
५.३ प्रगती तपासण्यासाठी प्रश्न व उत्तरे	१४७
५.४ सारांश	१४७
५.५ पारिभाषिक शब्द	१५१
५.६ सरावासाठी प्रश्न	१५२
५.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके	१५३

प्रकरण ६ सार्वजनिक कर्ज

१५७

६.० प्रस्तावना	१५७
६.१ उद्दिष्टे	१५९
६.२ घटक	१५९
६.२.१ सार्वजनिक कर्जाचे स्रोत	१५९
६.२.२ भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील सार्वजनिक कर्जाचे ओझे	१६०
६.२.३ तुटीचा अर्थभरणा	१६६
६.३ प्रगती तपासण्यासाठी प्रश्न व उत्तरे	१७१
६.४ सारांश	१७२
६.५ पारिभाषिक शब्द	१७५
६.६ सरावासाठी प्रश्न	१७६
६.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके	१७७

प्रकरण ७ राजकोषीय धोरण

१७९

७.० प्रस्तावना	१७९
७.१ उद्दिष्टे	१८१
७.२ घटक	१८१
७.२.१ भारतासारख्या देशातील राजकोषीय धोरणाची उद्दिष्टे, राजकोषीय आणि मौद्रिक धोरणातील परस्परावलंबित्व	१८१
७.२.२ स्थैर्यासाठी राजकोषीय धोरण – स्वयंचलित आणि प्रयत्नपूर्वक स्थिरीकरण	१९१
७.२.३ भारतातील राजकोषीय क्षेत्रातील सुधारणा : अर्थसंकल्प व्यवस्थापन, राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायद्याची उद्दिष्टे	१९३
७.३ प्रगती तपासण्यासाठी	१९७
७.४ सारांश	१९८
७.५ पारिभाषिक शब्द	२०१

७.६ सरावासाठी प्रश्न	२०२
७.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके	२०३

प्रकरण ८ भारतीय वित्तीय संघराज्य २०५

८.० प्रस्तावना	२०५
८.१ उद्दिष्टे	२०६
८.२ घटक	२०६
८.२.१ भारतातील वित्तीय संघराज्यपद्धतीची व्याख्या आणि प्रासंगिकता	२०६
८.२.२ अनुलंब आणि क्षितिज असंतुलन / स्तंभात्मक व समपातळी असमतोल	२१०
८.२.३ केंद्र व राज्य सरकारची कार्ये विभागणी /वाटणी/ वितरण व महसुलाचे स्रोत/ उत्पन्नाचे स्रोत	२११
८.२.४ घटनात्मक तरतुदी : वित्त आयोग आणि योजना आयोग	२१५
८.२.५ संसाधनांचे व अनुदानाचे हस्तांतरण	२१६
८.२.६ अनुदानाचा सिद्धान्त	२१७
८.२.७ भारतातील केंद्र – राज्य वित्तीय संबंध	२२३
८.३ प्रगती तपासण्यासाठी प्रश्न व उत्तरे	२३५
८.४ सारांश	२३८
८.५ पारिभाषिक शब्द	२४२
८.६ सरावासाठी प्रश्न	२४३
८.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके	२४४

प्रस्तावना

प्रकरण १ : प्रस्तावना

रचना

- १.० प्रस्तावना
- १.१ उद्दिष्टे
- १.२ घटक
 - १.२.१ सरकारची बदलती भूमिका - आधुनिक सरकारची राजकोषीय कार्ये संसाधनांचे वाटप कार्य, वितरण कार्य स्थिरीकरण कार्य, (प्रकल्प अभ्यास : जागतिक महामंदी - राज्यसंस्थेची पोलिसी भूमिका ते कल्याणकारी राज्य)
 - १.२.२ खासगी वस्तू, सार्वजनिक वस्तू, गुणवत्ता वस्तू, समूह वस्तू
- १.३ स्वयं : अध्ययन प्रश्नाची उत्तरे
- १.४ सारांश
- १.५ पारिभाषिक शब्द
- १.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- १.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.० प्रस्तावना :

राजकोषीय व्यवस्थेत सरकारच्या उत्पन्न आणि खर्च यांच्या घटकांचा आणि त्यांच्या अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास केला जातो. सत्तेचे केंद्रीकरण व विभागणी कशा पद्धतीने झालेली आहे, यावरून त्या त्या देशातील राजकीय व्यवस्था असते. अर्थात, यावर देशांच्या राजकीय विचारप्रणालीवर इतिहासाचा मोठा प्रभाव पडत असतो. जर देशात केंद्रस्थानी एकस्तरीय सरकार असेल, तर देशात एकावयी राजकोषीय व्यवस्था असते. म्हणजेच व्यवस्थेत उत्पन्न व खर्च यांचे अधिकार एकाच सत्तेकडे असतात. तर, संघीय राजकोषीय व्यवस्थेत केंद्र सरकार, राज्य सरकार व स्थानिक सरकारदेखील महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. प्रत्येक राष्ट्राला परकीय आक्रमणाची शक्यता विचारात घेऊन दरवर्षीच्या अर्थसंकल्पात संरक्षणासाठी तरतूद करावी लागते. युद्धासाठी वास्तव साधनसामग्री बरोबरच वित्तीय साधनसामग्रीचे संकलन करावे लागते. यासाठी नवीन कर आकारणी करणे, युद्ध कर आकारणे, यांसारखे उपाय करावे लागतात. परंतु, जर लोकांचे उत्पन्न कमी असेल, तर कराचे दर वाढवता येत नाहीत. अशा वेळी सरकार कर्जाची उभारणी करते. सरकारच्या उत्पन्न खर्चाचे, वित्तीय उद्दिष्टांचे स्पष्टीकरण करणारे दस्तऐवज म्हणजे अर्थसंकल्प होय. आधुनिक काळात अर्थसंकल्प हे केवळ जमा व खर्चाच्या बाबींचे विवरण देणारे मात्रक राहिलेले नसून, देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना देणारे, सामाजिक कल्याण साध्य करणारे व खासगी क्षेत्राला उत्पादक गुंतवणूक कार्य हाती घेण्यास प्रेरणा देणारे साधन बनले आहे. आधुनिक काळात सरकारची राजकोषीय (वित्तीय) कार्ये बदललेली दिसतात. यामध्ये वाटप कार्य, वितरण कार्य, स्थिरीकरण कार्य, कल्याणकारी कार्य, बेकारी, गरिबी निर्मूलन

NOTES

NOTES

यांसारख्या कार्यासाठी सरकारला फार मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो. सरकारने शिलकीचे अंदाजपत्रक ठेवावे, असे म्हणणे चुकीचे ठरते. आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी सरकारचे अंदाजपत्रक तुटीचे देखील होऊ शकते. मात्र, अशा वेळी सरकारने समतोल साधण्याचा प्रयत्न करणे गरजेचे असते. या प्रकरणांमध्ये आपण आधुनिक सरकारची राजकोषीय कार्ये अभ्यासणार आहोत. तसेच, आधुनिक काळात राष्ट्रांनी कल्याणकारी राज्याची जी संकल्पना स्वीकारल्यामुळे सरकारच्या कार्याचा व्याप वाढलेला आहे. त्यामुळे सरकारचा खर्च दिवसेंदिवस वाढत आहे. ही खर्चातील वाढ नेमकी कशी झाली, याचे पुरेसे शास्त्रीय स्पष्टीकरण मिळत नाही. अनेक अर्थतज्ज्ञांनी या संदर्भात नवनवीन सिद्धान्त मांडले आहेत. प्रा. मसग्रेव्ह यांच्या मते, सार्वजनिक गरजांच्या पूर्तीसाठी हा खर्च वाढवला जातो. सार्वजनिक वस्तू, खासगी वस्तू, गुणवत्ता वस्तू, समूह वस्तू या सर्व वस्तूंचा अभ्यास या प्रकरणात करणार आहोत.

१.१ उद्दिष्टे :

या प्रकरणाच्या अभ्यासातून खालील उद्दिष्टे साध्य होतील.

१. राजकोषीय धोरणातील सरकारची भूमिका समजून घेणे.
२. स्थिरीकरणासाठी धोरणांची माहिती घेणे.
३. सार्वजनिक खर्चाच्या उद्दिष्टांमध्ये सातत्याने होणारे बदल अभ्यासणे.
४. बदलणाऱ्या परिस्थितीनुसार सरकारची भूमिका अभ्यासणे.
५. पारंपरिक व आधुनिक काळातील सरकारच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
६. सरकारच्या राजकोषीय कार्यांचा अभ्यास करणे.
७. अर्थव्यवस्थेच्या विकास व किंमत यांचा अभ्यास करणे.

१.२ घटक :

प्रकरण क्रमांक १ मध्ये आपण सरकारची बदलती भूमिका, आधुनिक सरकारची राजकोषीय कार्ये, वस्तूच्या वर्गीकरणातील खासगी वस्तू, सार्वजनिक वस्तू, सामाजिक वस्तू, गुणवत्ता वस्तू व समूह वस्तू इत्यादी घटकांचा अभ्यास करणार आहोत.

१.२.१ सरकारची बदलती भूमिका - आधुनिक सरकारची वित्तीय कार्ये :

सरकारला मिळणारा महसूल व सरकारकडून केला जाणारा लोककल्याणकारी राज्य संकल्पनेतील खर्च या संबंधित धोरण म्हणजे राजकोषीय / वित्तीय धोरण होय. परंपरावादी अर्थशास्त्रज्ञांच्या दृष्टिकोनातून सरकारच्या कार्याचे स्वरूप मर्यादित होते. मात्र, आजच्या आधुनिक काळात सरकारचे कार्य वाढल्यामुळे राजकोषीय धोरण हे आर्थिक विकासाचे महत्त्वाचे साधन बनले आहे. जागतिक आर्थिक महामंदीनंतरच्या काळात राजकोषीय

धोरणाला महत्त्व प्राप्त झाले. यामध्ये लॉर्ड जे. एम. केन्स यांचा महत्त्वाचा वाटा आहे. सरकारच्या आर्थिक धोरणांपैकी जे धोरण कर, सार्वजनिक खर्च, तूट, कर्ज व त्याचे व्यवस्थापन इत्यादी संबंधित असते, त्यास राजकोषीय धोरण म्हणतात. या राजकोषीय धोरणासंबंधी सरकारची असणारी भूमिका ही परिस्थितीनुसार बदलत असताना दिसते. सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी निरहस्तक्षेप धोरणांचा स्वीकार केलेला होता. म्हणजेच सरकारने अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक व्यवहारांत कमीतकमी हस्तक्षेप करावा, अशी त्यांची भूमिका होती. मात्र, आजच्या आधुनिक काळात सनातनवाद्यांचे अर्थव्यवस्थेतील सरकारच्या भूमिकेसंबंधीचे विचार मागे पडले आहेत. कारण आर्थिक व्यवहारात सरकारचा हस्तक्षेप सातत्याने वाढत आहे. बाजार यंत्रणेच्या बाबतीतील मर्यादांमुळे सरकारची भूमिका महत्त्वाची ठरत आहे. तसेच, सरकार राजकोषीय कार्यांमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडत आहे.

१.२.२ सरकारची बदलती भूमिका :

राजकोषीय धोरणाचा संबंध सरकारच्या उत्पन्न व खर्चाशी आहे. अर्थव्यवस्थेतील सरकारच्या हस्तक्षेपाचे राजकोषीय धोरण हे अतिशय महत्त्वाचे आहे. पूर्ण रोजगार व किंमत प्रस्थापित करणे, टिकवणे या बाबतीत जाणीवपूर्वक राजकोषीय धोरणाचा अवलंब केला जातो. १९३६ साली जे. एम. केन्स यांचा 'The general theory of employment interest and money' हा ग्रंथ प्रकाशित झाला. तुटीचा अर्थभरणा करून आर्थिक विकास साध्य करता येतो. कल्याणकारी प्रशासनाने एका मर्यादेपर्यंत राजकोषीय धोरण राबवावे, असा विचार केन्स यांनी मांडला. राजकोषीय धोरणाची संकल्पना त्यांनी सर्वप्रथम मांडली. लॉर्ड केन्स, ए. पी. लर्नर या आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, केवळ सरकारी खर्च भागविणे एवढेच अंदाजपत्रकाचे कार्य नसून, देशाच्या संपूर्ण अर्थव्यवस्थेवर प्रभाव टाकून तिचे नियंत्रण करणे हे त्याचे खरे कार्य आहे.

सरकारच्या वाढत्या कार्यामुळे राजकोषीय धोरण हे आर्थिक विकासाचे महत्त्वाचे साधन बनले आहे. पूर्ण रोजगार, किंमत स्थैर्य निर्माण करणे व ते टिकवणे, विविध विकासाचे कार्यक्रम राबविणे, तेजी- मंदीच्या चक्रातून अर्थव्यवस्थेला बाहेर काढणे, समाजाच्या गरजा पूर्ण करणे, या कार्यांमुळे सरकारचा खर्च मोठ्या प्रमाणात वाढला व त्यामुळे आज राजकोषीय धोरणाला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.

भारतीय संघराज्यात केंद्र सरकार व राज्य सरकार घटनेतील तरतुदीनुसार आपापली कार्ये करून भविष्यकालीन विकास साधण्याचा प्रयत्न करित आहेत. भारतासारख्या विकसनशील नव्हे, तर विकसित स्थिती प्राप्त झालेल्या देशाच्या नियोजनाच्या माध्यमातून आर्थिक विकास साधण्यासाठी अंदाजपत्रकाची भूमिका महत्त्वाची ठरते. सर्वसाधारणपणे एका आर्थिक वर्षातील सरकारच्या उत्पन्न व खर्चाच्या बाबींचा विचार अंदाजपत्रकात केलेला असतो. आर्थिक नियोजनाच्या माध्यमातून विकासाकडे जात असताना उत्पन्न व खर्चाचा मेळ न बसल्याने तुटीच्या अर्थकारणाचा आधार घ्यावा लागतो.

अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक व्यवहारात सरकारचा सहभाग सातत्याने वाढत आहे. बाजार यंत्रणेच्या बाबतीतील मर्यादांमुळे सरकारची भूमिका महत्त्वाची ठरत आहे. सरकार

अर्थव्यवस्थेत पुढील राजकोषीय कार्य करून महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडत आहे.

NOTES

१.२.३ आधुनिक सरकारची राजकोषीय कार्ये :

१. वाटप कार्य : (Allocation Function)

वाटप कार्य म्हणजे अशी प्रक्रिया, की ज्याद्वारे संपूर्ण साधनसामग्रीचा वापर खासगी व सामाजिक वस्तूंत विभागला जातो. आणि सामाजिक वस्तूंचा संयोग निवडला जातो. सामाजिक वस्तू या खासगी वस्तूपेक्षा वेगळ्या असून, त्या बाजार व्यवस्थेद्वारे पुरविल्या जात नाहीत. बाजार सामाजिक वस्तूंचा पुरवठा करीत नाहीत, कारण त्या वस्तूंचा उपभोग सामूहिकपणे घेतला जातो. उदाहरणार्थ, रस्ते, रस्त्यांवरील दिवे इत्यादी. मात्र, खासगी वस्तूंचा पुरवठा बाजाराद्वारे केला जातो, कारण त्यांची वैयक्तिकपणे मागणी केली जाते. बाजार यंत्रणेच्या माध्यमातून ज्यांचा पुरवठा केला जात नाही, अशा सामाजिक वस्तूंचा पुरवठा करण्याच्या बाबतीत सरकारची भूमिका महत्त्वाची आहे.

२. वितरण कार्य : (Distribution Function)

वितरण कार्य हे आणखी एक राजकोषीय कार्य असून, ते कर आणि हस्तांतरण धोरणाच्या निश्चितीतील महत्त्वाची भूमिका बजावते. वितरणाची सद्यःस्थिती दुरुस्त करण्यासाठी धोरणात्मक उपाय योजले जात नसतील, तर उत्पन्न व संपत्तीची वाटणी किंवा वितरण पूर्णपणे घटकांच्या देणगीवर अवलंबून असते. घटकांच्या देणगीच्या वितरणाच्या आधारे होणारे उत्पन्नाचे वितरण हे पुढे घटक किंमत निश्चितीच्या कार्यपद्धतीवर अवलंबून असते. व्यक्तीमधील उत्पन्नाची वाटणी आणि त्यांच्याकडून केला जाणारा घटकांचा पुरवठा तसेच त्यांना बाजारात मिळणारी किंमत यावर अवलंबून असते. बाजार यंत्रणेद्वारे होणारे उत्पन्नाचे वितरण किंवा वाटणी न्याय नसते. उत्पन्नाच्या न्याय वितरणाच्या बाबतीत सरकारची भूमिका महत्त्वाची आहे. वितरण धोरणाच्या आधारे सरकार उत्पन्नाच्या वाटणीतील विषमता कमी करू शकते. त्यासाठी सरकारकडून कर राजकोषीय साधनाचा वापर केला जातो. प्रगतिशील उत्पन्न कराच्या आधारे उच्च उत्पन्न गटातील लोकांवर जास्त कर आकारणी करून आणि अल्प उत्पन्न गटातील लोकांना अर्थसाह्य देऊन सरकार उत्पन्नाच्या वाटणीत सुधारणा करण्याच्या बाबतीत महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडू शकते.

३. स्थिरीकरण कार्य :

बाजारव्यवस्था पूर्ण रोजगार व किंमत स्थैर्याची खात्री देत नाही. उच्च रोजगार किंमत स्थैर्य आणि आर्थिक वृद्धीचा योग्य दर यासाठी राजकोषीय धोरण आवश्यक ठरते. अर्थव्यवस्थेत रोजगार पातळीत वाढ घडवून आणण्यासाठी, किंमत स्थैर्य प्रस्थापित करण्यासाठी आणि वेगाने आर्थिक वृद्धी घडवून आणण्यासाठी सरकारला अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडण्याची गरज असते. बेरोजगारी, किंमत अस्थैर्य इत्यादींचा अर्थव्यवस्थेवर प्रतिकूल परिणाम होतो. हे टाळण्यासाठी आवश्यक ती धोरणे आखून त्यांची अंमलबजावणी करण्यात सरकारचा क्रियाशील सहभाग महत्त्वाचा आहे. कर, सार्वजनिक खर्च, सार्वजनिक कर्ज, अशा राजकोषीय साधनांचा आणि बँक दर, खुल्या बाजारातील व्यवहार, रोख राखीव निधीचे प्रमाण इत्यादी चलनविषयक साधनांचा स्थिरीकरणाच्या

धोरणात वापर केला जातो.

अर्थव्यवस्थेत सरकार विविध राजकोषीय कार्ये पार पाडून महत्त्वाची भूमिका पार पाडत आहे. अर्थव्यवस्थेतील अधिकाधिक लोकांच्या आर्थिक कल्याणात वाढ करण्याच्या बाबतीत सरकारची भूमिका महत्त्वाची आहे. तसेच, जगातील अनेक देश हे विकासाच्या बाबतीत विकसित देशांच्या मागे आहेत. अशा देशातील गरिबी, बेरोजगारी, आर्थिक विषमता इत्यादी समस्या सोडविण्याच्या बाबतीत सरकार आर्थिक विकास साध्य करून प्रयत्न करू शकते. अल्पविकसित देशात सरकारला क्रियाशील व महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडावी लागत आहे.

राजकोषीय धोरणाच्या बाबतीत सरकारची बदलती भूमिका म्हणजेच आधुनिक परिस्थितीनुसार, बदलणाऱ्या परिस्थितीनुसार, अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या दृष्टीने सरकारला करावे लागणारे बदल होय. अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी सरकारला मिळणारे उत्पन्न व करावा लागणारा खर्च यांचा समतोल साधणे. त्याचबरोबर राजकोषीय धोरणातील कार्यांमध्ये बदल करून आर्थिक, सामाजिक व राजकीय समतोल साधणे व देशाचा विकास दर वाढवणे हे सरकारच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे कार्य असते. यासाठी राजकोषीय धोरणातील अंदाजपत्रकात निर्माण होणारी तूट सरकारने नियंत्रित करणे गरजेचे आहे. यासाठी राजकोषीय कार्ये महत्त्वाची ठरतात.

आधुनिक काळात राष्ट्रांनी कल्याणकारी राज्याची संकल्पना स्वीकारल्यामुळे राज्याच्या किंवा सरकारच्या कार्याचा व्याप वाढलेला आहे. त्यामुळे सरकारच्या खर्चात दिवसेंदिवस वाढ होते. परंतु, ही वाढ नेमकी कशी झाली? याचे पुरेसे शास्त्रीय स्पष्टीकरण मिळत नाही. प्रा. वॅगनर या अर्थतज्ज्ञांनी असे सांगितले, की सरकारी कार्यात वाढ झाल्यामुळे सरकारी खर्चात वाढ झाली. सरकारच्या कार्यात किंवा सरकारी खर्चात का सतत बदल होत गेले, सरकारी कार्य का वाढलेली आहेत याचे स्पष्टीकरण प्रो. मसग्रेव्ह यांनी आपल्या सार्वजनिक खर्चासंबंधीच्या आधुनिक सिद्धान्त केले. प्रो. मसग्रेव्ह यांच्या मते, सार्वजनिक गरजा (सार्वजनिक वस्तू), खासगी गरजा (खासगी वस्तू), आणि गुणात्मक गरजा (गुणात्मक वस्तू), सामाजिक गरजा (सामाजिक वस्तू), समूह गरजा (समूह वस्तू) अशा गरजांच्या पूर्ततेसाठी खर्च वाढतो आहे. सार्वजनिक खर्चाच्या उद्दिष्टांत सातत्याने बदल होत आहेत. असे बदल मानवी गरजांशी निगडित असतात. सार्वजनिक गरजांचे स्वरूपही बदलत आहे. मानवी गरजांची पूर्ती करण्यासाठी खासगी वस्तू, सार्वजनिक वस्तू, गुणात्मक वस्तू, सामाजिक वस्तू, समूह वस्तू अशा वस्तूंचा पुरवठा केला जातो.

१.२.४ खासगी वस्तू, सार्वजनिक वस्तू, गुणवता वस्तू, समूह वस्तू :

१. खासगी वस्तू :

अर्थव्यवस्थेत खासगी वस्तूचे उत्पादन करणाऱ्या सर्व उत्पादन घटकांना त्यांच्या उत्पादनाच्या बाजार किमतीइतकी किंमत मिळते. खासगी वस्तूंच्या प्रत्येक उत्पादनाची किंमत त्या उत्पादनाच्या उत्पादन खर्चाएवढी असते. त्यामुळे खासगी वस्तूंचे उत्पादन करण्याची गरज असत नाही. खासगी वस्तू वगळता न येणारी आणि प्रतिस्पर्धी अशी उत्पादने आहेत. त्याचे सेवन करण्यापूर्वी ते खरेदी केले जाणे आवश्यक आहे. ज्यांना खासगी वस्तू परवडत नाही त्यांना त्यांच्या वापरातून वगळले आहे. त्याचप्रमाणे खासगी

NOTES

NOTES

वस्तूना प्रतिस्पर्धी वस्तूदेखील मानले जाते. खासगी वस्तूचे उदाहरण म्हणजे घर, मोटार गाडी, आइस्क्रीम इ. अर्थव्यवस्थेतील बाजारपेठेत वापरल्या जाणाऱ्या बहुतेक वस्तू आणि सेवा खासगी असतात. बाजारभाव, पुरवठा व मागणी तसेच त्यांची किंमत काही प्रमाणात निश्चित केलेली असते. देशातील मानवाच्या खासगी स्वरूपाच्या गरजांची पूर्तता करणाऱ्या खासगी वस्तूचे स्वतंत्र, असामयिक अशा उपभोग्य परिमाणामध्ये लहान लहान तुकडे करता येतात. उदा., सायकल, कार, बिस्किट इत्यादी. नागरिकांच्या खासगी स्वरूपाच्या गरजांची पूर्तता करणाऱ्या खासगी वस्तूचा उपभोग हा त्या वस्तूची किंमत देणाऱ्या ग्राहकाला घेता येतो. वस्तूच्या किंमत तत्त्वामुळे व पूर्ण विभाज्यतेमुळे अशा खासगी स्वरूपाच्या वस्तूच्या उपभोगापासून किंमत न देणाऱ्या किंवा देऊ न शकणाऱ्या ग्राहकांना पूर्णपणे अपवर्जित करता येते, वंचित ठेवता येते. खासगी स्वरूपाच्या वस्तूच्या बाबतीत सर्वच ग्राहक वर्गाला वस्तूच्या गुणवत्तेबद्दल किमान खर्चात माहिती उपलब्ध होते. तसेच, वस्तूचे उत्पादन करणाऱ्या विविध उत्पादक वर्गाला उत्पादनविषयक तंत्राबाबत, व्यवस्थापकाबाबत, कच्चा मालाबाबत, आवश्यक ती माहिती किमान खर्चात सहज उपलब्ध होते. या वस्तूच्या उत्पादनामध्ये किंवा उपभोगामध्ये मोठ्या प्रमाणात बहिर्गत बचती किंवा लाभ आणि अंतर्गत खर्चाचा अभाव दिसून येतो. आज जगामध्ये ग्राहकांसाठी बऱ्याच खासगी वस्तू उपलब्ध आहेत. या वस्तू खरेदी करण्यासाठी मूल्य द्यावे लागते. एखाद्या खासगी उद्योगामध्ये तिकीट काढल्याशिवाय प्रवेश दिला जात नाही. या खासगी वस्तूची काही उद्दिष्टे असतात. उदा., पूर्ण विभाज्यता, म्हणजे व्यक्तीच्या या मागणीनुसार वस्तूचे विभाजन केले जाते. अपवर्जनाची पूर्णस्थिती जो व्यक्ती वस्तूच्या उपभोगासाठी किंमत देत नाही, त्याला उपभोग घेता येत नाही. म्हणजेच अशा ग्राहकांना पूर्णपणे वर्जित केले जाते. खासगी वस्तू उत्पादन करणाऱ्या उद्योगांमध्ये स्थिर खर्चाचा किंवा वाढत्या उत्पादन खर्चाचा नियम लागू होतो. कारण अशा वस्तूच्या उत्पादन प्रक्रियेत घटत्या उत्पादन खर्चाची प्रचिती येत असेल, तर उत्पादनात मक्तेदारी निर्माण होऊ शकते. परिणामी, बाजारपेठेचे स्पर्धात्मक स्वरूप नष्ट होते. खासगी वस्तूच्या गुणवत्तेबद्दल सर्व माहिती ग्राहकांना असते व ती सहजपणे उपलब्ध होऊ शकते.

२. सार्वजनिक वस्तू :

प्रो. मसग्रेव्ह यांच्या मते, ज्या गरजांची पूर्तता अशा प्रकारच्या सेवांनी होते, की ज्यांचा उपभोग देशातील खासगी स्वरूपाच्या वस्तूना किंमत द्यावी लागत असल्याने त्या ठिकाणी अपवर्जनाचे तत्त्व लागू होते. खासगी वस्तू व सेवा या विभाज्य स्वरूपाच्या असतात, परंतु सार्वजनिक वस्तूच्या किंवा सेवांच्या बाबतीत मात्र किमतीविषयक धोरण अपवर्जनचे तत्त्व किंवा विभाजनाचे तत्त्व लागू पडत नाही. त्यामुळे अशा सार्वजनिक वस्तू व सेवांची जे लोक किंमत देत नाहीत, त्यांना त्यांच्या उपभोगापासून अपवर्जित करता येत नाही. त्यामुळेच असे लोक अशाच सेवासाठी स्वच्छेने किंमत देण्याची शक्यताही नसते. किंमत न देता समाजातील अनेक लोक या वस्तू व सेवांचा लाभ घेत असतात. याचा असा परिणाम होतो, की सार्वजनिक वस्तू व सेवांचा पुरवठा स्पर्धात्मक बाजारपेठ करू शकत नाही. म्हणूनच त्यांच्या पुरवठ्याची जबाबदारी सरकारवर पडते. त्यामुळे अशा वस्तू व सेवा सरकारला तयार कराव्या लागतात. सार्वजनिक वस्तू व सेवांसाठी समाजातील सर्वच लोकांचे पसंतिक्रम व्यक्त होत नाहीत. उदा., संरक्षण, रस्ते, अंतर्गत शांतता, कायदा व पोलीस दल, प्रदूषणविरोधी योजना इत्यादी सार्वजनिक सेवांच्या बाबतीत लोकांना पसंतिक्रम व्यक्त करता येत नाही. काही सार्वजनिक वस्तू व सेवा अशा असतात, की अशा वस्तू व सेवांचा उपभोग समाजातील

प्रत्येक व्यक्तीला समप्रमाणात घेता येतो असे नाही. उदा., देशाच्या सीमेजवळ राहणाऱ्या लोकांना कमी सुरक्षितता असते, तर अंतर्गत भागांतील लोकांना जास्त सुरक्षिततेचे फायदे मिळतात.

देशातील खासगी स्वरूपाच्या वस्तूंची जी वैशिष्ट्ये आहेत, ती लक्षात घेता असे दिसून येते, की खासगी वस्तूंचे उत्पादन आणि वितरण स्पर्धात्मक बाजार यंत्रणेमध्ये खासगी क्षेत्र कार्यक्षमतेने करते. त्यामुळेच त्यांना सरकारी हस्तक्षेपाची गरज नसते. परंतु, मानवांच्या ज्या सार्वजनिक स्वरूपाच्या गरजा आहेत, त्या पूर्ण करणाऱ्या सार्वजनिक वस्तूंमध्ये खासगी वस्तूंच्या सर्वच वैशिष्ट्यांचा अभाव दिसून येतो. सार्वजनिक वस्तूंची पुढीलप्रमाणे वैशिष्ट्ये दिसून येतात.

१. अविभाज्यता

देशातील मानवांच्या सार्वजनिक गरजा पूर्ण करणाऱ्या सार्वजनिक वस्तू या बऱ्याच प्रमाणांमध्ये अविभाज्य स्वरूपाच्या असतात.

२. अपवर्जन तत्त्वाचा अभाव

सार्वजनिक वस्तूंच्या बाबतीत अपवर्जन तत्त्वाची अंमलबजावणी करणे अशक्य असते.

३. घटत्या उत्पादन खर्चाची प्रचिती

सार्वजनिक स्वरूपाच्या वस्तूंचे उत्पादन करणाऱ्या सर्वच उद्योगात बहुतेक घटत्या उत्पादन खर्चाची प्रचिती येते.

४. वस्तूंच्या गुणवत्तेबद्दल माहिती उपलब्ध होत नाही

सार्वजनिक वस्तूंच्या उत्पादन व उपभोग यांच्या गुणात्मक बाबतीत पुरेशी माहिती कमीतकमी खर्चात सर्वांनाच उपलब्ध होऊ शकत नाही.

वरील वैशिष्ट्ये ज्या वस्तूंमध्ये दिसून येतात त्या सर्व वस्तूंना सार्वजनिक वस्तू असे म्हणतात प्राध्यापक रोलॅंड मॅकिन यांच्या मते ज्या वस्तूंचा एकाच वेळी एकापेक्षा अधिक उपभोक्त्यांना त्यात किमतीत उपभोग घेता येतो व संभाव्य उपभोक्त्यांना अपवर्जित करण्यासाठी खर्च करावा लागतो त्या वस्तूंना सार्वजनिक वस्तू म्हणता येईल. उदा., प्रकाश, आवाज, सुगंध, आरोग्य, कौटुंबिक सुरक्षितता, राजकीय सुरक्षितता इत्यादीपासून मिळणारे फायदे एका व्यक्तीपुरते मर्यादित न राहता ते अधिक व्यापक भागावर पसरून असतात. त्यामुळेच या वस्तू व सेवा सार्वजनिक क्षेत्रात संरक्षण, रस्ते, प्रदूषण विरोधी योजना यांचाही समावेश सार्वजनिक वस्तू व सेवामध्ये केला जातो.

३. सामाजिक वस्तू :

उत्पादन व वितरण यंत्रणेला बाहेरून योगदान देणाऱ्या सेवा व सुविधांना सामाजिक वस्तू म्हणतात, या वस्तू मुख्यतः व्यक्तीशी संबंधित असतात. या वस्तूंमध्ये पोस्ट, टेलिफोन सुविधा, रेडिओ सुविधा, टीव्ही, इंटरनेट सुविधा त्याचबरोबर मूलभूत सुविधा अन्न, पाणी, निवारा, इंधन, शिक्षण, आरोग्य यांचा समावेश होतो. दळणवळण सुविधाही आर्थिक तसेच सामाजिक वस्तूंमध्ये गणली जाते.

४. गुणात्मक वस्तू :

गुणात्मक गरजा या सार्वजनिक गरजांचा एक विशेष प्रकार मानलेला आहे. प्रा. मसग्रेव्ह यांच्या मते सार्वजनिक वस्तू व सेवांची पूर्ती ही ग्राहकांच्या सार्वभौमत्वाच्या तत्त्वावर अवलंबून असते. परंतु काही सार्वजनिक वस्तू व सेवा अशा असतात, की ज्यांना अपवर्जन

NOTES

तत्त्व लागू करता येते. उदा., प्राथमिक शाळेतील मुलांना मधल्या वेळेचे मोफत जेवण किंवा दूध, संशोधनावर चालविलेले गृहनिर्माण प्रकल्प, मोफत प्राथमिक शिक्षण, माध्यमिक शिक्षण, इत्यादी गरजा किंवा सेवा लक्षात घेता असे दिसून येते, की या वस्तूंच्या किंवा सेवांच्या बाबतीत नेहमी स्पर्धात्मक बाजारपेठेतील किंमत यंत्रणा उपयुक्त ठरते. परंतु योग्य गृहनिर्माण प्रकल्प, शिक्षण, यांच्याबाबत बाह्य लाभ मोठ्या प्रमाणात असतात. शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, योग्य निवास या गोष्टी पूर्णतः बाजारपेठेच्या किंमत यंत्रणेवर सोपविल्यास त्याचा उपभोग सर्व लोक आवश्यक या किमान प्रमाणात करतील याची हमी देता येत नाही. या सेवांच्या किमती समाजाच्या काही घटकांच्या कुवतीच्या बाहेर असतात. त्यामुळे असा समाज घटक त्यापासून वंचित राहतो. अशा प्रकारचे निर्माण होणारे दोष नष्ट करण्यासाठी अशा सेवांचा पुरवठा काही प्रमाणात सरकारने करावा. अशा गरजा गुणात्मकदृष्ट्या एवढ्या महत्त्वाच्या ठरतात, की बाजारपेठेत त्यांच्या होणाऱ्या पुरवठ्याबरोबर सरकारनेही या वस्तू व सेवांचा पुरवठा सार्वजनिक कल्याणवाढीसाठी करावा. कारण अशा वस्तू व सेवांच्या गरजा गुणात्मक गरजा ठरतात. काही गुणात्मक वस्तू व सेवांच्या बाबतीत उत्पन्न पातळी, संपत्तीची मालकी यांसारखे निकष ठरवून काही समर्थ समाजघटकांना त्यांच्या मोफत उपभोगातून अपवर्जित करता येऊ शकते. अशा वस्तू व सेवांची किंमत काही प्रमाणात अशा ग्राहकांकडून वसूल करता येते. काही गुणात्मक वस्तू व सेवा अनिष्ट वाटत असल्यास त्यांच्यावर जादा कर आकारणी करून त्यांचा उपभोग टाळता येतो.

मानवाला सार्वजनिक गरजांची व गुणात्मक गरजांची तृती एकाच पद्धतीने व्यक्त करता येत नाही. दोन्ही प्रकारच्या गरजा सार्वजनिक स्वरूपाच्या असल्यास त्यांच्या तृतीसाठी सार्वजनिक खर्च गृहीत मानला तर सार्वजनिक गरजा सरसकट भागविल्या जातात. परंतु गुणात्मक स्वरूपाच्या गरजांमध्ये ग्राहकांच्या पसंतीचा क्रम लक्षात घेतला जातो. काही गरजा सुरुवातीला सार्वजनिक गरजा असतात. परंतु कालांतराने त्या गुणात्मक असल्याचे लोकांना जाणवते. प्रा. ग्रॅम यांच्या मते सार्वजनिक गरजा ह्या खासगी व सार्वजनिक गरजांच्या सीमेरेषेवर असतात. त्यापैकी काही गरजांच्या बाबतीत अपवर्जनाचे तत्त्व लागू करता येते, पण सगळ्यांच्याच बाबतीत मात्र नव्हे. उदा., मोफत शिक्षण, मोफत आरोग्य सेवा होय. या सेवा सुरुवातीला समाजातील विशिष्ट गटासाठी म्हणून सुरु केल्या जातात. परंतु कालांतराने त्यांचा अप्रत्यक्षपणे सर्वांना फायदा होत जातो. म्हणजेच गुणात्मक गरजांचे रूपांतर सार्वजनिक गरजांमध्ये होऊ लागते.

५. समूह वस्तू :

प्रत्यक्ष वास्तवात काहीच शुद्ध वस्तू अस्तित्वात असतात. त्यांची वैशिष्ट्ये त्यांचा शुद्ध सार्वजनिक वस्तू किंवा शुद्ध खासगी वस्तू वर्गात समावेश होतो, मात्र अनेक वस्तू या अविभाज्य असतात. त्याचा उपभोग अनेक व्यक्ती एकाच वेळी घेऊ शकतात. त्यानंतर त्या वस्तू गर्दी किंवा दूषित (Congested) होतात. मात्र त्यांच्यात काही ही वर्जन तंत्रज्ञान असते, त्यामुळे त्यांच्या वापराबद्दल व्यक्तीकडून किमती गोळा करता येतात. उदा., पोहण्याचा तलाव. गोल्फ मैदान, पूल इत्यादी. यांचेच विश्लेषण संघ/ गट/ समूह वस्तूंमध्ये केले जाते. या वस्तू संदर्भात जॅक वाइजमन यांनी १९५७ मध्ये प्रथम सिद्धान्त मांडला व त्याच्या सिद्धान्तात जेन्स बुचनन यांनी सुधारणा केली.

१.३ स्वयं : अध्ययन प्रश्नाची उत्तरे :

अ. आधुनिक सरकारची राजकोषीय भूमिका स्पष्ट करा.

उत्तर : आधुनिक सरकारची कार्ये आणि भूमिका खालीलप्रमाणे सांगता येते.

१. वाटप कार्य Allocation Function

वाटप कार्य म्हणजे अशी प्रक्रिया की ज्याद्वारे संपूर्ण साधनसामग्रीचा वापर खासगी व सामाजिक वस्तूत विभागला जातो. आणि सामाजिक वस्तूंचा संयोग निवडला जातो. सामाजिक वस्तू या खासगी वस्तूंपेक्षा वेगळे असून त्या बाजार व्यवस्थेद्वारे पुरविल्या जात नाहीत. बाजार सामाजिक वस्तूंचा पुरवठा करीत नाही, कारण त्या वस्तूंचा उपभोग सामूहिकपणे घेतला जातो.

२. वितरण कार्य Distribution Function

वितरण कार्य हे आणखी एक राजकीय कार्य असून ते कर आणि हस्तांतरण धोरणाच्या निश्चितीतील महत्त्वाची भूमिका बजावते. वितरणाची सद्यःस्थिती दुरुस्त करण्यासाठी धोरणात्मक उपाय योजले जात नसतील तर उत्पन्न व संपत्तीची वाटणी किंवा वितरण पूर्णपणे घटकांच्या देणगीवर अवलंबून असते. घटकांच्या देणगीच्या वितरणाच्या आधारे होणारे उत्पन्नाचे वितरण हे पुढे घटक किंमत निश्चितीच्या कार्यपद्धतीवर अवलंबून असते.

३. स्थिरीकरण कार्य

बाजारव्यवस्था पूर्ण रोजगार व किंमत स्थैर्याची खात्री देत नाही. उच्च रोजगार किंमत स्थैर्य आणि आर्थिक वृद्धीचा योग्य दर यासाठी राजकोषीय धोरण आवश्यक ठरते. अर्थव्यवस्थेत रोजगार

पातळीत वाढ घडवून आणण्यासाठी, किंमत स्थैर्य प्रस्थापित करण्यासाठी आणि वेगाने आर्थिक वृद्धी घडून आणण्यासाठी सरकारला अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडण्याची गरज असते. बेकारी, किंमत अस्थैर्य इत्यादीचा अर्थव्यवस्थेवर प्रतिकूल परिणाम होतो. हे टाळण्यासाठी आवश्यक ती धोरणे आखून त्यांची अंमलबजावणी करण्यात सरकारचा क्रियाशील सहभाग महत्त्वाचा आहे.

आ. सार्वजनिक व खासगी वस्तूविषयी थोडक्यात माहिती सांगा.

उत्तर: सार्वजनिक आणि खासगी वस्तू खालीलप्रमाणे :

१. सार्वजनिक वस्तू

सार्वजनिक वस्तू अविभाज्य स्वरूपात असतात. या वस्तूंच्या उपभोगासाठी व्यक्तींना किंमत मोजावी लागत नाही. या सार्वजनिक वस्तू पुरविण्याचे कार्य सरकार करत असते. या वस्तूंच्या माध्यमातून समाजहिताचा विचार केला जातो. लोकांच्या पसंतीचा विचार केला जात नाही. या वस्तूंचा उपभोग प्रत्येक व्यक्तीला समप्रमाणात घेता येतो. उदाहरणार्थ, रस्ते संरक्षण पोलीस दल अंतर्गत शांतता.

२. खासगी वस्तू

खासगी वस्तूंचा उपभोग घेण्यापूर्वी ती खरेदी करावी लागते. जी व्यक्ती वस्तूची किंमत

NOTES

देते तिलाच त्या वस्तूचा उपभोग घेता येतो. अर्थव्यवस्थेमध्ये बहुतेक वस्तू या खासगी स्वरूपाच्या असतात. खासगी वस्तूच्या गुणवत्तेबद्दल ग्राहकांना किमान खर्चात माहिती उपलब्ध होते. अशा वस्तूंच्या बाबतीत बाजारपेठेत स्पर्धात्मक स्वरूप असते. उदाहरणार्थ, मोटारसायकल, कार, चॉकलेट इ.

१.४ सारांश :

प्रास्ताविक या प्रकरणात सरकारच्या कार्याचा वाढलेला व्याप व त्यासाठी सरकारचा वाढत असणारा खर्च याविषयी माहिती घेतली. यामध्ये काही अर्थतज्ज्ञांनी आपले मत मांडले आहे. प्रा. मसग्रेव्ह यांनी आपल्या सार्वजनिक खर्चाच्या संबंधीच्या आधुनिक सिद्धान्तात याचे स्पष्टीकरण दिले आहे. त्यांनी सरकारचा होणारा खर्च सार्वजनिक वस्तू खासगी वस्तू, गुणात्मक वस्तू यावर कशा पद्धतीने होतो हे उदाहरणे देऊन स्पष्ट केले आहे. या सर्व खर्चावरून आधुनिक काळातील सरकारची कल्याणकारी राज्याची संकल्पना स्पष्ट होते. सरकार दिवसेंदिवस अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी आपल्या उत्पन्नाबरोबर खर्चही वाढवत असल्याचे दिसून येते. समाजाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी अर्थव्यवस्थेच्या सर्वच क्षेत्रात सरकारची भूमिका अत्यावश्यक ठरली आहे. देशातील उत्पादनाच्या बहुतेक सर्व साधनांवर काही व्यक्तीची मालकी न राहता उलट त्यावर संपूर्ण समाजाची मालकी राहिल. यासाठी सरकारी हस्तक्षेप हे एक प्रभावी व उपयुक्त साधन आहे.

१.५ पारिभाषिक शब्द

अविभाज्य वस्तू : ज्या वस्तूची विभागणी करू शकत नाही अशा वस्तू.

अपवर्जन : वस्तूच्या उपभोगापासून दूर ठेवणे.

कल्याणकारी राज्य : जनतेच्या हिताच्या दृष्टिकोनातून निर्णय घेऊन त्या निर्णयाची प्रभावी पद्धतीने अंमलबजावणी करणे.

वाटप कार्य : ज्या द्वारे संपूर्ण साधनसामग्रीचा वापर खासगी व सार्वजनिक वस्तूत विभागला जातो.

वितरण कार्य : हे कार्य कर आणि हस्तांतरण धोरणात निश्चित महत्त्वाची भूमिका बजावते.

स्थिरीकरणाचे कार्य : उच्च रोजगार, किंमत स्थैर्य आणि आर्थिक वृद्धीचा योग्य दर यासाठी राजकोषीय धोरण आवश्यक ठरते.

गुणात्मक वस्तू : या वस्तूची सेवा सुरुवातीला समाजातील विशिष्ट गटासाठी सुरू केली जाते.

सार्वजनिक वस्तू : सरकारने समाजासाठी तयार केलेल्या वस्तू किंवा सेवा.

समूह वस्तू : अशी वस्तू त्याचा उपभोग अनेक व्यक्ती एकाच वेळी घेऊ शकतात. उदा., इंटरनेट.

राजकोषीय धोरण : सरकारच्या उत्पन्न व खर्चासंबंधीचे धोरण.

स्थिरीकरण : पूर्ण रोजगार, स्थिर किंमत व आर्थिक विकासाचा योग्य दर असणे.

एकस्तरीय सरकार / एकावयी : उत्पन्न व खर्चाचे अधिकार एकाच सत्तेकडे

असतात.

संघीय सरकार : उत्पन्न व खर्च याचे अधिकार केंद्र सरकार, राज्य सरकार व स्थानिक सरकार यांच्याकडे असतात.

NOTES

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय :

अ. खालील प्रश्नांची उत्तरे थोडक्यात लिहा.

१. अर्थसंकल्प म्हणजे काय ?
२. खासगी वस्तू व सामाजिक वस्तू याचे वाटप कार्य स्पष्ट करा.
३. वितरण कार्य कशावर अवलंबून असते ?
४. गुणात्मक वस्तू व समूह वस्तूमधील फरक स्पष्ट करा.
५. खासगी वस्तूच्या उत्पादनांमध्ये मक्तेदारी असू शकते का?
६. अविभाज्य व अविभाज्य वस्तूंची उदाहरणे सांगा.
७. सार्वजनिक व खासगी वस्तूविषयी थोडक्यात माहिती सांगा.
८. समूह वस्तू म्हणजे काय? उदाहरणासह स्पष्ट करा.

आ. खालील प्रश्नांची उत्तरे विस्तृतपणे लिहा.

१. राजकोषीय धोरणातील सरकारची भूमिका सांगा.
२. पोलिसी राज्य ते कल्याणकारी राज्य यावर सविस्तर निबंध लिहा.
३. खासगी वस्तू, सामाजिक वस्तू आणि समूह वस्तू याचे वाटप कार्य स्पष्ट करा.
४. स्थिरीकरण कार्य व राजकोषीय धोरण यांच्यातील संबंध स्पष्ट करा.
५. सरकार आपले उत्पन्न कोणकोणत्या वस्तूवर खर्च करते ते सांगा.
६. अविभाज्य व अविभाज्य वस्तूंची उदाहरणे सांगा.
७. अंतर्गत शांतता संरक्षण कायदा व सुव्यवस्था याविषयी थोडक्यात माहिती लिहा.

इ. वस्तुनिष्ठ प्रश्न

१ सार्वजनिक व वैयक्तिक खर्चात फरक असतो

अ) लवचिकतेचा ब) काटकसरीचा क) क्षेत्राचा ड) यापैकी सर्वांचा

२ सर्व व वैयक्तिक खर्चात फरक नाही असे म्हणणे

अ) चूक आहे ब) बरोबर आहे क) अर्धसत्य आहे ड) अर्धे चूक आहे

३ खाद्य व फर्टीलायझर च्या आर्थिक साहाय्यतेला मानले जाते

अ) भांडवली खर्च ब) नियोजित खर्च क) आदान खर्च ड) यापैकी सर्व

४ सार्वजनिक खर्चाचा मुख्य उद्देश देशाच्या उत्पादन साधनांना अशाप्रकारे वापरण्याचा असतो की, ज्यामुळे अधिकतम आर्थिक कल्याण साधले जाऊ शकेल, हे विधान आहे..

अ) मार्शलचे ब) कॅन्सचे क) जे. के. मेहताचे ड) डाल्टनचे

NOTES

५ सामान्य सेवांवरचा खर्च असतो

अ) भांडवली खर्च ब) महसुली खर्च क) अनियोजित खर्च ड) नियोजित खर्च

६ सर्वांच्या कल्याणासाठी केलेल्या खर्चाला म्हणतात...

अ) सामाजिक खर्च ब) व्यक्तिगत खर्च क) सार्वजनिक खर्च ड) यापैकी नाही

७ प्रतिष्ठित अर्थशास्त्रज्ञ सार्वजनिक खर्च

अ) कमीत कमी करण्याच्या विचाराचे होते ब) अधिक करण्याच्या विचाराचे होते क) स्थिर ठेवण्याच्या विचाराचे होते ड) यापैकी नाही

८ भारताच्या आर्थिक विकासात विदेशी कर्जाची खूप मदत झाली आहे हे विधान...

अ) बरोबर आहे ब) चूक आहे क) अनुचित आहे ड) अनिश्चित आहे

९ गरिबांसाठी निःशुल्क वैद्यकीय मदत, शिक्षण, घर व भोजनावर केला गेलेला खर्च कोणत्या सिद्धांताच्या अंतर्गत येईल

अ) अधिकतम सामाजिक लाभ ब) संतुलित उत्पन्न-खर्च सिद्धांत क) लवचिकतेचा सिद्धांत ड) समान वितरणाचा सिद्धांत

१० मंदीच्या काळात गुंतवणूक वाढविण्यासाठी कोणत्या प्रकारचे बजेट असावे

अ) संतुलित बजेट ब) अधिकतेचे बजेट क) तुटीचे बजेट ड) यापैकी नाही

उत्तरे: १ (ड), २ (अ), ३ (क), ४ (ड), ५ (ब), ६ (क), ७ (अ), ८ (अ), ९ (ड), १० (क),

१.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके :

१. सार्वजनिक अर्थकारण, ज. फा पाटील, फडके प्रकाशन.
२. राजस्व, ओझरकर सु. रा., विद्या प्रकाशन.
३. Public Finance, B. P. Tyagi, Jai Prakash Nath Publication.
४. Public Finance Theory and Practice, S. K. Singh, S Chand and Company.
५. Indian Economy, S. K. Mishra and Puri V. K. Himalaya Publishing House
६. सार्वजनिक आयव्यय, डॉक्टर काळे सं. भा.
७. राजस्व, डॉ. जे. सी. पंत

सर्वजनिक धोरणासाठी
तार्किकता / योग्यता

प्रकरण २ सार्वजनिक धोरणासाठी तार्किकता / योग्यता :

NOTES

रचना

- २.० प्रस्तावना
- २.१ उद्दिष्टे
- २.२ घटक
 - २.२.१ संसाधनांचे वाटप - सार्वजनिक वस्तूंची तरतूद
 - २.२.२ ऐच्छिक विनिमय प्रतिमान- लिंडहाल, जोहान्सन आणि सॅम्युल्सन
 - २.२.३ सार्वजनिक वस्तूंच्या विकेंद्रित तरतुदींची असंभाव्यता
 - २.२.४ पॉल सॅम्युल्सन, रॉबर्ट मसग्रेव्ह, ह्यू डॉल्टन यांचे योगदान- सार्वजनिक वस्तूंच्या मागणी दृश्य योजना
 - २.२.५ क्लार्क कर, टायबाऊट प्रमेय
- २.३ आपली प्रगती तपासण्यासाठीचे प्रश्न आणि त्याची उत्तरे
- २.४ सारांश
- २.५ पारिभाषिक शब्द
- २.६ स्वयं-मूल्यमापन आणि सरावासाठी प्रश्न
- २.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ

२.० प्रास्ताविक

कोणत्याही प्रकारच्या अर्थव्यवस्थेतील सरकार महत्तम सामाजिक कल्याण साध्य करण्याचा प्रयत्न करते. त्यासाठी समाजामध्ये लोक कोणत्या वस्तूंना पसंती देतात हे सरकारला माहित असणे आवश्यक असते. अर्थव्यवस्थेमध्ये लोकांनी सार्वजनिक वस्तूंना पसंती व्यक्त करणे गरजेचे असते. कारण पसंतीचा विचार करून सरकार प्रमुख्याने लोकशाही शासन व्यवस्था असलेल्या देशात सार्वजनिक वस्तू पुरविण्यासाठीची तरतूद आपल्या अंदाजपत्रकात करते व या अंदाजपत्रकावर आधारित उत्पादन साधनांचे वाटप अर्थव्यवस्थेमध्ये केले जाते. त्यामुळे उत्पादन साधनांचे वाटप व वापर योग्य व यावेळी होऊन लोकांच्या सार्वजनिक वस्तूंच्या गरजा भागून समाजाचे महत्तम सामाजिक कल्याण साध्य करण्यास मदत होते. याविषयीचे विवेचन करणारे सिद्धान्त हे सार्वजनिक अर्थशास्त्रात आहेत. त्यांना सार्वजनिक निवडीची किंवा सामाजिक निवडीचे सिद्धान्त असे म्हणतात. हे सिद्धान्त सार्वजनिक वस्तूंना पसंती व्यक्त करण्यात येणाऱ्या समस्या स्पष्ट करतात आणि त्या निवडी एकत्रित करण्यात येणाऱ्या अडचणीचे स्पष्टीकरण देतात. लोकशाही शासन असणाऱ्या देशात लोकांना सार्वजनिक वस्तू पुरविण्यासाठी राजकीय प्रक्रिया महत्त्वपूर्ण ठरते. कारण अशा देशात लोकांच्या मतांचा विचार केला तरी उत्पादन साधनांचे सामाजिक वस्तू उत्पादनात वाटप करणे सहज शक्य नसते. सामाजिक वस्तूंना लोकांची व्यक्तिगत

NOTES

पसंती प्रकट करताना काही अडचणी येतात. कमी-अधिक फरकाने सर्वच प्रकारच्या अर्थव्यवस्थांमध्ये सरकारची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरते. समाजवादी व मिश्र अर्थव्यवस्थेत सरकारची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. तर तुलनेने भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील सरकारची भूमिका मर्यादित असते. सरकार आपल्या सार्वजनिक अंदाजपत्रकाच्या माध्यमातून लोकांना सार्वजनिक वस्तू पुरवून त्यांच्या सामाजिक कल्याणात वाढ घडवून आणण्याचा प्रयत्न करते. ते करण्यासाठी सार्वजनिक वस्तूबद्दलच्या लोकांच्या आवडी-निवडी व पसंती सरकारला माहित असणे आवश्यक असते. याच पार्श्वभूमीवर आधारित सार्वजनिक वस्तूंना लोकांच्या पसंती दर्शविणाऱ्या या सिद्धान्ताचा अभ्यास या प्रकरणात करणार आहोत. नागरिकांकडून केलेल्या मागण्या व निर्माण झालेल्या समस्यांच्या संदर्भात शासन जे धोरण आखते त्यास सार्वजनिक धोरण म्हटले जाते. नागरिकांकडून केलेल्या मागण्या व त्यावर शासनाने घेतलेला निर्णय हा मुद्दा राजकारणाशी संबंधित आहे. त्यामुळे सार्वजनिक धोरण व राजकारणांचे संबंध सार्वजनिक धोरणाच्या अभ्यास क्षेत्रात येतात. अर्थव्यवस्थेमध्ये समतोल राखण्यासाठी सरकारला कर आकारणे, खर्च करणे, कर्ज उभारणे, कर्ज देणे व खरेदी-विक्री व्यवहार करणे या साधनांचा सयुक्तिक व विवेकपूर्ण वापर कसा करावा लागतो, यालाच राजकोषीय नीती असेही म्हणतात. आपण या प्रकरणांमध्ये सरकारच्या सार्वजनिक धोरणातील संसाधनाचे वाटप, सार्वजनिक वस्तूची तरतूद, वस्तू तरतुदीची प्रतिमाने तसेच सार्वजनिक वस्तू मागणी प्रकटीकरण योजना, टायबाऊट प्रतिमान या सर्वांचा अभ्यास करणार आहोत.

२.१ उद्दिष्टे :

- या प्रकरणाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास खालील बाबींचे आकलन होईल.
१. उत्पन्न व संपत्ती यांचे समन्यायी वाटप करणे.
 २. जलद आर्थिक विकास साधण्यासाठी साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर करणे.
 ३. विदेशी चलन विनिमय दराची सापेक्ष स्थिरता राखणे.
 ४. सार्वजनिक निवड आणि सार्वजनिक धोरण संकल्पना समजून घेणे.
 ५. सामाजिक निवडीच्या प्रकटीकरणातील आणि एकत्रीकरणातील समस्या स्पष्ट करणे.
 ६. सार्वजनिक वस्तूच्या पुरवठ्याच्या तरतुदीचे स्पष्टीकरण देणे.
 ७. सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा आणि सार्वजनिक उत्पन्न मागणी प्रकट करणाऱ्या योजनांमधील संबंध स्पष्ट करणे.
 ८. सार्वजनिक वस्तूसंबंधी वेगवेगळ्या अर्थतज्ज्ञांचे सिद्धान्त समजून घेणे.

२.२ घटक / विषय विवेचन :

२.२.१ संसाधनाचे वाटप :

सार्वजनिक वस्तूंच्या वाटपामध्ये अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये समाजहिताला प्राधान्य

NOTES

दिले जाते. समाजातील लोकांना आवश्यक असणाऱ्या वस्तूंचा पुरवठा सरकार करते. लोकशाही शासन व्यवस्था असणाऱ्या देशात प्रामुख्याने सार्वजनिक वस्तू पुरविण्याची तरतूद अंदाजपत्रकात केली जाते, हे अंदाजपत्रक प्रत्येक वर्षी फेब्रुवारी महिन्यामध्ये जाहीर केले जाते. व एका आर्थिक वर्षामध्ये (१ एप्रिल ते 31 मार्च) समाजाच्या कल्याणासाठी कोणकोणत्या वस्तूंवर किती खर्च केला जाणार आहे हे जाहीर केले जाते. सरकार सार्वजनिक वस्तूंचे उत्पादन करत असताना समाजातील लोकांच्या आवडीनिवडी व पसंतीचा विचार करते व त्या उत्पादनाचे वितरण समानतेच्या तत्त्वावर केले जाते. देशातील संसाधनांचे योग्य वाटप झाल्यास ग्रामीण व शहरी या दोन्ही भागांचा विकास होऊन अर्थव्यवस्थेचा विकास होऊ शकतो. सरकारला साध्य करावयाची असलेली सामाजिक आर्थिक व इतर उद्दिष्टे विचारात घेऊन अर्थसंकल्पात द्वारे साधनसामग्रीची वाटणी केली जाते. भारतात आर्थिक विकासाचा दर वाढविणे महत्त्वाचे आहे त्यासाठी आवश्यक असणारी साधनसामग्री उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे.

सार्वजनिक वस्तूंची तरतूद

लोकांच्या सामाजिक गरजा भागविण्यासाठी सार्वजनिक वस्तूंचे उत्पादन करून त्यांचा पुरवठा लोकांना करावा लागतो. सार्वजनिक वस्तूंच्या पुरवठ्याची तरतूद सरकारला अंदाजपत्रकात करावी लागते. त्यासाठी अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन साधनांचे वाटप सार्वजनिक वस्तूंच्या उत्पादनासाठी करावे लागते म्हणूनच सार्वजनिक वस्तूंच्या तरतुदीसाठी समाजाच्या उत्पादन साधनाच्या वाटपाच्या पर्याप्त अटी विचारात घ्याव्या लागतात. खासगी वस्तू पुरवठ्यामध्ये उत्पादक केवळ आपल्या नफ्याचा विचार करतात, त्यामुळे सामाजिक कल्याण साध्य होत नाही. सार्वजनिक वस्तू उत्पादनांमध्ये कमी गुंतवणूक केली जाते हे जरी सत्य असले तरी या ठिकाणी समाजाच्या कल्याणाचा विचार केला जातो.

सार्वजनिक वस्तू वितरणामध्ये जनहिताचा विचार केला जातो. सार्वजनिक वस्तूंचा उपभोग वगळता येत नाही अशा वस्तूंना प्रतिस्पर्धी नसतो. त्यामुळे या वस्तूंचा उपभोग ज्या व्यक्तीला गरज आहे त्या व्यक्तीला घेता येतो. या सार्वजनिक वस्तूंचा वापर एका उपभोग त्याने केला असता दुसऱ्या व्यक्तीलाही देखील त्याचा वापर तेवढ्याच प्रमाणात करता येतो. उदा., आरोग्यसुविधा, सरकारी शाळा, सार्वजनिक वस्तूंची तरतूद करित तर उत्पन्नातून केली जाते. प्रशासन, व्यापारी उपक्रम, देणग्या, अनुदाने यांच्या माध्यमातून सरकारला उत्पन्न मिळते व हे उत्पन्न सार्वजनिक वस्तूंवर खर्च केले जाते. सरकार ज्या सुविधा पुरवते त्यातूनही काही प्रमाणात उत्पन्न मिळते तेही कोणत्याही प्रकारची सक्ती न करता. उदा., शुल्क, फी (शैक्षणिक शुल्क, नोंदणी शुल्क इत्यादी.)

आधुनिक शासन नागरिकांना विविध वस्तू व सेवांची विक्री करतात व त्यातून शासनाला काही प्रमाणात मोबदला मिळतो. उदा., रेल्वे भाडे, टपाल सेवा म्हणजेच सार्वजनिक वस्तूंमध्ये काही प्रमाणात त्या वस्तूंच्या उपभोगाची किंमत आकारली जाते. म्हणजेच जी व्यक्ती पैसा देऊन उपभोग घेऊ इच्छिते त्यांच्याकडून मोबदला जमा करून तो समाजातील गरीब व्यक्तींवर खर्च केला जातो. सरकार काही सुविधा विनाशुल्क समाजाच्या कल्याणासाठी पुरवत असते. सार्वजनिक वस्तूंची तरतूदही कल्याणकारी राज्याच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाची असते. म्हणूनच समाजातील गरीब व श्रीमंत ही आर्थिक दरी कमी करण्यासाठी या सार्वजनिक वस्तू अत्यंत महत्त्वाच्या असतात.

या सार्वजनिक वस्तू तरतुदीसंदर्भात अनेक अर्थतज्ज्ञांनी आपले विचार मांडले आहेत.

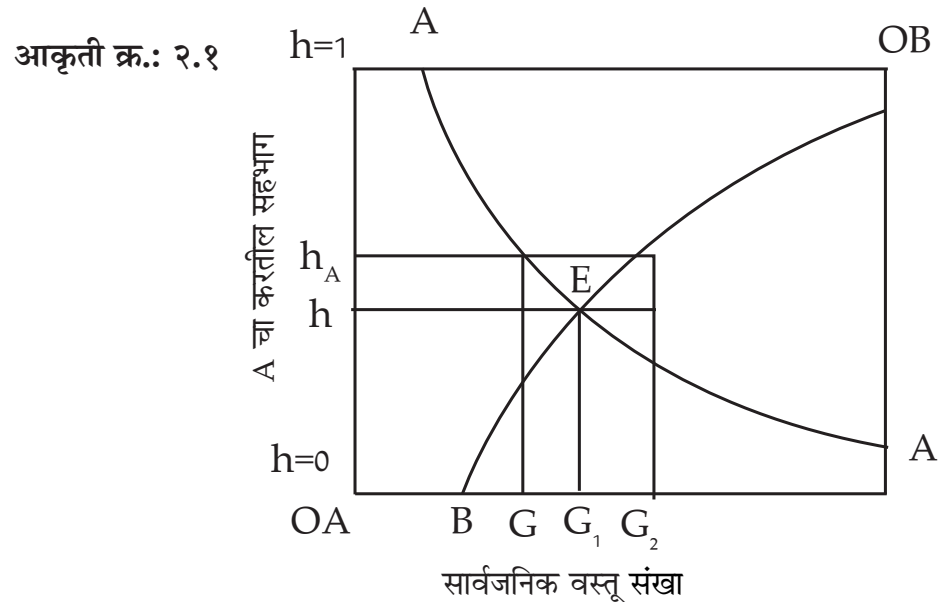
NOTES

२.२.२ ऐच्छिक विनिमय प्रतिमान :

लिंगहाल, जोहान्सन आणि सॅम्युल्सन Voluntary Exchange Model of Provision of Public Goods by Lindahl

यापूर्वीचे सॅम्युल्सन यांचे सार्वजनिक वस्तू तरतुदीचे प्रतिमानसंदर्भात अनेक प्रश्न निर्माण होतात. ती प्रत्यक्षात अर्थव्यवस्थांमध्ये अस्तित्वात आहेत असे वाटत नाही. या पार्श्वभूमीवर प्रत्यक्ष लोकशाही देशात होत असलेल्या निर्णयप्रक्रिया यांचे विश्लेषण करण्यासाठी लिंगहाल यांनी त्याची प्रतिमा विकसित केले आहे. लिंगहाल प्रतिमान हे उपयोजित आहे. ते लोकशाही देशात न्याय सार्वजनिक वस्तूंचे उत्पादन आणि अन्यायकारक भारतीयांचे तत्त्वे आणि निर्णयप्रक्रिया निश्चित करते. तसेच ते लोकशाही देशात सार्वजनिक वस्तूंची तरतूद आणि कारभार निश्चित करताना येण्याचा अनेक समस्यांचे विश्लेषण करते. या पार्श्वभूमीवर लिंगहाल प्रतिमानाचा अभ्यास महत्त्वपूर्ण ठरतो.

लिंगहाल प्रतिमान सार्वजनिक वस्तू तरतुदीच्या समतोलालाचे वर्णन करते. या प्रतिमानात ए आणि बी या दोन व्यक्ती आहेत. ते राजकीय पक्ष आहेत. असे समजण्यास हरकत नाही. नाही हे प्रतिमान समतोल कर हिस्सा आणि सार्वजनिक वस्तू अटी शोधण्याचा प्रयत्न करते. तसेच या समतोलालाचे एकमेवता आणि स्थैर्य यांचे परीक्षण करते. या प्रतिमानात व्यक्तींच्या दोन गटांत राजकीय सत्तेचे खामान वाटप झाले आहे असे मानले आहे. लिलाव करणारी व्यक्ती विविध कर हिस्से आणि अंदाजपत्रके (खर्च) जाहीर करते. या प्रक्रियेत त्या व्यक्तींच्या किंवा गटांच्या ऐच्छिक विनिमयातून समतोल स्थिती निर्माण होते आणि मिळते. व्यक्तीमध्ये किंवा त्यांच्या गटांमध्ये सरकारवर आधारित खेळ किंवा निर्णय घेतला जातो. आणि प्रत्येक व्यक्ती आपली पसंती किंवा निवड बरोबर प्रकट करतात. यातून सार्वजनिक वस्तूच्या पुरवठ्याची संतुलित तरतूद होऊन पर्याप्त कर व्यक्तींकडून गोळा केला जातो. तसेच वस्तूची वाटपही समान पद्धतीने होते.

NOTES

१. उभ्या अक्षावर A व्यक्तीचा करतील सहभाग.
२. आडव्या अक्षावर सार्वजनिक वस्तूचा पुरवठा.
३. E हा बिंदू मागणी व पुरवठ्याचे संतुलन दर्शवितो.
४. AA हा वक्र A ग्राहकाची सार्वजनिक वस्तूसाठी असलेली मागणी दर्शवितो.
५. BB हा वक्र B ग्राहकाची मागणी दर्शवितो.
६. A आणि B हे दोन्ही ग्राहक सार्वजनिक व खासगी वस्तूच्या उपभोगातून मिळणारी उपयोगिता महत्तम करण्याचा प्रयत्न करतात.

वरील आकृतीत A ग्राहक सार्वजनिक वस्तूसाठी किती कर देण्यास तयार आहे हे AA या मागणी वक्राद्वारे स्पष्ट होते. तर B ग्राहकाचे BB याद्वारे स्पष्ट होते. या दोन्ही वक्राचे छेदन/ संतुलन E बिंदूत होते आणि A ग्राहक h इतका कर देऊन $O_A G$ इतक्या सार्वजनिक वस्तू घेतो. B बी ग्राहक $h=1$ इतका कर देतो. जर समजा A ग्राहक h_A इतका कर किंवा किंमत देण्यास तयार असल्यास G_1 अनेक वस्तू मिळतात. परंतु B ग्राहक मात्र G_2 इतक्या वस्तू पसंत करतो. म्हणजे येथे दोन ग्राहकांत सार्वजनिक वस्तूच्या मागणी - पुरवठा याबाबत एकमत नाही. अशावेळी ते ऐच्छिक विनिमय करून G या एवढ्या सार्वजनिक वस्तूची उपलब्धता करून घेतात. म्हणजेच येथे समतोल साधला जातो.

तर ही बाब प्रत्यक्ष स्वरूपात विचारात घेतली असता असे लक्षात येते, की कर भरणा द्वारे अधिक उत्पन्न असणाऱ्यांवर अधिक कर आणि कमी उत्पन्न असणाऱ्यांवर कमी कर लादला जातो आणि न्याय देण्याचा प्रयत्न केला जातो, हे सरकारद्वारे घडते. तसेच जिंदाल यांच्या मते सार्वजनिक अर्थव्यवस्थेत खासगी अर्थव्यवस्थाही काही प्रमाणात अस्तित्वात असते. सार्वजनिक सेवांचा/ वस्तूंचा लाभ सर्वच लोक घेत असतात, पण काही घटकांना मात्र आपण होऊन ऐच्छिक स्वरूपात आदानप्रदान करावे लागते.

खासगी क्षेत्रात कंपनी आणि व्यावसायिकांना सामाजिक जबाबदारीचा भाग म्हणून काही उपक्रम राबवावे लागतात. उदा., वनीकरण, वृक्षारोपण, आरोग्य शिबिरे, एखाद्या प्रदेशात रस्ता निर्माण करणे, एखाद्या भागात बंधारा तयार करणे इत्यादी.

लिंडहाल प्रतिमानावर पुढील टीका केल्या जातात :

१. समतोलाकडे जाणारी समायोजन प्रक्रिया अनुकूल नाही.
२. कर्हात कोणी समायोजन करायचे ते हे प्रतिमान सांगत नाही.
३. समान राजकीय सत्ता गृहीतक चुकीचे आहे.
४. समायोजन करावयाच्या सामुदायिक सौदा पद्धतीस वेळ लागतो.

सिद्धान्ताचे महत्त्व :

लिंडहाल प्रतिमान लोकशाही देशात प्रत्यक्षात होत असलेल्या निर्णयप्रक्रियेचे स्पष्टीकरण देते. दोन व्यक्ती किंवा पक्षांमधील समायोजन एक तत्त्वावर आधारलेले आहे. एकमत तत्त्व खर्चिक असल्याने हे प्रतिमान अधिक महत्त्वाचे आणि उपयुक्त ठरते.

सॅम्युल्सन यांच्या सिद्धान्तामध्ये खासगी आणि सार्वजनिक अशा दोन प्रकारच्या वस्तू आहेत. या वस्तू वाटपामध्ये अर्थव्यवस्थेत काही अटी आहेत. व या अटी या सिद्धान्ताचे उद्दिष्ट आहे. या अटीचा परिणाम सार्वजनिक क्षेत्रावर होत नाही. कारण या टप्प्यातील विश्लेषण मुक्त आहे आणि अर्थव्यवस्थेच्या उत्पादनाची संभाव्यता, ग्राहकांच्या पसंती आणि स्वतःच्या नैतिक मूल्यांची माहिती असलेल्या एखाद्या नियोजनालाच या समस्येचे

NOTES

प्रतिनिधित्व करणे चांगले मानले जाते. दोन प्रकारच्या वस्तूंचे स्वरूप हे सामान्यीकरणाद्वारे परिभाषित केले गेले आहे. यामध्ये वैयक्तिक व सार्वजनिक वस्तूमधील संबंध स्पष्ट केला आहे. खासगी वस्तूसाठी वापरली जाणारी एकूण रक्कम ही व्यक्तीकडून वापरल्या जाणाऱ्या राशीइतकीच असते.

जेणेकरून $X_j = E_x$, ($j = 1, \dots, J$)...1 सुपरस्कीस व्यक्ती $i = j$ आणि वस्तूंच्या वर्गणीचा संदर्भ देते.

सार्वजनिक वस्तूसाठी संबंधित नाते वैयक्तिक आणि एकूण वापरामध्ये समानता आहे.
 $X_k = X K$ ($i = 1, 2, \dots, I$; $K = J + 1, \dots, J+K$)

उपयोगिता विश्लेषणाद्वारे प्रतिनिधित्व केलेली वैयक्तिक प्राधान्यांनंतर खासगी व सार्वजनिक वस्तूंच्या प्रमाणात वापरल्या जातात. ज्यामुळे वैयक्तिक i उपयोगिता लिहू शकतो.

$$U_i = (x_i, \dots, x_i, x_{i+1}, \dots, x_{i+K}) \\ = U_i (x_i, x_{i+1}, \dots, x_{i+K}) \\ (i = 1, \dots, I) \dots \dots \dots 3$$

व्याख्या क्रमांक 2 ने काही गोंधळ आणि विवादांना जन्म दिला आहे. या परिभाषेद्वारे वर्णन केले जाऊ शकते, अशा काही वस्तू आहेत का? नेहमीचे उत्तर असे आहे, की काही सार्वजनिक वस्तू राष्ट्रीय संरक्षण ज्याचे खरोखर असे वर्णन केले जाऊ शकते.

२.२.३ सार्वजनिक वस्तू विकेंद्रित तरतुदीची असंभाव्यता :

सार्वजनिक खर्च पर्याप्त करून सार्वजनिक वस्तूंच्या तरतुदीची पर्याप्त पूर्तता/ तरतूद लाभ तत्त्वाच्या आधारे करावे, असे विश्लेषण ऐच्छिक विनिमय सिद्धान्ताच्या आधारे करता येते. असे लिंडहाल यांनी केले. त्यात जोहान्सन आणि बॉवेन यांनी सुधारणा केल्या आहेत. आधुनिक काळात सॅम्युल्सन आणि मसग्रेव्ह यांनी त्याचे विश्लेषण केले. सूक्ष्म आर्थिक सिद्धान्त विश्लेषण काही अटींच्या अधीन राहून पॅरेट पर्याप्तता स्पष्ट करते. ते खासगी वस्तूंच्या बाबतीत शक्य आहे. मात्र सार्वजनिक वस्तूंच्या बाबतीत किंमत यंत्रणा नसल्याने त्यांच्या पर्याप्त तरतुदीसाठी तिचा वापर करता येत नाही.

सार्वजनिक वस्तूंचा उपभोग संयुक्त उपभोग असतो. त्यांच्या लाभाचे विभाजन करता येत नाही. त्याचा एकदा पुरवठा केल्यानंतर समाजातील सर्व लोक त्याचे सेवन करतात. जे कररूपाने त्यांची किंमत देतात आणि जे देत नाहीत ते सर्वच त्यांचा उपभोग घेतात. असे असतानाही सार्वजनिक खर्च करून सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा याची तरतूद किंमत यंत्रणेच्या आधारे कशी करता येईल याचे स्पष्टीकरण जिंदाल यांनी १९२९ मध्ये केले आहे. त्यांच्या मते सार्वजनिक वस्तू पुरविण्यासाठी येणारा सर्व खर्च कररूपाने लोकांकडून वसूल करता येतो. कर ही सार्वजनिक वस्तूंची किंमत आहे. खासगी अर्थव्यवस्थेची कार्यपद्धती सार्वजनिक अर्थव्यवस्थेत लागू करावी.

सार्वजनिक वस्तू पुरविण्याच्या तरतुदीचे आंशिक समतोल विश्लेषण मसग्रेव्ह, बॉवेन,

NOTES

सॅम्युल्सन, बुस्यानण यांनी करताना सार्वजनिक वस्तूच्या मागणी-पुरवठा स्थितीतून समतोल किंमत आणि उत्पादन एक वस्तूच्या बाबतीत स्पष्ट केले आहे. त्यांच्या मते सार्वजनिक वस्तू असलेल्या व्यक्तिगत मागणीचे ऊर्ध्व एकत्रीकरण एकूण मागणी दर्शविते. ती सार्वजनिक वस्तूची किंमत निश्चित करून ती कररूपाने वेगवेगळ्या दराने वसूल करता येते. मात्र तिला मागणी सारखीच भिन्नभिन्न व्यक्तीची असते, पण तिची किंमत एकच असते.

सॅम्युल्सनच्या मते, सार्वजनिक वस्तू खासगी क्षेत्रातून पुरविता येत नाहीत. मात्र सार्वजनिक वस्तूच्या बाबतीत व्यक्तीची आवड किंवा पसंती माहीत नसते. त्यामुळे बाजारभाव सार्वजनिक वस्तूंच्या बाबतीत लागू करता येत नाही. लोकशाही देशात सार्वजनिक वस्तूबद्दलची इच्छा विचारात घेता येते. त्याच्या आधारे त्या पुरविण्याची तरतूद सरकार करू शकते. जर बाजारभाव सार्वजनिक वस्तूंच्या पुरवठ्यासाठी लागू केला तर त्यांच्या पुरवठ्याची तरतूद व आवश्यक महसूल कसा गोळा करता येईल ते सॅम्युल्सन यांनी स्पष्ट केले आहे.

१९५६ मध्ये मात्र सॅम्युल्सन यांनी वरीलप्रमाणे विकेंद्रित बाजार किंवा मतदान यंत्रणा सार्वजनिक वस्तूंच्या पुरवठ्याची तरतूद करू शकत नाहीत असे सांगितले आहे. त्यासाठी बाह्य अवलंबित्वाचा विचार करणे आवश्यक आहे. खासगी वस्तू व सार्वजनिक वस्तू यामधील फरक स्पष्ट करणे आवश्यक आहे. यावर खासगी वस्तू किमतीचे कमी व अधिक मोठ्या प्रमाणात वाटप करता येते. या सर्व व्यक्तींची मागणी एकत्र करून खासगी वस्तूला एकूण मागणी तयार होते. मात्र संरक्षणासाठी सार्वजनिक वस्तू वेगळी आहे. तिचा उपभोग सर्वांनी प्रमाणात करावा लागतो. तिच्या उपभोगाचे स्वरूप खासगी वस्तू व भागापेक्षा भिन्न आहे.

अशाप्रकारे सार्वजनिक वस्तू पुरविण्याच्या सरकारच्या प्रयत्नाचे नियंत्रण करावे लागते. त्यासाठी खासगी वस्तू व सार्वजनिक वस्तू यांचा एकत्र विचार करावा लागेल. तसेच त्याचे स्पष्टीकरण सामाजिक कल्याण मूल्याच्या चौकटीत द्यावे लागेल. समाजाचा उपयोगिता वक्र हा समाजाच्या समवृत्ती वक्र जेथे स्पर्श करतो तेथे महत्तम सामाजिक कल्याण शक्य आहे. ते खासगी व सार्वजनिक वस्तू एकत्रित विचारात घेऊन स्पष्ट करणे आवश्यक आहे. तसेच सार्वजनिक वस्तूच्या बाबतीत श्रीमंत सामाजिक खर्च सर्व लोकांचा हा सीमान्त पर्यायाच्या दराबरोबर असणे आवश्यक आहे.

२.२.४ सार्वजनिक वस्तू मागणी प्रकटीकरण योजनेमध्ये मसग्रेव्ह, सॅम्युल्सन, डाल्टन यांचे योगदान :

शुद्ध सार्वजनिक वस्तूंना पसंती किंवा प्राधान्य प्रकट करण्यासाठी कर किंमत दृष्टिकोनाचा प्रामुख्याने वापर केला जातो. मात्र या स्थितीत उपभोग त्यात सार्वजनिक वस्तूंना पसंती व किंमत प्रकट करण्यास प्रेरणा मिळत नसल्याने बरोबर पसंती विवेकी व्यक्तीकडून प्रकट करण्याऐवजी त्यांच्या अपुऱ्या पसंत व्यक्त होतात. त्यामुळे सामाजिक पसंती व्यक्त करण्याच्या संभाव्य यंत्रणेचा किंवा योजनांचा अभ्यास करणे अर्थशास्त्रज्ञांना आवश्यक ठरते. साधारण पातळीवर सार्वजनिक वस्तूंचा उपभोग घेत असलेल्या लोकांच्या गटातून त्यांच्या प्रतिनिधीला विचारात घेणे शक्य आहे.

समजा, एकूण लोकसंख्येत N लोक आहेत. त्यांचा प्रतिनिधी उपभोक्ता t किंमत देण्यास तयार आहे. या स्थितीत पर्याप्त सीमान्त खर्च Nt असेल. आणि त्या पातळीपर्यंत सार्वजनिक वस्तूचा पुरवठा केला जाईल. सार्वजनिक वस्तू पुरविण्याचा सर्व खर्च कररूपाने वसूल केला जाईल. या स्थितीत जर प्रतिनिधी असेल तर तो सार्वजनिक वस्तूची योग्य

NOTES

पसंती प्रकट करेल. नाहीतर सार्वजनिक वस्तूचा चुकीचा पुरवठा केला जाईल. मात्र खरा प्रतिनिधी होण्यासाठी त्या व्यक्तीला सर्व माहिती पुरविणे आवश्यक आहे. जर तो उपभोग त्याचा गट मोठा असेल तर मात्र ते अत्यंत खर्चिक आहे. यातून सार्वजनिक वस्तू निवडीच्या अनेक समस्या टायबाउट यांनी पर्यायी सूचना केली आहे. त्यात काय टायबाउट प्रतिमान असे म्हटले जाते.

टायबाउट प्रतिमान

सद्यःस्थितीत स्थानिक सार्वजनिक वस्तू सिद्धान्ताचा वापर राष्ट्राच्या लोकसंख्येचे भिन्न राज्य वित्तीय क्षेत्रात म्हणजेच स्थानिक सरकारांमध्ये विभाजन करून आंशिक स्पष्टीकरण देण्यासाठी केला जात आहे. त्यामुळे सार्वजनिक वस्तूंच्या विकेंद्रित निवडीतून उपभोक्त्यामध्ये अकार्यक्षमता निर्माण होतात. या पार्श्वभूमीवर अर्थशास्त्रज्ञ टायबाउट यांनी हे प्रश्न विचारात घेऊन स्थानिक सार्वजनिक वस्तूंच्या पुरवठा यांचे प्रारूप विकसित केले आहे. जे स्थानिक वस्तूंच्या विकेंद्रित निवडीतून कार्यक्षमता निर्माण होते. तसेच हे प्रतिमान स्थानिक सार्वजनिक वस्तूंना पसंती व्यक्त करण्याची यंत्रणासुद्धा पुरविते. टायबाउट यांच्या मते जर पुरेशा मोठ्या प्रमाणावर स्थानिक समुदाय किंवा क्षेत्रे असतील आणि प्रत्येक क्षेत्रासाठी विशिष्ट सार्वजनिक वस्तू ठरविण्यात तर प्रत्येक व्यक्ती आपल्या निवडीच्या सार्वजनिक वस्तूंच्या क्षेत्रात त्यांच्या पसंतीनुसार राहतील. लोक स्वतःचा निर्णय स्वतः घेतील. लोक आपल्या पसंती व्यक्त करतील आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील साधने वाटपात कार्यक्षमता आणू शकतील. ज्या लोकांच्या आवडीनिवडी सार्वजनिक वस्तूंना समान आहेत त्याच क्षेत्रात ते लोकांचे समुदाय राहतील. येथे मतदानातून सार्वजनिक वस्तूंना पसंती प्रकट करण्यात अडचणी निर्माण होत नाहीत. यातून उत्पादन साधनांचे पॅरेटो पर्याप्त वाटप होईल. टायबाउट यांच्या मते समस्या निर्धारितून सार्वजनिक वस्तूंच्या तरतुदींची प्रक्रिया स्पष्ट करणे शक्य झाले आहे.

टायबाउट प्रतिमानाची गृहीतके :

१. उपभोक्ते पूर्ण गतिशील आहेत आणि ते उत्पन्नाच्या वाटप फोन करतो म कायपानुसार राहतात.
२. यामध्ये फक्त स्थानिक काळातच विचार केला जातो.
३. समतोल निर्माण होण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर समुदायांची गरज असते.
४. जर भिन्न सार्वजनिक वस्तूंना पसंती असलेले लोक असले तर समतोल होण्यासाठी समुदायांची गरज असते.
५. विभाजन आतील न्यायाच्या आधारावर स्वतःच्या मतानुसार रूप व्यक्त केलेली पसंती विचारात घेतली जाणार नाही.

टायबाउट यांच्या प्रतिमानाप्रमाणे उपभोक्ता वस्तूंची खरेदी करण्यासाठी खासगी बाजारपेठेत जातो, त्याचप्रमाणे त्यांना कर आधारित सामुदायिक सेवा पुरविल्या जात असलेल्या समुदायात पाठविल्यास उपभोक्त्याच्या दोन्ही फेऱ्या बाजारपेठेस होतात. या स्थितीत उपभोक्ता वस्तूंना पसंती व्यक्त करण्यास टाळू शकत नाही. ही क्षत्रिय गतिशीलता स्थानिक सार्वजनिक वस्तूंना खासगी बाजारपेठेच्या फेरीचे स्वरूप प्राप्त होते. टायबाउट यांचे हे प्रतिमान प्रत्यक्षात अस्तित्वात आहे का त्याची सत्यता पडताळण्यासाठी ओटस यांनी

1969 न्यूयॉर्कमधील त्रेपन्न समुदायांचा अभ्यास केला. त्यांच्या अभ्यासाप्रमाणे व्यक्तीच्या सामाजिकीकरण निर्णयात इतर घटकांबरोबरच राज्य वित्तीय चले महत्त्वाची भूमिका बजावतात. यांच्याबरोबरच असा अभ्यास इडेल आणि स्कॅर, हॅमिल्टन आणि लीनेनमन यांनीही केला आहे.

बुस्यानण, वॅगनर, गोझ, यांनी प्रामुख्याने टायबाउट यांच्या प्रतिमानावर पुढील टीका केलेल्या आहेत.

१. टायबाउट यांचा समतोल जेव्हा प्रस्थापित होईल तेव्हा समुदाय बदलल्यामुळे व्यक्तीच्या उपयोगी त्यात सुधारणा होणार नाही.
२. ही जेव्हा लोकांचे स्थलांतर होते तेव्हा इतरांवर बाहेरचा वस्तू लादल्या जातात. याचा विचार हे प्रतिमान करत नाही.
३. या स्थानिक सार्वजनिक वस्तू जर अशुद्ध असतील तर प्रदेशास/ क्षेत्रास गर्दी/ प्रदूषण खर्च सहन करावा लागतो.
४. प्रत्यक्षात आपण मिश्र जगात राहतो.
५. वास्तवात मिश्र समुदाय एकत्र राहतात याचा विचार हे प्रतिमांनी व्यक्त करत नाही.

टायबाउट प्रतिमानाचे महत्त्व :

टायबाउट यांच्या प्रतिमांना वरीलप्रमाणे ते का होत असले तरी या प्रतिमांचे पुढील महत्त्व विचारात घेणे आवश्यक आहे.

१. हे प्रतिमान उत्पादन साधनांचे वाटप सार्वजनिक वस्तूंमध्ये कसे करावे याचे स्पष्टीकरण देते.
२. सार्वजनिक वस्तू पुरविण्यात स्थानिक सरकारची भूमिका ही प्रतिमा स्पष्ट करते.
३. सार्वजनिक वस्तूंच्या पुरवठ्याचे व्यवस्थापन करणे या प्रतिमांप्रमाणे सहज शक्य होते.
४. हे प्रतिमान म्हणजे सॅमुल्सन दृष्टिकोनात सुधारणा आहे.

२.३ आपली प्रगती तपासण्यासाठीचे प्रश्न आणि त्याची उत्तरे

अ) पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (×) किंवा (√) अशी खूण करा.

१. अर्थव्यवस्थेमध्ये लोकांनी सार्वजनिक वस्तूंना पसंती व्यक्त करणे आवश्यक असते.
२. सार्वजनिक वस्तू पुरविण्याची तरतूद अंदाजपत्रकात केली जाते.
३. टायबाउट यांच्या मते मतदानातून सार्वजनिक वस्तूंना पसंती प्रकट करण्यात अडचणी निर्माण होतात.

NOTES

४. टायबाउट यांच्यामध्ये समतोल होण्यासाठी मोठ्या समुदायांची गरज असते.
५. ऐच्छिक विनिमय सिद्धान्ताचे आधुनिक काळात सॅमुल्सन यांनी विश्लेषण केले आहे.
६. लोकांच्या सामाजिक गरजा भागविण्यासाठी खासगी वस्तूचे उत्पादन केले जाते.
७. समाजवादी व मिश्र अर्थव्यवस्थेत सरकारची भूमिका महत्त्वाची नसते.
८. अंदाजपत्रक हे फेब्रुवारी महिन्यात जाहीर केले जाते.
९. खासगी वस्तू पुरविण्यामध्ये नफ्याचा विचार केला जातो.
१०. लिंडहॉल यांचे प्रतिमान सार्वजनिक वस्तू तरतुदीच्या समतोलाचे वर्णन करते.

उत्तरे : अ) १. (√) २. (√) ३. (×) ४. (√) ५. (√) ६. (×)
७. (×) ८. (√) ९. (√) १०. (√)

आ) खालील प्रश्नांची उत्तरे थोडक्यात लिहा.

१. टायबाउट यांच्या प्रतिमानाचे अपवाद सांगा.

उत्तर :

१. वास्तवात मिश्र समुदाय एकत्र राहतात. याचा विचार टायबाउट यांचे प्रतिमान करत नाही.
२. टायबाउट यांच्यामध्ये स्थानिक सार्वजनिक वस्तू अशुद्ध असतात व असे असेल तर सरकार किंवा व्यक्तींना प्रदूषण खर्च सहन करावा लागेल.
३. टायबाउट यांचा समतोल जेव्हा प्रस्थापित होईल तेव्हा समुदाय बदलल्यामुळे व्यक्तीच्या उपयोगी तेच सुधारणा होणार नाही. करण्यासाठी लागणारा कालावधी त्यास कारणीभूत असेल.
४. ज्या वेळी लोकांचे स्थलांतर होते तेव्हा त्या व्यक्तीवर बाहेर येतात लागल्या जातात यांचा विचार टायबाउट यांनी केलेला नाही.

२. सार्वजनिक वस्तू म्हणजे काय ?

उत्तर : समाजातील व्यक्तीच्या पसंतीचा व मागणीचा विचार करून समाजहिताच्या दृष्टीने ज्या वस्तूची निर्मिती केली जाते त्यास सार्वजनिक वस्तू म्हटले जाते. सार्वजनिक वस्तूंच्या निर्मितीसाठी सरकार मोठ्या प्रमाणात खर्च करत असते व या खर्चाचे नियोजन अंदाजपत्रकात केले जाते. या सार्वजनिक वस्तूचे उत्पादन सरकार करते.

३. अंदाजपत्रकाविषयी थोडक्यात माहिती सांगा.

उत्तर : अंदाजपत्रकात सरकारच्या जमा व खर्च याची सविस्तर मांडणी केली जाते. आर्थिक विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करताना अंदाजपत्रकीय साधनाचा अशा प्रकारे वापर केला जातो, यातून विविध क्षेत्रात उत्पादनवाढीला चालना मिळते. भांडवल पोषक व पूरक होईल अशा प्रकारांची अर्थसंकल्पीय धोरणे आखली जातात.

४. सार्वजनिक वस्तूंचा उपभोग कोणत्या व्यक्ती घेऊ शकतात.

उत्तर : सार्वजनिक वस्तूंचा उपभोग समाजातील प्रत्येक व्यक्ती घेऊ शकते. आधुनिक शासन नागरिकांना विविध वस्तू व सेवांची विक्री करते व त्यातून जमा होणारा पैसा

समाजातील गरीब लोकांच्या कल्याणासाठी वापरते. ज्या व्यक्तीची पैसा खर्च करून सुविधा उपभोगण्याची इच्छा असते त्याच्याकडून मोबदला घेतला जातो. उदा., टपाल सेवा. शैक्षणिक शुल्क इत्यादी.

५. वस्तू मागणी प्रकटीकरण योजना म्हणजे काय ?

उत्तर : सार्वजनिक वस्तूंना पसंती किंवा प्राधान्य प्रकट करण्यासाठी कर - किंमत दृष्टिकोनाचा प्रामुख्याने वापर केला जातो. सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा करण्यासाठी लोकांची पसंती व मागणी माहिती करून घेण्यासाठी समाजातील काही प्रतिनिधींची निवड करून पसंतीचा अंदाज घेतला जातो, यालाच मागणी प्रकटीकरण योजना म्हणतात.

६. लिंडहाल यांचे ऐच्छिक विनिमय प्रतिमान काय सांगते ?

उत्तर : प्रत्यक्ष लोकशाही देशात होत असलेल्या निर्णयप्रक्रिया यांचे विश्लेषण करण्यासाठी लिंडहाल यांनी ऐच्छिक विनिमय प्रतिमान विकसित केले आहे. हे प्रतिमान करभार निश्चित करताना येणाऱ्या अनेक समस्यांचे विश्लेषण करते. यामध्ये सार्वजनिक वस्तू तरतुदीच्या समतोलाचे वर्णन केलेले आहे.

७. खासगी व सार्वजनिक वस्तूंमधील फरक सांगा.

उत्तर : खासगी वस्तू या वस्तूचे उत्पादन उत्पादक नफ्याच्या हेतूने करत असतो. या वस्तूंची किंमत वाढण्यासाठी कृत्रिम टंचाई निर्माण केली जाते. या खासगी वस्तूंना प्रतिस्पर्धी वस्तू अशी ही म्हटले जाते. सार्वजनिक वस्तू- सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा स्पर्धात्मक बाजारपेठेत केला जात नाही. या वस्तू सरकार समाजाच्या कल्याणासाठी व त्यांच्या पसंतीनुसार उत्पादित करत असते.

८. वस्तू विकेंद्रीकरणाची गरज आहे का ?

उत्तर : वस्तूंच्या विकेंद्रीकरणाची गरज आहे, कारण असे न केल्यास मक्तेदारी निर्माण होऊ शकते व त्याचा प्रतिकूल परिणाम समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला सहन करावा लागेल. म्हणून सार्वजनिक वस्तूचे देखील विकेंद्रीकरण केले जाते व त्याची किंमत कररूपाने किंवा शुल्करूपाने जमा केली जाते. सार्वजनिक वस्तूंचा वापर करणारेही भरतात व न भरणारे ही करतात हे विकेंद्रीकरण यामुळे शक्य होते.

२.४ सारांश :

अर्थव्यवस्थेमध्ये लोकांनी सार्वजनिक वस्तूंना पसंती व्यक्त करणे गरजेचे असते. कारण पसंतीचा विचार करून सरकार प्रामुख्याने लोकशाही शासन व्यवस्था असलेल्या देशात सार्वजनिक वस्तू पुरविण्यासाठीची तरतूद आपल्या अंदाजपत्रकात करते व या अंदाजपत्रकावर आधारित उत्पादन साधनांचे वाटप अर्थव्यवस्थेमध्ये केले जाते. त्यामुळे उत्पादन साधनांचे वाटप व वापर योग्य वेळी होऊन लोकांच्या सार्वजनिक वस्तूंच्या गरजा भागून समाजाचे महत्तम सामाजिक कल्याण साध्य करण्यास मदत होते. याविषयीचे विवेचन करणारे सिद्धान्त हे सार्वजनिक अर्थशास्त्रात आहेत.

NOTES

सार्वजनिक वस्तूंच्या वाटपामध्ये अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये समाजहिताला प्राधान्य दिले जाते. समाजातील लोकांना आवश्यक असणाऱ्या वस्तूंचा पुरवठा सरकार करते. लोकशाही शासन व्यवस्था असणाऱ्या देशात प्रामुख्याने सार्वजनिक वस्तू पुरविण्याची तरतूद अंदाजपत्रकात केली जाते, हे अंदाजपत्रक प्रत्येक वर्षी फेब्रुवारी महिन्यामध्ये जाहीर केले जाते.

लोकांच्या सामाजिक गरजा भागविण्यासाठी सार्वजनिक वस्तूंचे उत्पादन करून त्यांचा पुरवठा लोकांना करावा लागतो. सार्वजनिक वस्तूंच्या पुरवठ्याची तरतूद सरकारला अंदाजपत्रकात करावी लागते. त्यासाठी अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन साधनांचे वाटप सार्वजनिक वस्तूंच्या उत्पादनासाठी करावे लागते म्हणूनच सार्वजनिक वस्तूंच्या तरतुदीसाठी समाजाच्या उत्पादन साधनांच्या वाटपाच्या पर्यास अटी विचारात घ्याव्या लागतात.

सार्वजनिक वस्तू वितरणामध्ये जनहिताचा विचार केला जातो. सार्वजनिक वस्तूंचा उपभोग वगळता येत नाही अशा वस्तूंना प्रतिस्पर्धी नसतो.

प्रत्यक्ष लोकशाही देशात होत असलेल्या निर्णयप्रक्रिया यांचे विश्लेषण करण्यासाठी लिंडहाल यांनी त्याची प्रतिमा विकसित केले आहे. लिंडहाल प्रतिमान हे उपयोजित आहे. ते लोकशाही देशात न्याय सार्वजनिक वस्तूंचे उत्पादन आणि अन्यायकारक भारतीयांचे तत्त्वे आणि निर्णयप्रक्रिया निश्चित करते. लिंडहाल प्रतिमान लोकशाही देशात प्रत्यक्षात होत असलेल्या निर्णयप्रक्रियेचे स्पष्टीकरण देते. दोन व्यक्ती किंवा पक्षांमधील समायोजन 1 तत्त्वावर आधारलेले आहे. एकमत तत्त्व खर्चिक असल्याने हे प्रतिमान अधिक महत्त्वाचे आणि उपयुक्त ठरते.

सॅम्युल्सन यांच्या सिद्धान्तामध्ये खासगी आणि सार्वजनिक अशा दोन प्रकारच्या वस्तू आहेत. या वस्तू वाटपामध्ये अर्थव्यवस्थेत काही अटी आहेत. व या अटी या सिद्धान्ताचे उद्दिष्ट आहे. या अटींचा परिणाम सार्वजनिक क्षेत्रावर होत नाही. कारण या टप्प्यातील विश्लेषण मुक्त आहे आणि अर्थव्यवस्थेच्या उत्पादनाची संभाव्यता, ग्राहकांच्या पसंती आणि स्वतःच्या नैतिक मूल्यांची माहिती असलेल्या एखाद्या नियोजनालाच या समस्येचे प्रतिनिधित्व करणे चांगले मानले जाते.

सार्वजनिक खर्च पर्यास करून सार्वजनिक वस्तूंच्या तरतुदीची पर्यास पूर्तता/ तरतूद लाभ तत्त्वाच्या आधारे करावे, असे विश्लेषण ऐच्छिक विनिमय सिद्धान्ताच्या आधारे करता येते असे लिंडहाल यांनी केले. त्यात जोहान्सन आणि बॉवेन यांनी सुधारणा केल्या आहेत. आधुनिक काळात सॅम्युल्सन आणि मसग्रेव्ह यांनी त्याचे विश्लेषण केले.

सार्वजनिक वस्तूंचा उपभोग संयुक्त उपभोग असतो. त्यांच्या लाभाचे विभाजन करता येत नाही. त्याचा एकदा पुरवठा केल्यानंतर समाजातील सर्व लोक त्याचे सेवन करतात. जे कररूपाने त्यांची किंमत देतात आणि जे देत नाहीत ते सर्वच त्यांचा उपभोग घेतात.

सॅम्युल्सनच्या मते, सार्वजनिक वस्तू खासगी क्षेत्रातून पुरविता येत नाहीत. मात्र सार्वजनिक वस्तूंच्या बाबतीत व्यक्तीची आवड किंवा पसंती माहित नसते. त्यामुळे बाजारभाव सार्वजनिक वस्तूंच्या बाबतीत लागू करता येत नाही.

शुद्ध सार्वजनिक वस्तूंना पसंती किंवा प्राधान्य प्रकट करण्यासाठी कर किंमत दृष्टिकोनाचा प्रामुख्याने वापर केला जातो. मात्र या स्थितीत उपभोग त्यात सार्वजनिक वस्तूंना पसंती व किंमत प्रकट करण्यास प्रेरणा मिळत नसल्याने बरोबर पसंती विवेकी व्यक्तीकडून प्रकट करण्याऐवजी त्यांच्या अपुऱ्या पसंत व्यक्त होतात.

सद्यःस्थितीत स्थानिक सार्वजनिक वस्तू सिद्धान्ताचा वापर राष्ट्राच्या लोकसंख्येचे भिन्न

राज्य वित्तीय क्षेत्रात म्हणजेच स्थानिक सरकारांमध्ये विभाजन करून आंशिक स्पष्टीकरण देण्यासाठी केला जात आहे. त्यामुळे सार्वजनिक वस्तूंच्या विकेंद्रित निवडीतून उपभोक्त्यामध्ये अकार्यक्षमता निर्माण होतात. या पार्श्वभूमीवर अर्थशास्त्रज्ञ टायबाउट यांनी हे प्रश्न विचारात घेऊन स्थानिक सार्वजनिक वस्तूंच्या पुरवठा यांचे प्रारूप विकसित केले आहे. जे स्थानिक वस्तूंच्या विकेंद्रित निवडीतून कार्यक्षमता निर्माण होते. तसेच हे प्रतिमान स्थानिक सार्वजनिक वस्तूंना पसंती व्यक्त करण्याची यंत्रणा सुद्धा पुरविते. टायबाउट यांच्या मते जर पुरेशा मोठ्या प्रमाणावर स्थानिक समुदाय किंवा क्षेत्रे असतील आणि प्रत्येक क्षेत्रासाठी विशिष्ट सार्वजनिक वस्तू ठरविण्यात आल्या तर प्रत्येक व्यक्ती आपल्या निवडीच्या सार्वजनिक वस्तूंच्या क्षेत्रात त्यांच्या पसंतीनुसार राहतील.

२.५ पारिभाषिक शब्द :

सार्वजनिक वस्तू : सामाजिक हिताच्या व्यापक दृष्टिकोनातून राज्य संस्थेने सार्वजनिक उपभोगासाठी उपलब्ध करून दिलेल्या वस्तू आणि सेवा यांना सार्वजनिक वस्तू असे म्हणतात.

विकेंद्रीकरण : विकेंद्रीकरण याचा अर्थ सार्वजनिक उपयोगाच्या वस्तू आणि सेवा संबंधीचा निर्णय ज्या ठिकाणी अशा वस्तूंचा पुरवठा करावयाचा आहे, तेथील स्थानिक सरकारने घेण्याची प्रक्रिया आहे.

आधुनिक शासन : आधुनिक शासन ही संकल्पना अलीकडच्या काळातील सरकारच्या विस्तारलेल्या भूमिकेच्या संदर्भाने वापरली जाते. आधुनिक काळातील सरकारची भूमिका कल्याणकारी स्वरूपाची आहे. समाजाच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासाची जबाबदारी राज्यसंस्थेची आहे.

प्रकटीकरण : सार्वजनिक वस्तूंना पसंती किंवा प्राधान्यक्रम अथवा नापसंती सार्वजनिकरीत्या जाहीर करणे म्हणजे प्रकटीकरण होय.

प्रतिमान : अर्थशास्त्रातील विविध विश्लेषण साधनांचा उपयोग करून सिद्धान्त, नियम यांची मांडणी करणे म्हणजे प्रतिमान होय.

२.६ स्वयं-मूल्यमापन आणि सरावासाठी प्रश्न :

१. सार्वजनिक धोरण म्हणजे काय ? स्पष्ट करा.
२. सार्वजनिक वस्तूची तरतूद याविषयी माहिती सांगा.
३. आधुनिक शासनाची कार्ये सांगा.
४. लिंडहाल यांच्या प्रतिमानाचे महत्त्व सांगा.
५. सार्वजनिक वस्तू विकेंद्रीकरण म्हणजे काय?
६. सार्वजनिक वस्तू मागणी प्रकटीकरण आतील डाल्टन यांचे योगदान स्पष्ट करा.
७. टायबाउट यांच्या प्रतिमांची थोडक्यात माहिती सांगा.
८. क्लार्क कर म्हणजे काय?

२.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ :

NOTES

१. राजस्व, ओझरकर सु. रा., विद्या प्रकाशन.
२. सर्वजनिक आयव्यय / वित्त, डॉ. संभाजी काळे, चिन्मय प्रकाशन.
३. लोकवित्त, डॉ. बी. पी. त्यागी, जय प्रकाश नाथ अँड कंपनी.
४. Modern Public Finance, Herber Bernard, AITBS Publishers & Distributors

करारोपण

प्रकरण ३ करारोपण :

रचना

- ३.० प्रस्तावना
- ३.१ उद्दिष्टे
- ३.२ घटक
 - ३.२.१ कर तत्त्वे - लाभाचे तत्त्व आणि कर देय क्षमतेचे तत्त्व अथवा दृष्टिकोन
 - ३.२.२ करभार सिद्धान्त; करभाराची पर्यायी संकल्पना
 - ३.२.३ वैयक्तिक कराचा वितरण आणि समानता दृष्टिकोन
 - ३.२.४ इष्टतम कर सिद्धान्त; कराचा अतिरिक्त भार
 - ३.२.५ दुहेरी कराची समस्या
 - ३.२.६ करभार संक्रमण
 - ३.२.७ विविध बाजाररचने अंतर्गत करभार
- ३.३ वआपली प्रगती तपासण्यासाठीचे प्रश्न आणि त्याची उत्तरे
- ३.४ सारांश
- ३.५ पारिभाषिक शब्द
- ३.६ स्वयं-मूल्यमापन आणि सरावासाठी प्रश्न
- ३.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ

३.० प्रस्तावना :

राज्यसंस्था आणि व्यक्ती यांच्यातील संबंध स्पष्ट करण्यासाठी अनेक राजकीय विचारवंतांनी विविध सिद्धान्त मांडले आहेत. त्यापैकी सामाजिक करार सिद्धान्त हा आधुनिक राज्यसंस्थांच्या निर्मितीची कारणे आणि तिच्या जबाबदाऱ्या याचे स्पष्टीकरण करतो. लोकशाही राजकीय व्यवस्थेची बीजे सामाजिक करार सिद्धान्तात आढळतात. सामान्य लोकांनी त्यांच्या उत्पन्न आणि संपत्तीतील काही हिस्सा राज्यसंस्थेला द्यायचा आणि त्या बदल्यात राज्यसंस्थेने लोकांना संरक्षण आणि विकासाची हमी द्यायची असे सामाजिक करार सांगतो. थोडक्यात, राज्यसंस्थेची निर्मिती ही करारातून झाली असून, जर ठरलेल्या करारानुसार ती आपले काम करीत नसेल तर तिला बदलण्याचा अधिकार सामान्य लोकांना आहे. संरक्षण आणि विकास या बाबींची पूर्तता करण्याकरिता राज्यसंस्थेला महसुलाची म्हणजेच उत्पन्नाची गरज असते. कर हा राज्यसंस्थेचा तिच्या निर्मितीपासून परंपरेने चालत आलेला हक्काचा आणि मोठा उत्पन्नाचा स्रोत आहे.

कर हा सरकारचा महत्त्वाचा आणि मोठा उत्पन्नाचा मार्ग आहे. लोकांना त्यांच्या उत्पन्नातील आणि संपत्तीतील काही हिस्सा सरकारला कर स्वरूपात अनिवार्यपणे द्यावा लागतो. म्हणजेच कर अनिवार्य असतात. ते टाळता येत नाहीत. कर टाळणाऱ्यांना कायद्याने शिक्षा देण्याचा अधिकार राज्यसंस्थेला असतो. किती प्रमाणात आणि कोणते कर लावायचा याचा निर्णय सरकार घेत असते तो राज्यसंस्थेचा अधिकार आहे. प्रारंभीच्या काळात

NOTES

NOTES

राज्यसंस्थेची भूमिका आणि कार्य मर्यादित असल्याने कराचे प्रमाणही मर्यादित असायचे. परंतु आधुनिक काळात राज्यसंस्थेचा आवाका, भूमिका आणि कार्य आदींची व्यापकता विस्तारल्यामुळे महसुलाची मोठ्या प्रमाणात वाढलेली आहे. याचा परिणाम कराचे प्रमाण आणि विविधता वाढण्यामध्ये झालेला आहे.

कराची व्याख्या अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. अँडम स्मिथ यांच्या मते, कर म्हणजे नागरिकांनी राज्यसंस्थेला सहकार्य करण्यासाठी दिलेले योगदान होय. सेलिंगमन यांच्या मते, कर म्हणजे सार्वजनिक हितासाठी लागणाऱ्या खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी राज्यसंस्थेने नागरिकांकडून अनिवार्यतेने वसूल केलेली रक्कम होय. कोणत्याही निश्चित परताव्याशिवाय आणि कोणत्याही प्रकारच्या शिक्षा अथवा दंडाशिवाय राज्यसंस्थेने अनिवार्यपणे वसूल केलेली रक्कम म्हणजे कर होय. अशी कराची व्याख्या डॉ. डॉल्टन यांनी केली आहे. थोडक्यात, कर म्हणजे राज्यसंस्थेने नागरिकांकडून सार्वजनिक हिताच्या पूर्ततेसाठी केलेली अनिवार्य वसुली होय. कर गोळा करण्याचा मूलभूत अधिकार राज्यसंस्थेला तिच्या निर्मितीपासूनच मिळालेला आहे.

आधुनिक राज्ये ही कल्याणकारी राज्य म्हणून ओळखली जातात. राज्याच्या समग्र विकासाची जबाबदारी राज्यसंस्थेची असते हे आता निश्चित झाले आहे. पोलिसी राज्य ही संकल्पना मागे पडली आहे. राज्यसंस्थेचा अर्थव्यवस्थेतील हस्तक्षेप आणि भूमिका व्यापक झालेली आहे. वाढलेल्या भूमिका आणि कार्य पूर्ण करण्यासाठी सरकारला मोठ्या प्रमाणात महसुलाची गरज असते. कराच्या माध्यमातून सरकारला मोठ्या प्रमाणात महसूल मिळतो. आधुनिक काळात कराचे विविध प्रकार विकसित करण्यात आले आहेत आणि त्यांची व्यापकता वाढलेली आहे. राज्यसंस्थेच्या वाढलेल्या कार्याच्या आवाक्यामुळे त्याच प्रमाणात उत्पन्नाची साधने वाढणेही आवश्यक आहे.

राज्यसंस्थेच्या दृष्टिकोनातून कर कितीही महत्त्वपूर्ण असले तरी सामान्य लोकांना मात्र कोणतेही कर आवडत नाहीत. कोणताही करदाता आनंदाने कर भरत नाही. करदात्यावर होणारे परिणाम लक्षात घेऊन कराचे परिणाम ठरवणे गरजेचे असते. उत्पादन, उपभोग, वितरण यावर कराचे नकारात्मक परिणाम होता कामा नये. कराचे कोणते प्रमाण आदर्श असेल याचा शोध घेणे आवश्यक आहे. अँडम स्मिथ यांच्यापासून ते आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांपर्यंत कराचे आदर्श प्रमाण आणि रचना याची चर्चा अर्थशास्त्रात होत आलेली आहे. त्याच मुद्द्याच्या अनुषंगाने या प्रकरणात चर्चा केली आहे.

३.१ उद्दिष्टे :

या प्रकरणाच्या अभ्यासातून खालील उद्दिष्टे साध्य होतील.

१. विद्यार्थ्यांना कर तत्वांचे व त्यांच्या आधुनिक काळातील भूमिकेचे आकलन होईल.
२. कराघात, करसंक्रमण आणि करभार प्रक्रिया आणि परिणाम याचे विद्यार्थ्यांना ज्ञान मिळेल.
३. करदेय क्षमता आणि तिचे निकष याचे आकलन होईल.
४. आदर्श कररचना कशी असावी याचे ज्ञान विद्यार्थ्यांना मिळेल.
५. निरनिराळ्या बाजारातील करभाराचे परिणाम कसे असतील याचे विद्यार्थ्यांना आकलन होईल.

३.२ घटक :

या प्रकरणातील उपघटकांची घटकनिहाय विस्तृत चर्चा आपणास खालीलप्रमाणे करता येईल.

३.२.१ कर तत्त्वे : लाभाचे तत्त्व आणि कर देय क्षमतेचे तत्त्व अथवा दृष्टिकोन

करामुळे करदात्यावर आर्थिक भार पडतो आणि त्याला त्याच्या उत्पन्नातील आणि संपत्तीतील काही हिश्याचा त्याग करावा लागतो. याची जाणीव अर्थशास्त्रज्ञांना असल्यामुळे कररचना पारदर्शक आणि आदर्श असली पाहिजे याकरिता त्यांनी काही तत्त्वे मांडली आहेत. करारोपणामुळे केवळ आर्थिक परिणाम होतात असे नव्हे तर त्याचे सामाजिक आणि राजकीय परिणाम सुद्धा होतात. कोणताही नव्या कर सुरू करण्याआधी राज्यसंस्थेला त्याचे आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय परिणाम लक्षात घ्यावे लागतात. कराचा उद्देश आणि प्रमाण याबद्दल निश्चिती असली पाहिजे. भेदभाव असता कामा नये. समाजामध्ये सकारात्मक संदेश जाईल याची खबरदारी घेतली पाहिजे. उत्पादन, उपभोग आणि व्यापार यावर कराचा नकारात्मक परिणाम होता कामा नये. थोडक्यात, राज्यसंस्थेला आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी लागणाऱ्या उत्पन्नाचा महत्त्वपूर्ण स्रोत म्हणून कर असला तरी त्याची रचना कशी असावी याकरिता अर्थशास्त्रज्ञांनी वेगवेगळे निकष अथवा तत्त्वे सांगितली आहेत.

कर तत्त्वे म्हणजे दुसरे तिसरे काही नसून आदर्श कररचना कशी असावी याचा वस्तुपाठ होय. अँडम स्मिथ यांनी पहिल्यांदा कर तत्त्वांची सविस्तर आणि सर्वसमावेशक मांडणी केली. त्यांचा भर प्रामुख्याने उत्पादकता वाढ आणि उच्च आर्थिक वृद्धी कशी राखता येईल यावर होता. स्मिथ यांच्या मते, राज्यातील प्रत्येकाने सार्वजनिक हितासाठी त्यांच्या त्यांच्या करदेय क्षमतेनुसार राज्यसंस्थेला साह्य केले पाहिजे, कारण राज्यसंस्थेच्या संरक्षणातच प्रत्येक व्यक्ती आपले जीवन व्यतीत करित असतो. आनंदी जीवनासाठी संरक्षण हा अतिशय गरजेचा घटक आहे. अँडम स्मिथ यांनी एकूण चार कर तत्त्वे सांगितली आहेत आणि यानंतर अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी यात भर घातलेली आहे. खाली दिलेल्या कर तत्त्वांपैकी पहिली चार तत्त्वे स्मिथ यांची आहेत आणि उर्वरित कर तत्त्वांची भर इतर अर्थशास्त्रज्ञांनी घातलेली आहे.

कर तत्त्वे :

१. समतेचे तत्त्व : समानता तत्त्वाचा अर्थ असा आहे, की करारोपणाचा भार सर्व करदात्यांवर समान प्रमाणात विभागला पाहिजे. श्रीमंतांवर अधिक कर तर गरिबांवर कमी प्रमाणात कर आकारला पाहिजे. समानता तत्त्वाचा अर्थ समान करदेय क्षमता असा आहे. कराचे प्रमाण व्यक्तीच्या कर भरण्याच्या क्षमतेवर आधारित असले पाहिजे. त्यामुळे सामाजिक न्याय आणि समता तत्त्वाचे पालन होईल. देशातील सर्व नागरिकांकडून केला जाणारा त्याग हा समान प्रमाणात असेल तरच समानता तत्त्वाचे पालन होईल. समानतेचे तत्त्व आणि क्षमतेचे तत्त्व ह्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत.

NOTES

२. अनिश्चिततेचे तत्त्व : अनिश्चिततेचे तत्त्व याचा संदर्भ कराचे प्रमाण, कराची रक्कम, कर भरण्याचा कालावधी, इत्यादी बाबी या पारदर्शक, स्पष्ट आणि निश्चित असल्या पाहिजेत, असा आहे. करदात्यांना केव्हा, किती आणि कोणत्या सरकारला आपण कर देत आहोत, याबद्दलची निश्चित माहिती असली पाहिजे. एवढेच नाही तर सरकारला एकूण किती कर मिळाला त्याचीदेखील माहिती करदात्यांना मिळाली पाहिजे. याबद्दल निश्चितता नसेल तर करदात्यांच्या मनात गोंधळ निर्माण होऊ शकतो.

३. सोयीचे तत्त्व : सोयीचे तत्त्व म्हणजे करदात्यांना कर भरताना त्यांच्या सोयीने भरता आला पाहिजे. कोणत्याही प्रकारचा त्रास अथवा अडचण येणार नाही याची खात्री कर गोळा करणाऱ्या सरकारने केली पाहिजे. अँडम स्मिथ यांच्या मते, करदात्यांना त्यांच्या सोयीने आणि सवडीने कर भरण्याची मुभा राज्यसंस्थेने उपलब्ध करून दिली पाहिजे. याचा अर्थ पगारदारांना त्यांचा पगार मिळाल्यानंतर कर भरण्याची मुभा आणि व्यावसायिकांना त्यांच्या हाती आलेल्या महसुलानंतरच कर भरण्याची मुभा दिली पाहिजे, असा सोयीचे तत्त्व याचा अर्थ आहे.

४. मितव्ययतेचे तत्त्व : मितव्ययता म्हणजे बचत. या तत्त्वाचा अर्थ कर आकारणीचा प्रशासकीय खर्च कमीत कमी असला पाहिजे असा आहे. राज्यसंस्थेला कर आकारणीसाठी स्वतंत्र प्रशासन सांभाळावे लागते. प्रशासनाचा खर्च आणि कर आकारणीतून मिळणारा महसूल या दोन्ही बाबींचा विचार करारोपणामध्येही केला पाहिजे. एखाद्या करापासून मिळणारा महसूल जर त्या कराच्या वसुलीसाठी लागणाऱ्या खर्चापेक्षा कमी असेल तर तो कर आकारू नये. करदात्यांना कमीतकमी कर भरावा लागेल अशी कररचना असली पाहिजे असे स्मिथ यांनी सांगितले आहे.

५. उत्पादकतेचे तत्त्व : कोणत्याही प्रकारच्या कर आकारणीमुळे अर्थव्यवस्थेतील उत्पादकतेवर नकारात्मक परिणाम होणार नाही याची काळजी कर आकारणी करताना घेतली पाहिजे, असे हे तत्त्व सांगते. करापासून मिळणारा महसूल मोठा असला पाहिजे, परंतु याचा अर्थ असा नव्हे की त्यामुळे लोकांच्या उत्पादन क्षमतेवर त्याचा प्रतिकूल परिणाम होईल. कररचना अशी असावी, की ज्यामुळे लोकांना उत्पादनासाठी प्रोत्साहन मिळेल. सार्वजनिक अर्थशास्त्रातील अर्थशास्त्रज्ञ चार्ल्स बेस्टबेल यांच्या मते, कोणतीही कररचना उत्पादक आणि अल्प खर्चिक असली पाहिजे.

६. लवचिकतेचे तत्त्व : लवचिकता म्हणजे कररचनेमध्ये सहजपणे करता येणारा बदल होय. कराचे दर आणि व्यापकता यामध्ये सहजपणे बदल करता येणे शक्य असेल तर तो कर लवचिक आहे, असे म्हणता येईल. बदलती सामाजिक, आर्थिक आणि नैसर्गिक यानुसार आवश्यक असेल तेव्हा कराचे दर वाढवता आले पाहिजेत आणि कमी करता आले पाहिजेत. जेव्हा जेव्हा राज्यसंस्थेला अधिक महसुलाची गरज असते तेव्हा कोणत्याही प्रतिकूल परिणामाशिवाय कररचनेत बदल करून महसूल वाढवता आला पाहिजे. आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांनी लवचिकता तत्त्वावर अधिक भर दिलेला आहे.

७. सुलभतेचे तत्त्व : सुलभतेच्या तत्त्वाचा अर्थ कररचना सोपी, सुलभ आणि सामान्य

लोकांना सहजपणे समजेल अशा प्रकारची असली पाहिजे असा आहे. कोणत्याही कर सल्लागाराच्या मदतीशिवाय सामान्य करदाते कराचे मोजमाप सहजपणे करू शकतील अशी कररचना असावी. गुंतागुंतीच्या आणि क्लिष्ट कररचनेमुळे करदात्यांना त्रास होतो. करदाते अशा प्रकारच्या करांना टाळण्याचा प्रयत्न करतात. याबरोबरच गुंतागुंतीची कररचना ही वेळखाऊ आणि महागडी असते. कर सल्लागारांना मदतीला घेतल्याशिवाय करदात्यांना कर भरता येत नाही. त्यामुळे भ्रष्टाचार आणि आणि अवैध मार्गांचा अवलंब करण्याच्या प्रवृत्ती तयार होऊ लागतात. थोडक्यात, सुलभ आणि सोप्या करारोपणामुळे असल्यामुळे करदाते आणि राज्यसंस्था दोघांनाही लाभ होतो.

८. विविधतेचे तत्त्व : विविधतेचे तत्त्व म्हणजे कररचनेमध्ये विविधता आणि व्यापकता असली पाहिजे. एक किंवा दोन कर असतील तर त्यामुळे लोकसंख्येतील मोठा हिस्सा कराच्या जाळ्यात येत नाही. कराची संख्या जेवढी जास्त असेल तेवढे अधिक लोक कर भरतात आणि सरकारला अधिक महसूल मिळतो. याबरोबरच अधिक कर संख्येमुळे मोठ्या प्रमाणात लोक कर भरत असल्याने कराचे प्रमाणसुद्धा अल्प ठेवता येते. विविधता आणि गतिशीलता या दोन तत्त्वांचा वापर करून राज्यसंस्था अधिक महसूल गोळा करू शकते आणि लोकसंख्येचा मोठा हिस्सा कर भरत असल्याने त्यांचीही जबाबदारी वाढते.

९. समन्वयाचे तत्त्व : कर गोळा करणाऱ्या विविध संस्था आणि प्राधिकरण यामध्ये समन्वय असला पाहिजे. एकाच व्यक्तीला किंवा कुटुंबाला अनेक संस्थांकडून कर आकारणी होत असेल तर ती कररचना सदोष आणि भेद निर्माण करणारी असते. म्हणून कर गोळा करणाऱ्या विविध संस्थांनी आपापसात समन्वय साधून एकाच व्यक्ती आणि कुटुंब यांच्यावर अनेक कराचा भार वाढणार नाही, याची काळजी घेतली पाहिजे असा समन्वयाच्या तत्त्वाचा अर्थ आहे.

लाभाचे तत्त्व :

लाभ म्हणजे परतावा. परतावा निरनिराळ्या स्वरूपात असू शकतो. कराच्या लाभ तत्त्वाचा अर्थ करदात्याला त्याने दिलेल्या कराच्या मोबदल्यात मिळणारा विविध स्वरूपातील परतावा असा आहे. लाभ तत्त्वाची मुळे सामाजिक करार सिद्धान्तात सापडतात. प्रो. एडविन सेलिंगमन आणि यानंतर अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी या सिद्धान्ताच्या विकासास हातभार लावला. सामाजिक करार सिद्धान्त असे सांगतो, की राज्यसंस्था आणि नागरिक यांच्यामध्ये एक करार असतो आणि त्या करारानुसार नागरिकांनी राज्यसंस्थेला कररूपाने महसूल द्यायचा आणि त्या बदल्यात राज्यसंस्थेने लोकांना संरक्षण आणि विकास या बाबी उपलब्ध करून द्यायच्या म्हणजेच कराच्या बदल्यात राज्यसंस्थेने नागरिकांना निरनिराळ्या स्वरूपात लाभ मिळवून द्यायचा.

लाभ तत्त्वानुसार, राज्यसंस्थेने लादलेल्या करांमुळे लोकांना जो करभार सहन करावा लागतो त्या करभाराच्या प्रमाणात राज्यसंस्थेने सार्वजनिक खर्चाच्या स्वरूपात करदात्यांना लाभ उपलब्ध करून द्यायचा. राज्यसंस्था आणि नागरिक यांच्यामध्ये एक प्रकारचे विनिमयात्मक संबंध असतात. कराच्या माध्यमातून नागरिकांना करावा लागणारा त्याग आणि सार्वजनिक खर्चाच्या माध्यमातून मिळणारा लाभ अशा पद्धतीने राज्यसंस्था आणि

NOTES

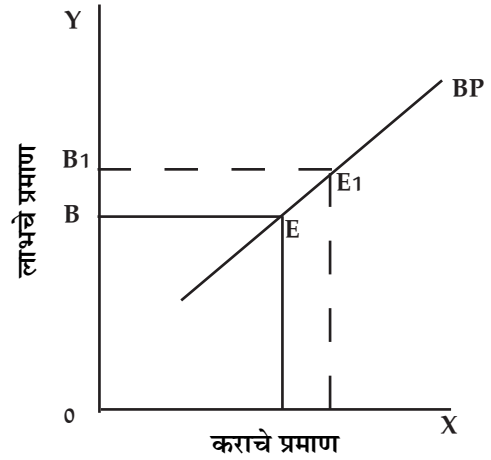
नागरिक यांच्यामध्ये विनिमयात्मक संबंध असतात, असे लाभ सिद्धान्त सांगतो. लाभ सिद्धान्त हा कराचा आधुनिक सिद्धान्त आहे. अनेक आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांनी या सिद्धान्ताचा पुरस्कार केला.

या सिद्धान्ताच्या अधिक विश्लेषणासाठी आपण राज्यसंस्थेने उपलब्ध करून दिलेल्या सार्वजनिक सेवांची दोन भागांत विभागणी करू.

१. अशा सेवा ज्यामध्ये वगळण्याचे तत्त्व (Principle of Exclusion) लागू होत नाही.

२. अशा सेवा ज्यामध्ये वगळण्याचे तत्त्व लागू होते. पहिल्या प्रकारातील सेवा ज्यांना वगळण्याचे तत्त्व लागू होत नाही अशा सेवांचा लाभ देशातील सर्वच नागरिकांना होतो आणि म्हणून देशातील सर्वच नागरिकांनी त्यांना मिळालेल्या लाभाच्या प्रमाणात कर द्यावा. परंतु दुसऱ्या प्रकारातील सेवांचा लाभ स्वीकारण्याची अथवा नाकारण्याची सोय नागरिकांकडे असते. त्यामुळे अशा सेवांसाठी राज्यसंस्थेने किंमत अथवा फी आकारावी. अशा सेवांकरिता कर स्वरूपात मिळालेल्या महसुलाचा वापर करू नये. असे लाभ तत्त्वाचे मूलभूत सूत्र आहे.

लाभ तत्त्वाचे विश्लेषण आकृती ३.१ च्या साहाय्याने केले आहे. आकृती ३.१ मध्ये एक्स अक्षावर कराचे प्रमाण दर्शविण्यात आले असून, वाय अक्षावर करदात्याला मिळणारा लाभ दर्शविण्यात आला आहे. कराचे प्रमाण T एवढे असताना करदात्याला B एवढा लाभ मिळतो. कराचे प्रमाण T वरून T₁ पर्यंत वाढले असता लाभाच्या प्रमाणातही B वरून B₁ एवढी वाढ झाली आहे. थोडक्यात, करदात्याला त्याने केलेल्या त्यागाच्या प्रमाणात राज्यसंस्थेने सार्वजनिक सेवांच्या माध्यमातून लाभ उपलब्ध करून द्यावेत असे लाभ तत्त्व सांगते. वैयक्तिक कर आणि सामूहिक कर या माध्यमातून झालेल्या त्यागाची भरपाई वैयक्तिक आणि सामूहिक लाभ मिळवून झाली पाहिजे. वैयक्तिक आणि सामाजिक कर आणि लाभ यांची मांडणी आपणास खालीलप्रमाणे करता येते.

आकृती ३.१

वैयक्तिक एकूण कर = वैयक्तिक एकूण लाभ
सामूहिक एकूण कर = सामूहिक लाभ

असे असले तरी राज्यसंस्थेने उपलब्ध करून दिलेल्या सार्वजनिक सेवांच्या माध्यमातून मिळणाऱ्या लाभाचे मोजमाप करण्यासाठी कोणतेही शास्त्रीय मापदंड नाही. त्याकरिता सामान्य व्यावहारिक ज्ञानाचा [Common Sense] उपयोग करून लाभाचे मोजमाप करण्याचा प्रयत्न केला जातो. देशातील प्रत्येक नागरिकाला संरक्षण देण्याची जबाबदारी राज्यसंस्थेची असल्याने त्या बदल्यात प्रत्येकाने कर दिलाच पाहिजे. संरक्षणामुळेच देशातील

व्यक्ती आणि त्यांची संपत्ती सुरक्षित राहू शकते. त्यामुळे कर ही संरक्षणाची स्वाभाविक किंमत आहे असे म्हणता येते. विलियम पिट्टी यांच्या मते, देशातील प्रत्येक नागरिकांनी त्यांच्या संपत्तीच्या प्रमाणात कर भरला पाहिजे, कारण संपत्तीच्या प्रमाणात कर असल्यामुळे लाभ आणि करदेयक्षमता या दोन्ही तत्वांचे पालन होते. अँडम स्मिथ यांच्या मते, देशातील प्रत्येक नागरिक राज्यसंस्थेने पुरविलेल्या संरक्षणातच आपली संपत्ती राखू आणि वाढवू शकतात, त्यामुळे कर हा अनिवार्य आणि संपत्तीच्या प्रमाणात असला पाहिजे.

लाभ तत्वाच्या मर्यादा :

सैद्धान्तिक आणि तात्त्विकदृष्ट्या लाभाचे तत्त्व कितीही आदर्श असले तरी त्यावर अनेक मर्यादा येतात. त्या खालीलप्रमाणे पाहता येतात.

१. राज्यसंस्थेकडून सामान्य नागरिकांना मिळणाऱ्या सेवांच्या मोबदल्यात जो कर दिला जातो तो खऱ्या अर्थाने कर नसून मिळालेल्या सेवांची किंमत आहे. त्यामुळे सामान्य लोक जो किमान कर देतात तो मुळात कर नव्हेच ती तर किंमत आहे. त्यामुळे हा सिद्धान्त कर तत्वाचे विवेचन करीत असाल तरी तो मिळणाऱ्या किमतीबद्दलचे विवेचन करतो.

२. या सिद्धान्ताची महत्त्वाची मर्यादा म्हणजे लाभाचे मोजमाप करणे. सार्वजनिक सेवांच्या माध्यमातून संपूर्ण समाजाला लाभ होतो, त्यामुळे त्यातील किती हिस्सा एका व्यक्तीला मिळाला याचे मोजमाप करणे अशक्य आहे. याबरोबरच लाभ ही सापेक्ष संकल्पना आहे. एकाच प्रकारच्या सेवेपासून दोन भिन्न भिन्न व्यक्तीला मिळणारा लाभ वेगवेगळा असतो.

३. या तत्वाचा प्रमुख भर राज्यसंस्था आणि व्यक्ती यांच्यातील विनिमयाधारित संबंधावर आहे. परंतु आधुनिक काळात राज्यसंस्था या कल्याणकारी राज्य म्हणून उदयाला आल्या आहेत. राज्यसंस्थेचा आवाका मोठ्या प्रमाणात विस्तारला आहे, त्यामुळे केवळ विनिमयावर आधारित तांत्रिक संबंधावर भर देणे संकुचितपणाचे लक्षण आहे.

४. सार्वजनिक सेवांचा लाभ संपूर्ण समाजाला मिळतो. देशातील लोक त्यांच्या संपत्तीच्या प्रमाणात कर देत असतात, त्यामुळे व्यक्तिनिहाय कराचा त्याग कदाचित मोजता येणे शक्य आहे, परंतु सार्वजनिक सेवांचे व्यक्तिनिहाय मोजमाप करणे अशक्य आहे.

५. लाभाचे तत्त्व हे कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेच्या विरुद्ध आहे. जर प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या कराच्या प्रमाणात लाभ देण्याचा विचार केला तर देशाचा व्यापक विस्तार होणार नाही.

६. या तत्त्वानुसार गरीब आणि श्रीमंत या दोघांनाही समान समान सेवेसाठी समान कर द्यावा. परंतु गरीब आणि श्रीमंत यांच्यासाठी समान सेवेची सीमान्त उपयोगिता भिन्न भिन्न असते. या बाबीचा विचार यामध्ये करण्यात आला नाही.

NOTES

७. या तत्त्वामध्ये उत्पन्न आणि संपत्तीच्या पुनर्वितरणाचा विचार करण्यात आला नाही. आधुनिक काळात देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी उत्पन्न आणि संपत्तीच्या पुनर्वितरणाची अत्यंत गरज आहे.

लाभ तत्त्वाचे महत्त्व : लाभ तत्त्वावर कितीही टीका करण्यात येत असली तरी त्याचे महत्त्व नाकारता येत नाही. लाभ तत्त्वाचे महत्त्व खालीलप्रमाणे-

१. लाभ तत्त्वामुळे काही ठराविक सार्वजनिक सेवांच्या किमती ठरविण्यासाठी मदत होते. जसे विजेची किमत, वाहतूक सेवा इत्यादी. अशा सेवांचा लाभ ज्या नागरिकांना अधिक प्रमाणात घ्यायचा आहे त्यांनी अधिक प्रमाणात किमत द्यावी.

२. स्थानिक सरकारच्या सेवांसाठी लाभ तत्त्वाचा उपयोग होतो. या तत्त्वाच्या अनुषंगाने लाभार्थींचे मूल्यमापन करता येते.

३. लाभ तत्त्व अनिवार्य आणि करदेय क्षमता या दोन्ही बाबींचा विचार करत असल्याने स्वाभाविकच श्रीमंतावर अधिक कर आकारणीस प्रोत्साहन देतो. यामुळे न्यायिक आणि कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेला साह्य मिळते.

कराच्या लाभ तत्त्वामुळे राज्यसंस्था आणि नागरिक दोघांच्याही जबाबदाऱ्या आणि भूमिका यांचे मूल्यमापन करता येणे शक्य झाले. लोकशाही आणि कल्याणकारी राज्य या आधुनिक संकल्पनांना यामुळे प्रोत्साहन मिळाले. थोडक्यात, लाभ तत्त्व हे करारोपणाचे महत्त्वाचे तत्त्व आहे.

करदेय क्षमतेचे तत्त्व :

करारोपणाचे करदेय क्षमतेचे तत्त्व हे लाभ तत्त्वाइतकेच जुने आणि महत्त्वाचे आहे. अँडम स्मिथ यांनी देशातील नागरिकांनी त्यांच्याकडील उत्पन्न आणि संपत्तीच्या प्रमाणात राज्यसंस्थेला कररूपाने महसूल उभा करण्यास मदत करावी अशी मांडणी केली. अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी आणि तत्त्वज्ञानी करदेय क्षमतेच्या तत्त्वाचा पुरस्कार केलेला आहे. यामध्ये बोल्टिन, सिस्मंडी, जे एस मिल, रुसो, वॅगनर आदी लोकांनी आपापल्या पद्धतीने करारोपणाच्या क्षमता तत्त्वाचा विकास केलेला आहे. करदेय क्षमता तत्त्वाचा स्वीकार आणि पुरस्कार हा मोठ्या प्रमाणात करण्यात आल्याचे आपणास दिसून येते. देशातील प्रत्येक नागरिकांनी त्यांच्याकडे असलेल्या उत्पन्न आणि संपत्तीच्या प्रमाणात राज्यसंस्थेला कररूपाने महसूल उभा करण्यास मदत करावी अशी मांडणी अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी केलेली आहे. प्रोफेसर वॉटसन यांच्या मते करदेय एक क्षमतेचे तत्त्व हे करारोपणाचे एक आदर्श तत्त्व आहे. अर्थशास्त्रज्ञ जे एस मिल यांनी तर लाभ तत्त्वांचा स्वीकार न करता करदेय या क्षमतेच्या तत्त्वाचा स्वीकार केलेला आहे. त्यांच्या मते राज्यसंस्था सार्वजनिक सेवा उपलब्ध करून देताना लोकांमध्ये कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव करत नाहीत, त्याचप्रमाणे देशाच्या नागरिकांनीही त्यांच्या क्षमतेनुसार सरकारला कररूपाने महसूल द्यावा. क्षमता तत्त्वामुळे समानतेचे तत्त्व आपोआपच लागू होते. देशातील नागरिकांनी त्यांच्या क्षमतेनुसार कर दिला

तर सर्व नागरिकांवर समान करभार पडेल असे जे एस मिल यांनी सांगितले.

कोणताही कर तेव्हाच न्यायिक आणि समता तत्वाचे पालन करणारा असतो जेव्हा त्या कराचा भार देशातील नागरिकांना समान स्वरूपात सहन करावा लागतो. कररूपाने दिला जाणारा महसूल हा समाजाच्या सामूहिक त्यागाचा परिणाम असतो.

करदेय क्षमता तत्वाचे समर्थन :

करदेय क्षमता तत्वाच्या समर्थनासाठी अर्थशास्त्रज्ञाने प्रमुख तीन बाबी सांगितलेल्या आहेत.

१. समान त्याग : या तत्वाचे पहिले आणि महत्वाचे समर्थन म्हणजे करदेय तत्त्वामुळे देशातील नागरिकांना कराचा समान भार सहन करावा लागतो. आणि करदात्यांना मानसशास्त्रीयदृष्ट्या समान समाधान मिळते. प्रोफेसर डॉल्टन यांच्या मते, क्षमता तत्त्वामुळे समाजावर होणाऱ्या मानसशास्त्रीय परिणामाची वाटणी सर्व नागरिकांवर समान स्वरूपात होते. जे एस मिल यांच्या मते, राज्यसंस्थेला मिळणाऱ्या कराचा भार देशातील नागरिकांवर समान स्वरूपात वितरित होण्यासाठी क्षमता तत्वाएवढे दुसरे कोणतेही तत्त्व सक्षम नाही.

२. उत्पन्नाच्या घटत्या सीमान्त उपयोगितेचा नियम : देशातील लोकांच्या उत्पन्नात आणि संपत्तीमध्ये जसजशी वाढ होत जाते तसतशी त्यापासून मिळणारी सीमान्त उपयोगिता घटत जाते असे घटत्या सीमान्त उपयोगितेचे तत्त्व सांगते. यानुसार श्रीमंत आणि गरीब लोकांसाठी असणारी पैशाची सीमान्त उपयोगिता वेगवेगळी असते. वाढत्या उत्पन्नामुळे घटत जाणारी सीमान्त उपयोगिता आणि कमी उत्पन्न गटातील लोकांना असणारी पैशाची अधिक सीमान्त उपयोगिता यामुळे अल्प उत्पन्न असणाऱ्या आणि अल्प असणाऱ्या लोकांचा अल्प त्याग हा श्रीमंत आणि गडगंज संपत्ती असणाऱ्या लोकांच्या मोठ्या प्रमाणात केलेल्या त्यागाच्या उपयोगितेएवढा असतो. त्यामुळे उत्पन्न आणि संपत्ती यावर आधारित कररचना असेल तर श्रीमंत आणि गरीब लोकांकडून होणारा उपयोगितेचा त्याग समान प्रमाणात असतो. हे तत्त्व असेही सांगते, की अतिशय गरीब लोकांकडून कोणत्याही प्रकारचा कर गोळा करू नये. त्यांना यामधून सूट दिली जावी.

३. उत्पन्न पातळी आणि गरजांची पूर्तता : उच्च उत्पन्न गटातील लोकांच्या बहुतांश गरजा पूर्ण झालेल्या असल्यामुळे त्यांना मिळणारे उत्पन्न आणि संपत्ती ही निष्क्रिय आणि अतिरिक्त स्वरूपात पडून राहते. त्यामुळे एकदा गरजांची पूर्तता झाली की उर्वरित उत्पन्नातील आणि संपत्तीतील मोठा हिस्सा असे लोक कररूपाने देऊ शकतात. आणि त्याचा फार मोठा परिणाम त्यांच्यावर होत नाही. म्हणून क्षमतेनुसार कररचना असेल तर ती न्यायिक आणि समानता तत्वाचे पालन करणारी असते. प्रो. हुब्सोन यांच्या मते, श्रीमंत लोकांकडे असलेल्या आर्थिक अधिक्यामुळे त्यांना कर भार सहजपणे सहन करता येतो.

कर देय क्षमतेचे निकष

करदेय क्षमता म्हणजे कर भरण्याची क्षमता होय. करदेय क्षमता कोणत्या मापदंडावर मोजली पाहिजे, यासाठी काही मापदंड खालीलप्रमाणे दिले आहेत.

१. उत्पन्न पातळी : उत्पन्न हा कोणत्याही नागरिकाचा करदेय क्षमता मोजण्याचा

NOTES

महत्वाचा निकष आहे. उच्च उत्पन्न पातळीला व्यक्ती अधिक कर भरू शकतो. त्यांची करदेय क्षमता मोठी असते. यामध्ये एक मुद्दा लक्षात घेण्यासारखा आहे, तो म्हणजे एकूण उत्पन्नाचे मोजमाप न करता निव्वळ उत्पन्नाचे मोजमाप करणे अधिक सोयीचे आहे. व्यक्तीच्या किमान गरजा पूर्ण करण्यासाठी लागणाऱ्या उत्पन्न पातळीला करामधून सूट दिल्यानंतर, या पातळीपेक्षा अधिक उत्पन्नावर कर आकारणे न्यायाला धरून होईल. करदेय क्षमतेचा मापदंड उत्पन्न असला पाहिजे, अशी भूमिका अॅडम स्मिथ यांनीही मांडलेली आहे. व्यक्ती आणि त्याचे कुटुंब यांच्या गरजा पूर्ण करून जे उत्पन्न शिल्लक राहते ते उत्पन्न कर देयक क्षमतेचे निदर्शक मानता येते. असे अॅडम स्मिथ यांनी म्हटले आहे.

२. संपत्ती : संपत्ती हा कर देयक क्षमतेचा दुसरा महत्वाचा निकष आहे. संपत्ती हा केवळ मालमतेचा हिस्सा नसून, तो उत्पन्न मिळवून देणाराही घटक आहे. व्यक्तीची आणि त्याच्या कुटुंबाची राहणीमानाची पातळी ही संपत्तीच्या आकारावर अवलंबून असते. अर्थशास्त्रज्ञांनी संपत्तीला करदेय क्षमतेचा मापदंड मानलेला आहे. परंतु तो दुय्यम मापदंड असल्याचे अर्थशास्त्रज्ञ सांगतात. याचे कारण संपत्तीमुळे उत्पन्न निर्माण होत असले तरी सर्वच संपत्तीमुळे उत्पन्न मिळते असे नाही. याबरोबरच संपत्ती हा साठा आहे आणि तो स्थिर राहतो. संपत्तीचे मूल्य ती कोणत्या ठिकाणी आहे यावरून ठरत असल्याने तिला निरपेक्ष निकष मानता येणार नाही.

३. कुटुंबाचा आकार : व्यक्तीच्या करदेय क्षमता ठरविण्यातील तिसरा महत्वाचा घटक म्हणून कुटुंबाचा आकार याकडे पहिले जाते. मोठ्या कुटुंबाच्या गरजा मोठ्या असतात त्यामुळे त्यांची कर देय क्षमता मर्यादित राहते. याउलट कुटुंबाचा आकार लहान असेल तर अशा कुटुंबाची करदेय क्षमता मोठी असते. कर आकारणीसाठी एक व्यक्ती हा निकष न प्रमाण न मानता एक कुटुंब असा निकष वापरावा अशी अर्थशास्त्रज्ञांची भूमिका आहे.

४. उपभोग खर्च : प्रो. जे. एस. मिल, प्रो. आयर्विंग फिशर आणि प्रो. कल्डोर यांच्यामध्ये व्यक्तीचा उपभोगावरील खर्च हा करदेय क्षमतेचा निकष होऊ शकतो. व्यक्तीच्या उत्पन्न आणि संपत्तीवर आकारण्यात येणाऱ्या या करामुळे व्यक्ती त्यांचे उत्पन्न आणि संपत्ती लपविण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळे उपभोग खर्चाचा आकार हा करदेय क्षमतेचा निकष असला पाहिजे. प्रो. कल्डोर यांच्या मते, उत्पन्नाऐवजी उपभोग हाच करारोपण याचा मुख्य आधार असला पाहिजे. उपभोग खर्च हाच खऱ्या अर्थाने व्यक्तीच्या संपत्ती आणि उत्पन्नापैकी किती हिस्सा ते उपयोगात आणू शकतात, याचे मोजमाप करणारा मापदंड आहे. अलीकडच्या काळात विकसनशील राष्ट्रांमध्ये उपभोग खर्च हा वैयक्तिक उत्पन्न करासाठी आधारभूत घटक मानण्यात येत आहे.

कर देय क्षमतेचे मोजमाप :

कर देय क्षमतेचे मोजमाप करण्यासाठी सापेक्ष आणि निरपेक्ष असे दोन दृष्टिकोन वापरले जातात. सापेक्ष दृष्टिकोनामध्ये व्यक्तीच्या व्यक्तिगत बाबी जसे वर्तमान आणि भविष्यकालीन उपभोग, संपत्ती इत्यादीचा विचार केला जातो आणि निरपेक्ष दृष्टिकोनामध्ये संपत्ती, उत्पन्न कुटुंबाचा आकार, उपभोग खर्चाची पातळी, इत्यादी घटकांचा विचार केला

जातो. करदेय क्षमतेवर परिणाम करणाऱ्या आणि त्याचे मोजमाप करण्याच्या पद्धती यासंबंधीची विस्तृत चर्चा अर्थशास्त्रज्ञांनी केलेली आहे.

कर देय क्षमतेचे गुण :

१. क्षमतेनुसार कर आकारणी : क्षमता तत्त्वाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे यामध्ये व्यक्तीच्या क्षमतेनुसार करआकारणी केली जाते. ज्या व्यक्तीची उत्पन्न आणि संपत्तीची पातळी कमी असेल तिच्याकडून अल्प प्रमाणात आणि श्रीमंत व्यक्तीकडून मोठ्या प्रमाणात कर आकारणी केली जाते. हा या तत्त्वाचा महत्त्वाचा गुण आहे.

२. ऊर्ध्वगामी आणि अधोगामी समानता : (Horizontal and Vertical Equity) क्षमता तत्त्वांमध्ये ऊर्ध्वगामी आणि अधोगामी समानता तत्त्वाचे पालन केले जाते. समान उत्पन्न गटातील लोकांसाठी समान कर आकारणे म्हणजे ऊर्ध्वगामी समानता होय. आणि असमान गटातील लोकांसाठी असमान कररचना म्हणजे अधोगामी समानता होय. थोडक्यात, व्यक्तीच्या क्षमता आणि त्यानुसार कर हा क्षमता तत्त्वाचा मूळ पाया आहे.

३. सामाजिक न्याय : क्षमता तत्त्वामुळे सामाजिक न्याय प्रस्थापित होण्यास मदत होते. व्यक्तीच्या उत्पन्नपातळीनुसार त्यांना पैशाची सीमान्त उपयोगिता मिळते. जसजसे उत्पन्नाचे प्रमाण वाढत जाते तसतशी त्यापासून मिळणारी उपयोगिता घटत जाते. त्यामुळे श्रीमंत व्यक्तीला अधिक कर भरावा लागतो आणि गरीब व्यक्तीला कमी कर भरावा लागतो. यातून सीमान्त उपयोगितांची समानता साधली जाते. थोडक्यात, गरीब आणि श्रीमंत व्यक्तीने केलेला कररूपी त्याग समान राहतो.

४. उत्पन्न विषमता कमी होते : क्षमता तत्त्वाच्या अंमलबजावणीमुळे श्रीमंतांवर अधिक कर आकारले जातात आणि गरिबांना अल्प कर भरावे लागतात. त्यामुळे उत्पन्न विषमता कमी होण्यास मदत होते आणि आणि गरीब श्रीमंत दरी कमी होऊ लागते व तसेच सामाजिक कल्याणात वाढ होते.

५. समानता तत्त्वाचा प्रभावी अवलंब : क्षमता तत्त्वाचा मूलाधार समानता आहे. समान उत्पन्न गटातील व्यक्तींसाठी समान न्याय आणि आणि असमान उत्पन्न गटातील लोकांसाठी असमान न्याय या तत्त्वामुळे समता तत्त्वाचे पालन केले जाते.

क्षमता तत्त्वाचे दोष :

क्षमता तत्त्वांमध्ये जरी अनेक गुण असले तरी यामध्ये हे काही दोष सुद्धा असल्याचे दिसून येते ते खालील प्रमाणे :

१. चुकीच्या गृहीतकावर आधारित : क्षमता तत्त्वाचा आधार सीमान्त उपयोगिता सिद्धान्त आहे. परंतु सीमान्त उपयोगिता तत्त्वच मुळात चुकीचे आहे. उपयोगिता ही व्यक्तिसापेक्ष संकल्पना असून तिचे मोजमाप करता येत नाही. मुळात जी संकल्पनाच सदोष आहे, त्या संकल्पनेवर आधारित एखादे तत्त्व कसे काय सक्षम होऊ शकते?

NOTES

२. सदोष आणि संध्रमित सिद्धान्त : क्षमता तत्त्व तीन संकल्पनांवर आधारित आहे. शुद्ध समान त्याग, प्रमाणशीर समान त्याग आणि सीमान्त समान त्याग. या तीन त्याग संकल्पनांचे मोजमाप वेगवेगळे आहे. त्यामुळे नेमक्या कोणत्या त्यागाचे मोजमाप केले जाणार आहे हे अनिश्चित आहे, त्यामुळे क्षमता सिद्धान्त संध्रम निर्माण करतो.

३. उत्पन्न हा एकमेव घटक : करदेय क्षमता मोजमापासाठी उत्पन्न हा मापदंड मानला जातो, परंतु त्यावर काही मर्यादा येतात. अप्रत्यक्ष करामध्ये करदेय क्षमता तत्त्व लागू होत नाही. याबरोबरच अप्रत्यक्ष करामध्ये सर्व उत्पन्न गटातील लोकांना समान कर भरावा लागतो, त्यामुळेही सामाजिक न्यायाचे तत्त्व बाजूला राहते. म्हणून केवळ उत्पन्न हा घटक न मानता त्याची व्यापकता वाढवणे आवश्यक आहे.

४. व्यक्तिगणिक उपयोगिता भिन्न भिन्न असते : क्षमता तत्त्वाचा आधार सीमान्त उपयोगिता असून समान उत्पन्न गटातील लोकांसाठी पैशाची उपयोगिता समान असते, असे करदेय क्षमता तत्त्व सांगते. परंतु उपयोगिता ही व्यक्तिसापेक्ष संकल्पना असून, समान उत्पन्न गटातील लोकांसाठी ही पैशाची उपयोगिता भिन्न भिन्न असू शकते. याचा विचार या तत्त्वांमध्ये करण्यात आलेला नाही. कल्याणकारी अर्थशास्त्रामध्ये देखील या संकल्पनेला नाकारण्यात आले आहे.

३.२.२ करभार संकल्पना आणि सिद्धान्त :

राज्यसंस्थेकडून आकारल्या जाणाऱ्या कराचे वेगवेगळे परिणाम समाजाच्या विविध घटकांवर होत असतात. त्या परिणामांच्या वेगवेगळ्या प्रकारांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. राज्यसंस्थेला कराच्या माध्यमातून महसूल मिळत असला तरी त्यामुळे समाजाच्या विविध घटकांवर जर प्रतिकूल परिणाम होणार असेल तर ही कररचना सदोष आहे असे म्हणता येते. समाजाच्या निरनिराळ्या घटकांवर होणारा कराचा परिणाम समजून घेणे आवश्यक आहे. कराचे जसे वेगवेगळे प्रकार आहेत, म्हणजे प्रत्यक्ष कर, अप्रत्यक्ष कर, तसेच त्याचे परिणाम सुद्धा वेगवेगळे आहेत. उदाहरणार्थ, प्रत्यक्ष परिणाम आणि अप्रत्यक्ष परिणाम, मौद्रिक परिणाम आणि वास्तव परिणाम इत्यादी. कर कोण भरतो आणि त्याचा भार अंतिमतः कोणाला सहन करावा लागतो याचा विचार कर भार, कराघात आणि कर संक्रमण या संकल्पनांमध्ये केला जातो. प्रत्यक्ष कर भरणारी व्यक्ती आणि कराचा भार सहन करणारी व्यक्ती ह्या एकच अथवा वेगवेगळ्या असू शकतात. त्या एकच आहेत का वेगवेगळ्या आहेत हे शोधण्याकरिता आपणास करभार, कराघात आणि कर संक्रमण या संकल्पना समजून घेणे आवश्यक आहे.

करभार म्हणजे काय?

करभार म्हणजे राज्यसंस्थेने आकारलेल्या कराचा अंतिम मौद्रिक भार होय. कर आकारणीमुळे ज्या घटकांना त्याचा अंतिम मौद्रिक भार सहन करावा लागतो, त्याचा शोध करभार या संज्ञेमध्ये घेतला जातो. ज्या घटकांकडून कर वसूल केला जातो त्या घटकांकडून त्या कराचे संक्रमण इतर घटकांकडे केले जाते म्हणजेच कररकमेची वसुली इतर घटकांकडून केली जाते. कर संक्रमणाची ही प्रक्रिया ज्या घटकाशी येऊन पूर्ण होते त्या घटकाला अंतिम

भार सहन करावा लागतो.

अंतिम भार सहन करणाऱ्या या घटकांवर होणारा परिणाम वेगवेगळ्या स्वरूपाचा असल्याने आपणास करभार हा त्याच्या परिणामांना नुसार वेगवेगळ्या गटांत विभागावा लागतो. करभार खालीलप्रमाणे विभागता येतो.

मौद्रिक भार म्हणजे राज्यसंस्थेकडून आकारल्या जाणाऱ्या कराची वसुली ज्याच्याकडून केली जाते त्याच्यावर मौद्रिक भार पडतो. हा पहिल्या प्रकारचा करभार होय. याचा अर्थ असा, की जो व्यक्ती कर भरतो त्याच व्यक्तीवर त्याचा अंतिम भार पडतो. मौद्रिक भार दोन भागांत विभागला जातो, प्रत्यक्ष मौद्रिक भार आणि अप्रत्यक्ष मौद्रिक भार जो व्यक्ती सरकारला कर भरतो त्याच व्यक्तीवर जर त्याचा अंतिम भार पडत असेल तर तो प्रत्यक्ष मौद्रिक भार होय, आणि जर कर भरणारी व्यक्ती भरलेल्या कराची वसुली इतरांकडून करत असेल तर कर भरणाऱ्या व्यक्तीवर कराघात होतो आणि त्याची वसुली मात्र इतरांकडून केली जाते. समजा, साखरेवर कर आकारला गेला असेल आणि साखर उत्पादकाकडून कर भरला जात असेल तर साखर उत्पादकांवर प्रत्यक्षरीत्या करभार पडतो. साखर उत्पादक साखरेच्या किमतीत वाढ करून कर रकमेची वसुली ठोक विक्रेत्याकडून केली आणि ठोक विक्रेत्याने त्या रकमेची वसुली किरकोळ विक्रेत्याकडून केली आणि अंतिमतः ती रक्कम जर उपभोक्त्यांकडून अथवा ग्राहकांकडून वसूल केली जात असेल तर याचा अर्थ असा, की अशा प्रकारच्या कराचा अंतिम भार अप्रत्यक्षरीत्या ग्राहकांना सहन करावा लागतो.

दुसऱ्या प्रकारच्या करभाराला वास्तव भार असे म्हणतात. यामध्ये करदात्याला करामुळे जो त्याग सहन करावा लागतो आणि परिणामी त्याच्या आर्थिक कल्याणात जी घट होते याचे मोजमाप केले जाते. त्याला वास्तव प्रत्यक्ष करभार असे म्हणतात. राज्यसंस्थेने आकारलेल्या करामुळे समाजाच्या एकूण उपभोग पातळीत जी घट होते त्याला अप्रत्यक्ष वास्तव करभार असे म्हणतात. प्रोफेसर डॉल्टन यांनी प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष वास्तव करभार याची मांडणी विस्तृतपणे केलेली आहे. प्रो. डॉल्टन यांच्या मते प्रत्यक्ष मौद्रिक करभार हा करभार या संकल्पनेमध्ये येतो आणि वास्तव करभार हा कराच्या परिणामाचा भाग आहे.

भारतातील कर चौकशी आयोगाने मिसेस उर्सुला हिक्स यांनी सांगितलेली करभाराची संकल्पना स्वीकारलेली आहे. उर्सुला हिक्स यांच्या मते, करभार दोन भागांत विभागला जाऊ जातो. औपचारिक करभार आणि आणि प्रभावी करभार. औपचारिक करभार म्हणजे कर आकारणाऱ्या प्राधिकरणाकडून निश्चित करण्यात आलेल्या घटकावर पडणारा मौद्रिक भार होय. आणि प्रभावी करभार म्हणजे कराचे अंतिम आणि वास्तविक वितरण होय. यामध्ये मागणी आणि पुरवठ्यातील बदलानुसार त्या वस्तूचा उपभोग घेणाऱ्या घटकांवर कराचा अंतिम भार पडतो.

कराघात म्हणजे काय?

कराघात म्हणजे करारोपणाचा तत्काळ होणारा परिणाम होय. करारोपणामुळे ज्या व्यक्तीवर त्याचा तत्काळ भार पडतो आणि तीच व्यक्ती अथवा घटक कर सरकारला भरत असतो, त्याला कराघात असे म्हणतात. याचा अर्थ असा नव्हे की ज्या व्यक्तीवर कराघात झालेला आहे किंवा ज्या व्यक्तीने कर भरलेला आहे त्याच व्यक्तीवर त्याचा अंतिम भार पडेल किंवा अंतिम करभार त्याच व्यक्तीला सहन करावा लागेल. कराघात हा अत्यल्प काळात होणारा परिणाम आहे. अत्यल्प काळातील परिणाम आणि दीर्घकाळातील अंतिम परिणाम हा वेगवेगळ्या घटकांवर होऊ शकतो. कराघात आणि करभार या दोन क्रियांच्या

NOTES

NOTES

मध्ये कर संक्रमणाची प्रक्रिया घडत असते. प्रो. जे. के. मेहता यांच्या मते, कराघात हा ज्या घटकांकडून कर वसूल केला जातो, त्यांच्यावर होणारा अल्पकालीन परिणाम होय. राज्यसंस्थेला ज्या घटकांकडून कर भरला जातो त्याच्यावर कराघात होतो. उदाहरणार्थ, उत्पादकांकडून वसूल केल्या जाणाऱ्या करामुळे उत्पादकांवरच कराघात होतो, परंतु वस्तूंच्या किमतीमध्ये वाढ करून उत्पादक त्या कररकमेची वसुली ठोक विकते, वितरक आणि अंतिमतः ग्राहक अथवा उपभोक्ते यांच्याकडून करतो. कराघातामुळे जरी उत्पादकांवर अल्पकालीन परिणाम होत असला तरी त्याचा अंतिम भार उपभोग त्यांनाच सहन करावा लागतो. अर्थशास्त्रामध्ये कराघाताचा अभ्यास करणे फार महत्त्वाचे नसून त्याचा अंतिम भार कोण सहन करतो हे महत्त्वाचे आहे.

करभार सिद्धान्त :

करभार हा कर संक्रमणाचा परिणाम असल्याने कर संक्रमणाचे सिद्धान्त हेच करभाराचे सिद्धान्त म्हणून ओळखले जातात. करभार संक्रमण सिद्धान्त खालीलप्रमाणे आहेत.

१. केंद्रीकरणाचा सिद्धान्त : हा सिद्धान्त कर संक्रमण सिद्धान्तातील पहिला सिद्धान्त आहे. निसर्गवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी या सिद्धान्ताची मांडणी केली. त्यांच्या मते, सर्व प्रकारच्या करांचे केंद्रीकरण हे एकाच घटकापाशी होते आणि तो घटक म्हणजे भूमिमालक होय. कराचा भरणा कुणाकडूनही करण्यात आला तरी अंतिमतः त्याचा भार हा भूमीवरच पडतो. निसर्गवाद्यांच्या मते, भूमी हा एकमेव उत्पन्नाचा स्रोत आहे. श्रमिकांना मिळणारे वेतन हे त्यांच्या निर्वाह पातळीएवढे असल्याने त्यावर कर आकारता येत नाही. तसेच व्याज हे भांडवलाच्या उपयोगाकरिता द्यावयाचे भाडे असल्यामुळे त्यावरही कर आकारता येत नाही. त्यामुळे शेवटी भूमी हाच एकमेव घटक शिल्लक राहतो आणि तोच एकमेव उत्पन्नाचा मार्ग असल्याने त्याच्यावरच कर लावणे क्रमप्राप्त ठरते. भूमिमालकाच प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षरीत्या सर्व प्रकारचे कर देत असतात. थोडक्यात, सर्व प्रकारच्या करांचे केंद्रीकरण हे भूमिमालकच आहेत. त्यामुळे निसर्गवादी अर्थशास्त्रज्ञ असे म्हणतात, की सर्व प्रकारचे कर बंद करून केवळ जमिनीच्या उत्पन्नावरच कर आकारण्यात यावा, ज्यामुळे कर आकारणीचा खर्च कमी होईल आणि कररचनेतील गुंतवणूक कमी होईल व सुलभ सोपी कररचना अस्तित्वात येईल.

अॅडम स्मिथ यांनी मात्र निसर्गवाद्यांच्या या केंद्रीकरण सिद्धान्ताला विरोध केलेला आहे. स्मित यांच्यामध्ये भूमी हा एकमेव उत्पन्नाचा स्रोत नसून इतर उत्पन्नाच्या स्रोताचा विचार करणे आवश्यक आहे. केवळ एकाच घटकावर करआकारणी करून संपूर्ण समाजाचा विकास करणे अशक्य असल्याने कराचा भार संपूर्ण समाजावर समान प्रमाणात विभागून दिला पाहिजे अशी भूमिका अॅडम स्मिथ यांनी मांडली.

कर संक्रमणाच्या केंद्रीकरण सिद्धान्तावर टीका करण्यात आली असली तरी हा सिद्धान्त एका महत्त्वाच्या बाबीकडे दिशानिर्देश करतो. ती बाब म्हणजे शेवटी सगळे कर हे एकाच आर्थिक आधिक्यतून दिले जातात आणि जेथे असे आर्थिक आधिक्य शक्य नसते तेथे कराचा भार संक्रमित केला जातो. आणि जेथे अशा प्रकारचे आधिक्य निर्माण होत नाही तिथे कर आकारणे योग्य नाही अशी भूमिका या सिद्धान्ताने घेतलेली आहे. आजच्या परिस्थितीत हा सिद्धान्त तर्कविसंगत वाटत असला तरी त्याची मूळ तात्त्विक बैठक चुकीची नव्हती हे लक्षात घेतले पाहिजे.

२. कर संक्रमणाचा विकेंद्रीकरण सिद्धान्त : (Diffusion Theory) या सिद्धान्ताची मांडणी फ्रेंच अर्थशास्त्रज्ञ एन. एफ. कोनार्ड यांनी केली. हा सिद्धान्त निसर्गवाद्यांनी मांडलेल्या केंद्रीकरण सिद्धान्ताच्या पूर्णतः विरोधी भूमिका मांडतो. विकेंद्रीकरण सिद्धान्तानुसार सर्व प्रकारचे कर समाजाच्या या सर्व सदस्यांमध्ये विकेंद्रित स्वरूपात विखुरले जातात. कोणत्याही प्रकारच्या कराची मूळ प्रवृत्ती ही समाजाच्या सर्व भागात विखुरण्याची असते आणि समाजाच्या सर्व घटकांपर्यंत समान प्रमाणात कराची विभागणी होते. प्रत्येक कराचे संक्रमण जोपर्यंत समाजाच्या प्रत्येक घटकांपर्यंत होत नाही तोपर्यंत ती प्रक्रिया चालू राहते. समाजातील कोणत्याही व्यक्तीने जरी कर भरलेला असेल तरी त्या कराचे संक्रमण हे समाजाच्या प्रत्येक घटकांपर्यंत होते. फ्रेंच अर्थशास्त्रज्ञ मेन्स फिल्ड यांनी या सिद्धान्ताला पाठिंबा दिलेला आहे. त्यांच्या मते, कर हा पाण्यात मारलेल्या दगडाप्रमाणे असतो. पाण्यात मारलेल्या दगडामुळे लाटांचे तरंग निर्माण होतात आणि ते सर्व भागांपर्यंत पोहोचतात. कोणत्याही प्रकारच्या कराची मूळ प्रवृत्ती ही पाण्यावर उमटणाऱ्या तरंगाप्रमाणे असते ती समाजाच्या सर्व घटकांपर्यंत पोहोचते. कोनार्ड यांच्या मते, कर हे व्यक्तीच्या एका शिरेतून रक्त काढण्यासारखे असतात. एका शिरेतून जरी रक्त काढले असले तरी त्याचा परिणाम संपूर्ण शरीरावर होतो आणि त्याची भरपाई ही संपूर्ण शरीराकडून केली जाते. ते पुढे असेही म्हणतात, की अर्थव्यवस्थेतील सगळे घटक जसे, श्रम, भांडवल, भूमी यांच्याकडून आर्थिक आधिक्याची निर्मिती केली जाते आणि त्या आधिक्यावर आकारलेला कर समाजाच्या सर्व घटकांपर्यंत पोहोचतो. हा सिद्धान्त असे सांगतो, की कोणत्याही प्रकारच्या कराच्या विकेंद्रीकरणासाठी पुरेसा कालावधी लागतो. त्यामुळे जुने कर हे अधिक चांगले असतात. नव्या कराच्या आकारणीमुळे समाजाच्या संतुलनाला धक्का पोहोचतो आणि संतुलन बिघडण्याची शक्यता निर्माण होते. परंतु दीर्घकाळात सर्व प्रकारचे कर समाजात विकेंद्रित पद्धतीने पसरतात आणि त्यांचा भार समाजाच्या सर्व घटकांवर समान प्रमाणात पडतो.

या सिद्धान्तामध्ये कोणत्याही करासंदर्भात न्यायिक आणि अन्यायकारक बाजूने चर्चा करण्यात आलेले नाही. हा सिद्धान्त असे सांगतो, की कोणताही कर न्यायकारक अथवा अन्यायकारक नसतो. कारण प्रत्येक कराचा भार समाजाच्या सर्व घटकांवर विभागला जातो. परंतु व्यवहारी जगात हे लागू होत नाही. असे अनेक कर आहेत जसे, उत्पन्न कर, भांडवली नफा कर इत्यादी, ज्या कराचे संक्रमण करणे शक्य नसते. तसेच पूर्ण स्पर्धा बाजार या गृहीतकावर हा सिद्धान्त अवलंबून असल्याने ते व्यावहारिक जगात लागू होत नाही.

विकेंद्रीकरण सिद्धान्तावर टीका होत असली तरी या सिद्धान्तातील कर संक्रमणाचा समानता हा घटक नाकारून चालणार नाही. दीर्घकाळात हळूहळू कराचे विकेंद्रीकरण होते ही संकल्पना या सिद्धान्ताची देणगी आहे.

३. कर संक्रमणाचा आधुनिक सिद्धान्त : या सिद्धान्ताची मांडणी प्रोफेसर डॉल्टन यांनी केलेली आहे. आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञ सेलिंगमन आणि एजवर्थ यांनी या सिद्धान्ताला पाठिंबा दिलेला आहे. कर संक्रमणाचा आधुनिक सिद्धान्त हा मागणी-पुरवठ्याचा सिद्धान्त म्हणूनही ओळखला जातो. हा सिद्धान्त सार्वजनिक स्वीकार्यता असलेला आणि आधुनिक दृष्टिकोन असलेला आहे. हा सिद्धान्त असे सांगतो, की करयोग्य आधिक्य निर्माण झाल्याशिवाय कर आकारता येत नाहीत. करयोग्य आधिक्य नसलेल्या ठिकाणी कर आकारणी झाल्यास त्याचे संक्रमण होणे क्रमप्राप्त ठरते. या सिद्धान्ताच्या अनेक आवृत्त्या

NOTES

आहेत. असे असले तरी या सिद्धान्ताचा मूळ भर मूल्य विश्लेषण आणि किंमत यावर आहे. मूल्य आणि किंमत या दोन घटकांवर आधारित कर संक्रमण होते असे हा सिद्धान्त सांगतो. या सिद्धान्तानुसार सर्व प्रकारचे कर आर्थिक आधिक्यावर आकारले पाहिजेत. अन्यथा कर संक्रमण होणे क्रमप्राप्त आहे. कर हा उत्पादन खर्चाचा भाग असून त्याचा समावेश किमतीमध्ये असतो. जेव्हा एखाद्या वस्तूच्या किमतीमध्ये कर समाविष्ट असतात तेव्हा त्याचे संक्रमण होते आणि जर किमतीमध्ये कर समाविष्ट नसतील तर त्याचे संक्रमण होत नाही. म्हणून किमती द्वारा व्यवहार होत असतील तरच कर संक्रमण होते अन्यथा कर संक्रमण होत नाही. मागणी आणि पुरवठा यांच्या विश्लेषणातून कर संक्रमणाची प्रक्रिया समजून घेता येते अशी मांडणी या सिद्धान्ताने केलेली आहे. या सिद्धान्तानुसार कर संक्रमणावर काही घटक परिणाम करतात, ते असे आहेत. कराचे स्वरूप, आर्थिक आधिक्य, श्रम आणि भांडवलाची गतिशीलता, उत्पादनाची स्थिती, कराचे प्रमाण आणि मागणी आणि पुरवठ्याची लवचिकता.

करभाराची पर्यायी (आधुनिक) संकल्पना :

आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञ जसे मसग्रेव्ह, मि. उर्सुला हिक्स आदी यांनी करभाराच्या पारंपरिक संकल्पनेपासून फारकत घेत नवीन संकल्पना मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. पारंपरिक संकल्पनेमध्ये केवळ प्रत्यक्ष मौद्रिक भाराचाच विचार केला आहे. त्यामध्ये अप्रत्यक्ष मौद्रिक भार, तसेच अप्रत्यक्ष वास्तव भार याकडे दुर्लक्ष केले आहे. पारंपरिक दृष्टिकोनामध्ये कररकमेचा भरणा आणि अंतिमतः त्याची वसुली ज्या घटकांकडून केली जाते त्या घटकांचाच विचार करण्यात आला आहे. आधुनिक दृष्टिकोनामध्ये मात्र विविध प्रकारचे कर आणि त्याचे प्रमाण याचा परिणाम सार्वजनिक महसूल आणि खर्च यांच्या माध्यमातून प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष सर्वच समाजघटकांवर होतो हा विचार मांडण्यात आला आहे. मसग्रेव्ह यांच्या मते, सामान्य संतुलनाच्या प्रक्रियेतील होणाऱ्या बदलाचा सर्वांगीण दृष्टिकोनातून विचार करण्यात आला पाहिजे.

मसग्रेव्ह यांचा आधुनिक दृष्टिकोन पारंपरिक करभार संकल्पनेतील अनेक त्रुटी दाखवून देतो. आधुनिक दृष्टिकोनामध्ये करामुळे व्यक्तीच्या वास्तव उत्पन्नात होणाऱ्या बदलाचा विचार करण्यात आला आहे. समाजातील प्रत्येक व्यक्ती हा कमवता आणि खर्च करणारा असतो. करामुळे त्याच्या वास्तव उत्पन्नात कोणता परिणाम होईल हे खालीलप्रमाणे सांगता येते.

१. करारोपणामुळे उत्पादन घटकाच्या किमतीत होणारा निव्वळ बदल
२. करारोपणामुळे वस्तू आणि सेवांच्या किमतीमध्ये होणारा बदल

थोडक्यात, सार्वजनिक उत्पन्न आणि खर्च यांच्या माध्यमातून होणारे विविध परिणाम खालीलप्रमाणे सांगता येतात.

१. संसाधन हस्तांतरण : मसग्रेव्ह यांच्या मते, संसाधन हस्तांतरण हा सार्वजनिक उत्पन्न आणि खर्चाचा परिणाम आहे. जेव्हा सार्वजनिक खर्चामध्ये बदल होतो त्या वेळी संसाधन हस्तांतरण होते. रोजगारावर त्याचा परिणाम होतो. त्यामुळे करभार संकल्पनेचा संसाधन हस्तांतरण परिणाम लक्षात घेतला पाहिजे.

२. उत्पादन परिणाम : अर्थसंकल्प धोरण बदलामुळे उत्पादनावर होतो. केन्सच्या मते, अर्थव्यवस्थेच्या पूर्ण रोजगार पातळीवर कोणत्याही प्रकारच्या उत्पादनातील वाढ हा ऐच्छिक बेरोजगारीतील घटीचा परिणाम असतो. कोणत्याही प्रकारच्या अर्थसंकल्पीय धोरण बदलाचा परिणामामुळे बेरोजगारी कमी होते आणि उत्पादनात वाढ होते. यालाच उत्पादन परिणाम असे म्हणतात.

३. वितरण परिणाम : मसप्रेव्ह यांच्या मते, कोणत्याही कर आणि हस्तांतरण धोरणाचा उद्देश वितरणातील सकारात्मक बदल हा असतो. करधोरणातील सुधारणांमुळे वितरणात बदल होतात. जेव्हा एका ठराविक कराच्या दरातील बदलाचा वितरणावर परिणाम होतो तेव्हा त्याला विशेष करभार असे म्हणतात. आणि अशा प्रकारचा कोणताही निश्चित बदल होत नाही तेव्हा त्याला तटस्थ करभार असे म्हणतात.

करभार ही संकल्पना ही करारोपणामुळे होणाऱ्या विविध परिणामांशी संबंधित आहे. उपभोक्त्याच्या वास्तव उत्पन्नात होणारा बदल, वितरणात होणारा बदल, संसाधन हस्तांतरणात होणारा बदल आधी बाबी करभाराच्या संकल्पनेत येतात. सार्वजनिक कर आणि खर्च धोरणात बदल झाल्यामुळे त्याचा वरील बाबतीत कोणता परिणाम होतो त्यास करभार असे म्हणतात. पारंपरिक दृष्टिकोनापेक्षा आधुनिक दृष्टिकोन अधिक व्यापक आणि व्यावहारिक आहे. यामध्ये सर्वच बाजूंचा विचार करण्यात आला आहे. केवळ करवसुली नाही तर सार्वजनिक खर्चाचा परिणाम यामध्ये चर्चिला आहे. म्हणून हा दृष्टिकोन अधिक स्वीकार्य आणि व्यावहारिक असल्याचे अर्थशास्त्रज्ञ मानतात.

३.२.३ वैयक्तिक कराचा वितरण आणि समानता दृष्टिकोन :

कराचे मुख्य प्रकार दोन आहेत. प्रत्यक्ष कर आणि अप्रत्यक्ष कर. प्रत्यक्ष कर म्हणजे असे कर की जे व्यक्तीच्या उत्पन्न आणि संपत्ती यावर आकारले जातात आणि या बरोबरच खासगी संस्था किंवा व्यावसायिक यांच्या नफ्यावर प्रत्यक्ष कर आकारला जातो. ज्या कराचे संक्रमण करता येत नाही किंवा होत नाही तो प्रत्यक्ष कर होय जसे आयकर, संपत्ती कर, भांडवली नफा कर इत्यादी. अप्रत्यक्ष कर म्हणजे वस्तू आणि सेवांच्या किमतीमध्ये समाविष्ट असलेले आणि ज्या कराचे संक्रमण करणे शक्य आहे असे असे कर होय. अप्रत्यक्ष कराचा भार एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे संक्रमित होतो. करभार संक्रमण संकल्पनेमध्ये प्रामुख्याने अप्रत्यक्ष कराचा विचार केला जातो. प्रत्यक्ष कराच्या बाबतीत कर संक्रमण संकल्पना लागू होत नाही. ज्या व्यक्तीकडून किंवा घटकांकडून कर वसूल केला जातो त्याच व्यक्ती किंवा घटकावर त्या कराचा प्रत्यक्ष मौद्रिक आणि वास्तव भार पडतो.

वैयक्तिक कर संकल्पनेमध्ये प्रामुख्याने व्यक्तिगत उत्पन्न कर म्हणजेच आयकर आणि संपत्ती कर यांचा समावेश होतो. जगातील सगळ्यात देशांमध्ये वैयक्तिक उत्पन्न आणि संपत्ती हा करारोपणाचा मूळ आधार मानून त्यावर कर आकारले जातात. व्यक्तीचे उत्पन्न जसजसे वाढत जाते तसतसे त्या उत्पन्नावर आकारल्या जाणाऱ्या घराचे प्रमाणही वाढत जाते. काही किमान उत्पन्न पातळीपर्यंत कोणताही कर आकारला जात नाही. केवळ करणे योग्य उत्पन्नावरच कर आकारण्याची पद्धत साधारणतः सगळ्यात देशांमध्ये दिसून येते. व्यक्ती आणि राज्यसंस्था यांच्या दृष्टीने आयकर हा महत्त्वाचा असतो आणि काही करामध्ये समता आणि न्याय या तत्त्वाचे पालन केले जाते.

NOTES

उत्पन्न कराच्या बाबतीत तीन प्रकार आढळतात. पुरोगामी उत्पन्न कर, प्रतिगामी उत्पन्न कर आणि प्रमाणशीर उत्पन्न कर. उत्पन्न वाढीबरोबर वाढत जाणाऱ्या या कर प्रमाणाला पुरोगामी उत्पन्न कर असे म्हणतात. उत्पन्न वाढीबरोबर काही कराचे प्रमाण कमी होत असेल तर तो प्रतिगामी उत्पन्न कर होय. प्रमाणशीर उत्पन्न करामध्ये व्यक्तीच्या उत्पन्नाचे टप्पे करून प्रत्येक टप्प्यावर उत्पन्न कराचे प्रमाण वाढत जाते. पुरोगामी उत्पन्न कर हा प्रमाणशीर कर आहे.

राज्यसंस्थेला सार्वजनिक खर्चाच्या पूर्ततेसाठी उत्पन्नाची गरज असते आणि देशातील नागरिकांना संरक्षण आणि सार्वजनिक सेवांच्या मोबदल्यात राज्यसंस्थेला कर देणे क्रमप्राप्त आहे. सामाजिक करार सिद्धान्तानुसार कर आणि आणि सार्वजनिक सेवा या व्यक्ती आणि राज्यसंस्था यांच्यातील संबंध प्रस्थापित करतात. परंतु आधुनिक काळात राज्यसंस्थेची जबाबदारी वाढल्याने आणि कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेमुळे सरकाराला मोठ्या प्रमाणात उत्पन्नाची आवश्यकता भासत आहे. परिणामी, नवनवीन करांची सुरुवात आणि व्यापकता वाढविण्यावर राज्यसंस्थेचा भर असतो. कररचना कशी असावी आणि राज्यसंस्थेने कर आकारताना कोणत्या तत्वांचे पालन करावे यासंबंधीची चर्चा 'कर्तृत्व' या सदरामध्ये विस्तृतपणे केलेली आहे. अनेक कर तत्वांपैकी करदेय क्षमता हे तत्त्व पुरोगामी आणि प्रमाणशीर कररचनेचा पुरस्कार करते. व्यक्ती आणि संस्था यांच्या उत्पन्नात ज्या प्रमाणात वाढ होत जाईल तसतशी त्यांची कर देय क्षमता वाढत जाते.

समता हे करारोपणाचे मूलभूत तत्त्व आहे. समता म्हणजे समानता. समानता म्हणजे देशातील सर्व नागरिकांना मिळणारी समान वागणूक. राज्यसंस्थेने समानता तत्वाचे पालन करावे आणि देशातील सर्व नागरिकांना समान वागणूक व दर्जा द्यावा अशी मांडणी सर्व अर्थशास्त्रज्ञांनी केलेली आहे. समता तत्वाचा अर्थ समान कर असा असला तरी त्यावर नीट विचार केल्यास आपणास काही ही बाबी लक्षात येतात. ज्या देशातील नागरिक आर्थिक आणि सामाजिक बाबतीत एकसमान आहेत त्या नागरिकांना राज्यसंस्थेकडून एकसमान वागणूक मिळणे अपेक्षित आणि गरजेचे आहे. परंतु ज्या देशातील नागरिकांमध्ये सामाजिक आणि आर्थिक असमानता आहे त्या देशातील नागरिकांना राज्य संस्थेकडून असमान वागणूक मिळणे म्हणजे समानता होय. याचा अर्थ असा, की समान गटातील लोकांना समान वागणूक आणि असमान गटातील नागरिकांना असमान वागणूक होय.

समता आपणास दोन भागांत विभागता येते. अधोगामी समानता आणि ऊर्ध्वगामी समानता ज्याला इंग्रजीमध्ये Horizontal equality and vertical equality असे म्हणतात. अधोगामी समानता याचा अर्थ समान उत्पन्न गटातील लोकांकडून समान प्रमाणात कर गोळा करणे होय. ऊर्ध्वगामी समानता याचा अर्थ वेगवेगळ्या उत्पन्न गटातील लोकांकडून वेगवेगळ्या प्रमाणात कर गोळा करणे होय. ऊर्ध्वगामी समानता ही पुरोगामी आणि प्रमाणशीर कराचा पुरस्कार करते. उच्च उत्पन्न गटातील लोकांवर मोठ्या प्रमाणात उत्पन्न करा आकारणे आणि अल्पउत्पन्न गटातील लोकांवर उत्पन्न कराचे प्रमाण अतिशय कमी असणे याला आपण ऊर्ध्वगामी समानता असे म्हणतो.

उत्पन्न कराच्या बाबतीत समता तत्वाचे पालन केले जाते. भारतातील उत्पन्न कराचे प्रमाण वाढत्या उत्पन्नाबरोबर वाढत जाते. किमान पातळीवरील उत्पन्नाला उत्पन्न करामधून सूट मिळते. साधारणतः बाजार किमतीच्या या अनुषंगाने एका व्यक्तीसाठी एका वर्षाला किमान किती उत्पन्नाची आवश्यकता आहे सरासरी तेवढे उत्पन्न आयकर यामधून वगळले जाते. प्रत्येक आर्थिक वर्षात सरकारकडून यासंबंधीची घोषणा केली जाते. व्यक्ती आणि कुटुंब यांच्यासाठी आवश्यक असलेल्या आणि आणि नितांत गरजेच्या बाबींवर झालेला

खर्च वगळून जे उत्पन्न शिल्लक राहत त्या उत्पन्नाला करयोग्य किंवा करपात्र उत्पन्न असे म्हणतात. करपात्र उत्पन्नावरच कर आकारला जातो.

वितरण हा अर्थशास्त्रातील एक महत्त्वाचा घटक आहे. समाजातील उत्पन्न आणि संपत्तीतील विषमता कमी करण्याचा एक उत्तम पर्याय म्हणून उत्पन्न कराकडे बघितले जाते. उत्पन्न कर हा पुरोगामी कर असला तरी अतिउच्च गटातील लोकांवर आकारण्यात येणारा उत्पन्न कराचा उच्च दर प्रतिकूल परिणाम घडवून आणतो. उत्पन्न कराचे प्रमाण एवढे अधिक असू नये की ज्यामुळे लोक उत्पन्न पिण्याच्या नवनवीन कल्पना शोधून काढतील. उत्पन्न आणि बचत यांच्यात प्रबोधनात्मक संबंध आढळून येतो. उत्पन्न कर आणि बचत यांच्यात नेमका कोणता संबंध आहे याबद्दल अर्थशास्त्रज्ञांमध्ये मतभेद आढळून येतात.

वैयक्तिक करारपैकी उत्पन्न कर हा एक महत्त्वाचा आणि राज्यसंस्थेला मोठे उत्पन्न मिळवून देणारा कर आहे. त्याबरोबरच आर्थिकदृष्ट्या पुरोगामी आणि समता व न्याय तत्त्वांचे पालन करणारा कर म्हणूनही उत्पन्न कराकडे पाहता येते. आर्थिक विषमता करण्यासाठीचा एक पर्याय या दृष्टीनेही उत्पन्न कर महत्त्वाची भूमिका बजावतो. थोडक्यात, उत्पन्न करामुळे कर तत्त्वांच्या समता आणि न्याय या तत्त्वांचे तंतोतंत पालन होते.

३.२.४ इष्टतम कर सिद्धान्त; कराचा अतिरिक्त भार :

इष्टतम कर सिद्धान्त हा कर सिद्धान्तातील सर्वाधिक चर्चिला जाणारा सिद्धान्त आहे. इष्टतम कर सिद्धान्तामध्ये आदर्श करप्रणाली कशी असली पाहिजे याची चर्चा केली जाते. कोणत्याही प्रकारच्या कररचनेमध्ये काही गुण तर काही दोष असतात. सर्वात कमी दोष आणि सर्वाधिक गुण असणाऱ्या कोणत्याही सिद्धान्ताला इष्टतम कर सिद्धान्त म्हणणे योग्य ठरेल. अँडम स्मिथ यांनी आदर्श करण्याचे चार निकष सांगितले आहेत. राष्ट्राची संपत्ती या पुस्तकात अँडम स्मिथ यांनी एका चांगल्या करण्याचे चार निकष सांगितले ते असे आहेत.

१. उत्पन्नाच्या अथवा क्षमतेच्या प्रमाणात कर आकारणी,
२. निश्चित आणि पारदर्शक कर आकारणी,
३. करदात्यांच्या सोयीनुसार कर भरण्याची सुलभता आणि
४. प्रशासकीय खर्चाचे अत्यल्प प्रमाण.

इष्टतम अथवा आदर्श अशा कररचनेची निर्मिती आणि अंमलबजावणी करणे होय, की ज्यामुळे कोणत्याही आर्थिक अडथळाशिवाय अधिक सामाजिक कल्याण साधले जाईल. सामाजिक कल्याणाचे मोजमाप व्यक्ती आणि संस्था यांना मिळणाऱ्या उपयोगितेवर अवलंबून असते. ज्या कररचनेमुळे देशातील नागरिकांना अधिक अधिक उपयोगिता मिळेल ती कररचना चांगली अथवा इष्टतम आहे असे म्हणता येते. सार्वजनिक वस्तू आणि सेवा यांची पूर्तता करण्यासाठी आणि या बरोबरच उत्पन्नाचे पुनर्वितरण करून आर्थिक समानता निर्माण करण्यासाठी कर महसुलाचे आवश्यकता असते. दुसऱ्या बाजूला करामुळे लोकांच्या काम करण्याच्या क्षमता आणि प्रेरणा यावर प्रतिकूल परिणाम होतो. या दोन्ही बाबींचा विचार करून यामध्ये इष्टतम बिंदूची पातळी गाठणे म्हणजे इष्टतम कर सिद्धान्त होय.

NOTES

इष्टतम पातळी म्हणजे करामुळे निर्माण होणाऱ्या आणि लोकांना सहन कराव्या लागणाऱ्या अकल्याणाचे प्रमाण कमीतकमी ठेवून उत्पन्नाच्या पुनर्वितरण आणि सामाजिक व आर्थिक कल्याणाची अपेक्षित पातळी गाठणे होय. आर्थिक कल्याणाच्या मोजमापासाठी अर्थशास्त्रज्ञाने उपयोगिता सिद्धान्ताचा आधार घेतलेला आहे. सार्वजनिक सेवा म्हणजेच राज्यसंस्थेने उपलब्ध करून दिलेल्या वस्तू आणि सेवांमुळे समाजातील लोकांना उपयोगी त्यांची प्राप्ती होते. आणि या द्वारा आर्थिक कल्याण साधले जाते. घटत्या सीमान्त उपयोगितेचा सिद्धान्त आणि समाजातील सर्व नागरिकांच्या पसंतिक्रम यांची समानता गृहीत धरून इष्टतम कर सिद्धान्त मांडण्याचा प्रयत्न पारंपरिक अर्थशास्त्रज्ञांनी केलेला आहे. त्यांच्या मते समाजातील प्रत्येक नागरिकाचा उपभोग आणि आराम यांच्यासाठी असणारा पसंतिक्रम समान असतो.

इष्टतम कर सिद्धान्ताची चर्चा अलीकडच्या काळात रॅम्से आणि मिररलेस यांनी केलेली आहे. कल्याणकारी अर्थशास्त्रज्ञ पॅरटो यांनी आर्थिक कल्याणाच्या निकषांमध्ये कर या घटकावर चर्चा केलेली आहे. त्यांच्या मते, कोणत्याही प्रकारच्या आर्थिक धोरणामुळे समाजाच्या ज्या घटकांना नुकसान सहन करावे लागते, त्या नुकसानीची भरपाई या धोरणामुळे ज्या घटकांना लाभ झालेला आहे त्यातून पूर्ण करून जो लाभ शिल्लक राहतो त्याला खऱ्या अर्थाने आर्थिक कल्याण म्हणता येते. कर आकारणी हा राजकोषीय धोरणाचा भाग आहे. कर धोरणामुळे समाजाच्या एका घटकाला म्हणजेच करदात्यांना मौद्रिक व वास्तविक भार सहन करावा लागतो. त्यांचे आर्थिक नुकसान होते. त्यांची उपभोग पातळी कमी होते. दुसऱ्या बाजूला कर गोळा करणाऱ्या राज्यसंस्थेकडून सार्वजनिक हिताच्या वस्तू आणि सेवा यांची उपलब्धता करून दिली जाते. सार्वजनिक वस्तू आणि सेवांमुळे समाजाच्या सामूहिक कल्याणात भर पडते. करामुळे होणारे नुकसान आणि सार्वजनिक खर्चामुळे होणारा लाभ यांच्या तुलनेतून आपणास निरपेक्ष लाभ किती झाला हे समजून घेता येईल. थोडक्यात, निरपेक्ष लाभाच्या आकारमानावर इष्टतम कर सिद्धान्त स्पष्ट करता येतो.

अर्थशास्त्रज्ञांनी इष्टतम कररचनेचे तीन निकष सांगितले आहेत. ते आपणास खालीलप्रमाणे पाहता येतात.

१. किमान प्रशासकीय आणि संसाधन खर्च : करामुळे केवळ करवसुलीचाच खर्च करावा लागतो असे नाही तर करदात्यांना ही संसाधन त्याग स्वरूपात खर्च करावा लागतो. करवसुलीचा प्रशासकीय खर्च आणि करदात्यांना संसाधनाच्या स्वरूपात करावा लागणारा खर्च ज्या व्यवस्थेमध्ये कमीतकमी असतो ती करव्यवस्था इष्टतम करव्यवस्था होय. परंतु दुर्दैवाने करदात्यांना कराव्या लागणाऱ्या संसाधन त्यागाचा विचार कर व्यवस्थेमध्ये केला जात नाही. केवळ कर आकारणीचा प्रशासकीय खर्च एवढी चर्चा यामध्ये केली जाते.

२. समानतेचा न्याय : कररचना न्याय व समता या तत्त्वावर आधारित असली पाहिजे. कररचनेची अनेक तत्त्वे अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी सांगितलेली आहेत. सर्व कर तत्त्वांच्या मुळाशी समता आणि न्याय ही दोन तत्त्वे आहेत. कोणत्याही कराच्या आकारणीमुळे समाजातील अल्प उत्पन्न गटातील लोकांना सूट मिळाले पाहिजे आणि आणि ज्यांची क्षमता आहे अशा लोकांकडूनच कर आकारणी केली पाहिजे असे समता व न्याय तत्त्व सांगते. ज्या कररचनेमध्ये या तत्त्वांचा तंतोतंत अवलंब केला जातो ती उत्तम कररचना होय.

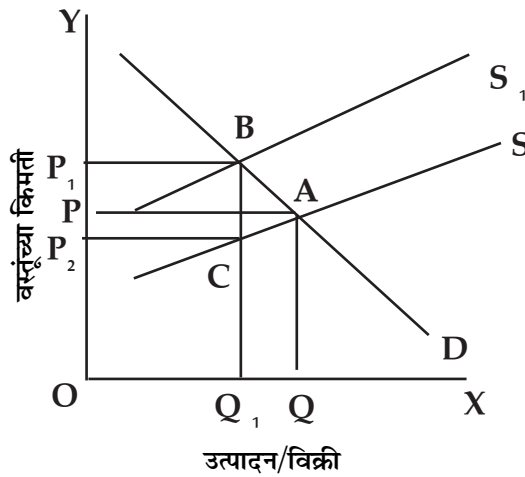
३. आर्थिक कार्यक्षमता : कोणत्याही प्रकारच्या करामुळे आर्थिक कार्यक्षमता प्रभावित होणार नाही याची दक्षता घेतली पाहिजे. श्रमिकांची उत्पादकता, उत्पादकांची उत्पादनक्षमता यावर कराचा प्रतिकूल परिणाम होता कामा नये. करवसुलीमुळे गुंतवणूक आणि बचत यावर नकारात्मक परिणाम होणार नाही याची दक्षता करा करणाऱ्या संस्थेने घेतली पाहिजे. असा आर्थिक कार्यक्षमता या निकषाचा अर्थ आहे. ज्या कररचनेमध्ये आर्थिक कार्यक्षमता वाढीस लागते ती उत्तम कररचना होय.

कराचा अतिरिक्त भार :

जेव्हा कर आकारणी केली जाते तेव्हा त्याचा करदाते आणि समाज यावर भार पडतो. हा दोन प्रकारचा असतो, मौद्रिक भार आणि वास्तविक भार. याव्यतिरिक्त वस्तूच्या किमतीमध्ये हे वाढ होत असल्याने करदाते आणि समाज यांच्यावर अतिरिक्त भार पडतो. करामुळे व्यक्तीचे केवळ मौद्रिक आणि वास्तविक नुकसान होते असे नाही तर वस्तूच्या किमतीमध्ये वाढ होऊन त्याचाही भार व्यक्तीच्या उपभोग संरचनेवर पडतो. जेव्हा हा दोनपैकी एका वस्तूवर कर आकारला जातो तेव्हा त्या वस्तूची किंमत सापेक्षतः वाढते आणि ती पहिल्या वस्तूपेक्षा अधिक होते. याचा परिणाम म्हणून उपभोक्ता त्याची पसंती सापेक्षतः कमी किंमत असलेल्या वस्तूंकडे संक्रमित करतो. उपभोक्त्याच्या पसंतिक्रमात झालेला बदल हा कर आकारल्यामुळे झालेला आहे. हा बदल मौद्रिक स्वरूपाचा नसून त्याने समायोजन करताना आपल्या पसंतिक्रम आत बदल केलेला आहे. या बदलामुळे त्याच्या कल्याणाच्या पातळीत पूर्वीपेक्षा घट होते. याला अर्थशास्त्रात कराचा अतिरिक्त भार असे म्हणतात.

प्रोफेसर मसग्रेव्ह यांच्या मते घरांची रचना अशी असावी, की ज्यामुळे अर्थव्यवस्थेतील कार्यक्षमता टिकून राहिल आणि कर अधिक तटस्थ राहतील. एवढेच नाही तर बाजार यंत्रणेमध्ये अनावश्यक हस्तक्षेप टाळून उपभोक्ता त्यांवर अतिरिक्त भार निर्माण करणार नाहीत याची काळजी राज्यसंस्थेने घेतली पाहिजे.

कराचा एकूण आर्थिक भार यामध्ये करदात्याने भरलेली रक्कम आणि त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत निर्माण झालेली व अकार्यक्षमता या दोन प्रमुख घटकाचा समावेश होतो. कर आकारणीमुळे वस्तूच्या किमतीत वाढ होते आणि त्यामुळे त्या वस्तूच्या मागणीत घट होते. उपभोक्त्यांना पर्याय वस्तूंकडे संक्रमित व्हावे लागते. या संक्रमणाचा परिणाम त्यांच्या आर्थिक कल्याणात कपात होण्यामध्ये होतो. हा कराचा अतिरिक्त भार होय. अप्रत्यक्ष कर यामुळे विशेषतः विक्रीकर आणि वस्तू कर यामुळे कराचा अतिरिक्त भार निर्माण होतो. आकृती ३.२ मध्ये कराचा अतिरिक्त भार दर्शविण्यात आला आहे. पूर्ण स्पर्धा बाजारात वस्तूची किंमत मागणी आणि पुरवठा याद्वारा निर्धारित

आकृती ३.२ कराचा अतिरिक्त भार

NOTES

होते. आकृतीतील P हे खुल्या बाजारातील करा कारण या पूर्वीची निर्धारित किंमत आहे. A या बिंदूवर एकूण मागणी आणि पुरवठा OQ एवढा आहे. S हा पुरवठा वक्र असून D हा मागणीचा वक्र आहे. OP ही किंमत असून OQ एवढी मागणी आणि पुरवठा आहे. कर आकारणीमुळे पुरवठ्याच्या व खरात बदल होतो आणि नवीन पुरवठा वक्र S₁ तयार होतो. कर आकारणीमुळे वस्तूची किंमत P₁ एवढी वाढलेली आहे. नवीन संतुलन बिंदू B असून BC एवढा कर सरकारला मिळतो. Q पासून Q₁ पर्यंत विक्रीमध्ये झालेली घट आणि P पासून P₁ पर्यंत झालेले किमतीतील वाढ हा करा चा परिणाम आहे. सरकारला मिळणारा एकूण कर BC एवढा असून अर्थव्यवस्थेत या करामुळे ABC एवढा अतिरिक्त भार निर्माण झालेला आहे.

कराचा अतिरिक्त भार अनेक घटकांवर अवलंबून असतो. जसे वस्तूचे स्वरूप, वस्तूच्या मागणीची किंमत लवचिकता, बाजाराचा प्रकार, वस्तूची उपभोक्त्याच्या जीवनातील गरज, पर्यायी वस्तूची उपलब्धता इत्यादी. वस्तूच्या किमतीत वाढ झाल्यामुळे ज्या वस्तूच्या मागणीवर फारसा परिणाम होत नाही अशा वस्तूच्या बाबतीत कराचा अतिरिक्त भार अधिक प्रमाणात निर्माण होतो. ज्या वस्तूंना पर्याय वस्तूची उपलब्धता आहे आणि ज्या वस्तूंची किंमत लवचिकता अधिक आहे अशा वस्तूच्या बाबतीत कराचा अतिरिक्त भार कमी प्रमाणात निर्माण होतो.

कराचा अतिरिक्त भार हा अर्थव्यवस्थेत निर्माण झालेली निष्क्रियता आहे. लोकांकडे संसाधने कर स्वरूपात सरकारकडे जात असल्याने लोकांच्या कल्याणात घट होते आणि या बरोबरच त्यांची कार्यक्षमता कमी होते. राज्यसंस्थेने कर आकारणी करताना या बाबी लक्षात घेऊन कराचा अतिरिक्त भार निर्माण होणार नाही किंवा तो कमीतकमी राहिल याची दक्षता घेतली पाहिजे.

३.२.५ दुहेरी कराची समस्या

आधुनिक सरकारच्या वाढत्या गरजा लक्षात घेऊन विविध प्रकारचे कर आकारले जातात. करांची संख्या आणि प्रमाण यांचे व्यापक आणि गुंतागुंतीचे स्वरूप लक्षात घेता दुहेरी कराची समस्या निर्माण होते. राज्यसंस्थेने कर रचना करताना समता आणि न्याय या मूलभूत तत्वांचे पालन करणे आवश्यक आहे. परंतु बहुतांश वेळा एकाच व्यक्तीला किंवा एका वस्तूवर एकापेक्षा जास्त वेळा कर आकारला जातो. ही दुहेरी कराचे समस्या आहे. दुहेरी अथवा त्यापेक्षा अधिक वेळा झालेल्या कर आकारणीमुळे व्यक्ती आणि समाज यावर त्याचा प्रतिकूल परिणाम होतो. व्यक्तीच्या उत्पन्न कर भरते तेव्हा ती मिळत असलेल्या उत्पन्नातील काही हिस्सा राज्यसंस्थेला देत असते. उत्पन्नातील काही हिस्सा कररूपाने राज्यसंस्थेला दिल्यानंतर त्या व्यक्तीची कर भरण्याची जबाबदारी पूर्ण होते. परंतु उर्वरित उत्पन्न बाजारात खर्च करून विविध उपभोग्य वस्तू आणि सेवांची खरेदी करताना त्या व्यक्तीला पुन्हा वस्तूच्या किमतीमध्ये समाविष्ट असणारे अप्रत्यक्ष कर भरावे लागतात. खरेतर हे अन्यायकारक आहे. परंतु आधुनिक काळात अशा प्रकारचे दुहेरी करारोपण नियमित आणि सर्वत्र पाहावयास मिळते.

कोणत्याही व्यक्तीला अथवा संस्थेला एकापेक्षा जास्त वेळा जेव्हा कर द्यावा लागतो तेव्हा त्याला सार्वजनिक अर्थशास्त्रात दुहेरी करारोपण असे म्हणतात. प्रोफेसर सेलिंगमन यांच्या मते एकाच व्यक्तीवर किंवा एकाच वस्तूवर दोन किंवा त्यापेक्षा अधिक वेळा कर आकारल्यास त्याला दुहेरी करारोपण म्हणता येते. जर कराचा आधार टॅक्स बेस वेगळा

असेल तर अशा वेळी एका व्यक्तीला दोन ठिकाणी द्यावा लागत असलेला कर हा दुहेरी कराचा प्रकार नाही अशी भूमिका अर्थशास्त्रज्ञांनी घेतलेली आहे. प्रत्येक घराचा आधार वेगवेगळा असतो जसे उत्पन्न हा उत्पन्न कराचा आधार आहे, संपत्ती संपत्ती कराचा आधार आहे तसेच वस्तूची किंमत किंवा संख्या हा वस्तू आणि सेवा कराचा आधार आहे.

एक व्यक्ती अथवा एक वस्तू यांच्यावर दोन वेगवेगळ्या देशातील सरकारकडून कर आकारणी होत असेल तर त्याला दुहेरी कर म्हणता येईल, परंतु एका व्यक्तीवर किंवा वस्तूवर दोन वेगवेगळ्या आधारावर कर आकारला असेल तर तो दुहेरी कराचा प्रकार नाही. तसेच कराचा आधार कायम ठेवून दोन भिन्नभिन्न व्यक्तींकडून कर आकारला असेल तर तोही दुहेरी कर म्हणता येत नाही.

दुहेरी कर निर्माण होण्याची कारणे :

१. जेव्हा एकाच व्यक्ती अथवा वस्तू यांच्यावर दोन भिन्न राष्ट्रांची सरकारे कर आकारतात तेव्हा दुहेरी कराची समस्या निर्माण होते. व्यक्ती एका देशाचा नागरिक असेल आणि तो दुसऱ्या देशांमध्ये काम करत असेल तर अशा प्रकारची समस्या निर्माण होते आणि त्या व्यक्तीला दुहेरी कर भरावा लागतो.

२. संघराज्य पद्धतीमध्ये दोन सरकारे एकाच आधारावर कर आकारतात. जसे केंद्र आणि राज्य सरकार व्यक्तीच्या उत्पन्नावर कर आकारतात. अमेरिकन संघराज्यमध्ये ही व्यवस्था आहे अशा वेळी दुहेरी कराची समस्या निर्माण होते.

३. कोणत्या टप्प्यावर कर आकारणी केली जाते यावरूनही दुहेरी कराची समस्या निर्माण होते. जसे भांडवली नफ्यावर आकारला जाणारा कर आणि त्याचे वितरण झाल्यानंतर त्याच्या लाभधारकांकडून लाभांशावर आकारला जाणारा कर यामुळे दुहेरी कराची समस्या निर्माण होते.

४. उत्पन्न आणि खर्च या दोन आधारावर कर आकारणी केल्यास दुहेरी कराची समस्या निर्माण होते. व्यक्तीच्या उत्पन्नावर करा काढल्यानंतर ती व्यक्ती जेव्हा उर्वरित उत्पन्नाचा हिस्सा खर्च करते तेव्हा त्या व्यक्तीला वस्तूच्या किमतीत समाविष्ट असलेला कर भरावा लागतो. यामुळे कर भरणाऱ्या व्यक्तीवर अन्याय होतो, परंतु हा प्रकार सर्वत्र आणि सर्रास आढळून येतो.

५. एकाच देशातील दोन वेगवेगळ्या राज्यांतील सरकार व्यक्तीच्या संपत्ती उत्पन्नावर कर आकारतात. व्यक्ती एका राज्यात राहत असेल आणि त्याची संपत्ती दुसऱ्या राज्यात असेल तर अशा वेळी दुहेरी कराची समस्या निर्माण होते. दोन्ही राज्यांनी कर आकारणे चुकीचे नसले तरी कर भरणाऱ्या व्यक्तीवर मात्र यामुळे अन्याय होतो.

६. जेव्हा कर्ज देणाऱ्या वर आणि कर्ज घेणाऱ्या वर कर आकारला जातो तेव्हा दुहेरी कराची समस्या निर्माण होते. एकाच रकमेवर दोन ठिकाणी कर आकारल्यामुळे हा प्रश्न निर्माण होतो.

दुहेरी कर समस्येचे परिणाम आणि उपाय :

दुहेरी कराचा परिणाम अर्थव्यवस्थेच्या विविध घटकांवर होतो. उपभोक्त्याच्या कल्याणात घट होते. उपभोक्त्याकडील उत्पन्नाचा मोठा हिस्सा कररूपाने सरकारकडे गेल्यामुळे त्यांची खरेदी शक्ती प्रभावित होते व त्यामुळे तो उपभोग खर्च कमी करून स्वतःला समायोजित करतो. वाढत्या महसुलाच्या गरजेमुळे विविध प्रकारे कराचे प्रमाण आणि जाळे वाढवून उत्पन्न वाढीचा प्रयत्न करतात, परंतु व्यक्तीच्या उपभोगावर त्याचा विपरीत परिणाम होतो. दोन दोन देशांच्या सरकारांनी कडून आकारण्यात येणाऱ्या करामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर त्याचा प्रतिकूल परिणाम होतो. याबरोबरच उत्पादन घटकांची देवाणघेवाण कमी होते. श्रीमंत लोकांवर अतिरिक्त कर आकारला जात असला तरी तो न्याय होऊ शकत नाही. दुहेरी करामुळे समता तत्त्वाचे अनुपालन होत नाही. एकाच उत्पन्न गटातील वेगवेगळ्या व्यक्तींवर वेगवेगळा कर आकारला जातो. किमतीच्या स्वरूपात कर दिला जात असल्याने ज्या व्यक्ती उपभोग घेतात त्यांच्यावर अतिरिक्त कर भार पडतो आणि ज्या व्यक्ती अशा वस्तूंचा उपभोग घेत नाहीत त्यांना मात्र यातून सूट मिळते. त्यामुळे दुहेरी कर हे समता व न्याय तत्त्वाचे अनुपालन करत नाहीत असे दिसते.

वास्तव आणि संपत्ती दुसऱ्या देशात असेल तर त्यांना दुहेरी कराचा सामना करावा लागतो. अशा वेळी दोन किंवा त्यापेक्षा अधिक राष्ट्रांनी एकत्र येऊन याच्यावर मार्ग काढला पाहिजे. वेगवेगळ्या राष्ट्रांच्या आपापल्या कर धोरणामुळे अशा प्रकारच्या समस्या निर्माण होतात त्यावर सामंजस्य करार याद्वारा मार्ग काढता येतो. सरकार कडून आकारण्यात येणाऱ्या कराच्या आधारात बदल करून दुहेरी कराची समस्या टाळता येते. उत्पन्ना ऐवजी जर उपभोग खर्चावर कर आकारला तर व्यक्तिगत दुहेरी कर समस्या काही प्रमाणात निश्चितपणे सोडवता येईल. तसेच उत्पन्नाचा उगम आणि संपत्तीचे स्थान त्यानुसार कर आकारणी केली तरीही हा प्रश्न सोडविण्यास मदत होऊ शकते. १९२७ मध्ये लीग ऑफ नेशन्सने दुहेरी कराची समस्या सोडविण्यासाठी एक समिती स्थापन केली होती. परंतु समितीने सुचविलेल्या सुधारणांचा स्वीकार मात्र करण्यात आलेला नाही आणि समितीनेही ही व्यावहारिक उपाय सुचविले नाहीत.

३.२.६ करभार संक्रमण :

कर संक्रमण म्हणजे एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे करभाराचे हस्तांतरण करण्याची प्रक्रिया होय. जेव्हा एक व्यक्ती राज्यसंस्थेला कर भरत असतो तेव्हा त्या कराची वसुली तो इतरांकडून करतो या प्रक्रियेला कर संक्रमण म्हणून ओळखले जाते. अप्रत्यक्ष कराच्या संदर्भात कर संक्रमण सहजपणे करणे शक्य आहे, परंतु प्रत्यक्ष कराच्या संदर्भात मात्र करभार संक्रमण करणे अशक्य असते. साधारणतः करभार संक्रमणाचे दोन प्रकार पाहावयास मिळतात. एकल बिंदू संक्रमण आणि बहुबिंदू संक्रमण. एकल बिंदू संक्रमण म्हणजे उत्पादकाकडून सरकारला कर भरला जातो आणि तो उत्पादक त्या कराची रकम कर थेट उपभोक्त्यांकडून वसूल करतो. वस्तूंच्या किमतीमध्ये कराची रक्कम समाविष्ट केल्याने उपभोक्त्यांकडून त्याची वसुली होते. बहुबिंदू संक्रमण म्हणजे उत्पादक पहिल्यांदा सरकारला कर भरतात आणि त्याची वसुली ते ठोक विक्रेत्यांकडून करतात. दुसऱ्या टप्प्यावर ठोक विक्रेते किरकोळ विक्रेत्यांकडून करवसुली करतात म्हणजेच कर संक्रमण करतात. आणि अंतिमतः किरकोळ विक्रेते किमतीच्या स्वरूपात करभाराचे संक्रमण उपभोक्त्यांच्या खांद्यावर ढकलतात.

करभार संक्रमणाची प्रक्रिया : करभार संक्रमणामध्ये तीन प्रकारच्या प्रक्रिया आढळतात. त्या खालील प्रमाणे :

१. किमती द्वारा करभार संक्रमण : सर्वसाधारणपणे वस्तू आणि सेवांच्या किमतीमध्ये कर रकमेचा समावेश करून उत्पादक अथवा विक्रेते उपभोक्ताकडून आणि ग्राहकांकडून कर रकमेची वसुली करतात आणि करभार संक्रमण करतात. भांडवलशाही आणि मुक्त अर्थव्यवस्थेमध्ये किमतीद्वारा कर संक्रमण करणे सहज शक्य असते. यापेक्षा इतर कोणताही मार्ग सुकर नसतो. काही वेळा उत्पादक वस्तू आणि सेवांच्या मागणीची बाजारातील लवचिकता लक्षात घेऊन या कररकमेची वसुली करण्याचा निर्णय आणि पद्धती ठरवतात. वस्तूच्या मागणीची किंमत लवचिकता अधिक असेल तर उत्पादक वस्तूंच्या किमतीमध्ये वाढ करण्याऐवजी वस्तूची गुणवत्ता कमी करून तिचा उत्पादन खर्च कमी करतात आणि किंमत मात्र स्थिर ठेवून कर संक्रमण प्रक्रिया पूर्ण करतात. ज्या वस्तूची किंमत लवचिकता अधिक आहे अशा वस्तूंच्या बाबतीत किमतीद्वारा कर संक्रमण करणे जिकिरीचे काम असते. काही वेळा उत्पादक वस्तूंच्या किमती द्वारा अशा कर रकमेची वसुली करतात ज्या कर रकमेचे संक्रमण करणे अशक्य असते.

२. कर भांडवलीकरणाद्वारे करभार संक्रमण : टिकाऊ आणि भांडवली वस्तूंच्या संदर्भात कराचे भांडवलीकरण करून कर संक्रमण केले जाते. अशा प्रकारच्या भांडवली वस्तूंचे दरवर्षी कर भरावा लागत असल्याने, ग्राहक विक्रेत्यांकडून अशा वस्तूची किंमत कमी करून घेतात आणि करभाराचे संक्रमण विक्रेत्यांकडे करतात. भविष्यकाळात भराव्या लागणाऱ्या कराची अंदाजित रक्कम किमतीमधून कमी करून कर संक्रमण केले जाते. अशा वस्तूंच्या खरेदीसाठी ग्राहकांकडे अनेक पर्याय उपलब्ध असल्याने विक्रेत्याला किंमत कमी करण्याशिवाय पर्याय उरत नाही. ग्राहकांकडून विक्रेत्याकडे असा प्रतिगामी (बॅकवर्ड) करभार संक्रमण प्रकार यामध्ये घडतो.

३. अग्रगामी आणि प्रतिगामी कर भार संक्रमण (Forward and backward shifting of tax) : कर योग्य वस्तू आणि सेवांच्या किमतीमध्ये बदल करून करभाराचे संक्रमण केले जाते. कर भाराच्या संक्रमणाची दिशा ही दोन प्रकारची असते. अग्रगामी कर संक्रमण आणि प्रतिगामी कर संक्रमण. अग्रगामी कर संक्रमण हा सामान्यतः सर्वत्र आढळणारा प्रकार आहे. उत्पादक आणि विक्रेते सरकारला कर भरतात आणि त्या कररकमेची वसुली ठोक विक्रेते, किरकोळ विक्रेते, वितरक यांच्या माध्यमातून अंतिमतः ग्राहक अथवा उपभोक्त्यांकडून करतात. अशा प्रकारच्या कर संक्रमणासाठी वस्तूंच्या किमतीमध्ये वाढ केली जाते अथवा वस्तूची गुणवत्ता कमी केली जाते अथवा वस्तूची संख्या कमी करून ग्राहकांवर कर भार लादला जातो.

दुसऱ्या प्रकारच्या म्हणजेच प्रतिगामी कर संक्रमण प्रकारांमध्ये अग्रगामी कर संक्रमणाच्या उलट प्रक्रिया घडते. या प्रकारांमध्ये वस्तूंच्या किमतीमध्ये कोणताही बदल होत नाही. उत्पादक उत्पादन घटकांच्या किमती कमी करून अथवा कच्च्या मालाच्या किमती कमी करून प्रतिगामी करभार संक्रमण करतात. ज्या वस्तूची किंमत लवचिकता अधिक आहे अशा वस्तूंच्या बाबतीत उत्पादक श्रमिकांचे वेतन कमी करून अथवा इतर भत्ते कमी करून जसे, सामाजिक सुरक्षिततेसाठीचे योगदान, विमा संरक्षणातील योगदान,

NOTES

बोनस इत्यादी आणि तसेच कच्च्या मालाच्या किमतीही कमी करण्याचा प्रयत्न करतात आणि करभाराचे संक्रमण प्रतिगामी दिशेने करतात.

३.२.७ विविध बाजाररचने अंतर्गत करभार :

राज्यसंस्थेने आकारलेल्या कराचा अंतिम भार ज्या घटकाला सहन करावा लागतो त्याला करभार असे म्हणतात. ज्या घटकांकडून करवसुली केली जाते ती व्यक्ती किंवा संस्था कर संक्रमणाच्या माध्यमातून कराचा अंतिम भार इतर घटकांवर ढकलतात. करभार संक्रमण विविध घटकांवर अवलंबून असते. उदाहरणार्थ, मागणी आणि पुरवठ्याची किंमत लवचिकता, उत्पादनाची आणि खर्चाची पातळी आणि बाजाराचा प्रकार. पूर्ण स्पर्धा, अपूर्ण स्पर्धा, अल्पाधिकार, मक्तेदारी अशा विविध प्रकारच्या बाजारातील कर भार संक्रमण वेगवेगळे असतो. याबरोबरच कालावधीनुसार करभार संक्रमण वेगवेगळे होते. भिन्न भिन्न बाजारातील करभार संक्रमण आपणास खालीलप्रमाणे पाहता येते.

१. पूर्ण स्पर्धा बाजारातील करभार संक्रमण :

पूर्ण स्पर्धा बाजारामध्ये असा बाजार होय की ज्यामध्ये विक्रेत्यांची संख्या आणि उपभोग त्यांची संख्या मर्यादित असते. या बाजारातील वस्तू एकजिनसी असून त्या एकमेकांसाठी पूर्णतः पर्यायी असतात. उपभोक्त्याला बाजाराचे संपूर्ण ज्ञान असते आणि कोणताही एक विक्रेता अथवा उत्पादक बाजारातील किमतींवर प्रभाव टाकू शकत नाही. बाजारातील प्रचलित किंमत उत्पादकाला स्वीकारावी लागते त्यामुळे उत्पादकाचा सरासरी आणि सीमान्त प्राप्तीचा वक्र हा एक्स अक्षाला समांतर असतो. ज्या उत्पादकांना या बाजारातील किमतीमुळे नफा प्राप्त होत नाही, असे उत्पादक बाजारातून बाहेर पडतात आणि ज्या उत्पादकांना अतिरिक्त नफा मिळतो त्यांचा नफा दीर्घकाळात सामान्य पातळीला येतो. या बाजारातील कोणताही उत्पादक किंमतवाढीचा धोका पत्करण्यास तयार नसतो.

पूर्ण स्पर्धा बाजारातील वस्तूंच्या किमती बाजारातील मागणी आणि पुरवठा यानुसार निर्धारित होतात. प्रत्येक उत्पादकाला बाजारात निर्धारित झालेल्या किमतीचा स्वीकार करावा लागतो. वस्तू एकजिनसी असल्याने आणि एकमेकांना पूर्णतः पर्याय असल्याने किमतीतील अल्पशा वाढीचा परिणाम त्यांच्या मागणीवर होतो. थोडक्यात, पूर्ण स्पर्धा बाजारातील मागणीची किंमत लवचिकता अधिक असते, त्यामुळे उत्पादक किंमतवाढीचा धोका स्वीकारण्यास तयार नसतात. अशा परिस्थितीत करभाराचे संक्रमण विक्रेत्यांना किमतीच्या मदतीने करता येत नाही.

पूर्ण स्पर्धा बाजारात करभार संक्रमण अग्रगामी आणि प्रतिगामी या दोन्ही बाजूने होत नाही. मग प्रश्न असा उरतो की कराचा अंतिम भार नेमका कोण सहन करतो. पूर्ण स्पर्धा बाजारात ग्राहक आणि उत्पादक किंवा विक्रेता यांच्यामध्ये करभार वितरण समान प्रमाणात होते.

पूर्ण स्पर्धा बाजारातील करभार संक्रमण कसे होते हे आपणास खालीलप्रमाणे पाहता येते.

अ. अत्यल्प काळात वस्तू जर नाशवंत असेल तर अशा वस्तूंचा साठा करणे विक्रेत्याला परवडत नाही. आहे त्या किमतीला अशा वस्तूंची विक्री करून उत्पादक जमेल तेवढा महसूल गोळा करतो. अशा वस्तूंवर कर आकारण्यात आला तर तो विक्रेत्याला सहन

करावा लागतो, कारण वस्तूच्या किमतीत झालेली वाढ आणि त्यामुळे मागणीत होणारी घट विक्रेत्याला परवडत नाही. परंतु जर टिकाऊ वस्तू असेल तर विक्रेता कराचा काही हिस्सा किमतीच्या माध्यमातून उपभोक्त्याकडे संक्रमित करू शकतो. थोडक्यात, अल्पकाळात वस्तूच्या स्वरूपावर करभार संक्रमण अवलंबून असते.

ब. अल्प काळात पूर्ण स्पर्धा बाजारातील उत्पादकाचे संतुलन त्या बिंदूवर होते ज्या ठिकाणी सीमान्त खर्च आणि सीमान्त प्राप्ती एकमेकांच्या बरोबर असतात. अल्प काळात पूर्ण स्वतः बाजारात तीन प्रकारचे उत्पादक असतात. एक त्यांना अतिरिक्त नफा मिळतो, दोन त्यांना साधारणपणे मिळतो, आणि तीन त्यांना तोटा सहन करावा लागतो. दीर्घकालीन अस्तित्वासाठी तोटा सहन करणाऱ्या उत्पादकांना त्यांच्या सरासरी बदलत्या खर्च एवढी किमतीची अपेक्षा असते. कर आकारणीमुळे वस्तूची किंमत वाढून उत्पादकाच्या मागणीत घट होणार असेल तर तो बाजारातून बाहेर पडेल. अल्पकाळात पूर्ण स्पर्धा बाजारातील उत्पादक करभार स्वतः सहन करतात. अन्यथा दीर्घकालीन अस्तित्वासाठी त्यांना बाजारात टिकून राहणे परवडत नाही. ज्या उत्पादकांना अतिरिक्त नफा मिळतो त्यांना कर आकारणीचा फारसा त्रास होत नाही.

क. पूर्ण स्पर्धा बाजारात दीर्घकाळात उत्पादकांना समायोजनासाठी पुरेसा कालावधी मिळतो. आणि सर्व उत्पादकांना साधारण नफ्याच्या पातळीवर यावे लागते. त्यामुळे दीर्घकाळात एकूण सरासरी खर्च आणि बाजारातील किंमत हे एकमेकांच्या बरोबर असतात. अल्पकाळात ज्या उत्पादकांना तोटा सहन करावा लागत होता किंवा अतिरिक्त नफा मिळत होता, त्या उत्पादकांनाही दीर्घकाळात साधारण माणसाच्या पातळीवर यावे लागते. त्यामुळे उत्पादक कररकमेची वसुली अथवा भार ग्राहकांवर ढकलू शकतात.

२. मक्तेदारी बाजारातील करभार संक्रमण :

मक्तेदारी बाजारांमध्ये उत्पादक अथवा विक्रेता एकच असतो. त्यामुळे उद्योग संस्था आणि उद्योग असा फरक या बाजारात असत नाही. मक्तेदारी बाजारातील उत्पादक हा एकमेव उत्पादक असल्याने तो अधिक अधिक नफा मिळविण्यासाठी प्रयत्नशील असतो. या बाजारात करभाराचे संक्रमण पूर्णतः ग्राहकांच्या वर ढकलता येऊ शकते. मक्तेदार उपभोक्त्याचे संतोष आधिक्य शून्यावर आणण्याचा प्रयत्न करतात. उपभोक्त्याचे संतोष आधिक्य शून्यावर आणण्यासाठी मक्तेदाराला बाजाराची विभागणी करावी लागते. बाजार आणि उपभोक्ते अथवा ग्राहक यांना वेगवेगळ्या गटांत विभागून त्यांच्याकडून वेगवेगळी किंमत आकारण्याचा प्रयत्न मक्तेदार करत असतो त्याला मूल्य भेद अथवा किंमत भेद असे म्हणतात.

मक्तेदारी बाजारातील करभार संक्रमण वस्तूच्या किंमत लवचिकतेवर अवलंबून असते. ज्या वस्तूची किंमत लवचिकता अधिक असते, अशा वस्तूवर लावलेल्या कराचा भार उत्पादकाला सहन करावा लागतो. आणि या उलट या वस्तूच्या मागणीची किंमत लवचिकता पूर्णतः अलवचिक असते अशा वस्तूवर आकारण्यात आलेल्या कराचा भार उत्पादक पूर्णतः ग्राहकांवर ढकलतात. आणि ज्या वस्तूच्या मागणीची किंमत लवचिकता लवचिक असते अशा वस्तूच्या वरील कराचा भार उपभोक्ता आणि उत्पादक यांच्यामध्ये समान प्रमाणात विभागला जातो. थोडक्यात, मक्तेदारी बाजारातील करभार संक्रमण वस्तूच्या किमती यावर अवलंबून असते.

३. मक्तेदारीयुक्त बाजारातील करभार संक्रमण :

मक्तेदारीयुक्त बाजार म्हणजेच अपूर्ण स्पर्धेचा बाजार होय. या बाजाराचे अल्पाधिकार आणि द्वयाधिकार असे दोन प्रकार पडतात. या बाजारातील ग्राहक आणि विक्रेत्यांची संख्या व मर्यादित असते. उत्पादकांना बाजारातील प्रवेश मुक्त असतो परंतु बाजारातील प्रचलित उत्पादक वेगवेगळ्या बाजारनीतींचा वापर करून नवीन उत्पादकांना बाजारात प्रवेश करण्यावर बंधने आणतात. या बाजाराचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे बाजारातील वस्तूंच्या किमतीवर प्रत्येक उत्पादक काही प्रमाणात प्रभाव टाकू शकतो. याबरोबरच या बाजारात विक्री खर्च समाविष्ट असतो. जाहिराती हा या बाजाराचा प्रमुख भाग आहे. प्रत्येक उत्पादक आपली वस्तू इतर उत्पादकांपेक्षा वेगळी आणि अधिक चांगली कशी आहे हे पटवून देण्याचा प्रयत्न करतो. या प्रयत्नाला वस्तू भेद असे म्हणतात. या बाजारातील प्रत्येक उत्पादकाचा मागणी वक्र वेगवेगळा असतो, त्यामुळे उत्पादकानुसार संतुलनाची स्थिती वेगवेगळी असते. थोडक्यात, मक्तेदारीयुक्त स्पर्धेची बाजार हा अनिश्चिततेचा बाजार असतो. आणि हाच बाजार खऱ्या अर्थाने व्यावहारिक जगातला बाजार आहे.

मक्तेदारीयुक्त बाजारातील वस्तूंवर आकारण्यात आलेल्या कराचे संक्रमण विविध घटकांवर अवलंबून असते. जसे उत्पादकाचे बाजारावरील वर्चस्व, जाहिराती आणि विक्री खर्चाचा प्रभाव, वस्तू भेदाचे प्रभावी सादरीकरण, वस्तूची किंमत लवचिकता इत्यादी. थोडक्यात मक्तेदारी युक्त बाजारातील करभार संक्रमण नेमके कसे होते आणि कराचा किती हिस्सा उत्पादक आणि ग्राहक यांच्यामध्ये विभागला जातो याबद्दल ठामपणे काहीही सांगता येत नाही. वस्तूचे स्वरूप, वस्तूच्या मागणीची किंमत लवचिकता यांच्यानुसार करभार वितरण होत असते.

करभार संक्रमणावर परिणाम करणारे घटक :

कराचा अंतिम भार उत्पादक आणि विक्रेते यांच्यामध्ये विभागला जात असला तरी तो अनेक घटकांवर अवलंबून असतो. त्या घटकांवर आपणास खालीलप्रमाणे चर्चा करता येते.

१. वस्तूच्या मागणीची आणि पुरवठ्याची लवचिकता : लवचिकता म्हणजे मागणी आणि पुरवठा यावर परिणाम करणाऱ्या घटकांमुळे त्यात होणारा बदल होय. या बदलाची लवचिकता जेवढी मोठी असेल तेवढा कराचा भार उत्पादक अथवा विक्री त्यांना सहन करावा लागतो. ज्या वस्तूच्या मागणीची किंमत लवचिकता अधिक आहे त्या वस्तूंवरील कराचा भार उत्पादक अथवा विक्री ते सहन करतात. आणि या उलट ज्या वस्तूच्या मागणीची किंमत लवचिकता कमी आहे अशा वस्तूंवरील कराचा भार दोघांमध्ये विभागला जातो.

२. वस्तूचे स्वरूप : उपभोक्त्याच्या जीवनातील वस्तूचे महत्त्व किती आहे यावर करभार संक्रमण अवलंबून असते. अत्यंत गरजेच्या आणि आवश्यक वस्तूंच्या बाबतीत करभार उपभोक्त्याला सहन करावा लागतो तर चैनीच्या वस्तूंच्या या बाबतीत कारभाराची विभागणी तिच्या किंमत लवचिकतेवर अवलंबून असते.

३. वस्तूच्या पुरवठ्याचे स्वरूप : बाजारातील मागणीनुसार उत्पादकाला वस्तूच्या पुरवठ्यात बदल करता येत असेल तर अशा वस्तूंवर आकारलेल्या कराचा भार उत्पादक ग्राहकांवर ढकलतात. ज्या वस्तूंचा पुरवठा अलवचिक आहे. उदाहरणार्थ, शेती क्षेत्रातील उत्पादने, अशा वस्तूंवर आकारण्यात आलेला कराचा भार उत्पादकाला सहन करावा लागतो.

४. कालावधी : अल्पकाळात बहुतांश वेळा उत्पादकांना कराचा भार सहन करावा लागतो, परंतु दीर्घ उत्पादकांना पुरेसा कालावधी मिळत असल्याने ते ग्राहकांवर करभार संक्रमित करू शकतात. दीर्घकाळात उत्पादक पुरवठ्यात हव्या त्या प्रमाणात बदल करू शकतात, त्यामुळे करभार संक्रमण करणे शक्य होते.

५. भौगोलिक क्षेत्र : वस्तूच्या विक्रीचे भौगोलिक क्षेत्र व्यापक असेल तर करभार संक्रमण करणे अधिक सोयीचे होते आणि स्थानिक सरकारने कर आकारला असेल तर भौगोलिक क्षेत्राच्या मर्यादेमुळे उत्पादकाला करभार सहन करावा लागतो.

६. वस्तूची मोसमानुसार बदलणारी मागणी काही वस्तूंची मागणी मोसम बदलानुसार बदलते. जसे पावसाळ्यात छत्र्यांची मागणी वाढते, सणासुदीच्या कालावधीत विशेषतः दिवाळी आणि गुढीपाडवा या कालावधीत टिकाऊ वस्तूंच्या मागणीत वाढ होते. मोसमानुसार ज्या वस्तूंची मागणी वाढते त्या मोसमात उत्पादक अथवा विक्रेते या वस्तूवरील कर ग्राहकांवर संक्रमित करतात. अशा वस्तूंची खरेदी जर इतर कालावधीत ग्राहकांकडून केली जात असेल तर मात्र कराचा भार उत्पादक स्वतःवर घेतात.

७. बाजार स्थिती : बाजार स्थिती भरभराटीची असेल तर या बाजारात वस्तूंच्या किमती स्वाभाविकपणे अधिक असतात. उत्पादकांना या काळात मोठ्या प्रमाणात नफा मिळतो. ग्राहकांकडे खरेदी शक्ती मुबलक असल्याने अशा बाजारात मागणी वाढत जाते. शा परिस्थितीत उत्पादक आणि विक्रेते करभार संक्रमण ग्राहकांच्या वर ढकलतात. मंदी आणि आर्थिक घसरणीचा कालावधीत मात्र उत्पादकांना कराचा भार सोसावा लागतो.

८. कराचा आधार : विविध वस्तू, उपभोक्त्याचे उत्पन्न, संपत्ती, नफा इत्यादी घटक कराचा आधार म्हणून राज्य संस्थेकडून निर्धारित केले जातात. कराचा आधार कोणता आहे यावरून करभार संक्रमण होते. उत्पन्न आणि संपत्ती कराच्या बाबतीत कर संक्रमण करणे अशक्य असते. वस्तू कराच्या बाबतीत मात्र कर संक्रमण करणे सहज शक्य होते. विशेषतः अप्रत्यक्ष कराचे संक्रमण करणे शक्य आहे आणि प्रत्यक्ष कराचे संक्रमण करता येत नाही.

९. पर्यायी वस्तूंची उपलब्धता : ज्या वस्तूंना पर्यायी वस्तू सहजपणे उपलब्ध असतात अशा वस्तूंवर आकारलेला कर संक्रमित करता येत नाही किंवा विक्रेत्याला तो संक्रमित करणे परवडत नाही. पर्यायी वस्तूंची किंमत लवचिकता मोठी असते. ज्या वस्तूंना जवळचे पर्याय उपलब्ध नाहीत अशा वस्तूंच्या बाबतीत कराचा भार विक्रेते ग्राहकांच्या वर ढकलतात.

NOTES

१०. **कराचे स्वरूप :** कराचे प्रमाण आणि निकष यानुसार करभार संक्रमित होतो. भांडवली नफा कर, व्यावसायिक नफा कर, इत्यादी अशा करांचे संक्रमण करणे शक्य नसते. याबरोबरच कराचे प्रमाण कमी असेल तर उत्पादक अथवा विक्रेते कर संक्रमणाच्या बाबतीत उदासीन राहतात आणि कर संक्रमण मर्यादित राहते.

११. **सरकारी धोरण :** कर संक्रमण होऊ द्यायचे अथवा नाही यानुसार सरकारी धोरण आपले असेल तर आपोआपच कर संक्रमणावर मर्यादा येतात. ज्या कराचा भार उत्पादकांनी सहन करावयाचा आहे अशी सरकारची नीती असेल तर उत्पादकांना पर्याय नसतो. आणि ज्या करांचा भार ग्राहकांनी सहन करावा असे सरकारचे धोरण असेल तर अशा बाबतीत कर संक्रमण होत नाही.

वरील घटकांचा कर संक्रमणावर कमी-अधिक प्रमाणात परिणाम होतो. एका घटकाचा किंवा अनेक घटकांचा एकाच करावर किंवा अनेक करांवर असा वेगवेगळ्या बाबतीत आणि प्रमाणात परिणाम होतो. कोणत्याही एका घटकाला अधिक महत्त्व आणि इतर घटकांकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. कर संक्रमण ही अप्रत्यक्ष आणि निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. कराचा अंतिम भार मोजताना तो नेमका कोणत्या मापदंड यावर मोजावा यासंबंधी अर्थशास्त्रज्ञांमध्ये मतभेद आहेत. मौद्रिक भार आणि वास्तव भार या स्वरूपात करभार मोजला जातो. आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांनी करभार मोजमापासंबंधी व्यापक दृष्टिकोन स्वीकारलेला असून, कर महसुलातून सार्वजनिक सेवांची उपलब्धता होते. अशा प्रकारच्या सेवांद्वारे समाजाचे आणि व्यक्तीचे कल्याण वाढते याचाही विचार करभार या संकल्पनेमध्ये करावा अशी मांडणी केली आहे. यांनी नुकसान भरपाईच्या तत्त्वाची मांडणी करून या संकल्पनेचे व्यावहारिक मोजमाप करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

३.३ आपली प्रगती तपासण्यासाठीचे प्रश्न आणि त्याची उत्तरे :

१. करतत्त्वे म्हणजे काय ते सांगून विविध करतत्त्वांची चर्चा करा.
करतत्त्वे म्हणजे आदर्श कररचना कशी असावी याचा वस्तुपाठ होय. अँडम स्मिथ यांनी पहिल्यांदा करतत्त्वांची सविस्तर आणि सर्वसमावेशक मांडणी केली.

करतत्त्वे :

१. समतेचे तत्त्व
२. लअनिश्चिततेचे तत्त्व
३. सोयीचे तत्त्व
४. मित्तव्ययतेचे तत्त्व
५. उत्पादकतेचे तत्त्व
६. लवचिकतेचे तत्त्व
७. सुलभतेचे तत्त्व
८. विविधतेचे तत्त्व
९. समन्वयाचे तत्त्व

१०. लाभाचे तत्त्व
११. करदेय क्षमतेचे तत्त्व

२. करभार म्हणजे काय? करभार सिद्धान्ताची चर्चा करा.

करभार म्हणजे राज्यसंस्थेने आकारलेल्या कराचा अंतिम मौद्रिक भार होय. कर आकारणीमुळे ज्या घटकांना त्याचा अंतिम मौद्रिक भार सहन करावा लागतो, त्याचा शोध करभार या संज्ञेमध्ये घेतला जातो.

करभार सिद्धान्त :

१. केंद्रीकरणाचा सिद्धान्त
२. कर संक्रमणाचा विकेंद्रीकरण सिद्धान्त
३. कर संक्रमणाचा आधुनिक सिद्धान्त

३.४ सारांश :

राज्यसंस्थेला आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी लागणाऱ्या उत्पन्नाचा महत्त्वपूर्ण स्रोत म्हणून कर असला तरी त्याची रचना कशी असावी याकरिता अर्थशास्त्रज्ञांनी वेगवेगळे निकष अथवा तत्त्वे सांगितली आहेत. करतत्त्वे म्हणजे आदर्श कररचना कशी असावी याचा वस्तुपाठ होय. अॅडम स्मिथ यांनी पहिल्यांदा करतत्त्वांची सविस्तर आणि सर्वसमावेशक मांडणी केली. समतेचे तत्त्व, अनिश्चिततेचे तत्त्व, सोयीचे तत्त्व, मित्तव्ययतेचे तत्त्व, उत्पादकतेचे तत्त्व, लवचिकतेचे तत्त्व, सुलभतेचे तत्त्व, विविधतेचे तत्त्व, समन्वयाचे तत्त्व, लाभाचे तत्त्व आणि करदेय क्षमतेचे तत्त्व अशी विविध करतत्त्वे अर्थशास्त्रज्ञांनी सांगितलेली आहेत.

लाभ म्हणजे परतावा. कराच्या लाभ तत्त्वाचा अर्थ करदात्याला त्याने दिलेल्या कराच्या मोबदल्यात मिळणारा विविध स्वरूपांतील परतावा असा आहे. लाभ तत्त्वाची मुळे सामाजिक करार सिद्धान्तात सापडतात. प्रो. एडविन सेलिंगमन आणि यानंतर अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी या सिद्धान्ताच्या विकासास हातभार लावला.

करारोपणाचे करदेय क्षमतेचे तत्त्व हे लाभ तत्त्वाइतकेच जुने आणि महत्त्वाचे आहे. अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी आणि तत्त्वज्ञानी करदेय क्षमतेच्या तत्त्वाचा पुरस्कार केलेला आहे. यामध्ये बोल्ट्झन, सिस्मंडी, जे एस मिल, रुसो, वॅगनर आदींचा समावेश होतो. कोणताही कर तेव्हाच न्यायिक आणि समता तत्त्वाचे पालन करणारा असतो जेव्हा त्या कराचा भार देशातील नागरिकांना समान स्वरूपात सहन करावा लागतो. कररूपाने दिला जाणारा महसूल हा समाजाच्या सामूहिक त्यागाचा परिणाम असतो. असे करदेय क्षमतेचे तत्त्व सांगते.

करभार म्हणजे राज्यसंस्थेने आकारलेल्या कराचा अंतिम मौद्रिक भार होय. कर आकारणीमुळे ज्या घटकांना त्याचा अंतिम मौद्रिक भार सहन करावा लागतो, त्याचा शोध करभार या संज्ञेमध्ये घेतला जातो. ज्या घटकांकडून कर वसूल केला जातो, त्या घटकांकडून त्या कराचे संक्रमण इतर घटकांकडे केले जाते म्हणजेच कररकमेची वसुली इतर घटकांकडून केली जाते. कर संक्रमणाची ही प्रक्रिया ज्या घटकाशी येऊन पूर्ण होते त्या घटकाला अंतिम भार सहन करावा लागतो.

कराघात म्हणजे करारोपणाचा तत्काळ होणारा परिणाम होय. करारोपणामुळे ज्या

NOTES

NOTES

व्यक्तीवर त्याचा तत्काळ भार पडतो आणि तोच व्यक्ती अथवा घटक कर सरकारला भरत असतो, त्याला कराघात असे म्हणतात. याचा अर्थ असा नव्हे की ज्या व्यक्तीवर कराघात झालेला आहे किंवा ज्या व्यक्तीने कर भरलेला आहे त्याच व्यक्तीवर त्याचा अंतिम भार पडेल किंवा अंतिम करभार त्याच व्यक्तीला सहन करावा लागेल.

करभार हा कर संक्रमणाचा परिणाम असल्याने कर संक्रमणाचे सिद्धान्त हेच करभाराचे सिद्धान्त म्हणून ओळखले जातात. केंद्रीकरणाचा सिद्धान्त हा सिद्धान्त कर संक्रमण सिद्धान्तातील पहिला सिद्धान्त आहे. निसर्गवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी या सिद्धान्ताची मांडणी केली. त्यांच्या मते, सर्व प्रकारच्या करांचे केंद्रीकरण हे एकाच घटकापाशी होते आणि तो घटक म्हणजे भूमिमालक होय. कर संक्रमणाचा विकेंद्रीकरण सिद्धान्ताची मांडणी फ्रेंच अर्थशास्त्रज्ञ एन. एफ. कोनार्ड यांनी केली. हा सिद्धान्त निसर्गवाद्यांनी मांडलेल्या केंद्रीकरण सिद्धान्ताच्या पूर्णतः विरोधी भूमिका मांडतो. विकेंद्रीकरण सिद्धान्तानुसार सर्व प्रकारचे कर समाजाच्या या सर्व सदस्यांमध्ये विकेंद्रित स्वरूपात विखुरले जातात. कर संक्रमणाचा आधुनिक सिद्धान्ताची मांडणी प्रोफेसर डॉल्टन यांनी केलेली आहे. आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञ सेलिंगमन आणि एजवर्थ यांनी या सिद्धान्ताला पाठिंबा दिलेला आहे. कर संक्रमणाचा आधुनिक सिद्धान्त हा मागणी-पुरवठ्याचा सिद्धान्त म्हणूनही ओळखला जातो.

आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञ जसे मसग्रेव्ह, मि. उर्सुला हिक्स आदी यांनी करभाराच्या पारंपरिक संकल्पनेपासून फारकत घेत नवीन संकल्पना मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. आधुनिक दृष्टिकोनामध्ये मात्र विविध प्रकारचे कर आणि त्याचे प्रमाण याचा परिणाम सार्वजनिक महसूल आणि खर्च यांच्या माध्यमातून प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष सर्वच समाजघटकावर होतो हा विचार मांडण्यात आला आहे. मसग्रेव्ह यांच्या मते, सामान्य संतुलनाच्या प्रक्रियेतील होणाऱ्या बदलाचा सर्वांगीण दृष्टिकोनातून विचार करण्यात पाहिजे. मसग्रेव्ह यांच्या आधुनिक दृष्टिकोन पारंपरिक करभार संकल्पनातील अनेक त्रुटी दाखवून देतो. आधुनिक दृष्टिकोनामध्ये करामुळे व्यक्तीच्या वास्तव उत्पन्नात होणाऱ्या बदलाचा विचार करण्यात आला आहे. समाजातील प्रत्येक व्यक्ती हा कमवता आणि खर्च करणारा असतो. या सिद्धान्तात संसाधन हस्तांतरण, उत्पादन परिणाम आणि वितरण परिणाम यावर भर देण्यात आला आहे. पारंपरिक दृष्टिकोनापेक्षा आधुनिक दृष्टिकोन अधिक व्यापक आणि व्यावहारिक आहे.

वैयक्तिक उत्पन्न कराच्या बाबतीत समता तत्त्वाचे पालन केले जाते. उत्पन्न कर हा एक महत्त्वाचा आणि राज्यसंस्थेला मोठे उत्पन्न मिळवून देणारा कर आहे. त्याबरोबरच आर्थिकदृष्ट्या पुरोगामी आणि समता व न्याय तत्त्वाचे पालन करणारा कर म्हणूनही उत्पन्न कराकडे पाहता येते. आर्थिक विषमता करण्यासाठीचा एक पर्याय या दृष्टीनेही उत्पन्न कर महत्त्वाची भूमिका बजावतो. उत्पन्न करामुळे कर तत्त्वांच्या समता आणि न्याय या तत्त्वांचे तंतोतंत पालन होते.

इष्टतम कर सिद्धान्त हा कर सिद्धान्तातील सर्वाधिक चर्चिला जाणारा सिद्धान्त आहे. इष्टतम कर सिद्धान्तामध्ये आदर्श करप्रणाली कशी असली पाहिजे याची चर्चा केली जाते. कोणत्याही प्रकारच्या कररचनेमध्ये काही गुण तर काही दोष असतात. सर्वात कमी दोष आणि सर्वाधिक गुण असणाऱ्या कोणत्याही सिद्धान्ताला इष्टतम कर सिद्धान्त म्हणणे योग्य ठरेल. अँडम स्मिथ यांनी आदर्श करण्याचे चार निकष सांगितले आहेत. 'राष्ट्राची संपत्ती' या पुस्तकात अँडम स्मिथ यांनी एका चांगल्या करण्याचे चार निकष सांगितले ते असे आहेत.

१. उत्पन्नाच्या अथवा क्षमतेच्या प्रमाणात कर आकारणी,
२. निश्चित आणि पारदर्शक कर आकारणी,
३. करदात्यांच्या सोयीनुसार कर भरण्याची सुलभता, आणि
४. प्रशासकीय खर्चाचे अत्यल्प प्रमाण.

जेव्हा कर आकारणी केली जाते तेव्हा त्याचा करदाते आणि समाज यावर भार पडतो. हा दोन प्रकारचा असतो मौद्रिक भार आणि वास्तविक भार. याव्यतिरिक्त वस्तूंच्या किमतीमध्ये हे वाढ होत असल्याने करदाते आणि समाज यांच्यावर अतिरिक्त भार पडतो. करामुळे व्यक्तीचे केवळ मौद्रिक आणि वास्तविक नुकसान होते असे नाही तर वस्तूंच्या किमतीमध्ये वाढ होऊन त्याचाही भार व्यक्तीच्या उपभोग संरचनेवर पडतो. जेव्हा हा दोनपैकी एका वस्तूवर कर आकारला जातो तेव्हा त्या वस्तूची किंमत सापेक्षतः वाढते आणि ती पहिल्या वस्तूपेक्षा अधिक होते. याचा परिणाम म्हणून उपभोक्ता त्याची पसंती सापेक्षतः कमी किंमत असलेल्या वस्तूंकडे संक्रमित करतो. उपभोक्त्याच्या पसंतिक्रमात झालेला बदल हा कर आकारल्यामुळे झालेला आहे. हा बदल मौद्रिक स्वरूपाचा नसून त्याने समायोजन करताना आपल्या पसंतिक्रम आत बदल केलेला आहे. या बदलामुळे त्याच्या कल्याणाच्या पातळीत पूर्वीपेक्षा घट होते. याला अर्थशास्त्रात कराचा अतिरिक्त भार असे म्हणतात.

एकाच व्यक्तीला किंवा एका वस्तूवर एकापेक्षा जास्त वेळा कर आकारला जातो. ही दुहेरी कराची समस्या होय. दुहेरी अथवा त्यापेक्षा अधिक वेळा झालेल्या कर आकारणीमुळे व्यक्ती आणि समाज यावर त्याचा प्रतिकूल परिणाम होतो.

कर संक्रमण म्हणजे एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे करभाराचे हस्तांतरण करण्याची प्रक्रिया होय. जेव्हा एक व्यक्ती राज्यसंस्थेला कर भरत असतो तेव्हा त्या कराची वसुली तो इतरांकडून करतो या प्रक्रियेला कर संक्रमण म्हणून ओळखले जाते. करभार संक्रमणामध्ये तीन प्रकारच्या प्रक्रिया आढळतात. किमती द्वारा करभार संक्रमण, कर भांडवली करणाद्वारे करभार संक्रमण आणि अग्रगामी आणि प्रतिगामी करभार संक्रमण. भिन्न भिन्न बाजारातील करभार संक्रमण वेगवेगळे असते. त्यावर अनेक घटकांचा परिणाम होतो. जसे, वस्तूंच्या मागणीची आणि पुरवठ्याची लवचिकता, वस्तूचे स्वरूप, वस्तूच्या पुरवठ्याचे स्वरूप, कालावधी, भौगोलिक क्षेत्र, वस्तूची मोसमानुसार बदलणारी मागणी, बाजार स्थिती, कराचा आधार, पर्यायी वस्तूंची उपलब्धता, कराचे स्वरूप, सरकारी धोरण इ.

३.५ महत्त्वाचे शब्द :

कर : कर म्हणजे सार्वजनिक हितासाठी लागणाऱ्या खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी राज्यसंस्थेने नागरिकांकडून अनिवार्यतेने वसूल केलेली रक्कम होय. कोणत्याही निश्चित परताव्याशिवाय आणि कोणत्याही प्रकारच्या शिक्षा अथवा दंडाशिवाय राज्यसंस्थेने अनिवार्यपणे वसूल केलेली रक्कम म्हणजे कर होय.

करतत्त्वे : राज्यसंस्थेला आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी लागणाऱ्या उत्पन्नाचा महत्त्वपूर्ण स्रोत म्हणून कर असला तरी त्याची रचना कशी असावी, याकरिता अर्थशास्त्रज्ञांनी जे वेगवेगळे निकष अथवामापदंड सांगितली आहेत, त्यांना करतत्त्वे असे म्हणतात.

करदेय एक क्षमता : देशातील प्रत्येक नागरिकांची त्यांच्याकडे असलेल्या उत्पन्न

NOTES

NOTES

आणि संपत्तीच्या प्रमाणात राज्यसंस्थेला कर देण्याची क्षमता म्हणजे करदेय क्षमता होय.

करभार : करभार म्हणजे राज्यसंस्थेने आकारलेल्या कराचा अंतिम मौद्रिक भार होय.

कराघात : कराघात म्हणजे करारोपणाचा तत्काळ होणारा परिणाम होय. ज्या व्यक्तीवर कराघात झालेला आहे त्याच व्यक्तीवर त्याचा अंतिम भार पडेल किंवा अंतिम भार सहन करावा लागेल असे नाही.

करभाराची आधुनिक संकल्पना : आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञ जसे मसग्रेव्ह, मि. उर्सुला हिक्स आदी यांनी करभाराच्या पारंपरिक संकल्पनेपासून फारकत घेत मांडलेली नवीन संकल्पना म्हणजे रभाराची आधुनिक संकल्पना होय. या सिद्धान्तात संसाधन हस्तांतरण, उत्पादन परिणाम आणि वितरण परिणाम यावर भर देण्यात आला आहे. पारंपरिक दृष्टिकोनापेक्षा आधुनिक दृष्टिकोन अधिक व्यापक आणि व्यावहारिक आहे.

कराचा अतिरिक्त भार : मौद्रिक आणि वास्तविक भार याव्यतिरिक्त वस्तूंच्या किमतीमध्ये होऊन उपभोक्त्याच्या कल्याणात होणारी घट म्हणजे कराचा अतिरिक्त भार होय.

दुहेरी कर : एकाच व्यक्तीला किंवा एका वस्तूवर एकापेक्षा जास्त वेळा कर आकारणे म्हणजे दुहेरी कर होय.

कर संक्रमण : कर संक्रमण म्हणजे एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे करभाराचे हस्तांतरण करण्याची प्रक्रिया होय.

३.६ स्वयं-मूल्यमापन आणि सरावासाठी प्रश्न :

१. थोडक्यात उत्तरे द्या.

१. करतत्त्वाची व्याख्या करा.
२. करदेय क्षमता म्हणजे काय?
३. करभार संक्रमण प्रक्रिया सांगा.
४. अतिरिक्त कर म्हणजे काय?
५. इष्टतम कर म्हणजे काय?
६. दुहेरी कराची समस्या सांगा.
७. लाभ तत्त्वाचे समर्थन करा.
८. वैयक्तिक कराची उदाहरणासह व्याख्या करा.

२. खालील प्रश्नांची उत्तरे सविस्तर लिहा.

१. करतत्त्वे म्हणजे काय ते सांगून विविध करतत्त्वांची चर्चा करा.
२. करदेय क्षमता म्हणजे काय ते सांगून करदेय क्षमता मोजण्याचे निकष विशद करा.
३. लाभ तत्त्वाच्या बाजूने युक्तिवाद करा.
४. करभार संक्रमण म्हणजे काय? करभार संक्रमणाची प्रक्रिया स्पष्ट करा.
५. कराचा अतिरिक्त भार का निर्माण होतो याची चर्चा करा.
६. इष्टतम कर कसा निर्धारित करता येईल याची चर्चा करा.
७. मक्तेदारी आणि पूर्ण स्पर्धा बाजारातील करभार संक्रमण कसे होते ते सांगा.
८. वैयक्तिक कराचा समता आणि न्याय दृष्टिकोन यावर प्रकाश टाका.

९. करभाराच्या विविध सिद्धान्ताची चर्चा करा.
१०. करभार संक्रमणावर परिणाम करणारे घटक विशद करा.

३. वस्तुनिष्ठ प्रश्न

१. मनोरंजन कर आहे

- अ) केंद्र सरकारच्या प्रत्यक्ष उत्पन्नाचे साधन
ब) केंद्र सरकारच्या अप्रत्यक्ष उत्पन्नाचे साधन
क) राज्य सरकारच्या प्रत्यक्ष उत्पन्नाचे साधन
ड) राज्य सरकारचे अप्रत्यक्ष उत्पन्नाचे साधन

२. कोणता कर केंद्रीय सरकारद्वारे वसूल केला जातो आणि वित्त आयोगाच्या शिफारशींवर केंद्र आणि राज्यात वाटला जातो

- अ) केंद्रीय उत्पादन शुल्क ब) सीमाशुल्क क) संपदा शुल्क ड) संपत्ती शुल्क

३. शून्याधारित अंदाजपत्रक चा अर्थ आहे

- अ) खर्चाच्या प्रत्येक बाबीवर असा विचार करावा की तो नवीन आहे
ब) खर्चात कपात करणे क) खर्च वाढ रोखणे ड) यापैकी सर्व

४. खालीलपैकी कोणता कर प्रत्यक्ष कर नाही

- अ) उत्पन्न कर ब) निगम पालिका कर क) सीमा शुल्क ड) संपदा शुल्क

५. मूल्यवर्धित कराची शिफारस केली

- अ) भूत लिंगम समितीने ब) एल. के. झा. समितीने क) चेलया समितीने ड) रेखी समितीने

६. खालीलपैकी कोणता कर राज्याच्या उत्पन्नाचे साधन नाही

- अ) व्यापार कर ब) वाहन कर क) कृषी उत्पन्न कर ड) संपत्ती कर

७. भारतात कोणत्या करापासून सर्वाधिक उत्पन्न मिळते

- अ) प्रत्यक्ष कर ब) परोक्ष कर क) संपत्ती कर ड) आयकर

८. राज्य सरकारांच्या कर राज्यसेवा चा मुख्य स्रोत आहे

- अ) विक्रीकर ब) भू राजस्व क) अबकारी कर ड) यापैकी सर्व

९. खालीलपैकी कोणता गैर कर राजस्व आहे

- अ) व्याजाची प्राप्ती ब) लाभांश व लाभ क) विदेशातून मिळणारी नगद रक्कम ड) यापैकी सर्व

NOTES

१०. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २८० नुसार किती वर्षानंतर वित्त आयोग निर्माण करण्याची व्यवस्था आहे

अ तीन वर्षे ब सात वर्षे क पाच वर्षे ड दहा वर्षे

उत्तरे: १ (ड), २ (अ), ३ (अ), ४ (क), ५ (अ), ६ (ड), ७ (ब), ८ (ड), ९ (ड), १० (क)

३.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ

१. Public Finance, R. K. Lekhi, Kalyani Publishers.
२. Money, Banking, International Trade and Public Finance, M. L. Jhingan, Vrinda .Publication ltd.
३. Economics of the Public Sector, Joseph E. Stieglitz, W.W. Norton & Company.
४. राजस्व, प्रा. सु. रा. ओझरकर, विद्या प्रकाशन.
५. https://en.wikipedia.org/wiki/Excess_burden_of_taxation
६. <https://www.coursera.org/lecture/economic-growth-part-2/1-6-measuring-the-excess-burden-of-tax-consumer-and-producer-surplus-AU4Nd>
७. https://scholar.harvard.edu/files/mankiw/files/optimal_taxation_in_theory.pdf
८. <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/1406099X.2003.10840397>

सार्वजनिक खर्च

प्रकरण ४ सार्वजनिक खर्च :

रचना

- ४.० प्रस्तावना
- ४.१ उद्दिष्टे
- ४.२ घटक
 - ४.२.१ राज्याच्या वाढत्या कार्याचा वॅगनरचा नियम
 - ४.२.२ सार्वजनिक खर्चाचे स्वरूप : वाइसमन पिकॉक यांचे हायपोथेसिस; सार्वजनिक खर्चाचा शुद्ध सिद्धान्त- सॅम्युअल्सन (सामूहिक उपभोगाच्या वस्तू); क्राउडिंग आउट हायपोथेसिस
 - ४.२.३ सार्वजनिक खर्चाची संरचना आणि वृद्धी
 - ४.२.४ सार्वजनिक गुंतवणुकीचे निकष; सामाजिक खर्च आणि लाभ विश्लेषण; प्रकल्प मूल्यमापन, खर्च अंदाज, आणि डिस्काउंट रेट
- ४.३ आपली प्रगती तपासण्यासाठीचे प्रश्न आणि त्याची उत्तरे
- ४.४ सारांश
- ४.५ महत्त्वाचे शब्द
- ४.६ स्वयं-मूल्यमापन आणि सरावासाठी प्रश्न
- ४.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ

४.० प्रस्तावना :

सार्वजनिक खर्च म्हणजे राज्यसंस्थांनी सार्वजनिक गरजांच्या पूर्ततेसाठी केलेला खर्च होय. आधुनिक काळात अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये सार्वजनिक खर्चाची भूमिका अतिशय महत्त्वाची आहे. एकोणिसाव्या शतकातील अर्थशास्त्रज्ञाने राज्यसंस्थेच्या खर्चाकडे म्हणजेच सार्वजनिक खर्चाकडे फारसे लक्ष दिलेले नाही. परंतु आधुनिक काळात राज्यसंस्थेच्या वाढत्या भूमिकेमुळे सर्वच अर्थशास्त्रज्ञांनी सार्वजनिक खर्चाची भूमिका आणि अर्थव्यवस्थेतील कार्यासंबंधी विविध सिद्धान्त आणि नियमांची मांडणी केलेली आहे. भारत-अमेरिका यांच्यासारख्या विशाल देशांमध्ये विविध सरकारे अस्तित्वात आहेत. केंद्र सरकार, राज्य सरकार, आणि स्थानिक सरकार अशी त्रिस्तरीय राजकीय व्यवस्था भारतामध्ये पाहावयास मिळते. वाढते प्रशासन, राज्यसंस्थेचा वाढता आवाका, यामुळे अलीकडच्या काळात राज्यसंस्थांचा खर्च मोठ्या प्रमाणात वाढलेला आहे.

एकोणिसाव्या शतकात राज्यसंस्थेची भूमिका ही अतिशय मर्यादित होती. संरक्षण, प्रशासन आणि न्यायव्यवस्था या तीनच भूमिका राज्यसंस्थेला सुपर घेण्यात आल्या होत्या. राज्यसंस्थेचे अर्थव्यवस्थेतील धोरण तटस्थ त्याचे असले पाहिजे अशी मांडणी सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी केलेली होती. त्यामुळे प्रत्येक राज्यसंस्था आपल्या मर्यादित भूमिकेवरच खर्च करत असे. बाजारातील शक्ती कोणत्याही सरकारी हस्तक्षेपाशिवाय अर्थव्यवस्थेचे संतुलन घडवून आणतात आणि आपोआपच पूर्ण रोजगार अवस्था प्राप्त होते, अशी भूमिका

NOTES

NOTES

सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी मांडल्यामुळे अर्थव्यवस्था अतिशय मर्यादित होते. परंतु विसाव्या शतकाच्या पहिल्या टप्प्यातच अनेक पाश्चिमात्य देशांनी युद्धाचा अनुभव घेतला. १९२९ मध्ये आलेल्या जागतिक महामंदीने संपूर्ण अर्थशास्त्र बदलून टाकले. सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञाने मांडलेल्या आर्थिक सिद्धान्तांच्या मर्यादा दिसून आल्या. जे एम केन्स यांनी सनातनवाद्यांच्या आर्थिक सिद्धान्तांवर कडाडून टीका केली आणि सरकारची अर्थव्यवस्थेतील भूमिका किती आवश्यक आहे याची मांडणी केली. तेव्हापासून आजपर्यंत राज्यसंस्थांची भूमिका विस्तारत असल्याचे दिसून येते.

स्थूल अर्थशास्त्रीय उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी राज्यसंस्थेची अर्थव्यवस्थेतील भूमिका नितांत गरजेची असल्याची मांडणी आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांनी केलेली आहे. राज्यसंस्थेची पोलिसी राज्याची पारंपरिक संकल्पना बदलून आधुनिक काळात कल्याणकारी राज्याची संकल्पना सर्वत्र स्वीकारण्यात आलेली आहे. अर्थव्यवस्था आणि लोकांच्या विकासाची जबाबदारी ही राज्यसंस्थेची असते याची मांडणी आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञाने करून त्याला मान्यता मिळवून दिलेली आहे. कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेमध्ये लोकांच्या सर्वांगीण विकासाची जबाबदारी ही राज्यसंस्थेची असते, त्यामुळे राज्यसंस्थेच्या भूमिका आणि कार्याचा आवाका मोठ्या प्रमाणात वाढलेला आहे. वाढत्या भूमिका आणि कार्य यांची पूर्तता करण्यासाठी राज्यसंस्थेला मोठ्या प्रमाणात महसुलाची गरज असते आणि त्याबरोबरच मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो. राज्यसंस्थेच्या वाढत्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी उत्पन्नाची अनेक नवनवीन साधने शोधण्यात आलेले आहेत आणि त्याबरोबरच वाढत्या खर्चाच्या पूर्ततेच्या योजनाही तयार करण्यात आलेल्या आहेत.

सार्वजनिक खर्च म्हणजे सार्वजनिक सत्तेद्वारा करण्यात आलेला खर्च होय. जसे भारतामध्ये केंद्र सरकार राज्य सरकार आणि स्थानिक सरकार यांच्याकडून सार्वजनिक गरजांच्या पूर्ततेसाठी आणि समाजाच्या आर्थिक विकासासाठी व सामाजिक विकासासाठी खर्च केला जातो. त्याला सार्वजनिक खर्च असे म्हणतात.

सरकारच्या विकासात्मक आणि अविकासात्मक अशा उद्दिष्टपूर्तीसाठी सार्वजनिक खर्च मोठ्या प्रमाणात करावा लागतो. शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक सुरक्षितता, जलसंधारण, रस्ते, धरणे इत्यादीवरील खर्च हा विकासात्मक खर्च म्हणून मोजला जातो. सरकारची वाढती भूमिका आणि वाढता खर्च हा सार्वजनिक अर्थशास्त्राचा महत्त्वाचा अभ्यास विषय आहे. अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी यासंबंधीचे सिद्धान्त मांडले आहेत आणि सरकारची भूमिका निश्चित करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

सार्वजनिक खर्च आणि खासगी खर्च यामध्ये काही साम्यस्थळे तर काही फरक असल्याचे दिसते. खासगी खर्च हा व्यक्तीच्या वैयक्तिक आणि कौटुंबिक गरजांसाठी केला जातो तर सार्वजनिक खर्च हा समग्र समाजाच्या आणि देशाच्या आर्थिक सामाजिक राजकीय आणि सांस्कृतिक विकासासाठी केला जातो. खासगी खर्चाचा आवाका आणि आकार अतिशय मर्यादित असतो, याउलट सरकारी खर्चाचा आवाका आणि आकार अतिशय व्यापक आणि मोठा असतो. खासगी खर्चाच्या बाबतीत आधी उत्पन्न बघावे लागते आणि त्यानंतर खर्चाचे नियोजन करावे लागते, परंतु सार्वजनिक खर्चाच्या बाबतीत अधिक खर्चाचे नियोजन करून मग उत्पन्नाची साधने शोधली जातात. खासगी खर्चापेक्षा सार्वजनिक खर्च अधिक लवचिक असतो. हव्या त्या प्रमाणात त्यामध्ये बदल करता येणे सहज शक्य असते. वैयक्तिक उत्पन्नावर मर्यादा असल्याने वैयक्तिक खर्च अलवचिक असतो. वैयक्तिक खर्चाचा उद्देश अधिक अधिक समाधान आणि नफा मिळविणे असते आणि सार्वजनिक

खर्चाचा प्रमुख उद्देश हा सामाजिक हित असतो.

आधुनिक काळात संरक्षण प्रशासन न्याय व्यवस्था सामाजिक कल्याण आर्थिक कल्याण सार्वजनिक सेवांची पूर्तता अशा अनेक घटकांमुळे सरकारच्या खर्चात मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे. सरकारी खर्चाची दिशा तिचे स्वरूप आणि तिच्या वाढीची कारणे याबाबतीत सार्वजनिक अर्थशास्त्रात विस्ताराने चर्चा केली जाते आणि अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी यासंबंधीचे सिद्धान्त आणि नियम मांडलेले आहेत, त्याची सविस्तर चर्चा आपण या प्रकरणात करणार आहोत.

NOTES

४.१ उद्दिष्टे :

- या प्रकरणाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास खालील घटकांचे आकलन होईल.
१. सार्वजनिक खर्चाचा अर्थ आणि व्याख्या याचे आकलन होईल.
 २. आधुनिक काळात सार्वजनिक खर्चाच्या वाढीची कारणे लक्षात येतील.
 ३. सार्वजनिक खर्चाच्या वाढीसंबंधी मांडण्यात आलेल्या विविध सिद्धान्ताचे ज्ञान प्राप्त होईल.
 ४. भारतातील सार्वजनिक खर्चाच्या वाढीची कारणे कळतील.
 ५. लभारतातील सार्वजनिक खर्चाचे स्वरूप व प्रवृत्ती याचे आकलन होईल.
 ६. सार्वजनिक गुंतवणूक आणि खर्च याचा खासगी गुंतवणूक आणि खर्चाची संबंध लक्षात येईल.
 ७. सार्वजनिक गुंतवणूक कोणत्या आधारावर केली जाते याचे आकलन होईल.
 ८. सामाजिक खर्च संबंधित सामाजिक लाभ आणि त्याग तत्त्वाचे आकलन होईल.
 ९. सार्वजनिक खर्चासंबंधीच्या प्रकल्प मूल्यमापन आणि खर्च अंदाजाचे आकलन होईल.

४.२.१ राज्याच्या वाढत्या कार्याचा वॅगनरचा नियम :

एकोणिसाव्या शतकातील सरकारचा वाढता खर्च आणि अर्थव्यवस्थेचा विकास यांच्यातील परस्परसंबंधाचा अभ्यास जर्मन अर्थशास्त्रज्ञ वॅगनर यांनी सखोलपणे केलेला आहे. त्यांच्या अभ्यासाचे निष्कर्ष हे राज्यसंस्थेच्या वाढत्या कार्याचा नियम The law of increasing state activities म्हणून ओळखले जातात.

राज्यसंस्थेच्या वाढत्या कार्याचा वॅगनरचा नियम असे सांगतो, की आर्थिक वृद्धी आणि विकास यांच्या या वाढीबरोबर राज्यसंस्थेच्या कार्याचा आवाका वाढतो. राज्यसंस्थेच्या म्हणजेच सार्वजनिक क्षेत्राच्या वाढत्या आकाराबरोबर देशाच्या आर्थिक विकासात आणि एकूण उत्पादनात वाढ होते. जसे सार्वजनिक उपभोग खर्चातील वाढीमुळे राष्ट्रीय उत्पादन वाढते आणि परिणामी लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होते.

जर्मन अर्थशास्त्रज्ञ वॅगनर यांनी सरकारच्या वाढत्या कार्याचा नियम प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. वॅगनर यांच्या मते अर्थव्यवस्थेच्या विकासाची पातळी आणि सार्वजनिक खर्च यामध्ये जवळचा संबंध असतो. वाढत्या आर्थिक विकासाच्या पातळीबरोबर सार्वजनिक खर्चाचा आकार वाढत जातो. वॅगनर असेही म्हणतात, की काळाच्या ओघात बरोबर

NOTES

अर्थव्यवस्थेच्या कार्यपद्धती आणि विकासाचा दर्जा यामध्ये जसजशी वाढ होत जाते तसतशी राज्याची कार्ये आणि सार्वजनिक खर्चाचे प्रमाण वाढत जाते. वॅगनर यांनी त्यांच्या अभ्यासासाठी विविध देशांच्या आर्थिक विकासाचा आणि सार्वजनिक खर्चाच्या आकडेवारीचा अभ्यास केलेला आहे. अर्थव्यवस्थेचा विकास आणि राज्याची वाढती भूमिका यांच्या संदर्भात त्यांनी केलेल्या अभ्यासातून काही निष्कर्ष काढले आहेत ते आपणास पुढीलप्रमाणे सांगता येतात.

१. केंद्र आणि आणि राज्य सरकार आणि याबरोबरच स्थानिक सरकारच्या कार्याचा आवाका सातत्याने वाढतो. त्यांच्या खर्चामध्ये सातत्याने वाढ होत जाते.

२. राज्यसंस्थेच्या वाढत्या कार्याबरोबर त्यात नवनवीन कार्याची भर पडते आणि जुनी कार्ये तशीच पुढे चालू राहतात. या दोन्हीही ही कार्याची पूर्तता राज्यसंस्थेकडून कार्यक्षमपणे करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

३. राज्यसंस्थेच्या कार्याचा विस्तार जसजसा वाढत जातो तसतशी प्रत्येक कार्याची सखोलताही वाढत जाते. म्हणजे सरकारची एकूण कार्याची संख्या तशी प्रत्येक कार्याची व्यापकता वाढत जाते. सरकारच्या कार्याची वाढती संख्या आणि वाढती सखोलता यामुळे राज्यसंस्थेच्या सार्वजनिक खर्चामध्ये सातत्याने वाढ होते.

सरकारच्या वाढत्या कार्याच्या समर्थनासाठी वॅगनर यांनी या कार्याची दोन भागांत विभागणी केलेली आहे. राज्यसंस्थेची बहिर्गत कार्य किंवा बहिर्गत खर्च आणि अंतर्गत कार्य किंवा अंतर्गत खर्च. त्यांच्या मते या दोन्ही कार्यामध्ये किंवा खर्चामध्ये वाढ होते.

१. बहिर्गत कार्य विस्तारामध्ये सरकारला देशाच्या संरक्षणासाठी काही आक्रमक भूमिका घ्याव्या लागतात. आक्रमक भूमिकांसाठी सरकारला संरक्षण सिद्धता अद्यावत ठेवावी लागते आणि त्याकरिता सार्वजनिक खर्च वाढवावा लागतो.

२. अंतर्गत खर्चामध्ये लोकांच्या या वाढत्या सार्वजनिक सेवांच्या मागण्या, लोकांच्या राहणीमानात होणारी वाढ किंवा सुधारणा, प्रशासकीय खर्च इत्यादींवर मोठ्या प्रमाणात खर्च होतो. आर्थिक विकासाच्या दर्जाबरोबर या घटकांमध्ये बदल होत असल्याने राज्यसंस्थेचा खर्च मोठ्या प्रमाणात वाढतो.

वॅगनर यांच्या मते, सरकारी सेवांची उत्पन्न लवचिकता ही एकपेक्षा अधिक असते. याचा अर्थ असा, की देशातील लोकांच्या उत्पन्नवाढीपेक्षा सरकारच्या खर्चाच्या वाढीचे प्रमाण अधिक असते. सरकारी खर्चाच्या उत्पन्न लवचिक तिच्या स्पष्टीकरणासाठी वॅगनर यांनी सार्वजनिक सेवांच्या मागणी आणि पुरवठ्यावर परिणाम करणारे दोन घटक सांगितले आहेत.

सार्वजनिक खर्चाची मागणी आणि पुरवठा यावर परिणाम करणारे घटक :

१. **दरडोई उत्पन्न :** दरडोई उत्पन्न म्हणजे देशातील लोकांचे सरासरी उत्पन्न होय. एकूण उत्पन्नाला लोकसंख्येने भागल्यास आपणास दरडोई उत्पन्न काढता येते. अर्थव्यवस्थेच्या विकासाबरोबर दरडोई उत्पन्नात होणारी वाढ सार्वजनिक खर्चाच्या मागणी

आणि पुरवठ्यावर परिणाम करते.

२. लोकसंख्येची घनता आणि वाढीचा दर : एका वर्षात लोकसंख्येत होणारी वाढ ही लोकसंख्या वाढीच्या दरावरून काढता येते. लोकसंख्येची घनता म्हणजे प्रतिचौरस किलोमीटर क्षेत्रफळामध्ये राहणाऱ्या लोकांची सरासरी संख्या होय. लोकसंख्येत होणारी वाढ आणि त्यामुळे लोकसंख्येची वाढणारी घनता याचा परिणाम सार्वजनिक खर्च वाढण्यामध्ये होतो.

३. औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरण : उद्योगांचा आकार आणि संख्या यात होणारी वाढ म्हणजे औद्योगिकीकरण होय. वाढत्या औद्योगिकीकरणामुळे सरकारला मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो. देशातील लोकांचे ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे होणारे स्थलांतर आणि या द्वारा शहरी भागाचा होणारा विस्तार याला शहरीकरण किंवा नागरीकरण असे म्हणतात. जगातील बहुतांश देशांमध्ये नागरीकरण मोठ्या प्रमाणात होताना पाहावयास मिळते. नागरीकरण आणि औद्योगिकीकरण यांच्यामुळे पायाभूत सुविधा प्रशासन आणि इतर सार्वजनिक सेवा यांची मागणी वाढते आणि परिणामी, सरकारचा सार्वजनिक खर्च वाढतो.

४. उत्पन्नाचे वितरण : कोणत्याही सरकारच्या कल्याणकारी धोरणाचे पहिले उद्दिष्ट हे आर्थिक समानता असते. आर्थिक समानतेच्या उद्दिष्टपूर्तीसाठी राज्यसंस्थेला ज्यांच्याकडे अधिक संपत्ती आणि उत्पन्न आहे त्यांच्याकडून मोठ्या प्रमाणात करावा लागतो आणि ज्या लोकांची आर्थिक क्षमता कमी आहे आणि ज्यांच्याकडे संपत्तीचे प्रमाण अत्यल्प आहे त्यांना सार्वजनिक सेवांच्या माध्यमातून सोयी उपलब्ध करून द्याव्या लागतात. या प्रक्रियेला आपण उत्पन्नाचे पुनर्वितरण असे म्हणतो. यामुळे सामाजिक आणि आर्थिक समानता आणि न्याय प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न सरकारकडून केला जातो.

५. वाढती साक्षरता आणि लोकांची जागरूकता : आधुनिक काळात साक्षरता आणि लोकांची जागरूकता हा लोकशाहीच्या विकासातील अतिशय महत्त्वाचा घटक आहे. साक्षरता आणि जागरूकता यामुळे लोकांना राज्यसंस्थेच्या कार्य आणि जबाबदाऱ्यांची जाणीव होते. यामुळे राज्यसंस्थेकडून अधिक सोयीसुविधांची अपेक्षा करतात. याबरोबरच सार्वजनिक सेवांच्या गुणवत्ता आणि दर्जा बदलही हे नागरिक जागरूक असतात, त्यामुळे राज्यसंस्थेच्या कार्यामध्ये आणि खर्चामध्ये वाढ होते.

६. लोकसंख्येचे वय गुणोत्तर : वाढते शहरीकरण शिक्षण औद्योगिकीकरण यामुळे लोकांच्या जीवनविषयक संकल्पना बदलतात. तसेच लोक स्वाभाविकपणे लोकसंख्यावाढीवर नियंत्रण ठेवतात. याचा परिणाम वयस्कर लोकांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढण्यावर होतो. अर्थव्यवस्थेच्या विकासाबरोबर आणि नागरीकरण हा बरोबर देशातील वयस्कर लोकांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढते. वयस्कर लोकांच्या पालनपोषणाचा खर्च, आरोग्याचा खर्च मोठा असतो, त्यामुळे राज्याला आरोग्याच्या सोयीसुविधा, पेन्शन आणि इतर सामाजिक सुरक्षिततेसाठीचे मार्ग उपलब्ध करून देणे आवश्यक ठरते. थोडक्यात, राज्यसंस्थेच्या कार्य आणि खर्चाचा आवाका वाढतो.

NOTES

७. सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांची वाढती मागणी : अर्थव्यवस्थेच्या वाढत्या विकासाबरोबर सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूक वाढत जाते. सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांची संख्या आणि आकारही वाढत जातो. त्यामुळे त्यांची गुंतवणुकीची गरज आणि व्यापकता वाढते. परिणामी, राज्यसंस्थेचे कार्य आणि सार्वजनिक खर्च वाढतो.

८. चलनवाढीचा परिणाम : चलनवाढ म्हणजे वस्तूंच्या किमतीमध्ये होणारी सरासरी होणारी वाढ होय. वाढत्या चलनवाढीवर बरोबर राज्यसंस्थेला आपल्या खर्चामध्ये वाढ करावीच लागते. सार्वजनिक क्षेत्रातील अनेक प्रकल्प यावरील खर्च वाढतो. वाढत्या किमतीचा राज्याच्या कार्यावर दुहेरी परिणाम होतो. एका बाजूला राज्यसंस्थेच्या प्रशासनावरील खर्च वाढतो राज्यसंस्थेच्या खरेदीचा खर्च वाढतो आणि दुसऱ्या बाजूला उत्पन्नवाढीसाठी राज्याला नवनवीन साधने शोधावी लागतात. याबरोबरच सार्वजनिक क्षेत्रातल्या वाढत्या गुंतवणुकीबरोबर किंवा खर्चाबरोबर किंमतवाढीला प्रोत्साहन मिळते.

९. युद्ध, युद्धजन्य स्थिती आणि तयारीचा खर्च : आधुनिक काळातील बहुतांश देशांच्या संरक्षणावरील खर्चात मोठ्या प्रमाणात वाढ होताना दिसते. प्रत्येक देश स्वयं संरक्षण आणि सत्ता संतुलन राखण्याकरिता संरक्षण आणि संरक्षणाशी संबंधित बाबींवर मोठ्या प्रमाणात खर्च करतो. बदलणारे तंत्रज्ञान, शेजारील देशांत बरोबर असणारे सीमावाद, आंतरराष्ट्रीय राजकारण, नैसर्गिक संसाधने आणि आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रावरील वर्चस्व यामुळे युद्ध किंवा युद्धजन्य स्थिती निर्माण होते. प्रत्येक देशाला याकरिता तत्पर असावे लागते आणि म्हणून सार्वजनिक खर्चाचा मोठा हिस्सा संरक्षण आणि संरक्षणाची संबंधित बाबींवर खर्च होतो.

१०. जागतिक आर्थिक स्थिती : तेजी आणि मंदी यांसारख्या बाबी जागतिक पातळीवर सातत्याने अनुभवास येतात. आंशिक आणि पूर्णतः आर्थिक चढ-उतार येत असल्याने प्रत्येक देशाला आर्थिक घसरणीच्या काळात मोठ्या प्रमाणात सार्वजनिक खर्च करावा लागतो. 1929 च्या मंदीनंतर प्रत्येक देशाचा अर्थव्यवस्थेतील हस्तक्षेप मोठ्या प्रमाणात वाढलेला आहे. या मंदीनंतर सर्वच देशांमध्ये तुटीच्या अर्थसंकल्पाचा स्वीकार करण्यात आलेला असल्याने सार्वजनिक खर्च मोठ्या प्रमाणात वाढतो.

११. राज्य आणि स्थानिक सरकारांचा वाढता खर्च : अमेरिका-भारत यासारख्या संघराज्य पद्धतीच्या देशांमध्ये स्थानिक सरकारे आणि राज्य सरकारे यांचा खर्च मोठ्या प्रमाणात वाढलेला असतो. स्थानिक पातळीवरील सोयीसुविधा, शिक्षण-आरोग्य यावरील वाढता खर्च, पायाभूत सुविधांची निर्मिती, वाढत्या किमती, वाढत्या प्रशासनाचा आवाका यामुळे केंद्र सरकारला मोठ्या प्रमाणात राज्य आणि स्थानिक सरकारांना निधी उपलब्ध करून द्यावा लागतो. याचा परिणाम केंद्रीय सरकारच्या खर्चामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ होण्यामध्ये होतो.

सरकारच्या सार्वजनिक कार्यामध्ये होणारी वाढ आणि त्यामुळे सरकारचा वाढता खर्च याबद्दलची अनेक कारणे वॅगनार यांनी दिलेली असली तरी अनेक अर्थशास्त्रज्ञाने जसे Allan Peacock आणि Jack Wiseman त्यांच्या सिद्धान्तावर टीका केलेली आहे ती आपणास खालीलप्रमाणे पाहता येते.

NOTES

Allan Peacock आणि Jack Wiseman यांच्या मते वॅगनर यांनी राज्याच्या वाढत्या खर्चाची आणि कार्याची जी कारणे दिलेली आहेत ही प्राथमिकदृष्ट्या योग्य असले तरी त्यांनी इतर सामाजिकशास्त्रांच्या सिद्धान्ताचा अजिबात विचार केलेला नाही. कोणत्याही अर्थशास्त्रीय सिद्धान्तामध्ये आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन असला पाहिजे. राज्यशास्त्र-समाजशास्त्र यांच्या दृष्टिकोनातून आर्थिक सिद्धान्ताची मांडणी करणे आवश्यक आहे. कारण अनेक समाजशास्त्रीय आणि राजकीय घटकांमुळे राज्यसंस्थेच्या खर्चात आणि कार्यात मोठ्या प्रमाणात वाढ होते, परंतु वॅगनर यांनी या घटकांचा समावेश त्यांच्या विश्लेषणामध्ये केलेला नाही. वॅगनर यांचा सिद्धान्त हा स्वयंसिद्धी सिद्धान्ताप्रमाणे आहे. पाश्चात्य जगातील देशांना हा सिद्धान्त लागू होत नाही.

वॅगनर यांच्या सिद्धान्तावर टीका होत असली तरी राज्याच्या वाढत्या कार्याचा आवाका, कल्याणकारी राज्याची संकल्पना आदींमुळे सरकारच्या वाढत्या खर्चाची जी कारणे दिलेले आहेत तिचे महत्त्व नाकारता येत नाही.

वाइसमन पिकॉक हायपोथेसिस :

वाइसमन आणि पिकॉक यांनी ब्रिटनमधल्या 1890 ते 1955 या कालावधीतील आकडेवारीचा अभ्यास करून सार्वजनिक खर्चाच्या वाढीसंबंधी आपले हायपोथेसिस मांडले. ब्रिटनमधील जवळपास 65 वर्षांच्या सार्वजनिक खर्चाच्या प्रवृत्ती आणि संरचना यासंबंधीच्या आकडेवारीचा अभ्यास केल्यानंतर वाइसमन आणि पिकॉक यांच्या असे लक्षात आले, की सार्वजनिक खर्चाची वाढ ही एका स्थिर दराने वाढत नाही किंवा त्यामध्ये एकरेषीय वाढ दिसून येत नाही. तर सार्वजनिक खर्चातील वाढ ही टप्प्याटप्प्याने आणि चढ-उतार या पद्धतीने होते. सार्वजनिक खर्चातील वाढीमध्ये धक्कातंत्र दिसून येते. सार्वजनिक खर्चाच्या या प्रवृत्तीवर आधारित त्यांनी तीन संकल्पनांची मांडणी केली.

१. विस्थापन परिणाम
२. तपासणी परिणाम
३. केंद्रीकरण परिणाम

वाइसमन आणि पिकॉक यांच्यामध्ये काही कारणामुळे अर्थव्यवस्थेत सामाजिक व इतर अडथळे निर्माण होतात. अशाप्रकारच्या अडथळांची सोडवणूक करण्यासाठी प्रचलित सार्वजनिक खर्च पुरेसा नसतो, त्यामुळे त्यात वाढ करणे गरजेचे असते. सरकारच्या द्वितीय कार्यामध्ये दशक अनुसार टप्प्याटप्प्याने वाढ होत जाते आणि तो एका नवीन पातळीवर पोहोचतो आणि त्याद्वारा सामाजिक व इतर अडथळे यांचे निवारण केले जाते.

१. विस्थापन परिणाम : जेव्हा सामाजिक अडथळे निर्माण होतात तेव्हा सरकार करामध्ये वाढ करून आपले उत्पन्न वाढविते आणि आणि वाढलेल्या उत्पन्नाचा द्वारे निर्माण झालेल्या सामाजिक अडथळांना दूर करते. निर्माण झालेल्या सामाजिक अडथळांची स्थापन करण्यासाठी राज्यसंस्था प्रचलित असलेल्या सार्वजनिक उत्पन्न आणि खर्चाचा रचनेला विस्थापित करून नवीन सार्वजनिक उत्पन्न आणि खर्चाची रचना निर्माण करते. एकदा सामाजिक अडथळांची सोडवणूक झाल्यानंतर जेव्हा स्थिर परिस्थिती निर्माण होते

NOTES

तेव्हा सरकारच्या वाढलेल्या खर्चामध्ये आणि उत्पन्नामध्ये कपात न होता तो स्थिर राहतो. सामाजिक स्थिरता राखण्यासाठी सरकारने वाढविलेल्या कराचा परिणाम लोकांची कर भरण्याची क्षमता वाढण्यामध्ये होतो आणि ते अशा मानसिकतेमध्ये येतात की त्यांना नवीन कररचना स्वीकार्य वाटू लागते. वाढलेल्या नवीन कररचनेला समाजात स्वीकारता मिळते त्यामुळे सरकारला त्यात बदल करणे आवश्यक वाटत नाही आणि लोक पूर्वीपेक्षा अधिक प्रमाणात करभरणा करतात. ही नवीन रचना फार काळ टिकत नाही. पुन्हा एकदा सामाजिक व इतर प्रकारच्या अडचणी निर्माण होतात आणि सरकारला ही रचना बदलून पुन्हा नवीन टप्प्यावर जावे लागते. हा कालावधी काही वर्षे आणि दशकांचा असतो.

अर्थव्यवस्थेमध्ये निर्माण होणाऱ्या सामाजिक अडथळांचे सातत्य आणि त्यामुळे त्याची सोडवणूक करण्यासाठी सरकारला कराच्या लागणाऱ्या करखर्चातील बदल यामुळे सार्वजनिक खर्चात वाढ होत राहते. वर्तमान विस्थापनाचे निवारण आणि नवीन विस्थापनाची निर्मिती ही प्रक्रिया सातत्याने चालू राहते. यातून सार्वजनिक खर्च वाढतो.

२. तपासणी परिणाम : विस्थापन परिणामाने निर्माण झालेली नवीन कररचना आणि वाढलेल्या सार्वजनिक खर्चाचे प्रमाण हे ते तसेच चालू राहण्याची गरज नसते. कोणत्याही सामाजिक अडचणींची पूर्तता झाल्यानंतर सरकार पूर्वीच्या आणि करदरावर येऊ शकते, परंतु असे होत नाही. वाढलेल्या सार्वजनिक खर्चाची नियमितता तसेच चालू राहते. सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठी वाढविण्यात आलेल्या सार्वजनिक खर्चाचे प्रमाण तसेच राहते, त्यात घट होत नाही आणि काही प्रमाणात सरकार आपल्या या कार्यामध्ये विस्तार करते. विस्थापन यामुळे सार्वजनिक खर्चात झालेली वाढ आणि सरकारच्या कार्यात झालेली नवीन वाढ यामुळे सरकारचा खर्च ज्या पातळीवर सामाजिक अडचणी सोडवण्यामुळे आलेला आहे तेथेच राहतो. ज्या बाबींकडे सरकारने दुर्लक्ष केले होते त्या बाबींची पूर्तता सामाजिक समस्यांची सोडवणूक झाल्यानंतर वाढलेल्या सार्वजनिक कार्यातून होते. याला वाइसमन पिकाॅक यांनी तपासणी परिणाम अशी संकल्पना वापरलेली आहे.

३. केंद्रीकरण परिणाम : जेव्हा अर्थव्यवस्थेचा वेगाने विकास सुरू असतो अशा कालावधीत सार्वजनिक खर्चाच्या वाढीची प्रवृत्ती ही सर्व सरकारांच्या कार्याच्या वाढीपेक्षा अधिक असते. अर्थव्यवस्थेच्या विकासाबरोबर सर्व प्रकारच्या सरकारांची जसे, केंद्र सरकार, राज्य सरकार, स्थानिक सरकार, यांच्या कार्यात मोठ्या प्रमाणात वाढ होते. सरकारच्या वाढत्या कार्याच्या तुलनेत सार्वजनिक खर्चाच्या वाढीचे प्रमाण अधिक असते, असे निरीक्षण वाइसमन पिकाॅक यांनी मांडले आणि याकरिता ते केंद्रीकरण परिणाम अशी संकल्पना वापरतात.

वाइसमन आणि पिकाॅक यांनी मांडलेली सार्वजनिक खर्चाच्या प्रवृत्ती आणि त्यात होणारी वाढ ही कल्पना वॅगनरच्या सिद्धान्तापेक्षा अधिक व्यावहारिक आणि पटणारी आहे. वॅगनर यांनी सार्वजनिक खर्चाच्या वाढीची विविध कारणे दिलेली आहेत, ती प्राथमिक आणि सामान्य कारणे आहेत. वाइसमन पिकाॅक यांनी सांगितलेल्या सामाजिक विस्थापन आणि त्यातून होणारी सार्वजनिक उत्पन्न आणि खर्चातील वाढ प्रत्यक्ष निरीक्षण आणि आकडेवारीचा अभ्यास करून मांडण्यात आलेले असल्याने वास्तव जगाचे विश्लेषण करणारे ठरते. अर्थव्यवस्थेतील संरचनात्मक बदल आणि विकास यामुळे पद्धतशीरपणे सार्वजनिक खर्चामध्ये वाढ होते. अर्थव्यवस्थेतील संरचनात्मक बदल आणि पद्धतशीरपणे

होणारा विस्तार हा नैसर्गिक आणि स्वाभाविक असतो. याबरोबरच नागरीकरण, लोकसंख्यावाढ, नागरी हक्काबद्दलची जाणीवजागृती, राज्यसंस्थेच्या जबाबदाऱ्यांची जाणीव इत्यादी कारणांमुळे सार्वजनिक खर्चात भर पडते आणि त्याचा विस्तार होतो.

थोडक्यात, वाइसमन आणि पिकॉक यांनी सामाजिक समस्या, अर्थव्यवस्थेत रचनात्मक बदल, लोकांच्या मानसिकतेत होणारा बदल आणि वाढीव कर भरण्याची मानसिकता इत्यादी कारणांमुळे सार्वजनिक खर्चात होणाऱ्या वाढीची प्रवृत्ती आणि वृद्धी याबद्दलची केलेली मांडणी अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे.

सार्वजनिक खर्चाचे शुद्ध सिद्धान्त :

पारंपरिक अथवा सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी सार्वजनिक खर्चासंबंधीचे सिद्धान्त मांडण्यास संबंधीचे फारसे प्रयत्न केल्याचे दिसून येत नाही. त्यांना असे वाटत होते, की राज्यसंस्था ही एक प्रशासकीय संस्था असून ती फक्त देशाच्या संरक्षणाची संबंधित काम करीत असल्याने तिच्या खर्चाकडे लक्ष देण्याची गरज नाही. संरक्षण प्रशासन आणि न्याय व्यवस्था यापुरतीच मर्यादित सरकारची भूमिका असल्याने अर्थशास्त्रज्ञांनी सार्वजनिक खर्चासंबंधीची मांडणी केल्याचे दिसून येत नाही. परंतु विसाव्या शतकात सरकारच्या भूमिकेत मोठ्या प्रमाणात बदल घडून आलेला आहे. संरक्षण प्रशासन आणि न्याय व्यवस्था या मर्यादित भूमिकेतून राज्यसंस्था बाहेर पडून ती कल्याणकारी राज्याच्या भूमिकेत अवतरलेली आहे. आधुनिक राज्य ही कल्याणकारी राज्य असून त्यांच्या कार्यामध्ये प्रचंड प्रमाणात विस्तार झालेला आहे. सरकारच्या या कार्यात होणारी वाढ आणि त्यामुळे वाढणारा सार्वजनिक खर्च यासंबंधीची अनुभवाधारित मांडणी वॅगनर यांनी केली.

सार्वजनिक खर्चाच्यावाढी संबंधी मांडण्यात आलेल्या सिद्धान्ताची विभागणी दोन भागांत केली जाते. सार्वजनिक खर्चाचे शुद्ध सिद्धान्त आणि सार्वजनिक खर्चाचे सामान्य सिद्धान्त. सार्वजनिक खर्चाच्या शुद्ध सिद्धान्तात पिगूचा देय क्षमतेचा सिद्धान्त, लाभ सिद्धान्त, सॅम्युल्सन यांचा सामूहिक उपभोगाच्या वस्तूंचा सिद्धान्त, जोहान्सन यांचा सिद्धान्त इ. सिद्धान्ताचा समावेश होतो. सार्वजनिक खर्चाच्या सामान्य सिद्धान्तामध्ये वॅगनर वाइसमन पिकॉक यांचे हायपोथेसिस, कोलिन क्लार्क यांचे हायपोथेसिस इ. चा समावेश होतो.

सार्वजनिक खर्चाचे शुद्ध सिद्धान्त :

सार्वजनिक खर्चाच्या शुद्ध सिद्धान्तामध्ये ए सी पिगू यांचा करदेय क्षमतेचा सिद्धान्त, लाभ सिद्धान्त, सॅम्युल्सन यांचा सिद्धान्त आणि जोहान्सन यांचा सिद्धान्त यांचा समावेश होतो.

प्रो. ए. सी. पिगू यांचा देय क्षमतेचा सिद्धान्त : Pigous Ability to Pay Theory

प्रो. ए. सी. पिगू यांनी सार्वजनिक खर्चाच्या इष्टतम पातळीची निश्चिती कर्यासाठी देयक क्षमतेच्या सिद्धान्ताची मांडणी केली. सरकारने उपलब्ध करून दिलेल्या सार्वजनिक वस्तू आणि सेवा यांची बाजारात किंमत ठरवता येत नाही आणि त्यानुसार त्याची वसुली सामान्य लोकांकडून करता येत नाही. सार्वजनिक वस्तू आणि सेवांचा मुख्य उद्देश समाजाच्या सामूहिक गरजांची पूर्तता करणे हा असतो. लोकांच्या मागणीनुसार सरकारकडून सार्वजनिक वस्तू आणि सेवांची उपलब्धता करून दिली जाते आणि त्यासाठीचा खर्च उभा केला जातो.

सार्वजनिक खर्चाची विभागणी साधारणपणे दोन भागांत करता येते. हस्तांतरण खर्च

NOTES

आणि अहस्तांतरण खर्च. हस्तांतरण खर्च म्हणजे सरकारचा लोकांना थेट पैशाच्या स्वरूपात उपलब्ध करून देणाऱ्या उत्पन्नाचा खर्च होईल. जसे पेन्शन, कर्जाची परतफेड इत्यादी. हस्तांतरणीय खर्चाचे नियंत्रण करणे सरकारला शक्य असते. अशा खर्चाचा ज्यांना लाभ होतो त्यांच्यामध्ये आणि सरकारमध्ये या हस्तांतरणाचा एक प्रकारचा करार असतो, ज्या कराराद्वारे या खर्चाचे नियंत्रण करणे शक्य आहे. अहस्तांतरणीय खर्चांमध्ये शिक्षण, आरोग्य, संरक्षण, पायाभूत सुविधा इत्यादी खर्चाचा समावेश होतो. अशा प्रकारचा खर्च ऐच्छिक असतो, परंतु व्यावहारिक जगात तो कमी होत नाही.

पिगू यांच्या मते, अहस्तांतरणीय खर्चाचे नियंत्रण करणे आवश्यक आहे. याचे कारण या खर्चाच्या पूर्ततेसाठी आवश्यक उत्पन्नाची उभारणी करत असताना सामान्य लोकांवर जो बाहेर पडतो याचा विचार करणे आवश्यक आहे. सार्वजनिक उत्पन्नाच्या उभारणीसाठी सामान्य लोकांना करावा लागणारा त्याग आणि सरकारी खर्चाच्या माध्यमातून त्यांना मिळणारा लाभ यांच्यामध्ये समानता असावी अशी मांडणी त्यांनी केली. सार्वजनिक खर्चाचा संतुलन बिंदू अशा ठिकाणी निश्चित होतो, ज्या बिंदूवर सार्वजनिक उत्पन्नासाठी लोकांना कराव्यात लागलेला त्याग आणि सार्वजनिक सेवांच्या माध्यमातून त्यांना मिळणारा लाभ एकमेकांच्या बरोबर असतील. लोकांना सरकारला द्याव्या लागणाऱ्या कराचे प्रमाण वाढत जाताना लोकांना त्यापासून होणाऱ्या नुकसानीचे प्रमाण म्हणजेच सीमान्त कराची अउपयोगिता (Disutility) वाढत जाते. याचप्रमाणे सार्वजनिक खर्चात होणाऱ्या वाढीमुळे त्यापासून सामान्य लोकांना मिळणारी सीमान्त उपयोगिता घटत जाते. या दोन्हीचा संतुलन बिंदू जो असेल तो सार्वजनिक खर्चाचा इष्टतम बिंदू होय.

पिगू यांच्या मते, काही असामान्य परिस्थितीत सार्वजनिक खर्चाचे प्रमाण मोठे असते. ज्या देशातील लोकांचे एकूण उत्पन्न अधिक असते त्या देशातील सार्वजनिक खर्चाच्या इष्टतमतेचा बिंदू वरच्या पातळीवर असतो म्हणजेच त्या देशातील सार्वजनिक खर्च अधिक असतो. सार्वजनिक खर्चासाठी नवनवीन मार्ग उपलब्ध होत असतील आणि त्याच वेळी खासगी खर्चावर मात्र नियंत्रण असेल तर अशा स्थितीत सार्वजनिक खर्चाचे प्रमाण मोठे असते. आणि सरकारी करामुळे निर्माण होणारी अउपयोगिता आणि सार्वजनिक खर्चातून मिळणारा लाभ यांच्या संतुलनाचा विचार होत नाही. देशातील अल्पसंख्य लोकांच्या हातात उत्पन्नाचे केंद्रीकरण झाले असेल तर अशा स्थितीत सार्वजनिक खर्चाचे प्रमाण मोठे असते.

अशाप्रकारे पिगू यांनी सीमान्त सामाजिक लाभ आणि सीमान्त सामाजिक त्याग या दोन संकल्पनांची मांडणी करून सार्वजनिक खर्चाचा इष्टतम बिंदू कसा निश्चित होईल याची मांडणी केलेली आहे.

लाभ सिद्धान्त / लाभ तत्त्व :

सार्वजनिक खर्चाच्या इष्टतम बिंदूची निश्चिती करण्यासाठी लाभ सिद्धान्त इरिक लिंगहाल यांनी मांडलेल्या ऐच्छिक विनिमय सिद्धान्तावर आधारित आहे. या सिद्धान्ताची पुढील मांडणी आणि विकास जोहान्सन आणि बोवेन यांनी केला. अलीकडच्या काळात लाभ तत्त्वाची मांडणी सॅम्युल्सन आणि मसग्रेव्ह यांनी केली.

बाजारातील वस्तूंच्या किमती त्यांच्या मागणी आणि पुरवठा या तत्त्वानुसार ठरतात. परंतु सार्वजनिक वस्तूंच्या किमतीची निश्चिती मात्र या पद्धतीने करता येत नाही. सार्वजनिक वस्तूंची उपलब्धता ही संपूर्ण समाजासाठी असल्याने त्याचा उपभोग सामूहिक असतो.

यामध्ये लोकांची विभागणी करून काही गटांना त्याचा लाभ मिळेल अशी व्यवस्था करता येत नाही. सार्वजनिक वस्तूंचा उपभोग समाजातील सर्व घटकांना मिळतो. ज्या लोकांकडून कर गोळा केला जातो त्या लोकांनाही अशा सार्वजनिक सेवांचा लाभ मिळतो आणि ज्या लोकांनी कर भरलेला नाही त्यांनाही समान प्रमाणात सार्वजनिक सुविधांचा लाभ मिळतो. ज्यांनी सरकारला कर भरलेला आहे त्यांनाच त्यांचा लाभ मिळेल अशी व्यवस्था सार्वजनिक वस्तू आणि सेवांच्या बाबतीत नसल्याने आणि अशा वस्तूंच्या किमती ठरवता येत नसल्याने यासंबंधीचा मागणी-पुरवठा वर आधारित सिद्धान्त मांडता येत नाही.

या सिद्धान्ताच्या मते सार्वजनिक खर्चाची निश्चिती अशा पद्धतीने करणे आवश्यक आहे, की ज्यामुळे समाजाच्या सर्व घटकांना त्यांनी ज्या प्रमाणात सरकारला कर उपलब्ध करून दिलेला आहे त्या प्रमाणात मिळेल. सार्वजनिक खर्चाच्या अशा रचनेमुळे ज्यांनी सरकारला अधिक प्रमाणात कर उपलब्ध करून दिलेला आहे अशांना त्याचा अधिक लाभ मिळेल आणि ज्यांनी अल्प प्रमाणात कर उपलब्ध करून दिलेला आहे त्यांना कमी लाभ मिळेल. लिंडहाल यांच्या मते अशा प्रकारच्या सार्वजनिक खर्चाच्या विभागणीमुळे सार्वजनिक सेवांकरिता सामान्य बाजारासाठी लागू होणारा मागणी आणि पुरवठ्याचा नियम लागू होतो.

सार्वजनिक खर्चाची निश्चिती करत असताना काही निकषांचा विचार करणे आवश्यक आहे. पहिला निकष म्हणजे ज्या वेळी सार्वजनिक खर्चाचे प्रमाण अधिक असते त्या वेळी कररूपाने सरकारला काही समाजघटकांकडून मोठ्या प्रमाणात निधी मिळतो. ज्या घटकांकडून सरकारला मोठ्या प्रमाणात निधी मिळतो त्यांच्या खासगी खर्चावर मर्यादा येतात आणि त्यांचे प्रमाण कमी होते. दुसरा निकष म्हणजे सार्वजनिक खर्चाच्या विविध पर्यायांपैकी कोणत्या पर्यायाची प्राधान्याने निवड करावी यासंबंधीचा निर्णय घ्यावा लागतो. जर संरक्षणावरील खर्चाचे प्रमाण वाढले तर शिक्षण आरोग्य यावरील खर्च आपोआपच कमी होईल. तिसरा निकष म्हणजे ज्या वेळेस सार्वजनिक खर्चाचे प्रमाण अधिक असते, त्यामुळे खासगी खर्चाचे प्रमाण आपोआपच कमी होते आणि या उलट सार्वजनिक खर्च कमी असेल तर सरकारला अल्पप्रमाणात करावे लागतात. परिणामी, खासगी खर्च वाढतो.

सार्वजनिक खर्चाच्या लाभ सिद्धान्तानुसार वरील तीन निकषांचा विचार करून सार्वजनिक खर्चाचे प्रमाण निश्चित केले पाहिजे. सार्वजनिक खर्च आणि खासगी खर्च यापैकी ज्या खर्चामुळे समाजाला सर्वाधिक लाभ होतो तो खर्च अधिक केला पाहिजे, अशी भूमिका या सिद्धान्ताने मांडलेली आहे. केवळ सार्वजनिक खर्चामुळेच समाजाला अधिक लाभ होतो असे नाही. त्यामुळे दोन्हीमुळे जो संतुलन बिंदू इष्टतम लाभ मिळवून देणारा असेल तो सार्वजनिक खर्चाचा प्रथम बिंदू होय. थोडक्यात, सार्वजनिक खर्चाच्या लाभ सिद्धान्तामध्ये बाजार तत्त्वाचा उपयोग करून उत्पन्नाची उपयोगितेनुसार कार्यक्षम विभागणी या सिद्धान्ताने करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

सॅम्युल्सन यांचा सिद्धान्त :

सार्वजनिक वस्तू ह्या संपूर्ण समाजासाठी सामूहिकपणे पुरविल्या जातात. कोणत्याही खासगी संस्था अथवा उद्योग यांच्याकडून त्या पुरवल्या जाऊ शकत नाहीत. खासगी वस्तूंचा पुरवठा बाजारातील उपभोक्त्यांच्या पसंतिक्रमावर अवलंबून असतो. सार्वजनिक वस्तूंच्या संदर्भात उपभोग त्यांच्या पसंतिक्रम आला प्राधान्य दिले जात नाही. त्यामुळे सार्वजनिक वस्तूंच्या संदर्भात बाजाराचे तत्त्व कसे लागू होऊ शकते? याचे उत्तर असे,

NOTES

की लोकशाही राष्ट्रामध्ये सार्वजनिक वस्तू आणि सेवांचा पुरवठा लोकांच्या इच्छेनुसार केला जातो. सरकारमधील काही ठराविक लोकांच्या निर्णयानुसार अशा वस्तूंचा पुरवठा केला जात नाही. त्यामुळे आपणास असे म्हणता येते, की सरकारच्या सार्वजनिक वस्तू आणि सेवा पुरविण्याचा निर्णय लोकांच्या इच्छेनुसार प्रभावित होतो. लोकांच्या इच्छा आणि आकांक्षा लक्षात घेऊन जर सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा केला जात असेल तर हे एक प्रकारचे बाजाराचे तत्त्व सार्वजनिक वस्तूंना लागू होण्यासारखेच आहे.

सार्वजनिक वस्तूंच्या पुरवठ्यासाठी लोकांच्या पसंतिक्रमाचा विचार आणि त्याचा प्रभाव हा बाजारातील वस्तूंच्या मागणी-पुरवठ्याच्या निश्चितीसारखेच असते. त्यामुळे सार्वजनिक वस्तू ह्या जरी सार्वजनिक उपयोगाच्या आणि सामूहिक उपभोगाच्या असल्या तरी त्यांना बाजार तत्त्वाप्रमाणे वितरित करण्याचा प्रयत्न सरकारकडून केला जातो. अशी मांडणी सॅम्युल्सन यांनी त्यांच्या सिद्धान्तात केली आहे.

क्राउडिंग आउट इफेक्ट :

क्राउडिंग आउट इफेक्ट म्हणजे सार्वजनिक गुंतवणुकीमुळे बाजारातील खासगी गुंतवणुकीचे प्रमाण कमी होण्याची स्थिती होय. बाजार अर्थव्यवस्थेमध्ये वस्तूंच्या किमती, व्याजदर इत्यादींची निश्चिती ती बाजारातील मागणी आणि पुरवठा यांच्या मदतीने होते. जेव्हा हा सार्वजनिक गुंतवणुकीचे प्रमाण वाढत जाते तेव्हा सरकारकडून गुंतवणुकीसाठी लागणाऱ्या भांडवलाची उभारणी कराव्याने मिळालेला महसूल आणि बाजारातून कर्ज उभारणी करून केली जाते. सरकारकडे बाजारात हस्तक्षेप करण्यासाठी दोन प्रकारची धोरणे असतात. मौद्रिक धोरण आणि आणि राजकोषीय धोरण. राजकोषीय धोरणाच्या माध्यमातून सरकार अर्थव्यवस्थेतील गुंतवणूक वाढवण्याचा प्रयत्न करत असते. मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करण्यासाठी सरकारला बाजारातून कर्ज उभारणी करावी लागते. ज्या ज्या वेळी सरकार बाजारातून कर्ज उभारणी करण्यासाठी पैशाची मागणी करते त्या त्या वेळी बाजारातील व्याजाचे दर वाढतात.

दुसऱ्या बाजूला खासगी गुंतवणूक ही व्याजदराची संवेदनशील असते. अधिक व्याजदर आला खासगी गुंतवणूकदार फारसे उत्साही नसतात आणि व्याजदर कमी होण्याची ते वाट पाहतात. अल्प व्याजदराला खासगी गुंतवणूकदार मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करतात. बाजारातील व्याजाचे दर भांडवलाची मागणी आणि पुरवठा यानुसार निर्धारित होतात. सरकार जेव्हा सार्वजनिक गुंतवणुकीसाठी बाजारातून पैशाची उभारणी करतो त्या वेळी बाजारातील व्याजदर वाढू लागतात. वाढत्या व्याजदराचा खासगी क्षेत्राकडून नकारात्मक प्रतिसाद मिळतो आणि खासगी गुंतवणूक कमी होते. याला अर्थशास्त्रामध्ये क्राउडिंग आउट इफेक्ट म्हणतात.

क्राउडिंग आउट इफेक्ट याचा अर्थ सार्वजनिक गुंतवणूक किंवा सार्वजनिक खर्चामुळे बाजारातील खासगी गुंतवणूक आणि वस्तूंचे प्रमाण कमी होण्याची प्रक्रिया होय किंवा परिणाम होय.

क्राउडिंग आउट इफेक्ट ही संकल्पना नसून ती प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेची मांडणी अर्थशास्त्रात अठराव्या शतकापासून करण्यात आलेली आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर विशेषतः 1929 च्या जागतिक महामंदीनंतर केन्स यांनी अर्थव्यवस्थेला मंदीच्या स्थितीतून बाहेर काढण्यासाठी हा सरकारी हस्तक्षेपाची गरज सांगितली. ज्या वेळी अर्थव्यवस्थेत खासगी

गुंतवणूक आणि मागणीचे प्रमाण कमी होते त्या त्या वेळी अर्थव्यवस्थेत सरकारने हस्तक्षेप केला पाहिजे. याबरोबरच ज्या क्षेत्रामध्ये मागणी कमी आहे त्या क्षेत्रामध्ये सरकारने मागणी निर्माण करण्यासाठी सार्वजनिक खरेदी आणि गुंतवणुकीचे पर्याय स्वीकारले पाहिजेत अशी मांडणी त्यांनी केली. सरकारच्या या गुंतवणूक आणि खरेदी धोरणामुळे बाजारात मागणी निर्माण होऊन अर्थव्यवस्थेचे चक्र पुन्हा सुरळीत सुरू होण्यास मदत होते अशी भूमिका त्यांनी मांडली. यानंतर सार्वजनिक क्षेत्राचे महत्त्व आणि सरकारचा अर्थव्यवस्थेतील सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढला.

सरकारला गुंतवणूक आणि सार्वजनिक खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी पैसा उभारणीचे दोन मार्ग उपलब्ध असतात. कराच्या माध्यमातून महसुलाची उभारणी करणे आणि बाजारातून कर्ज उभारणी करणे. सरकारच्या वेळी मोठ्या प्रमाणात कराच्या माध्यमातून महसुलाची उभारणी करतात त्या वेळी लोकांच्या कडील खरेदी शक्ती कररूपाने सरकारकडे हस्तांतरित होते. याचा परिणाम लोकांकडून बाजारातील वस्तू आणि सेवांच्या खरेदीवर होतो आणि बाजारातील मागणी कमी होते. दुसऱ्या बाजूला सरकार जेव्हा बाजारातील कर्जाच्या माध्यमातून महसुलाची उभारणी करतात किंवा भांडवलाची उभारणी करतात तेव्हा बाजारातील व्याजाचे दर वाढतात. याचा परिणाम खासगी गुंतवणूकदारांना भांडवल महाग होण्यामध्ये होतो. थोडक्यात सरकारने कररूपाने अथवा बाजारातील कर्जरूपाने उभारलेल्या मोठ्या प्रमाणातील पैशाचा परिणाम बाजारातील गुंतवणूक आणि मागणी कमी होण्यामध्ये होतो. हा क्राउडिंग आउट इफेक्ट होय.

जर अर्थव्यवस्था पूर्ण रोजगार पातळीवर असेल आणि तिच्या उत्पादनाच्या उच्चतम पातळीवर असेल तर सार्वजनिक गुंतवणुकीमुळे खासगी गुंतवणूकदार अशी स्पर्धा निर्माण होते. अशा स्थितीत खासगी गुंतवणूकदार स्पर्धा करू शकत नाहीत याचे कारण त्यांना बाजारातील भांडवल अधिक व्याजदर घ्यावे लागते आणि दुसऱ्या बाजूला सरकारने उत्पादित केलेल्या वस्तू आणि सेवांच्या बाजारातील पुरवठ्यामुळे वस्तूंच्या किमती कमी होतात. अशा स्थितीत खासगी गुंतवणूकदार बाजारातून बाहेर पडणे पसंत करतात.

जर अर्थव्यवस्था पूर्ण रोजगार पातळीला नसेल तर सरकारच्या वाढत्या गुंतवणुकीमुळे खासगी गुंतवणूकदारांना बाजारात स्पर्धा निर्माण होत नाही. याचे कारण अर्थव्यवस्था पूर्ण रोजगार पातळीवर नसल्याने उत्पादनाची साधने उपलब्ध असतात आणि खासगी गुंतवणूक प्रभावित होत नाही. थोडक्यात, अर्थव्यवस्था पूर्ण रोजगार पातळीवर नसेल तर सार्वजनिक गुंतवणूक आणि खर्चाचा परिणाम सकारात्मक अर्थव्यवस्थेवर होतो. सार्वजनिक गुंतवणुकीमुळे अर्थव्यवस्थेच्या स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनात वाढ होते.

४.२.३ सार्वजनिक खर्चाची संरचना आणि वृद्धी :

सार्वजनिक खर्च म्हणजे राज्य संस्थेकडून सामूहिक गरजांच्या पूर्ततेसाठी करण्यात आलेला विविध प्रकारचा खर्च होय. सार्वजनिक खर्चामध्ये अनेक प्रकारच्या खर्चाचा समावेश होतो. जसे, राष्ट्रीय सुरक्षा, सामान्य प्रशासन, न्यायिक प्रशासन, आर्थिक प्रशासन, शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा, निवृत्तिवेतन, सामाजिक कल्याणाच्या योजनांवरील खर्च इत्यादी. भारतामध्ये त्रिस्तरीय शासन व्यवस्था आहे. संपूर्ण भारतासाठीचे केंद्र सरकार, विविध राज्यांचे राज्य सरकार, स्थानिक प्रशासन चालविण्यासाठी स्थानिक सरकार. भारतातील विविध घटक राज्यांमध्ये स्थानिक सरकारचे स्वरूप भिन्न भिन्न असू शकते.

NOTES

महाराष्ट्रामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून राज्याच्या स्थानिक प्रशासनाचा कारभार चालतो. ग्रामीण प्रशासनामध्ये ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद अशी रचना आहे. शहरी प्रशासनामध्ये नगर परिषद, नगरपालिका आणि महानगरपालिका अशी रचना आहे.

सार्वजनिक खर्चाच्या संकल्पनेमध्ये या सर्व प्रकारच्या शासन व्यवस्थेने केलेल्या खर्चाचा समावेश होतो. एकोणिसाव्या शतकाच्या कालावधीमध्ये जगातील बहुतांश देशांच्या भूमिका ह्या अतिशय मर्यादित होत्या. संरक्षण आणि कायदा व सुव्यवस्था एवढीच सरकारची जबाबदारी होती. परंतु आधुनिक काळात विशेषतः दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगातील बहुतांश देशांच्या भूमिका आणि कार्य यांचा विस्तार मोठ्या प्रमाणात झालेला आहे. १९२९ च्या महामंदीनंतर राज्यसंस्थेची अर्थव्यवस्थेतील भूमिका अधोरेखित करण्यात आली. अर्थव्यवस्थेची गरज लक्षात घेऊन आणि विकासाचा वेग वाढविण्यासाठी सरकारने बाजारात हस्तक्षेप करणे निकडीचे आहे आणि त्याकरिता प्रत्येक सरकारने बाजार यंत्रणेमध्ये हस्तक्षेप करण्यासाठी म्हणजेच अर्थव्यवस्थेत हस्तक्षेप करण्यासाठी सक्रिय धोरणाचा अवलंब करावा, अशी भूमिका अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी मांडले.

शतकात जगातल्या अनेक देशांच्या सरकारची अर्थव्यवस्थेतील भूमिका आणि कार्य यांचा विस्तार झाला. सार्वजनिक खर्चाच्या वाढत्या आकारामुळे अनेक देशांतील सरकारांनी उत्पन्नाचे नवीन मार्ग शोधून काढले. अर्थशास्त्रज्ञाने ही सार्वजनिक खर्चाच्या वाढीची कारणे, संरचना, वाढीची प्रवृत्ती आदींचा अभ्यास करायला सुरुवात केली. अर्थव्यवस्थेच्या विकासाबरोबर होणाऱ्या सार्वजनिक खर्चातील वाढीचा अभ्यास आणि त्याची प्रवृत्ती दाखविण्यासाठी अनेक सिद्धान्ताची मांडणी करण्यात आली. सार्वजनिक खर्चाची रचना आणि गरज लक्षात घेऊन तिचे वर्गीकरण करण्यात आले. भारतामध्ये नियोजन आयोगाच्या माध्यमातून सरकारच्या खर्चाची आखणी करण्यात येऊ लागली. केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार व स्थानिक सरकार यांच्यामध्ये महसुलाचे विभागणी करण्यासाठी वित्त आयोगाची स्थापना राज्यघटनेच्या तरतुदीनुसार करण्यात आली. या भागांमध्ये आपण भारतातील सार्वजनिक खर्चाची प्रवृत्ती रचना प्रकार आणि वाढीची कारणे पाहणार आहोत.

सार्वजनिक खर्चाची व्याख्या :

सार्वजनिक खर्च म्हणजे केंद्र राज्य आणि स्थानिक सरकारांनी सामूहिक गरजांच्या पूर्ततेसाठी, प्रशासनासाठी, सामाजिक कल्याण आणि आर्थिक विकास आदींसाठी केलेला खर्च होय.

सार्वजनिक खर्च म्हणजे सामूहिक गरजांच्या पूर्ततेसाठी राज्यसंस्थेने केलेला खर्च होय. अशा गरजांच्या पूर्ततेसाठीचा खर्च व्यक्तिगत पातळीवर करणे अशक्य असते.

सार्वजनिक खर्चाचे स्वरूप :

सार्वजनिक खर्चाचे स्वरूप हे प्रत्येक देशामध्ये वेगवेगळे असते. अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या पातळीनुसार त्या त्या देशाच्या सार्वजनिक खर्चाचे स्वरूप ठरत असते. भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये सार्वजनिक खर्चाची भूमिका अतिशय महत्त्वाची आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये असणाऱ्या विविध समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी सरकारला मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो. जसे गरिबी आणि दारिद्र्य निवारण, बेरोजगारीची समस्या, सामाजिक न्याय, शिक्षण आरोग्य सोयीसुविधा, पायाभूत

सुविधांची निर्मिती इत्यादी. अर्थव्यवस्थेतील विविध समस्यांचे निराकरण करणे आणि आर्थिक विकासाचा दर वाढविण्यासाठी विविध उपाययोजना करणे याकरिता भारतातील सार्वजनिक खर्चाचे प्रमाण उत्तरोत्तर मोठ्या प्रमाणात वाढत असल्याचे दिसते.

विकसित देशांमध्ये मात्र सामाजिक आणि आर्थिक समस्यांच्या निराकरणासाठी फारसा खर्च करावा लागत नाही. मुबलक पायाभूत सुविधा उपलब्ध असल्यामुळे त्यांच्या निर्मितीवरील खर्चही त्यांना करावा लागत नाही. विकसित देशांमध्ये सार्वजनिक खर्चाचा मुख्य उद्देश अर्थव्यवस्थेमध्ये येणाऱ्या चढ-उतारांचे निवारण करणे आणि आर्थिक स्थैर्य निर्माण करणे हा असतो. आवश्यकतेनुसार प्रभावी मागणीमध्ये वाढ घडवून आणणे किंवा अर्थव्यवस्थेतील पतपुरवठा वर नियंत्रण ठेवणे ही महत्त्वाचे कार्य विकसित देशातील सरकारला करावे लागते.

भारतासारख्या विकसनशील देशांमध्ये मात्र सामाजिक आणि आर्थिक संक्रमण आणि विकास घडवून आणण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात सार्वजनिक खर्च करावा लागतो. सार्वजनिक खर्चाचा गुणक परिणाम विकसनशील देशांमध्ये मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. यामुळे लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा आणि गुणवत्ता यात सकारात्मक बदल होतो.

सार्वजनिक खर्च आणि खासगी खर्च यामध्ये काही साम्य तर काही फरक असल्याचे दिसून येते. खासगी खर्च अलवचिक आणि मर्यादित असतो तर सार्वजनिक खर्चाचे प्रमाण मोठे आणि लवचिक असते. सरकारकडून आधी खर्चाचा आराखडा तयार केला जातो आणि त्यानुसार उत्पन्नाचे मार्ग निश्चित केले जातात किंवा शोधले जातात. या उलट वैयक्तिक खर्चांमध्ये आधी उत्पन्नाचा विचार केला जातो आणि त्यानंतर खर्चाचे नियोजन केले जाते. वैयक्तिक किंवा खासगी खर्चाचा मुख्य उद्देश व्यक्तीच्या आणि कुटुंबाच्या अधिक गरजांची पूर्तता आणि उपयोगिता मिळविणे हा असतो. सार्वजनिक खर्चाचा उद्देश सामूहिक गरजांची पूर्तता, सामाजिक समस्या आणि प्रश्नांचे निराकरण, देशाचे संरक्षण, आर्थिक विकासाची गती वाढविणे इत्यादी असतो. सार्वजनिक खर्चाचा आकार उपयोगितेच्या मोजमापावरून ठरत नाही तर तो सामूहिक गरजांच्या आकारानुसार करतो.

भारतातील सार्वजनिक खर्चाचे स्वरूप आणि रचना :

१. महसुली आणि भांडवली खर्च :

भारतातील सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण महसुली खर्च आणि भांडवली खर्च या दोन भागांत केले जाते. महसुली खर्च म्हणजे उपभोगावरील खर्च. दैनंदिन प्रशासन, सुरक्षा, कायदा व सुव्यवस्था इत्यादीवरील खर्च महसुली खर्च म्हणून मोजला जातो. महसुली खर्च हा नियमित आणि सातत्याने करावा लागणारा खर्च आहे. दरवर्षी या खर्चाचे प्रमाण वाढत जाते. भारतामध्ये केंद्र सरकारच्या महसुली खर्चाचे प्रमाण मोठे आहे. सुरक्षा, नागरी सेवा, राज्य सरकारांना आणि स्थानिक सरकारांना आर्थिक साहाय्य, व्याजदराची परतफेड, कर महसूल आकारणीचा खर्च, सामाजिक सेवा आणि सुविधांवरील खर्च इत्यादींवर खर्चामुळे भारत सरकारचा महसूल यावरील खर्च मोठ्या प्रमाणात वाढलेला आहे.

भांडवली खर्च म्हणजे अर्थव्यवस्थेमध्ये भांडवली वस्तूंच्या निर्मितीसाठी सरकारकडून केला जाणारा खर्च होय. भांडवली खर्चाची पुनरावृत्ती होत नाही. भांडवली वस्तूंच्या निर्मितीनंतर पुन्हा पुन्हा खर्च त्याच कारणासाठी करावा लागत नाही. परंतु भांडवली वस्तूंच्या निगा राखण्यासाठी काही प्रमाणात हा खर्च केला जातो. सरकारकडून मोठमोठ्या प्रकल्पांच्या

NOTES

उभारणीसाठी जसे रस्ते निर्मिती, धरण बांधणी, शैक्षणिक संशोधन संस्था उभारण्यासाठी, मोठमोठी यंत्रे आणि संयंत्रे यांच्या निर्मितीसाठी भांडवली खर्च केला जातो. कोणत्याही अर्थव्यवस्थेमध्ये भांडवली खर्चाचे प्रमाण मोठे असणे आवश्यक असते. परंतु वाढत्या प्रशासनाचा आवाका आणि सामाजिक आणि आर्थिक समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी महसूल खर्चाचे प्रमाण अधिक असल्याचे विशेषतः विकसनशील राष्ट्रांमध्ये दिसून येते.

२. विकासात्मक आणि विकासेतर खर्च :

ज्या खर्चांमुळे अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला हातभार लागतो तो विकासात्मक खर्च होईल. जलसिंचन प्रकल्प, दळणवळण आणि वाहतूक, भांडवल निर्मिती, ती पायाभूत सुविधांची निर्मिती इत्यादीवरील खर्च हा विकासात्मक खर्च म्हणून ओळखला जातो. शिक्षण आणि आरोग्य यांच्यावरील खर्चाचे मोजमाप अविकासात्मक खर्चांमध्ये केले जात असे, परंतु शिक्षण आणि आरोग्यावरील खर्चांमुळे आर्थिक विकासास मदत होते हे लक्षात आल्यानंतर त्या खर्चाचे मोजमाप आता विकासात्मक खर्चांमध्ये केले जाते.

ज्या खर्चांमुळे अर्थव्यवस्थेच्या विकासात हातभार लागत नाही तो विकासेतर खर्च म्हणून ओळखला जातो. सामान्य प्रशासन, पोलीस यंत्रणा, न्याययंत्रणा, कर्जावरील व्याज इत्यादी खर्च यामध्ये मोडतो. सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी उत्पादक आणि अनुत्पादक अशा दोन भागांत सरकारी किंवा सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण केले होते. आधुनिक काळात याच वर्गीकरणाला विकासात्मक आणि विकासेतर खर्च म्हणून संबोधले जाते.

३. योजना खर्च आणि योजनाबाह्य खर्च :

भारतामध्ये पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून सार्वजनिक खर्चाचे नियोजन केले जाते. याकरिता स्वतंत्रपणे नियोजन आयोगाची स्थापना करण्यात आली होती. अलीकडच्या काळात नियोजन आयोगाच्या जागी आता नीती आयोग काम करत आहे. नियोजन आयोगाच्या आखून दिलेल्या योजनांमध्ये जो खर्च केला जातो तो योजना खर्च होय. योजना खर्च हा साधारणपणे विकासात्मक खर्चांप्रमाणेच असतो. भांडवली वस्तूंच्या निर्मितीसाठी तसेच पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी या प्रकारचा खर्च केला जातो.

योजना योजनाबाह्य खर्च सरकारच्या दैनंदिन प्रशासन, संरक्षण इत्यादीवरील खर्च. यामध्ये वेतन व भत्ते यावरील खर्च, अनुदान, कर्ज व त्यावरील व्याज इत्यादीवरील खर्चाचा समावेश होतो. योजनाबाह्य खर्च हा अनुत्पादक आणि व अविकासात्मक खर्च यांच्याप्रमाणेच असतो.

भारतातील सार्वजनिक खर्चाचा आकार आणि वृद्धी :

भारतातील सार्वजनिक खर्चाच्या प्रवृत्ती आणि आकाराच्या आकलनासाठी आपणास भारतीय राजकीय व्यवस्थेचे ज्ञान होणे गरजेचे आहे. भारतीय राजकीय व्यवस्था ही त्रिस्तरीय आहे. केंद्र सरकार, राज्य सरकार, आणि राज्यांमधील स्थानिक सरकारे. सार्वजनिक खर्चांमध्ये या तिन्ही सरकारच्या खर्चाचा समावेश होतो. याबरोबरच प्रत्येक सरकारला त्यांची भूमिका आणि क्षेत्रे कायदानुसार ठरवून देण्यात आलेली आहेत. उत्पन्नाची साधने आणि खर्चाचे मार्ग सर्व सरकारांमध्ये विभागून देण्यात आलेले आहेत. या विभागणीनुसार केंद्र सरकार, राज्य सरकार आणि स्थानिक सरकार आपापल्या जबाबदाऱ्या पार पाडत

आहेत. या भागांमध्ये आपण केंद्र सरकारच्या सार्वजनिक खर्चाचे प्रमाण आणि त्याची प्रवृत्ती पाहणार आहोत.

स्वातंत्र्यापूर्वी ब्रिटिश सरकारच्या काळात भारतातील सर्वांगीण खर्चाचा मुख्य भर संरक्षण आणि प्रशासन यावर होता. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या सर्वांगीण विकासासाठी मोठ्या प्रमाणात सार्वजनिक क्षेत्राच्या विकासावर भर दिला. पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीपासून ते औद्योगिक वस्तूंच्या उत्पादनापर्यंत भारत सरकारने सार्वजनिक गुंतवणूक केली असल्याचे पाहावयास मिळते. शिक्षण, आरोग्य, रस्ते, धरणे, ग्रामीण विकास, अनुदान इत्यादीसाठी मोठ्या प्रमाणात सरकारने गुंतवणूक केलेली आहे. याबरोबरच रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी विविध प्रकारच्या रोजगार योजनांची सुरुवात केंद्रीय सरकारने केली आहे. पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून समाजातील प्रत्येक घटकापर्यंत विकास पोहोचला पाहिजे, अशी भूमिका घेऊन केंद्र सरकारने पहिल्यापासून सार्वजनिक खर्चाच्या वाढीवर भर दिलेला आहे. प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेचे उद्दिष्ट निश्चित झाल्यानंतर त्यासाठी लागणाऱ्या भरमसाट खर्चाची तरतूद सरकारने प्रत्येक वर्षीच्या अर्थसंकल्पामध्ये केली असल्याचे दिसून येते. मोठमोठे उद्योग, मोठे धरण प्रकल्प, रस्तेनिर्मिती ही सार्वजनिक क्षेत्रातून केली जात असल्याने भारताच्या सार्वजनिक क्षेत्राचा आकार उत्तरोत्तर वाढतच चाललेला असल्याचे दिसून येते.

१९९१ नंतर भारत सरकारने आर्थिक सुधारणा स्वीकारल्या आणि त्यानंतर सार्वजनिक क्षेत्राच्या गतीवर नियंत्रण ठेवण्यास सुरुवात झाली. सार्वजनिक क्षेत्रातील विविध उपक्रमांचे खासगीकरण करण्यास यानंतर सुरुवात झाली. असे असले तरी सामाजिक कल्याणाच्या विविध योजना, रोजगारनिर्मितीचे कार्यक्रम, मूलभूत सामाजिक गरजांची पूर्तता, चलनवाढ इत्यादी कारणांमुळे केंद्र सरकारच्या सार्वजनिक खर्चामध्ये सातत्याने वाढ होत असल्याचे दिसते.

खालील तक्त्यामध्ये आपणास मागील काही वर्षांपासून केंद्र सरकारच्या सार्वजनिक खर्चामध्ये ज्या प्रमाणात वाढ होत आहे त्याचे आकलन होईल.

तक्ता क्र. ४.१: महसुली आणि भांडवली आणि एकूण सार्वजनिक खर्च (आकडे कोटीमध्ये)				
अ. क्र.	वर्ष	महसुली खर्च	भांडवली खर्च	एकूण खर्च
१	१९७०-७१	३१३०	२४९४	५६२४
२	१९७५-७६	६९७८	५४०१	१२३७९
३	१९८०-८१	१४४१०	८३५८	२२७६८
४	१९८५-८६	३३९२४	१८७४२	५२६६६
५	१९९०-९१	७३५१६	३१७८२	१०५२९८
६	१९९५-९६	१३९८६१	३८४१४	१७८२७५
७	२०००-०१	२७७८३९	४७७५३	३२५५९२

NOTES

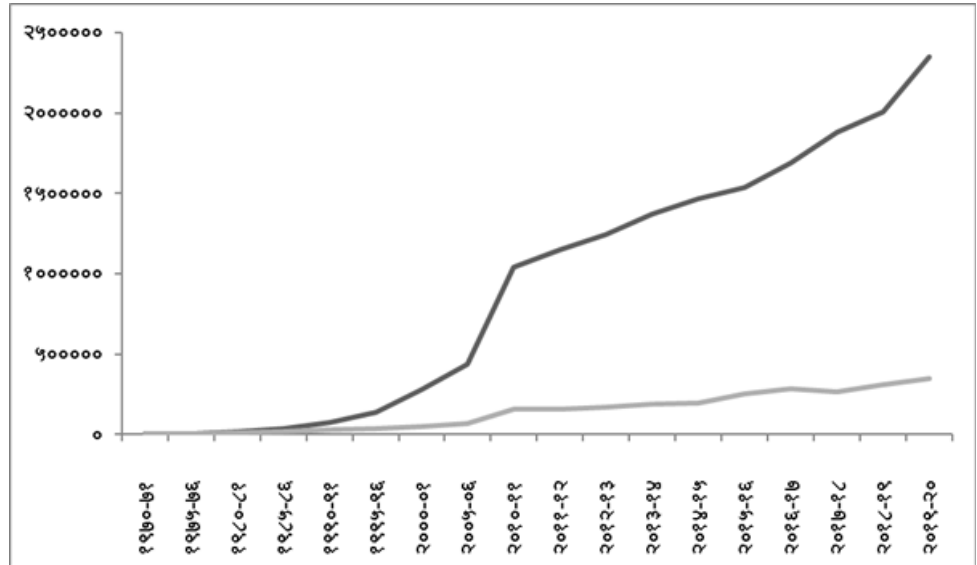
NOTES

८	२००५-०६	४३९३७६	६६३६२	५०५७३८
९	२०१०-११	१०४०७२३	१५६६०५	११९७३२८
१०	२०११-१२	११४५७८५	१५८५८०	१३०४३६५
११	२०१२-१३	१२४३५१४	१६६८५८	१४१०३७२
१२	२०१३-१४	१३७१७७२	१८७६७५	१५५९४४७
१३	२०१४-१५	१४६६९९२	१९६६८१	१६६३६७३
१४	२०१५-१६	१५३७७६१	२५३०२२	१७९०७८३
१५	२०१६-१७	१६९०५८४	२८४६०९	१९७५१९४
१६	२०१७-१८	१८७८८३३	२६३१४०	२१४१९७३
१७	२०१८-१९	२००७३९९	३०७७१४	२३१५११३
१८	२०१९-२०	२३४९६४५	३४८९०७	२६९८५५२

संदर्भ: <https://dbie.rbi.org.in/DBIE/dbie.rbi?site=publications>

तक्ता क्रमांक ४.१ मध्ये, केंद्र सरकारच्या एकूण महसुली आणि भांडवली खर्चाचे प्रमाण दाखविण्यात आले आहे. आर्थिक वर्ष १९७०-७१ पासून ते आर्थिक वर्ष २०१९-२० पर्यंतची आकडेवारी यामध्ये दिलेली आहे. १९७० -७१ पासून ते २०१०-११ पर्यंत प्रत्येक पाच वर्षांच्या अंतराने आपणास केंद्र सरकारच्या महसूल आणि भांडवली खर्चांमध्ये किती वाढ झाली हे लक्षात येते. आर्थिक वर्ष २०१०-११ पासून २०१९-२० पर्यंत प्रत्येक वर्षी सार्वजनिक खर्चामध्ये झालेली वाढ दाखविण्यात आली आहे. या आकडेवारीवरून आपणास सार्वजनिक खर्चाच्या वाढीचा अंदाज आणि आकारमानाची कल्पना येईल. आकृती ४.३ च्या साहाय्याने आपणास महसुली आणि भांडवली खर्चाचे वक्र किती वेगाने वाढत आहेत याची कल्पना येईल.

आकृती ४.३: भारत सरकारचा एकूण महसुली आणि भांडवली खर्च

NOTES

आकृती क्रमांक 4.3 मध्ये भारत सरकारच्या एकूण महसुली आणि भांडवली खर्चांमध्ये होणाऱ्या वाढीची प्रवृत्ती दर्शविण्यात आली आहे. गडद रंगातील वक्र महसुली खर्चाचे प्रमाण दर्शवतो. तर फिक्या रंगातील वक्र भांडवली खर्चाचे प्रमाण दर्शवितो. महसुली खर्च हा दैनंदिन प्रशासन, कर्मचाऱ्यांचे वेतन, संरक्षणाच्या खर्चातील काहीही हिस्सा, कर्जावरील व्याजाची आणि मुद्दलाची परतफेड इत्यादी घटकांवरील खर्च होय. कोणत्याही सरकारला प्रत्येक वर्षी महसुली खर्च करावाच लागतो आणि कालपरत्वे या खर्चाचे प्रमाण वाढतच जाते. भांडवली खर्चामुळे देशामध्ये भांडवली वस्तूंची निर्मिती होते, पायाभूत सुविधांची निर्मिती होते, शिक्षण, आरोग्य, रस्ते यांचा विकास होतो. त्यामुळे भांडवली खर्चाचे प्रमाण वाढणे हे अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टिकोनातून आवश्यक आहे. परंतु भारतामध्ये भांडवली खर्चाच्या तुलनेत महसुली खर्चाचे प्रमाण अतिशय मोठ्या प्रमाणात वाढत असल्याचे आपणास वरील आकृतीमधून दिसून येते. अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोनातून महसुली खर्चातील मोठ्या प्रमाणात होणारी वाढ अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी विशेषतः दीर्घकालीन विकासासाठी फारशी उपयुक्त नसते.

तक्ता ४.२ पहा. यामध्ये महसुली आणि भांडवली खर्चाचे एकमेकांशी असणारे प्रमाण दर्शविण्यात आले आहे. १९७०-७१ मध्ये एकूण खर्चापैकी महसुली खर्च ५५.६५ टक्के आणि भांडवली खर्च ४४.३५ टक्के इतका होता. भांडवली खर्चामध्ये सातत्याने घट होत असल्याचे दिसून येते. २०१९-२० मध्ये केवळ १२.९३ तीन टक्के इतकाच भांडवली खर्च केंद्र सरकारकडून करण्यात आलेला आहे. अर्थव्यवस्थेच्या दीर्घकालीन विकासासाठी भांडवली खर्चामध्ये होणारी घट अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोनातून योग्य नाही.

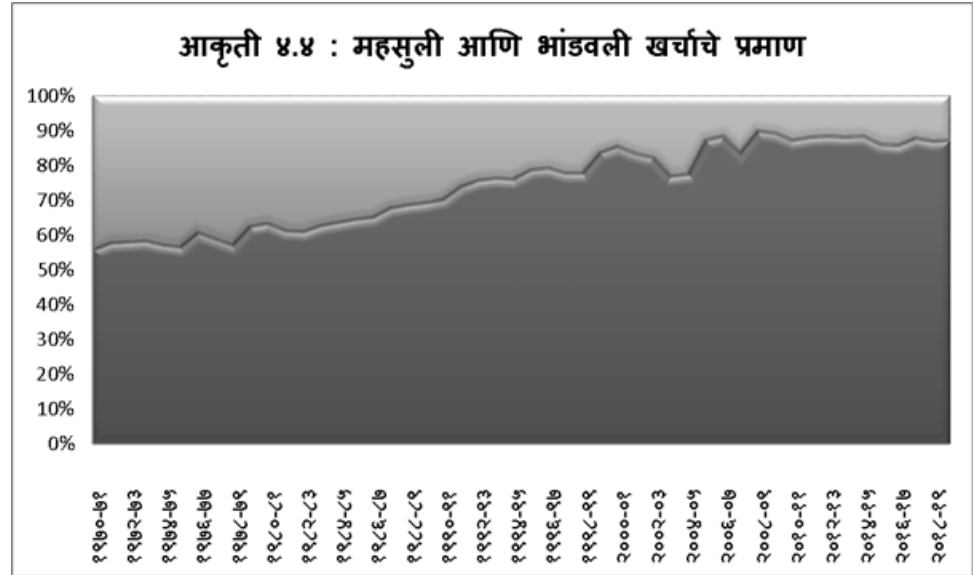
तक्ता ४.२ महसुली आणि भांडवली खर्चाचे एकूण सार्वजनिक खर्चातील प्रमाण (शेकडा प्रमाण)			
वर्ष	महसुली खर्चाचे एकूण खर्चाशी प्रमाण	भांडवली खर्चाचे एकूण खर्चाशी प्रमाण	एकूण खर्च
१९७०-७१	५५.६५	४४.३५	१००.००
१९७५-७६	५६.३७	४३.६३	१००.००
१९८०-८१	६३.२९	३६.७१	१००.००
१९८५-८६	६४.४१	३५.५९	१००.००
१९९०-९१	६९.८२	३०.१८	१००.००
१९९५-९६	७८.४५	२१.५५	१००.००
२०००-०१	८५.३३	१४.६७	१००.००
२००५-०६	८६.८८	१३.१२	१००.००
२०१०-११	८६.९२	१३.०८	१००.००
२०११-१२	८७.८४	१२.१६	१००.००
२०१२-१३	८८.१७	११.८३	१००.००

NOTES

२०१३-१४	८७.९७	१२.०३	१००.००
२०१४-१५	८८.१८	११.८२	१००.००
२०१५-१६	८५.८७	१४.१३	१००.००
२०१६-१७	८५.५९	१४.४१	१००.००
२०१७-१८	८७.७२	१२.२८	१००.००
२०१८-१९	८६.७१	१३.२९	१००.००
२०१९-२०	८७.०७	१२.९३	१००.००

संदर्भ: <https://dbie.rbi.org.in/DBIE/dbie.rbi?site=publications>

आकृती ४.४ मध्ये एकूण खर्चातील महसुली आणि भांडवली खर्चाचे प्रमाण दर्शविण्यात आले आहे. या आकृती मध्ये दोन्ही खर्चाचे एकमेकांशी असणारे प्रमाण आपणास स्पष्टपणे दिसून येते. १९७०-७० पासून २०१८-१९ पर्यंत सातत्याने महसुली खर्चाचे प्रमाण वाढून भांडवली खर्चाचे प्रमाण कमी होत असल्याचे दिसते. २०१०-११ पासून ते २०१८-१९ पर्यंत सापेक्षतः भांडवली खर्चाच्या घटीचे प्रमाण स्थिर असल्याचे दिसून येते. २०१६-१७ मध्ये भांडवली खर्चाच्या प्रमाणात किंचितसा सकारात्मक बदल झालेला आहे.

भारतातील विकास आणि विकासेतर खर्च :

सार्वजनिक खर्चाचे विभागणी विकास आणि विकासेतर खर्च अशी दोन भागांत केली जाते. विकासावरील खर्च हा भांडवली खर्चाप्रमाणे अर्थव्यवस्थेतील भांडवली वस्तूंच्या निर्मितीवरील खर्च असतो. ज्या खर्चामुळे अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला गती मिळते असा खर्च विकासावरील खर्च म्हणून ओळखला जातो. विकासेतर खर्च हा महसुली खर्चाप्रमाणे देशाच्या दैनंदिन गरजा पूर्ण करण्यासाठी केला जाणारा खर्च आहे. संरक्षण, प्रशासन, न्याय

व्यवस्था, सार्वजनिक सेवांची पूर्तता, कर्ज आणि त्यावरील व्याज इत्यादीवर केला जाणारा खर्च हा विकासेतर खर्च म्हणून ओळखला जातो.

तक्ता क्रमांक ४.३ मध्ये भारतातील विकास आणि विकासेतर खर्चाची आकडेवारी दिलेली आहे. हे १९८०-८१ मध्ये विकासावरील खर्चाचे प्रमाण विकासेतर खर्चापेक्षा अधिक होते. परंतु अलीकडच्या काळात अर्थव्यवस्थेच्या गरजेनुसार विकासेतर खर्चाचे प्रमाण वाढत असल्याचे दिसून येते. तक्ता क्रमांक ४.३ मध्ये दिलेल्या आकडेवारीचे निरीक्षण करा त्यावरून आपणास विकासावरील आणि विकासेतर खर्चाच्या बदलाची प्रवृत्ती लक्षात येते. आर्थिक वर्ष २०१५-१६ नंतर विकासेतर खर्चाचे प्रमाण विकासावरील खर्चापेक्षा अधिक राहात आलेले आहे.

NOTES

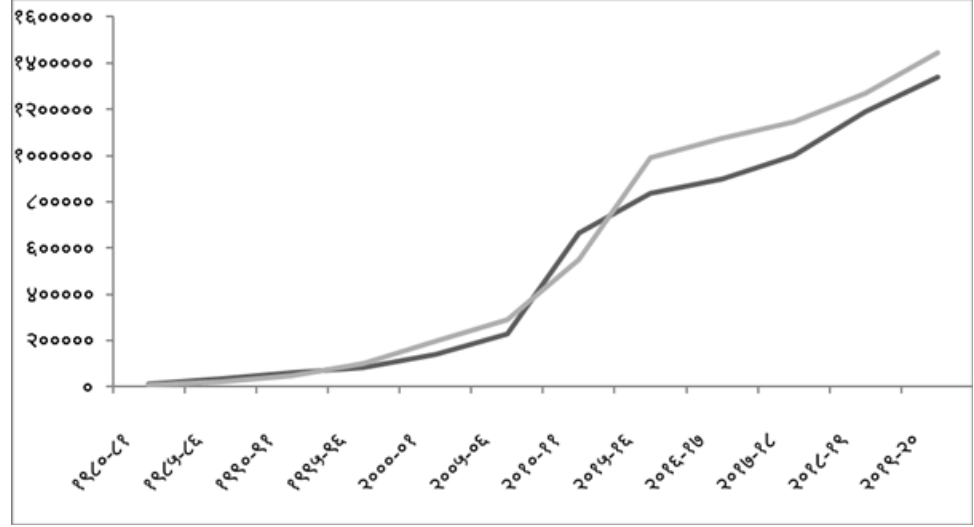
तक्ता : ४.३ विकासात्मक, विकासेतर आणि एकूण खर्च (आकडे कोटीमध्ये)				
अ. क्र.	वर्ष	विकासावरील खर्च	विकासेतर खर्च	एकूण खर्च
१	१९८०-८१	१३३२७	९८६७	२३१९४
२	१९८५-८६	३२९०९	२०८९९	५३८०८
३	१९९०-९१	५८६४५	४९३४९	१०७९९४
४	१९९५-९६	८४४२७	९८६३२	१८३०५९
५	२०००-०१	१३९३८६	१९७४७०	३३६८५६
६	२००५-०६	२२९०६०	२९०६७७	५१९७३७
७	२०१०-११	६६६०६९	५५१४७१	१२१७५४०
८	२०१५-१६	८३५०१९	९९०१७२	१८२५१९१
९	२०१६-१७	८९९३६९	१०७५८२५	१९७५१९४
१०	२०१७-१८	९९८२०१	११४३७७२	२१४१९७३
११	२०१८-१९	११८८२१५	१२६९०२१	२४५७२३६
१२	२०१९-२०	१३४१३००	१४४५०४९	२७८६३४९

संदर्भ : <https://dbie.rbi.org.in/DBIE/dbie.rbi?site=publications>

आकृती क्रमांक ४.५ मध्ये १९८०-८१ पासून ते २०१९-२० पर्यंत भारतातील विकास आणि विकासेतर प्रवृत्तीचे वक्र दर्शविण्यात आले आहेत. आकृतीचे बारकाईने निरीक्षण केल्यास आपणास विकास आणि विकासेतर आणि खर्चाच्या प्रवृत्ती लक्षात येतात. गडद रंगातील वक्र विकासावरील खर्च असून फिक्कट रंगातील वक्र विकासेतर खर्चाचे प्रमाण दर्शवितो.

आकृती ४.४ : भारत सरकारचा एकूण विकास आणि विकासेतर खर्च वक्र

NOTES

भारतातील केंद्र सरकारच्या महसुली खर्चाचे व विकासेतर खर्चाचे प्रमाण खूप मोठे असण्याच्या महत्त्वाच्या कारणांमध्ये केंद्रीय सरकारने घेतलेल्या दीर्घकालीन आणि अल्पकालीन कर्जाची मुदल आणि त्यावरील व्याजाची परतफेड, अनुदानावरील खर्च, राज्य व स्थानिक स्वराज्य संस्थांना दिले जाणारे अर्थसाहाय्य इत्यादींची भूमिका महत्त्वाची आहे. १९७०-७१ मध्ये कर्जावरील व्याजाचे प्रमाण ६०६ कोटी होते. यामध्ये सातत्याने वाढ होत असून २०१८-१९ या आर्थिक वर्षात केंद्र सरकारने पाच लाख ८२ हजार सहाशे ४८ कोटी रुपये व्याजरूपाने दिलेले आहेत. याप्रमाणेच केंद्र सरकारने २०१८-१९ या वर्षात एकूण दिलेले अनुदान दोन लाख २२ हजार ९५४ कोटी इतके आहे.

तक्ता क्रमांक ४.४ मध्ये केंद्र सरकारच्या एकूण विकास आणि विकासेतर खर्चाचे एकूण खर्चातील प्रमाण दर्शविण्यात आले आहे. आर्थिक वर्ष १९८०-८१ मध्ये विकासावरील खर्चाचे प्रमाण ५७.४६ आणि विकासेतर खर्चाचे प्रमाण ४२.५४ इतके होते. तक्ता क्र ४.४ चे निरीक्षण करा.

तक्ता ४.४ विकासात्मक आणि विकासेतर खर्चाचे प्रमाण (शेकडा)

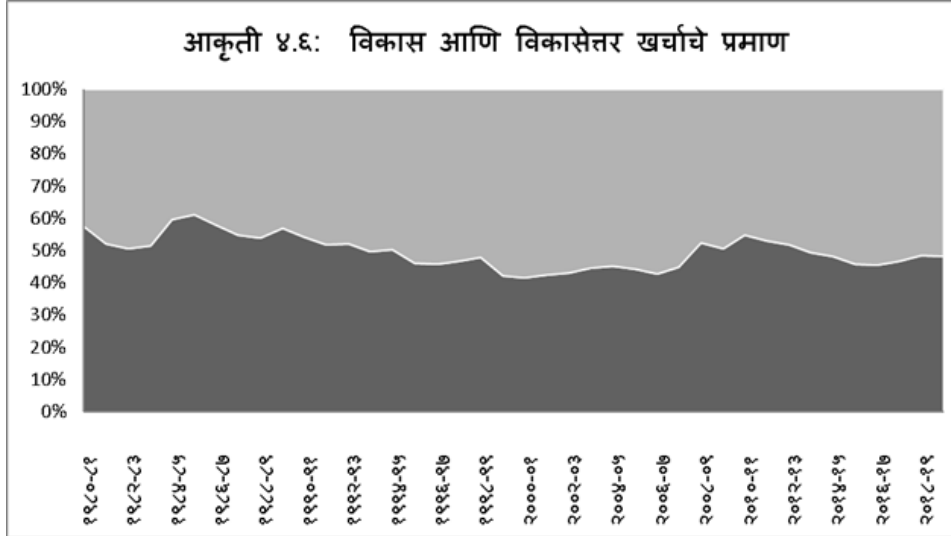
अ. क्र.	वर्ष	विकासात्मक खर्च	विकासेतर खर्च	एकूण खर्च
१	१९८०-८१	५७.४६	४२.५४	१००.००
२	१९८५-८६	६१.१६	३८.८४	१००.००
३	१९९०-९१	५४.३०	४५.७०	१००.००
४	१९९५-९६	४६.१२	५३.८८	१००.००
५	२०००-०१	४१.३८	५८.६२	१००.००
६	२००५-०६	४४.०७	५५.९३	१००.००

७	२०१०-११	54.71	45.29	100.00
८	२०११-१२	52.94	47.06	100.00
९	२०१२-१३	51.73	48.27	100.00
१०	२०१३-१४	49.42	50.58	100.00
११	२०१४-१५	48.01	51.99	100.00
१२	२०१५-१६	45.75	54.25	100.00
१३	२०१६-१७	45.53	54.47	100.00
१४	२०१७-१८	46.60	53.40	100.00
१५	२०१८-१९	48.36	51.64	100.00
१६	२०१९-२०	48.14	51.86	100.00

NOTES

संदर्भ : <https://dbie.rbi.org.in/DBIE/dbie.rbi?site=publications>

आकृती क्र ४.५ मध्ये गडद रंगातील भागात विकासावरील खर्च असून फिक्कट रंगाने विकासेतर खर्चाचे प्रमाण दर्शवितो. विकासेतर खर्चाचे प्रमाण उतरोत्तर कमी होत असल्याचे दोन्ही खर्चाच्या दीर्घकालीन प्रवृत्तीवरून दिसून येते. अलीकडच्या काळात विकास खर्चाची व्याख्या बदलण्यात आली असून, विकास खर्चामध्ये नव्याने काही खर्च समाविष्ट करण्यात आले आहेत. आकृतीचे निरीक्षण केल्यास आपणास दोन्ही खर्चाच्या प्रवृत्ती लक्षात येतात.

भारतातील सार्वजनिक खर्चाच्या वाढीची कारणे

१. लोकसंख्या वाढ : भारत लोकसंख्येच्या बाबतीत जगात दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. 130 कोटी पेक्षा अधिक लोकसंख्या सध्या भारतात राहते. वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा आणि त्यामुळे निर्माण होणारे पायाभूत सुविधांची गरज लक्षात घेऊन भारत सरकारला मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो. त्यामुळे भारतातल्या सार्वजनिक खर्चाचे प्रमाण सातत्याने वाढत राहिल्याचे दिसून येते.

२. संरक्षणावरील खर्चाचे वाढते प्रमाण : भारतातील संरक्षणाचा खर्च अतिशय मोठा असून, एकूण खर्चातील याचे प्रमाण सातत्याने वाढत राहिले आहे. भारताचे शेजारी राष्ट्रांबरोबरील संबंध विशेषतः पाकिस्तान आणि चीन सातत्याने वादग्रस्त राहिल्याने भारताला सतत आपला संरक्षणाचा खर्च वाढवावा लागलेला आहे. अद्यावत तंत्रज्ञान, सैन्यभरती यामुळे या खर्चाचे प्रमाण वाढते राहिलेले आहे.

३. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वाढीचे प्रमाण : कोणत्याही देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वाढीबरोबर त्या देशाच्या सार्वजनिक खर्चाचे प्रमाण वाढत जाते. अलीकडच्या काळात भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वाढीचा वेग वाढला असून, भारतीय अर्थव्यवस्था ही जगातील पहिल्या पाच अर्थव्यवस्था इतकी मोठी झालेली आहे. राष्ट्रीय उत्पन्नाबरोबरच दरडोई उत्पन्नामध्येही मोठ्या प्रमाणात वाढ होताना दिसते. त्यामुळे स्वाभाविकपणे भारताच्या सार्वजनिक खर्चात वाढ होणे अपेक्षित आहे.

४. अनुदानाचे प्रमाण : भारत सरकार शेतीक्षेत्र लघु व मध्यम उद्योग क्षेत्र पायाभूत सुविधा इत्यादीसाठी अनुदान देत असते. अलीकडच्या काळात तुलनेने अनुदानाचे प्रमाण कमी झालेले असले तरी त्यावरील रक्कम मात्र कमी झालेली नाही. नवीन उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकार नवनवीन योजनांच्या माध्यमातून अनुदानाच्या स्वरूपात मदत करीत असते, त्यामुळे सार्वजनिक खर्चाचे प्रमाण वाढते.

५. पायाभूत सुविधांचा विकास आणि सामाजिक कल्याण : भारत सरकारची सामाजिक विकासातील भूमिका अतिशय महत्त्वपूर्ण राहिलेली आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप मिश्र असले तरी सुरुवातीच्या काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेची दिशा समाजवादाकडे अधिक चुकल्याचे दिसून येते. सामाजिक कल्याणाची जबाबदारी आणि त्याकरिता लागणाऱ्या पायाभूत सुविधांचा विकास, यामुळे भारत सरकारचा सार्वजनिक खर्च मोठ्या प्रमाणात वाढलेला आहे.

६. कर्ज व त्यावरील व्याजाचे प्रमाण : भारतातील सार्वजनिक खर्चाच्या वाढीचा महत्त्वाचा घटक म्हणून आपणास याकडे पाहता येते. कर्जाची परतफेड आणि त्यावरील व्याज याकरिता भारत सरकारला मोठ्या प्रमाणात निधी उपलब्ध करावा लागतो. केंद्र सरकारच्या नव्हे तर राज्य सरकारने स्थानिक सरकारांना ही कर्जाची मदत आणि त्यावरील व्याजाच्या रकमेपोटी मोठा खर्च करावा लागतो. 1990 -91 मध्ये केंद्र सरकारने भरलेल्या कर्जाच्या रकमेवरील व्याज याचे प्रमाण 21 हजार 500 कोटी होते त्यामध्ये वाढ होऊन 2006-07 मध्ये केंद्र सरकारने एकूण 1 लाख 39 हजार 823 कोटी रुपये व्याजरूपात भरलेले आहेत.

७. प्रशासकीय यंत्रणेचा विस्तार : वाढती लोकसंख्या, आर्थिक विकास आणि वृद्धी यामुळे भारत सरकारला मोठ्या प्रमाणात प्रशासकीय सेवांचा विस्तार करावा लागतो. प्रशासकीय सेवांच्या विस्तारासाठी होणारी नोकरभरती आणि त्यामुळे त्यांच्या वेतनावरील खर्चाचे वाढते प्रमाण, यामुळे भारतातील सार्वजनिक खर्चाचे प्रमाण वाढते.

८. विकासाचे प्रकल्प : स्वातंत्र्यानंतर भारताने मोठमोठ्या विकास प्रकल्पांवर खूप मोठ्या प्रमाणात खर्च केलेला आहे. मोठमोठाली धरणे, राष्ट्रीय महामार्ग, जलविद्युत निर्मिती प्रकल्प, लोखंड आणि पोलाद उद्योग, वाहतूक आणि दळणवळण, कारखान्याची उभारणी, वीजनिर्मिती प्रकल्प इत्यादी अशा अनेक प्रकल्पांवर मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो आणि त्यामुळे भारतातील सार्वजनिक खर्चाचे प्रमाण वाढलेले आहे.

९. नागरीकरण : नागरीकरण म्हणजे शहरांची वाढणारी संख्या आणि विस्तार होय. ग्रामीण भागातून शहरी भागात स्थलांतरित होणाऱ्या लोकांचे प्रमाण भारतात खूप मोठे आहे. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, पायाभूत सुविधांची उपलब्धता, इत्यादी कारणांमुळे भारतात शहरीकरणाचा वेग अतिशय मोठा राहिलेला आहे. 1950-51 मध्ये शहरी भागात राहणाऱ्या लोकांची संख्या 17 टक्के होती. त्यामध्ये वाढ होऊन ती आता 28 टक्केपेक्षा जास्त झालेली आहे. शहरातील वाढत्या लोकसंख्येमुळे कायदा व सुव्यवस्था, शिक्षण, नागरी सुविधा यांच्यावरील खर्च मोठ्या प्रमाणात वाढतो. यामुळे सार्वजनिक खर्चाचे प्रमाण वाढते.

१०. औद्योगिकीकरण : भारताने पंचवार्षिक योजनेच्या प्रारंभापासूनच औद्योगिक विकासावर भर दिलेला आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढलेली आहे. पायाभूत सुविधांमधील प्रकल्पामध्ये मोठ्या प्रमाणात सार्वजनिक गुंतवणूक करण्यात आलेली आहे. याबरोबरच औद्योगिक विकासासाठी आवश्यक असणाऱ्या पायाभूत सुविधांची निर्मिती करण्यासाठी भारत सरकारने मोठ्या प्रमाणात खर्च वाढविला आहे.

११. राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशांना साहाय्य : वित्त आयोगाच्या माध्यमातून केंद्र सरकार राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशांना आर्थिक साहाय्य उपलब्ध करून देते. भारतातील राज्यांची आणि केंद्रशासित प्रदेशांची संख्या आणि आवाका लक्षात घेता भारत सरकारला मोठ्या प्रमाणात या सरकारांना निधी उपलब्ध करून द्यावा लागतो. त्यामुळे भारत सरकारचा सार्वजनिक खर्च वाढतो.

1950-51 पासून ते 2019-20 पर्यंत भारत सरकारच्या सार्वजनिक खर्चाचे प्रमाण अतिशय मोठ्या प्रमाणात आणि वेगाने वाढले आहे. राजकोषीय आणि वित्तीय तुटीचे प्रमाणही त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात वाढल्याचे दिसून येते. महसुली आणि विकासेतर खर्चाचे प्रमाण अधिक प्रमाणात वाढलेले आहे. दरवर्षी संसदेमध्ये मांडल्या जाणाऱ्या अर्थसंकल्पात आपणास याचे चित्र दिसून येते.

४.२.४ सार्वजनिक गुंतवणुकीचे निकष; सामाजिक खर्च आणि लाभ विश्लेषण; प्रकल्प मूल्यमापन, खर्च अंदाज, आणि डिस्काउंट रेट :

सार्वजनिक गुंतवणुकीचे निकष कोणते असावेत यासंबंधीची चर्चा अर्थशास्त्राचे जनक अँडम स्मिथ यांच्यापासून ते आजपर्यंत अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी केलेली आहे. अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी सार्वजनिक खर्चाची उद्दिष्टे आणि स्वरूप लक्षात घेऊन त्याचे वेगवेगळ्या गटांमध्ये वर्गीकरण केलेले आहे. सार्वजनिक खर्चामुळे होणारे गुंतवणूक आणि त्या अनुषंगाने होणारे सार्वजनिक खर्चाची वर्गवारी हा सार्वजनिक अर्थशास्त्रातील एक महत्त्वाचा विभाग आहे. राज्यसंस्थेने केलेले खर्च हे सामाजिक कल्याण आणि विकासाच्या निकषावर मोजले पाहिजे अशी आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांची भूमिका आहे. सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते राज्यसंस्थेची भूमिका ही संरक्षण आणि प्रशासन या पुरतीच मर्यादित असल्याने राज्यसंस्थेने समाजाच्या आणि अर्थव्यवस्थेच्या विकासाची जबाबदारी घेऊ नये. आधुनिक काळात मात्र सर्वच अर्थशास्त्रज्ञांनी अर्थव्यवस्थेच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासाकरिता राज्यसंस्थेने पुढाकार घेतला पाहिजे अशी मांडणी केलेली आहे आणि त्या अनुषंगाने सार्वजनिक खर्चाचे विविध प्रकार केलेले आहेत. जसे उत्पादक आणि अनुत्पादक खर्च, विकास आणि विकासेतर खर्च इत्यादी.

सार्वजनिक गुंतवणुकीचे निकष यासंबंधीचे सिद्धान्त अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी मांडलेले आहेत. त्यापैकी काही सिद्धान्त खालीलप्रमाणे पाहता येतात.

१. सामाजिक खर्च आणि लाभाचा सिद्धान्त :

सार्वजनिक गुंतवणुकीच्या निकषांमध्ये सामाजिक खर्च आणि लाभ हा निकष एक महत्त्वपूर्ण निकष म्हणून ओळखला जातो. सामाजिक खर्च आणि आणि लाभ म्हणजे एखाद्या प्रकल्प अथवा धोरणामुळे होणाऱ्या सामाजिक लाभाचे आणि खर्चाचे पद्धतशीर आणि सर्वकष मूल्यमापन करण्याची प्रणाली होय. यामध्ये केवळ मौद्रिक स्वरूपात केल्या जाणाऱ्या खर्चाचे मोजमाप केले जात नाही, तर त्यामुळे वास्तव स्वरूपात समाजाला ज्या प्रकारच्या नुकसानीला सामोरे जावे लागते, त्याचे हे मूल्यमापन यामध्ये केले जाते. मौद्रिक स्वरूपात समाजाकडून केला जाणारा त्याग म्हणजे कर स्वरूपात अथवा फी स्वरूपात सरकारला दिले जाणारे रक्कम होय आणि त्या बदल्यात सरकारकडून मिळणाऱ्या सार्वजनिक सेवासुविधांचा लाभ म्हणजे सामाजिक लाभ होय. मुद्रित स्वरूपात सामाजिक लाभ आणि सामाजिक त्याग अथवा खर्च याचे मोजमाप करणे सोपे आहे. सार्वजनिक गुंतवणूक अथवा खर्चामुळे सामाजिक लाभ होतात. कल्याणकारी अर्थशास्त्रामध्ये यासंबंधीच्या सविस्तर चर्चा आणि सिद्धान्ताची मांडणी करण्यात आलेली आहे. कल्याणकारी अर्थशास्त्रज्ञांनी शुद्ध सामाजिक लाभ म्हणजे काय या सिद्धान्ताची मांडणी करून सामाजिक कल्याणाच्या मोजमापाचे नवे निकष मांडले.

सामाजिक खर्च :

राज्यसंस्थेने देशातील नागरिकांकडून मौद्रिक स्वरूपात आकारलेल्या कर आणि इतर स्वरूपातील रकमेमुळे समाजातील लोकांचे आर्थिक नुकसान होते. लोकांच्या आर्थिक कल्याणात घट होते. याबरोबरच राज्यसंस्थेने सार्वजनिक खर्चद्वारे उभारलेल्या प्रकल्पामुळे लोकांच्या आरोग्यावर, पर्यावरणावर, ज्या भागात तो प्रकल्प उभा राहिलेला आहे त्या

भागातील शेती क्षेत्रावर, पाण्याच्या साठ्यांवर, नैसर्गिक संसाधनांवर, परिसंस्था व जैविक घटकांवर जो प्रतिकूल परिणाम होतो त्याचे मोजमाप वास्तव खर्च यामध्ये केले जाते. कल्याणकारी अर्थशास्त्रातील कल्याणाचे मोजमाप करण्यासाठी आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांनी कोणत्याही प्रकल्पामुळे निर्माण होणाऱ्या सामाजिक खर्चाचा विचार केलेला आहे. सामाजिक खर्च हा मौद्रिक आणि वास्तव अशा दोन भागांत विभागला जातो. ज्या खर्चाचे मोजमाप पैशाच्या रूपात स्वरूपात करणे शक्य आहे तो मौद्रिक खर्च होय. आणि ज्या खर्चाचे मोजमाप पैशाच्या स्वरूपात करता येत नाही, परंतु मानवी जीवन, निसर्ग आणि पर्यावरण यांच्यावर त्याचा प्रतिकूल परिणाम होतो आणि लोकांना आरोग्य आणि संबंधित स्वरूपात त्याची भरपाई करावी लागते, त्याला वास्तव खर्च असे म्हणतात. कोणत्याही प्रकल्पाचे मूल्यमापन या दोन्ही खर्चाच्या स्वरूपात करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

सामाजिक लाभ :

सार्वजनिक खर्चामुळे निर्माण होणाऱ्या प्रकल्पातून जसे रस्ते, धरण, कारखाने इत्यादींमुळे लोकांच्या कल्याणात वाढ होते. लोकांना रोजगार उपलब्ध होतो, लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होऊन त्यांची खरेदीशक्ती वाढते. अंतिमतः लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा सुधारतो. सार्वजनिक गुंतवणुकीमुळे त्याचा विकेंद्रित परिणाम होऊन आसपासच्या परिसरात इतर बाबींचा विकास होऊ लागतो. जसे शाळा-महाविद्यालय, दवाखाने, वस्तू व सेवांचे विविध बाजार, वित्तीय सेवासुविधा, मनोरंजनाची साधने इत्यादी. अशा अनेक घटकांमुळे समाजाच्या कल्याणात वाढ होते. या सर्वांचा एकत्रित परिणाम सामाजिक लाभ या घटकांमध्ये करण्यात येतो. सार्वजनिक खर्चामुळे समाजाला मौद्रिक आणि अमौद्रिक अशा दोन्ही स्वरूपात लाभ होतो. त्याचे मोजमाप सामाजिक लाभ यामध्ये केले जाते.

सार्वजनिक खर्चामुळे उभ्या राहणाऱ्या विविध प्रकारच्या प्रकल्पातून होणारा सामाजिक लाभ आणि त्यातून होणारे सामाजिक नुकसान याचे मूल्यमापन करून सार्वजनिक खर्चासंबंधीचा निर्णयाची चर्चा या सिद्धान्तात करण्यात येते. प्रोफेसर ए. सी. पिगू, पॅरटो आधी अर्थशास्त्रज्ञांनी कल्याणकारी सिद्धान्ताची मांडणी करत असताना त्याच्या मोजमापाचे निकष दिलेल्या आहेत त्यामध्ये सामाजिक खर्च आणि लाभ हा निकष प्राधान्याने दिलेला आहे.

सामाजिक खर्च आणि लाभ सिद्धान्तामध्ये तज्ज्ञांनी मौद्रिक स्वरूपात सामाजिक खर्च आणि लाभ मोजण्यासाठी प्रयत्न केलेले आहेत. परंतु प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष स्वरूपात होणारा खर्च आणि लाभ याची सर्वसमावेशक मांडणी आणि मोजमाप करणे अशक्य असल्याचे दिसून आले. कोणत्याही सामाजिक प्रकल्पाची आखणी करत असताना त्यापासून होणारा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सामाजिक लाभ आणि हानी यासंबंधीची विस्तृत चर्चा करण्यात यावी अशी भूमिका या सिद्धान्ताने मांडलेली आहे. धोरणकर्त्यांकडून समाजाच्या सर्व घटकांना मिळणाऱ्या लाभ आणि होणारी हानी या धर्तीवर प्रकल्पाचा निर्णय घेण्यात यावा अशी मांडणी हा सिद्धान्त करतो.

सामाजिक खर्च लाभ सिद्धान्ताचे महत्त्व :

या सिद्धान्तामुळे समाजाच्या सर्व घटकांना सहन करावा लागणारा त्याग आणि खर्च आणि त्या बदल्यात सार्वजनिक प्रकल्पामुळे होणारा लाभ याची साधकबाधक चर्चा करण्यासाठी वाव मिळाला. केवळ मौद्रिक लाभ आणि हानी एवढ्यापुरताच मर्यादित

NOTES

विचार करून प्रकल्पाचे मूल्यमापन होणार नाही याची जाणीव धोरण करते आणि तज्ज्ञांना झाली.

या सिद्धान्तामुळे ज्या लाभधारकांना फायदा होणार आहे त्याशिवाय अप्रत्यक्ष स्वरूपात समाजाच्या विविध घटकांना त्याचा लाभ मिळतो, परंतु अप्रत्यक्षपणे होणारे नुकसान मात्र कितीतरी मोठे असते आणि त्याचा परिणाम संपूर्ण समाजाला सोसावा लागतो, याची जाणीव या सिद्धान्तामुळे झाली.

एखाद्या प्रकल्पाची उभारणी करताना त्यातून होणारे नुकसान आणि त्याकरिता काही पर्यायी व्यवस्था करता येऊ शकते का, यासंबंधीची मांडणी करण्याची कल्पना या सिद्धान्तामुळे निर्माण झाली.

थोडक्यात, प्रकल्पाची उभारणी करताना सर्वसमावेशक बाजूने विचार करून, प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष स्वरूपात होणारा लाभ आणि हानी याचे मोजमाप करून निर्णय घेण्यासंबंधीची भूमिका या सिद्धान्ताने मांडल्यामुळे प्रकल्प मूल्यमापन आणि सार्वजनिक खर्चाचे निकष ठरविण्यामध्ये मदत मिळाली.

१ प्रकल्प मूल्यमापन :

प्रकल्प मूल्यमापन म्हणजे सार्वजनिक गुंतवणुकीद्वारे उभ्या केल्या जाणाऱ्या कोणत्याही प्रकल्पाचे पद्धतशीरपणे सर्व निकषावर आधारित जसे सामाजिक लाभ आणि हानी, इतर प्रकल्पांबरोबर तुलना, आंतरराष्ट्रीय निकषांचे पालन, दीर्घकालीन अस्तित्वाची क्षमता मोजमाप करणे होय. यामध्ये विविध पर्याय अशी तुलना करणे, आर्थिक शाश्वतता, तांत्रिक घटक इत्यादींचा समावेश होतो. प्रस्तावित प्रकल्पाचे तटस्थपणे सर्वांगीण मूल्यमापन करण्याच्या प्रक्रियेला प्रकल्प मूल्यमापन असे म्हणतात. आर्थिक, सामाजिक, पर्यावरणीय, राजकीय आणि तांत्रिक निकषावर तो प्रकल्प दीर्घकाळात टिकू शकेल का, याची मांडणी प्रकल्प मूल्यमापनामध्ये केली जाते.

खासगी क्षेत्रातील प्रकल्पाचे मूल्यमापन करताना त्यापासून मिळणारा आर्थिक लाभ आणि त्या प्रकल्पासाठी करावा लागणारा खर्च या दोन घटकांवर भर दिला जातो. परंतु सार्वजनिक क्षेत्रातील प्रकल्पाच्या उभारणीसाठी त्या प्रकल्पाच्या सर्व बाजूचा विचार करणे आवश्यक आहे. सार्वजनिक गुंतवणुकीचा मुख्य उद्देश सामाजिक कल्याण असल्यामुळे नफा हा मुद्दा दुय्यम राहतो. प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष स्वरूपात मिळणाऱ्या सामाजिक लाभाचे मूल्यमापन सार्वजनिक गुंतवणुकीच्या निर्णयप्रक्रियेमध्ये केले जाते. एखाद्या प्रकल्पातून मिळणारा परतावा किती आहे यापेक्षा या प्रकल्पातून मिळणाऱ्या सामाजिक लाभाचे मूल्यमापन सार्वजनिक गुंतवणुकीच्या प्रकल्पांमध्ये केले जाते. उदाहरणार्थ, मेट्रो उभा करण्यासाठी हजारो कोटी रुपये खर्च येतो. एकदा मेट्रो सुरू झाली की त्यापासून उत्पन्न मिळण्यास सुरुवात होते. मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा आकार आणि करावा लागलेला खर्च याचा कुठेही ताळमेळ बसत नाही. परंतु अल्प किमतीत समाजातील सर्व घटकांना यातून प्रवास करावयास मिळत असल्यामुळे समाजाला त्यापासून मोठा लाभ मिळतो.

आंतरराष्ट्रीय संस्था अथवा विविध संघटना विकसनशील देशांमध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी प्रकल्प मूल्यमापन प्रक्रिया करत असतात. कोणत्याही प्रकल्पाचा उद्देश काय आहे हे लक्षात घेऊन त्याचे मूल्यमापन केले जाते. विविध आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्था वेगवेगळ्या प्रकल्पाला निधी उपलब्ध करून देताना त्या प्रकल्पापासून समाजातील कोणत्या

घटकांना लाभ मिळणार आहे याचा विचार करतात. सार्वजनिक प्रकल्पाच्या बाबतही हाच विचार प्राधान्याने केला जातो.

प्रकल्प मूल्यमापन ही एक अवघड प्रक्रिया आहे. विविध क्षेत्रांतील अनेक तज्ज्ञ व्यक्तींना यावर काम करावे लागते. आधुनिक काळातील प्रकल्पांचा आकार आणि गुंतागुंत व्यापक असल्याने प्रकल्प मूल्यमापनाची प्रक्रिया ही खर्चिक आणि वेळखाऊ झालेले आहे.

सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणुकीच्या म्हणजेच प्रकल्प उभारणीच्या मूल्यमापनाची सुरुवात खूप आधीपासून झाले असल्याचे इतिहासात आठवण येते. विविध देशांतील ऐतिहासिक वास्तूंची उभारणी करताना तत्कालीन परिस्थितीत राज्यसंस्थेने त्याचे मूल्यमापन केले असल्याचे दिसून येते. इजिप्तमधील पिरॅमिड, बेबीलोनमधील झुलती बाग, ऑलिम्पिया येथील येशूचा पुतळा आधी प्रकल्पांची उभारणी करताना तत्कालीन राज्यसंस्थेने लोकांच्या भावनिक गरजेचा विचार केला असल्याचे दिसते. आजच्या काळात या ऐतिहासिक वास्तू पर्यटन आणि मनोरंजन विकासाच्या क्षेत्रातील महत्त्वाच्या बाबी ठरल्या असल्या तरी त्यांची उभारणी करताना तत्कालीन राज्यसंस्थेने लोकांच्या भावनिक गरजांचा विचार केला होता असे लक्षात येते. आधुनिक आणि लोकशाही समाजातही लोकांच्या भावनांचा विचार करून आणि लोकप्रिय राजकीय धोरणांमुळे अशा प्रकारच्या प्रकल्पाची उभारणी केली जात असल्याचे दिसून येते. विकसनशील देशांमध्ये सामाजिक विकासाच्या मूलभूत प्रकल्पाच्या निवड ऐवजी अशा प्रकारचे प्रकल्प निवडले जात असल्याचे दिसून येते. म्हणून प्रकल्प मूल्यमापन हा सार्वजनिक अर्थशास्त्रातील समाजाच्या गरजा आणि राज्यसंस्थेची जबाबदारी लक्षात आणून देणारा महत्त्वाचा घटक आहे.

सरकारने समाजाच्या समस्या आणि गरजा पूर्ण करण्यासाठी प्राधान्यक्रमाने कोणत्या प्रकल्पांची पूर्तता केली पाहिजे या संबंधीची मांडणी प्रकल्प मूल्यमापन याद्वारे आपल्या लक्षात येते. विकसनशील देशांमध्ये अनेक सामाजिक समस्या ह्या आजही जसाच्या तसा आहेत. शिक्षण, आरोग्य, दारिद्र्य निर्मूलन, पायाभूत सुविधा इत्यादी समस्या समोर असताना सरकारकडून मात्र तुलनेने दुय्यम दर्जाच्या समस्यांसाठी हजारो कोटी रुपये खर्च केले जात असल्याचे दिसून येते. असे असले तरी तज्ज्ञ लोकांनी प्रकल्प मूल्यमापन करताना सरकारला या बाबीची जाणीव करून देणे आवश्यक आहे.

२. खर्च अंदाज

कोणत्याही प्रकल्पाची उभारणी, त्याचे अस्तित्व आणि त्याचे निर्गमन हे त्यासाठी लागणाऱ्या खर्चावर अवलंबून असते. कोणताही प्रकल्प उभा राहात असताना किंवा केला जात असताना त्यासाठी ज्या ज्या घटकांची आवश्यकता असते त्या घटकांच्या उभारणीकरिता किती खर्च येऊ शकतो याची पद्धतशीरपणे मांडणी म्हणजे जे खर्च अंदाज होय. उत्पादनाचे घटक भूमी, श्रम, भांडवल आणि संयोजक याबरोबरच कच्चा माल तंत्रज्ञान इत्यादी घटकांचा विचार करून खर्चाचा अंदाज बांधावा लागतो. खर्च अंदाज हा प्रकल्प व्यवस्थापन प्रक्रियेचा भाग असून, यामध्ये सर्व प्रकारच्या खर्चाच्या अंदाजाचा समावेश होतो. कोणत्याही सार्वजनिक प्रकल्पाच्या उभारणीसाठी कराव्या लागणाऱ्या प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष खर्चासंबंधीची मांडणी खर्च अंदाज यामध्ये केली जाते. प्रकल्पाची उभारणी करण्यासाठीचा कालावधी आणि त्यानुसार लागणारा निधी अशी मांडणी यामध्ये केली जाते. खर्च अंदाज म्हणजे केवळ विविध प्रकारच्या खर्चाची यादी नव्हे. एखाद्या प्रकल्पाच्या उभारणीच्या

NOTES

NOTES

पहिल्या टप्प्यापासून ते प्रकल्प पूर्ण होऊन त्याचे कार्यान्वयन सुरू होण्यापर्यंतच्या लागणाऱ्या विविध प्रकारच्या प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष खर्च, खर्चाचा कालावधी आदींची मांडणी खर्च अंदाजामध्ये केली जाते.

खर्च अंदाजाच्या अचूकतेवर प्रकल्पाच्या भविष्यातील उभारणीचे, तो प्रकल्प कार्यान्वित होण्याचे आणि दीर्घकाळात टिकण्याचे प्रमाण अवलंबून असते. म्हणून खर्च अंदाज अचूक विश्वासार्ह आणि व्यावहारिक असला पाहिजे. विविध क्षेत्रांतील तज्ज्ञ खर्च अंदाजावर काम करतात आणि एखाद्या प्रकल्पाचा एकूण खर्च किती असू शकेल याचा अंदाज बांधतात. कर सल्लागार, अभियंते, अर्थतज्ज्ञ, तांत्रिक सल्लागार इत्यादींच्या माध्यमातून खर्च अंदाज बांधला जातो.

खर्च अंदाजासाठी सर्वे, यापूर्वीच्या प्रकल्पाच्या खर्चाची तुलना, किंमतवाढीचा दर, कराचे प्रमाण, इतर देशांचा अनुभव, तंत्रज्ञानाच्या किमती आणि गरज, वाहतूक खर्च, वेतन व भत्ते यांवरील खर्च, आदी बाबी लक्षात घेऊन कोणत्याही प्रकल्पाच्या खर्चाचा अंदाज बांधला जातो, खर्च अंदाजामध्ये साधारण दोन प्रकारच्या खर्चाचा समावेश होतो प्रत्यक्ष खर्च आणि अप्रत्यक्ष खर्च. प्रत्यक्ष खर्च म्हणजे मौद्रिक स्वरूपात करावा लागणारा खर्च होय. कर्मचाऱ्यांचे वेतन भत्ते, कच्चा माल, भांडवल खरेदी, इत्यादींवरचा खर्च हा प्रत्यक्ष खर्च असतो. अप्रत्यक्ष खर्चामध्ये वस्तूची गुणवत्ता आणि उपयोगिता, सामाजिक त्याग, पर्यावरणीय नुकसान आदी बाबींचा समावेश होतो.

३.डिस्काउंट दर :

डिस्काउंट दर एखाद्या सामाजिक आणि सार्वजनिक प्रकल्पाच्या निधीचे मोजमाप करण्यासाठी वापरला जाणारा दर आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील एखाद्या प्रकल्पाच्या मूल्यमापनासाठी ज्या सामाजिक लाभ आणि सामाजिक खर्च तत्त्वाचा वापर केला जातो त्याचे मोजमाप करणे हे कठीण काम आहे. सामाजिक खर्च आणि लाभ तत्त्वातील डिस्काउंटचा दर हा एक महत्त्वाचा भाग आहे. कोणत्याही प्रकल्पाच्या उभारणीसाठी कराव्या लागणाऱ्या खर्चाचे वर्तमानकालीन आणि भविष्यकालीन प्रमाण वेगवेगळे असते. भविष्यकाळातील या प्रकल्पाचा खर्च हा त्याची निगा (Maintenance cost) राखण्यासाठीचा खर्च असल्यामुळे त्याचे प्रमाण कमी असते तसेच त्यापासून उत्पादित होणाऱ्या प्रदूषणाचे प्रमाणही कमी होऊ शकते. एकंदरीत कोणत्याही प्रकल्पाची भविष्यातील आणि वर्तमानातील किंमत किंवा खर्च वेगवेगळा असतो. त्याप्रमाणेच त्या प्रकल्पाच्या उभारणीतून होत असलेल्या सामाजिक लाभामध्ये दीर्घकाळात बदल होत असतात. वर्तमानकालीन आणि भविष्यकालीन लाभ यामध्ये फरक असल्याने त्याचे मोजमाप कालावधीनुसार करणे आवश्यक असते.

एखाद्या प्रकल्पाचा वर्तमानकालीन खर्च आणि भविष्यकालीन खर्च तसेच त्या प्रकल्पाचा वर्तमानकालीन लाभ आणि भविष्यकालीन लाभ याचे मोजमाप डिस्काउंट दर या संकल्पनेमध्ये केले जाते. वर्तमानकालीन सामाजिक खर्च आणि लाभाच्या तुलनेत त्या प्रकल्पापासून भविष्यात किती खर्च आणि लाभ होणार आहे याचे मोजमाप म्हणजे डिस्काउंट दर होय.

सार्वजनिक गुंतवणुकीच्या माध्यमातून उभारल्या जाणाऱ्या विविध प्रकल्पांचे जसे, रस्त्यांची निर्मिती, ती शाळांची निर्मिती, ती पर्यावरण संरक्षण इत्यादी मूल्यमापन सीमान्त

सामाजिक खर्च आणि सीमान्त सामाजिक लाभ यानुसार केले जाते. सामाजिक लाभ आणि सामाजिक खर्च मूल्यमापनाशिवाय कोणताही प्रकल्प पूर्णत्वास जात नाही. डिस्काउंट दर भविष्यातील सामाजिक खर्च आणि सामाजिक लाभ या दोन्ही तत्वांवर मोजला जाऊ शकतो.

अलीकडच्या काळात सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणुकीचे निर्णय घेत असताना डिस्काउंट दर संकल्पना वापरली जाते.

४.३ आपली प्रगती तपासण्यासाठीचे प्रश्न आणि त्याची उत्तरे

१. राज्याच्या वाढत्या कार्याचा वॅगनरचा नियम स्पष्ट करा.

जर्मन अर्थशास्त्रज्ञ वॅगनर यांनी सरकारच्या वाढत्या कार्याचा नियम प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. वॅगनर यांच्या मते अर्थव्यवस्थेच्या विकासाची पातळी आणि सार्वजनिक खर्च यामध्ये हे जवळचा संबंध असतो. वाढत्या आर्थिक विकासाच्या पातळीबरोबर सार्वजनिक खर्चाचा आकार वाढत जातो.

यांच्या मते, राज्याच्या वाढत्या कार्याची आणि खर्चाची कारणे.

१. दरडोई उत्पन्नातील वाढ
२. लोकसंख्येची घनता आणि वाढीचा दर
३. औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरण
४. उत्पन्नाचे वितरण
५. वाढती साक्षरता आणि लोकांची जागरूकता
६. लोकसंख्येचे वय गुणोत्तर
७. सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांची वाढती मागणी
८. चलनवाढीचा परिणाम
९. युद्ध, युद्धजन्य स्थिती आणि तयारीचा खर्च
१०. जागतिक आर्थिक स्थिती
११. राज्य आणि स्थानिक सरकारांचा वाढता खर्च

२. सार्वजनिक खर्च म्हणजे काय? सार्वजनिक खर्चाचे प्रकार सांगा.

समाजाच्या सामूहिक विकासासाठी राज्यसंस्थेकडून केला जाणारा खर्च म्हणजे सार्वजनिक खर्च होय. सार्वजनिक खर्चाचे विविध प्रकार वेगवेगळ्या अर्थशास्त्रज्ञांनी केले आहेत. भारतातील सार्वजनिक खर्चाचे प्रकार खालीलप्रमाणे आहेत.

१. महसुली व भांडवली खर्च
२. विकास व विकासेतर खर्च
३. योजना व योजनाबाह्य खर्च

४.४ सारांश :

NOTES

राज्यसंस्थेची पोलिसी राज्याची पारंपरिक संकल्पना बदलून आधुनिक काळात कल्याणकारी राज्याची संकल्पना सर्वत्र स्वीकारण्यात आलेली आहे. अर्थव्यवस्था आणि लोकांच्या विकासाची जबाबदारी ही राज्यसंस्थेची असते. याची मांडणी आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञाने करून त्याला मान्यता मिळवून दिलेली आहे. कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेमध्ये लोकांच्या सर्वांगीण विकासाची जबाबदारी ही राज्यसंस्थेची असते, त्यामुळे राज्यसंस्थेच्या भूमिका आणि कार्याचा आवाका मोठ्या प्रमाणात वाढलेला आहे. आधुनिक काळात संरक्षण प्रशासन, न्याय व्यवस्था, सामाजिक कल्याण, आर्थिक कल्याण, सार्वजनिक सेवांची पूर्तता अशा अनेक घटकांमुळे सरकारच्या खर्चात मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे.

एकोणिसाव्या शतकातील सरकारचा वाढता खर्च आणि अर्थव्यवस्थेचा विकास यांच्यातील परस्पर संबंधाचा अभ्यास जर्मन अर्थशास्त्रज्ञ वॅगनर यांनी सखोलपणे केलेला आहे. त्यांच्या अभ्यासाचे निष्कर्ष हे राज्यसंस्थेच्या वाढत्या कार्याचा नियम The law of increasing state activities म्हणून ओळखले जातात. राज्यसंस्थेच्या वाढत्या कार्याचा वॅगनरचा नियम असे सांगतो, की आर्थिक वृद्धी आणि विकास यांच्या वाढीबरोबर राज्यसंस्थेच्या कार्याचा आवाका वाढतो.

राज्यसंस्थेच्या म्हणजेच सार्वजनिक क्षेत्राच्या वाढत्या आकाराबरोबर देशाच्या आर्थिक विकासात आणि एकूण उत्पादनात वाढ होते. जर्मन अर्थशास्त्रज्ञ वॅगनर यांनी सरकारच्या वाढत्या कार्याचा नियम प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. वॅगनर यांच्या मते अर्थव्यवस्थेच्या विकासाची पातळी आणि सार्वजनिक खर्च यामध्ये जवळचा संबंध असतो. वाढत्या आर्थिक विकासाच्या पातळीबरोबर सार्वजनिक खर्चाचा आकार वाढत जातो. त्यांनी राज्याच्या वाढत्या कार्याची आणि खर्चाची अनेक कारणे सांगितली आहेत.

वाइसमन आणि पिकॉक यांनी ब्रिटनमधल्या 1890 ते 1955 या कालावधीतील आकडेवारीचा अभ्यास करून सार्वजनिक खर्चाच्या वाढीसंबंधी आपले हायपोथेसिस मांडले. ब्रिटनमधील जवळपास ६५ वर्षांच्या सार्वजनिक खर्चाच्या प्रवृत्ती आणि संरचना यासंबंधीच्या आकडेवारीचा अभ्यास केल्यानंतर वायसमन आणि पिकॉक यांच्या असे लक्षात आले, की सार्वजनिक खर्चाची वाढ ही एका स्थिर दराने वाढत नाही किंवा त्यामध्ये एकरेषीय वाढ दिसून येत नाही. तर सार्वजनिक खर्चातील वाढ ही टप्प्याटप्प्याने आणि चढ-उतार या पद्धतीने होते. सार्वजनिक खर्चातील वाढीमध्ये धक्कातंत्र दिसून येते. सार्वजनिक खर्चाच्या या प्रवृत्तीवर परिणाम करणाऱ्या तीन संकल्पनांची त्यांनी मांडणी केली. विस्थापन परिणाम, तपासणी परिणाम आणि केंद्रीकरण परिणाम.

पारंपरिक अथवा सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी सार्वजनिक खर्चासंबंधीचे सिद्धान्त मांडण्यासंबंधीचे फारसे प्रयत्न केल्याचे दिसून येत नाही. त्यांना असे वाटत होते, की राज्यसंस्था ही एक प्रशासकीय संस्था असून, ती फक्त देशाच्या संरक्षणाची संबंधित काम करित असल्याने तिच्या खर्चाकडे लक्ष देण्याची गरज नाही. परंतु विसाव्या शतकात सरकारच्या भूमिकेत मोठ्या प्रमाणात बदल घडून आलेला आहे. संरक्षण प्रशासन आणि न्याय व्यवस्था या मर्यादित भूमिकेतून राज्यसंस्था बाहेर पडून ती कल्याणकारी राज्याच्या भूमिकेत अवतरलेली आहे.

सार्वजनिक खर्चाच्या वाढीसंबंधी मांडण्यात आलेल्या सिद्धान्ताची विभागणी दोन

भागांत केली जाते. सार्वजनिक खर्चाचे शुद्ध सिद्धान्त आणि सार्वजनिक खर्चाचे सामान्य सिद्धान्त. सार्वजनिक खर्चाच्या शुद्ध सिद्धान्तात पिंगूचा देय क्षमतेचा सिद्धान्त, लाभ सिद्धान्त, सॅम्युल्सन यांचा सामूहिक उपभोगाच्या वस्तूंचा सिद्धान्त, जोहान्सन यांचा सिद्धान्त इ. सिद्धान्ताचा समावेश होतो. सार्वजनिक खर्चाच्या सामान्य सिद्धान्तामध्ये वॅगनर वाइसमन पिकॉक यांचे हायपोथेसिस, कोलिन क्लार्क यांचे हायपोथेसिस इ.चा समावेश होतो.

प्रो. ए. सी. पिंगू यांनी सार्वजनिक खर्चाच्या इष्टतम पातळीची निश्चिती करण्यासाठी देय क्षमतेच्या सिद्धान्ताची मांडणी केली. सार्वजनिक उत्पन्नाच्या उभारणीसाठी सामान्य लोकांना करावा लागणारा त्याग आणि सरकारी खर्चाच्या माध्यमातून त्यांना मिळणारा लाभ यांच्यामध्ये समानता असावी अशी मांडणी त्यांनी केली. सार्वजनिक खर्चाचा संतुलन बिंदू अशा ठिकाणी निश्चित होतो, ज्या बिंदूवर सार्वजनिक उत्पन्नासाठी लोकांना कराव्यात लागलेला त्याग आणि सार्वजनिक सेवांच्या माध्यमातून त्यांना मिळणारा लाभ एकमेकांच्या बरोबर असतील त्या बिंदूवर होतो.

सार्वजनिक खर्चाच्या लाभ सिद्धान्ताच्या मते, बाजारातील वस्तूंच्या किमती त्यांच्या मागणी आणि पुरवठा या तत्त्वानुसार ठरतात. परंतु सार्वजनिक वस्तूंच्या किमतीची निश्चिती मात्र या पद्धतीने करता येत नाही. सार्वजनिक वस्तूंची उपलब्धता ही संपूर्ण समाजासाठी असल्याने त्याचा उपभोग सामूहिक असतो. या सिद्धान्ताच्या मते, सार्वजनिक खर्चाची निश्चिती अशा पद्धतीने करणे आवश्यक आहे, की ज्यामुळे समाजाच्या सर्व घटकांना त्यांनी ज्या प्रमाणात सरकारला कर उपलब्ध करून दिलेला आहे त्या प्रमाणात मिळेल.

सार्वजनिक वस्तूंच्या पुरवठ्यासाठी लोकांच्या पसंतिक्रमाचा आधार आणि त्याचा खर्चावरील प्रभाव हा बाजारातील वस्तूंच्या मागणी-पुरवठ्याच्या निश्चितीसारखेच असते. त्यामुळे सार्वजनिक वस्तू ह्या जरी सार्वजनिक उपयोगाच्या आणि सामूहिक उपभोगाच्या असल्या तरी त्यांना बाजार तत्त्वाप्रमाणे वितरित करण्याचा प्रयत्न सरकारकडून केला जातो. अशी मांडणी सॅम्युल्सन यांनी त्यांच्या सिद्धान्तात केली आहे.

क्राउडिंग आउट इफेक्ट याचा अर्थ सार्वजनिक गुंतवणूक किंवा सार्वजनिक खर्चामुळे बाजारातील खासगी गुंतवणूक आणि वस्तूंचे प्रमाण कमी होण्याची प्रक्रिया होय किंवा परिणाम होय. क्राउडिंग आउट इफेक्ट ही संकल्पना नसून ती प्रक्रिया आहे. जर अर्थव्यवस्था पूर्ण रोजगार पातळीवर असेल आणि तिच्या उत्पादनाच्या उच्चतम पातळीवर असेल तर सार्वजनिक गुंतवणुकीमुळे खासगी गुंतवणूकदार अशी स्पर्धा निर्माण होते. अशा स्थितीत खासगी गुंतवणूकदार स्पर्धा करू शकत नाहीत, याचे कारण त्यांना बाजारातील भांडवल अधिक व्याजदराने घ्यावे लागते आणि दुसऱ्या बाजूला सरकारने उत्पादित केलेल्या वस्तू आणि सेवांच्या बाजारातील पुरवठ्यामुळे वस्तूंच्या किमती कमी होतात. अशा स्थितीत खासगी गुंतवणूकदार बाजारातून बाहेर पडणे पसंत करतात. जर अर्थव्यवस्था पूर्ण रोजगार पातळीला नसेल तर सरकारच्या वाढत्या गुंतवणुकीमुळे खासगी गुंतवणूकदारांना बाजारात स्पर्धा निर्माण होत नाही. याचे कारण अर्थव्यवस्था पूर्ण रोजगार पातळीवर नसल्याने उत्पादनाची साधने उपलब्ध असतात आणि खासगी गुंतवणूक प्रभावित होत नाही. वाढ होते.

सार्वजनिक खर्चाचे स्वरूप हे प्रत्येक देशामध्ये वेगवेगळे असते. अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या पातळीनुसार त्या त्या देशाच्या सार्वजनिक खर्चाचे स्वरूप ठरत असते. भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये सार्वजनिक खर्चाची भूमिका अतिशय महत्त्वाची आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये असणाऱ्या विविध समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी सरकारला मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो. जसे गरिबी आणि दारिद्र्य

NOTES

निवारण, बेरोजगारीची समस्या, सामाजिक न्याय, शिक्षण, आरोग्य सोयीसुविधा, पायाभूत सुविधांची निर्मिती इत्यादी.

भारतातील सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण महसुली खर्च आणि भांडवली खर्च या दोन भागांत केले जाते. महसुली खर्च म्हणजे उपभोगावरील खर्च. दैनंदिन प्रशासन, सुरक्षा, कायदा व सुव्यवस्था इत्यादींवरील खर्च महसुली खर्च म्हणून मोजला जातो. भांडवली खर्च म्हणजे अर्थव्यवस्थेमध्ये भांडवली वस्तूंच्या निर्मितीसाठी सरकारकडून केला जाणारा खर्च होय. ज्या खर्चामुळे अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला हातभार लागतो तो विकासात्मक खर्च होईल. जलसिंचन प्रकल्प, दळणवळण आणि वाहतूक, भांडवल निर्मिती, ती पायाभूत सुविधांची निर्मिती इत्यादी वरील खर्च हा विकासात्मक खर्च म्हणून ओळखला जातो, ज्या खर्चामुळे अर्थव्यवस्थेच्या विकास हातभार लागत नाही तो विकासेतर खर्च म्हणून ओळखला जातो. सामान्य प्रशासन, पोलीस यंत्रणा, न्याययंत्रणा, कर्जावरील व्याज इत्यादी खर्च यामध्ये मोडतो.

नियोजन आयोगाच्या आखून दिलेल्या योजनांमध्ये जो खर्च केला जातो तो योजना खर्च होय. योजना खर्च हा साधारणपणे विकासात्मक खर्चाप्रमाणेच असतो. भांडवली वस्तूंच्या निर्मितीसाठी तसेच पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी या प्रकारचा खर्च केला जातो. योजना, योजनाबाह्य खर्च सरकारच्या दैनंदिन प्रशासन, संरक्षण इत्यादीवरील खर्च. यामध्ये वेतन व भत्ते यावरील खर्च, अनुदान, कर्ज व त्यावरील व्याज इत्यादीवरील खर्चाचा समावेश होतो. भारतातील सार्वजनिक खर्चाच्या वाढीची अनेक कारणे आहेत.

सार्वजनिक गुंतवणुकीचे निकष कोणते असावेत यासंबंधीची चर्चा अर्थशास्त्राचे जनक अँडम स्मिथ यांच्यापासून ते आजपर्यंत अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी केलेली आहे. अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी सार्वजनिक खर्चाची उद्दिष्टे आणि स्वरूप लक्षात घेऊन त्याचे वेगवेगळ्या गटांमध्ये वर्गीकरण केलेले आहे.

सार्वजनिक खर्चामुळे उभ्या राहणाऱ्या विविध प्रकारच्या प्रकल्पातून होणारा सामाजिक लाभ आणि त्यातून होणारे सामाजिक नुकसान याचे मूल्यमापन करून सार्वजनिक खर्चासंबंधीचा निर्णय घेण्यास संबंधीची चर्चा सामाजिक खर्च आणि लाभ या सिद्धान्तात करण्यात येते.

प्रकल्प मूल्यमापन म्हणजे सार्वजनिक गुंतवणुकीद्वारे उभ्या केल्या जाणाऱ्या कोणत्याही प्रकल्पाचे पद्धतशीरपणे सर्व निकषावर आधारित जसे सामाजिक लाभ आणि हानी, इतर प्रकल्पांत बरोबर तुलना, आंतरराष्ट्रीय निकषांचे पालन, दीर्घकालीन अस्तित्वाची क्षमता मोजमाप करणे होय.

कोणत्याही प्रकल्पाची उभारणी, त्याचे अस्तित्व आणि त्याचे निर्गमन हे त्यासाठी लागणाऱ्या खर्चावर अवलंबून असते. कोणताही प्रकल्प उभा राहात असताना किंवा केला जात असताना त्यासाठी ज्या ज्या घटकांची आवश्यकता असते, त्या घटकांच्या उभारणीकरिता किती खर्च येऊ शकतो याची पद्धतशीरपणे मांडणी म्हणजे खर्च अंदाज होय.

एखाद्या प्रकल्पाचा वर्तमानकालीन खर्च आणि भविष्यकालीन खर्च तसेच त्या प्रकल्पाचा वर्तमानकालीन लाभ आणि भविष्यकालीन लाभ याचे मोजमाप डिस्काउंट दर या संकल्पनेमध्ये केले जाते. वर्तमानकालीन सामाजिक खर्च आणि लाभाच्या तुलनेत त्या प्रकल्पापासून भविष्यात किती खर्च आणि लाभ होणार आहे याचे मोजमाप म्हणजे डिस्काउंट दर होय.

४.५ महत्वाचे शब्द :

सार्वजनिक खर्च : सार्वजनिक खर्च म्हणजे राज्यसंस्थांनी सार्वजनिक गरजांच्या पूर्ततेसाठी केलेला खर्च होय.

देय क्षमता : देशातील लोकांची त्यांच्या उत्पन्न आणि संपत्तीच्या प्रमाणात राज्यसंस्थेला कर आणि इतर स्वरूपात महसूल उपलब्ध करून देण्याची क्षमता होय.

सामाजिक लाभ : सार्वजनिक खर्चाच्या माध्यमातून देशातील नागरिकांना प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष मिळणारा मौद्रिक आणि सार्वजनिक सेवासुविधांच्या स्वरूपातील फायदा होय.

सामाजिक त्याग : देशातील नागरिकांनी राज्यसंस्थेला कर, फी इ. स्वरूपात उत्पन्न आणि संपत्तीतील काही हिस्सा दिल्यामुळे त्यांच्या करात होणारी घट होय.

क्राउडिंग आउट इफेक्ट : क्राउडिंग आउट इफेक्ट म्हणजे सार्वजनिक गुंतवणुकीमुळे बाजारातील खासगी गुंतवणुकीचे प्रमाण कमी होण्याची स्थिती होय.

महसुली खर्च : दैनंदिन प्रशासन, सुरक्षा, कायदा व सुव्यवस्था इत्यादींवरील खर्च महसुली खर्च म्हणून मोजला जातो.

भांडवली खर्च : भांडवली खर्च म्हणजे अर्थव्यवस्थेमध्ये भांडवली वस्तूंच्या निर्मितीसाठी सरकारकडून केला जाणारा खर्च होय.

प्रकल्प मूल्यमापन : प्रकल्प मूल्यमापन म्हणजे सार्वजनिक गुंतवणुकीद्वारे उभ्या केल्या जाणाऱ्या कोणत्याही प्रकल्पाचे पद्धतशीरपणे सर्व निकषावर आधारित जसे सामाजिक लाभ आणि हानी, इतर प्रकल्पांबरोबर तुलना, आंतरराष्ट्रीय निकषांचे पालन, दीर्घकालीन अस्तित्वाची क्षमता मोजमाप करणे होय.

खर्च अंदाज : कोणताही सार्वजनिक प्रकल्प उभा राहात असताना किंवा केला जात असताना त्यासाठी ज्या ज्या घटकांची आवश्यकता असते, त्या घटकांच्या उभारणीकरिता किती खर्च येऊ शकतो याची पद्धतशीरपणे मांडणी म्हणजे खर्च अंदाज होय.

डिस्काउंट दर : एखाद्या प्रकल्पाचा वर्तमानकालीन खर्च आणि भविष्यकालीन खर्च तसेच त्या प्रकल्पाचा वर्तमानकालीन लाभ आणि भविष्यकालीन लाभ याचे मोजमाप डिस्काउंट दर या संकल्पनेमध्ये केले जाते. वर्तमानकालीन सामाजिक खर्च आणि लाभाच्या तुलनेत त्या प्रकल्पापासून भविष्यात किती खर्च आणि लाभ होणार आहे याचे मोजमाप म्हणजे डिस्काउंट दर होय.

४.६ स्वयं-मूल्यमापन आणि सरावासाठी प्रश्न :

खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

१. सार्वजनिक खर्च म्हणजे काय? सार्वजनिक आणि खासगी खर्चातील फरक सांगा.
२. सामाजिक लाभ आणि सामाजिक खर्च म्हणजे काय?
३. क्राउडिंग आउट इफेक्ट म्हणजे काय? त्याची प्रक्रिया सांगा.
४. प्रकल्प मूल्यमापन म्हणजे काय? प्रकल्प मूल्यमापनात कोणत्या घटकांचा विचार केला जातो?
५. वाइसमन पिकाॅक यांचे हायपोथेसिस सांगा.
६. सॅम्युल्सन यांचा सिद्धान्त सांगा.

NOTES

NOTES

७. सार्वजनिक खर्चाचा इष्टतम बिंदू कोणता असतो.

खालील प्रश्नांची उत्तरे विस्तृतपणे लिहा.

१. वॅगनर यांनी सांगितलेली सार्वजनिक खर्चाच्या वाढीची कारणे स्पष्ट करा.
२. सार्वजनिक आणि खासगी गुंतवणुकीतील संबंध कसे असतात याची चर्चा करा.
३. सार्वजनिक खर्चाच्या लाभ सिद्धान्ताची चर्चा करा.
४. भारतातील सार्वजनिक खर्चाचे स्वरूप यावर भाष्य करा.
५. भारतातील सार्वजनिक खर्चाच्या वाढीची कारणे विशद करा.
६. सार्वजनिक खर्चाचे निकष कोणते असावेत यावर भाष्य करा.
७. सार्वजनिक खर्चाचे शुद्ध सिद्धान्त विशद करा.
८. भारतातील महसुली आणि भांडवली खर्च यावर भाष्य करा.

वस्तुनिष्ठ प्रश्न

१ चलनवाढीच्या वेळी सार्वजनिक खर्च

अ) कमी करायला हवा ब) वाढवायला हवा क) दोन्ही बरोबर ड) दोन्ही नाही

२ भारत सरकार खर्च करते

- अ) फक्त सामाजिक आणि सामुदायिक सेवेसाठी
ब) फक्त आर्थिक सेवेसाठी
क) फक्त प्रशासनिक सेवेसाठी ड. यापैकी सर्व

३ भारतात सरकारी खर्च कोणाद्वारे नियंत्रित केला जातो

अ) रिझर्व बँक ऑफ इंडिया ब) वित्त आयोग क) योजना आयोग ड) वित्त मंत्रालय

४ बरोबर विधान निवडा

- अ) सार्वजनिक खर्च एक महत्त्वपूर्ण अंगच नाहीतर एक केंद्रबिंदू आहे
ब) मंदीच्या वेळी अतिरिक्त बजेट बनवायला पाहिजे
क) आधुनिक युगात राज्याची कामे कमी झाली आहेत ड. यापैकी नाही

५ मुद्रा संकोच / चलन घटच्या वेळी सार्वजनिक खर्च

अ) कमी करायला पाहिजे ब) थोडा वाढवायला पाहिजे क) जास्त वाढवायला पाहिजे
ड) यापैकी नाही

६ सार्वजनिक कर्ज आहे

अ) अनिवार्य ब) ऐच्छिक क) दोन्ही बरोबर ड) दोन्ही नाही

७ चलनवाढीमध्ये कोणत्या प्रकारचे बजेट बनवण्याचा प्रस्ताव दिला जातो

अ) अतिरिक्त बजेट ब) संतुलित बजेट क) तुटीचे बजेट ड) यापैकी नाही

८ जेवढी चादर तेवढेच पाय पसरण्याचा नियम कोणत्या संदर्भात दिला जातो
अ) वैयक्तिक वित्त ब) सार्वजनिक वित्त क) दोन्ही बरोबर ड) दोन्ही नाही

९ कोणत्या खर्चात काटकसर केली जाऊ शकते
अ) खासगी ब) सार्वजनिक क) सहकारी ड) यापैकी सर्व

१० आधुनिक युगात विकासासाठी सार्वजनिक वित्त हा एकमेव उपाय आहे,
हे विधान

अ) बरोबर आहे ब) चूक आहे क) अनिश्चित आहे ड) अपूर्ण आहे

उत्तरे: १ (अ), २ (ड), ३ (ड), ४ (अ), ५ (क), ६ (ब), ७ (क), ८ (अ), ९ (अ),
१० (ब),

४.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ :

१. Public Finance. R. K. Lekhi, Kalyani Publishers
२. राजस्व, प्रा. सु. रा. ओझरकर, विद्या प्रकाशन
३. Money, Banking, International Trade and Public Finance, M. L. Jhingan, Vrinda Publication (Pvt) Ltd.
४. Economics of the Public Sector, Joseph E. Stieglitz, W.W. Norton & Company.
५. Public Finance, H. L. Bhatia, Vikas Publishing House.
६. Public Project Evaluation and Selection, Alex Mosesova and Sudhakar Kota, Skyline Business Journal.
७. Handbook of Statistics on the Indian Economy, Reserve Bank of India.
८. Public Finance Theory and Practice, Holly H. Ulbrich, Routledge.

NOTES

भारतातील सार्वजनिक वित्त

प्रकरण ५ भारतातील सार्वजनिक वित्त

भारतातील
सार्वजनिक वित्त

NOTES

रचना

- ५.० प्रस्तावना
- ५.१ उद्दिष्टे
- ५.२ घटक
 - ५.२.१ भारतातील करव्यवस्था - कर आणि करेतर महसूल
 - ५.२.२ भारतातील कररचना - प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर
 - ५.२.३ प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर सुधारणा, वस्तू व सेवा कराची सुरुवात
 - ५.२.४ अर्थसंकल्प - अर्थ आणि घटक, अर्थसंकल्पाचे आर्थिक वर्गीकरण, संतुलित अर्थसंकल्प गुणक, लिंग आधारित अर्थसंकल्प, संकल्पना उद्दिष्टे आणि हेतू
 - ५.२.५ अर्थसंकल्पीय तूट आणि त्याचे परिणाम
- ५.३ आपली प्रगती तपासण्यासाठीचे प्रश्न आणि त्याची उत्तरे
- ५.४ सारांश
- ५.५ पारिभाषिक शब्द
- ५.६ स्वयं-मूल्यमापन आणि सरावासाठी प्रश्न
- ५.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ

५.० प्रस्तावना :

कर राज्यसंस्थेच्या उत्पन्नाचा अतिशय महत्त्वाचा स्रोत आहे. आधुनिक काळातील राज्यसंस्थेच्या वाढलेल्या कार्याच्या आवाक्यामुळे तिला मोठ्या प्रमाणात उत्पन्नाचे मार्ग शोधावे लागतात. कर हा राज्यसंस्थेला मोठ्या प्रमाणात उत्पन्न मिळवून देणारा महत्त्वाचा मार्ग आहे. कर हा केवळ उत्पन्नाचा मार्ग नसून तो स्थूल अर्थशास्त्रीय उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी राज्यसंस्थेकडून वापरला जाणारा एक धोरणात्मक मार्गसुद्धा आहे. स्थूल अर्थशास्त्रीय धोरण निर्मितीतील आणि तिच्या अंमलबजावणीतील महत्त्वाचे साधन म्हणून कर याकडे पाहिले जाते. अर्थव्यवस्थेचा विकास साध्य करण्याबरोबरच तिच्या समोरील विविध समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी राज्यसंस्थेला विविध प्रकारची धोरणे आखावी लागतात. पण विषमता कमी करणे आणि उत्पन्न व संपत्तीचे समान वितरण करणे हा आधुनिक काळातील कल्याणकारी राज्यांचा महत्त्वाचा मुद्दा आहे. याकरिता कर धोरणाचा उपयोग केला जातो. कर ही अशी व्यवस्था आहे की ज्याच्या बदल्यात राज्यसंस्थेला देशातील लोकांना कोणत्याही प्रकारचा परतावा द्यावा लागत नाही किंवा अशा प्रकारचे बंधन राज्य संस्थेवर नसते.

कोणत्याही देशातील व्यक्तिगत लोकांना, व्यक्ती समूहांना, विविध संस्थांना, व्यावसायिक अथवा बिगर व्यावसायिक संघटना इत्यादींना राज्यसंस्थेला प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष स्वरूपात उत्पन्न आणि संपत्तीतील जो हिस्सा द्यावा लागतो त्याला कर असे म्हणतात. सरकारला मिळणाऱ्या उत्पन्नाच्या विविध मार्गांपैकी कर हा एक मोठा मार्ग आहे.

Self-Instructional
Material ११७

NOTES

भारतीय राजकीय व्यवस्थेचे स्वरूप हे त्रिस्तरीय आहे. केंद्र सरकार, राज्य सरकार आणि स्थानिक सरकार अशी तीन पातळीवर विविध सरकारे आपापली जबाबदारी पार पाडत असतात. त्यांच्या कार्याची विभागणी आणि उत्पन्न स्रोतांची विभागणी राज्यघटनेनुसार करण्यात आलेली आहे. याबरोबरच जी कार्य आणि उत्पन्नाचे मार्ग सामयिक आहेत अशा घटकांची स्वतंत्र यादी सुद्धा राज्यघटनेनुसार करण्यात आलेली आहे. थोडक्यात, भारतासारख्या महाकाय देशांमध्ये केवळ एका सरकारच्या अखत्यारित संपूर्ण देशाचे प्रशासन चालविणे सोपे नसल्याने सरकारची त्रिस्तरीय रचना करण्यात आलेली आहे. आणि त्या त्या सरकारच्या भूमिका, जबाबदाऱ्या आणि उत्पन्नाच्या स्रोतांची विभागणी राज्यघटनेने स्पष्टपणे करून दिलेली आहे.

स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी स्वतंत्रपणे आणि सक्षम अशा करव्यवस्थेची निर्मिती ती केलेली आहे. आदर्श कर तत्वांचे पालन करित असताना राज्यसंस्थेचे उत्पन्न कसे वाढवता येईल, याचा विचार भारतातील करव्यवस्था उभी करताना करण्यात आलेला आहे. याकरिता प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर अशी कराची विभागणी करून प्रत्यक्ष करायचे विविध प्रकार आणि अप्रत्यक्ष करायचे विविध प्रकार करण्यात आलेल्या आहेत. करारोपणामुळे अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन, वितरण आणि उपभोग या मूलभूत आर्थिक घटकांवर प्रतिकूल परिणाम होणार नाही याची दक्षता यामध्ये घेण्यात आलेली आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने नियोजन आयोगाच्या माध्यमातून उत्पन्न आणि खर्च याची युक्ततम पातळी गाठण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. लोकांची कर भरण्याची क्षमता लक्षात घेऊन आणि तसेच विविध संस्थांची कर भरण्याची क्षमता लक्षात घेऊन त्यांच्यावर कर करण्यात आलेला आहे आणि सार्वजनिक खर्चाच्या माध्यमातून ज्या घटकांना मूलभूत सुविधांची उपलब्धता करून देणे आवश्यक आहे, त्यांच्यासाठी अशा प्रकारच्या सोयींची उपलब्धता करून देण्यात आलेली आहे.

स्वातंत्र्यापूर्वी भारतातील करव्यवस्था ही असंगठित, अनियंत्रित आणि अनियोजित स्वरूपाची होती. ब्रिटिश सरकारच्या काळात करव्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न फारसा गांभीर्याने करण्यात आलेला नाही. त्यामुळे स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतातील करव्यवस्था ही केवळ राज्यसंस्थेला अधिक उत्पन्न मिळवून देण्यासाठीच होती. ब्रिटिश सरकारच्या काळात कोणत्याही प्रकारची स्थूल अर्थशास्त्रीय उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आलेली नसल्याने करव्यवस्था दुर्लक्षित राहिलेली होती. या काळात विविध राज्य व संस्थानांमध्ये असलेल्या करांमध्ये असमानता होती. केवळ उत्पन्न वाढविणे एवढाच हेतू असल्याने करत त्यांचे पालन करण्यात आलेले नव्हते. परंतु स्वातंत्र्यानंतर यामध्ये हे मोठ्या प्रमाणात सुधारणा घडवून आणल्या गेल्या आणि भारतातील करव्यवस्था सक्षम आणि पारदर्शक कशी ठेवता येईल याकरिता प्रयत्न केले गेले.

५.१ उद्दिष्टे :

- या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास खालील बाबींचे आकलन होईल.
१. भारतातील कर व्यवस्थेचे स्वरूप कसे आहे याचे ज्ञान प्राप्त होईल.
 २. भारत सरकारच्या कर आणि करेतर महसुलाचे प्रमाण लक्षात येईल.
 ३. भारतातील प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर आणि त्याचे एकूण महसुलातील प्रमाण याची

माहिती मिळेल.

४. प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर सुधारणा आणि त्याची वैशिष्ट्ये याचे आकलन होईल.
५. वस्तू व सेवा कराची ओळख आणि त्याचे स्वरूप याची माहिती मिळेल.
६. अर्थसंकल्पाची संकल्पना, वर्गीकरण आणि प्रकार याचे ज्ञान मिळेल.
७. अर्थसंकल्पाची उद्दिष्टे आणि आणि हेतू त्याचे ज्ञान मिळेल.
८. अर्थसंकल्पातील विविध प्रकारच्या तुटींची माहिती मिळेल.

५.२ घटक :

या प्रकरणांमध्ये आपण भारतातील कररचना तिचे स्वरूप आणि आणि कराचे विविध प्रकार याचे विस्ताराने चर्चा करणार आहोत. याबरोबरच भारत सरकारच्या एकूण महसुलामध्ये कर आणि करेतर उत्पन्नाचे प्रमाण किती आहे याचीही चर्चा करणार आहोत. प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कराची संकल्पना त्याची वैशिष्ट्ये आणि त्यातील गुणदोष याबाबतचा अभ्यास आणि भारतातील प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कराराद्वारे सरकारला मिळणाऱ्या महसुलाचे प्रमाण याचाही अभ्यास आपण करणार आहोत. अर्थसंकल्पाची संकल्पना, त्याचे प्रकार, वर्गीकरण आणि त्यातील तुटींचा अभ्यास या प्रकरणात केला जाणार आहे.

५.२.१ भारतातील करव्यवस्था - कर आणि करेतर महसूल

१९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतामध्ये करण्यासंबंधी सखोल अभ्यास करण्यात आला आणि आणि पूर्वीच्या कर व्यवस्थेमध्ये आमूलाग्र बदल करून समता, उत्पादकता आणि आर्थिकता या तत्वावर आधारित नवीन करव्यवस्था लागू करण्यात आली. नियोजन आयोगाच्या माध्यमातून भारतातील विकास कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यासाठी भारत सरकारला मोठ्या प्रमाणात वित्तीय साधनांची आवश्यकता होती. त्यामुळे कर व्यवस्थेचा पाया व्यापक, सखोल आणि सक्षम असेल याची दक्षता नवीन करव्यवस्था लागू करताना घेण्यात आली. आधुनिक राज्यसंस्थेचे स्वरूप कल्याणकारी राज्यसंस्था असल्याने विकासाची प्रमुख जबाबदारी राज्यसंस्थांची असते. केवळ आर्थिक विकास हाच घटक समोर न ठेवता सामाजिक न्यायाची भूमिका राज्यसंस्थेला घ्यावी लागत असल्याने करव्यवस्था केवळ उत्पन्नाचे साधन न राहता समग्र आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठीचे एक उत्तम साधन म्हणूनही करव्यवस्था असली पाहिजे याची दक्षता भारतातील कररचना करताना घेण्यात आली.

स्वातंत्र्यानंतर नव्याने लागू करण्यात आलेल्या कर व्यवस्थेची उद्दिष्टे ती खालीलप्रमाणे सांगता येतात.

१. बचत आणि गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देणे.
२. सार्वजनिक उत्पन्नाची साधने विकसित करणे.
३. अर्थव्यवस्थेतील संसाधनांचे वाटप योग्यप्रकारे होईल याची दक्षता घेणे.
४. समाजासाठी ज्या वस्तूंचा उपयोग हानिकारक आहे अशा वस्तूंच्या उत्पादनाला मारक ठरेल अशी व्यवस्था निर्माण करणे.

NOTES

५. खासगी क्षेत्राला प्रोत्साहन मिळेल याची दक्षता घेणे.
६. भारतातील उत्पन्न आणि संपत्तीविषयक असमानता दूर करणे.
७. आर्थिक स्थैर्य आणि उच्च राष्ट्रीय उत्पन्न वाढ यासाठी साहाय्यभूत व्यवस्था निर्माण करणे.
८. अर्थव्यवस्थेतील किंमतवाढीच्या प्रवृत्तींवर नियंत्रण ठेवणे.

भारतातील कर व्यवस्थेची निर्मिती करित असताना तत्कालीन सरकारने वरीलप्रमाणे सांगितलेली विविध उद्दिष्टे डोळ्यांसमोर ठेवून धोरणांची आखणी केलेली आहे. आदर्श कररचना कशी असावी याकरिता विविध अर्थशास्त्रज्ञांनी मांडलेली आर्थिक तत्त्वे या व्यवस्थेमध्ये लागू करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. थोडक्यात, समग्र आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करणे, सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे आणि अपेक्षित आर्थिक विकास साध्य करणे अशा विविध पातळ्यांवर साहाय्यभूत ठरेल अशी करव्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न तत्कालीन सरकारने केला असल्याचे दिसून येते.

भारतातील कर व्यवस्थेत सुधारणा करण्यासाठी आणि त्यामधील अडचणी दूर करण्यासाठी भारत सरकारने वेळोवेळी विविध तज्ज्ञ व्यक्तींच्या अध्यक्षतेखाली समित्यांची नियुक्ती केलेली आहे. १९५३ मध्ये डॉक्टर जॉन मथाई यांच्या अध्यक्षतेखाली कर चौकशी समितीची स्थापना करून भारतातील करव्यवस्था सुधारण्यासाठी आणि त्यामधील विषमता दूर करण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आला. जून १९५८ मध्ये महावीर त्यागी यांच्या अध्यक्षतेखाली समितीची स्थापना करून भारतातील कर व्यवस्थेमध्ये सुधारणा करण्यात आल्या. भारतातील प्रत्यक्ष कर अधिक सुलभ आणि सोपे करण्यासाठी १९६८ मध्ये भूतलिंगम समितीची स्थापना करण्यात आली. कोणत्याही कर व्यवस्थित टाळण्याचा प्रयत्न केला जातो. यावर आळा घालण्यासाठी १९७० मध्ये वांचू समितीची स्थापना करण्यात आली. प्रत्यक्ष कराप्रमाणेच अप्रत्यक्ष कर व्यवस्थेमध्ये सुधारणा करण्यासाठी १९७६ मध्ये श्री एल. के. झा यांच्या नेतृत्वाखाली एका समितीची स्थापना करण्यात आली. श्री सी सी चौक सी यांच्या अध्यक्षतेखाली दुसऱ्यांदा भारतातील प्रत्यक्ष करातील गुंतागुंतीच्या नियमांमध्ये सुलभता आणण्यासाठी समितीची स्थापना करण्यात आली. थोडक्यात, भारतातील कर व्यवस्थेमध्ये सुधारणा करण्यासाठी स्वातंत्र्यानंतर आजपर्यंत अनेक समित्यांची स्थापना करून त्या समित्यांनी सुचविलेल्या शिफारशीनुसार भारत सरकारने कर व्यवस्थेमध्ये सुधारणा केल्याचे दिसून येते.

भारतातील कर व्यवस्थेची वैशिष्ट्ये :

भारतातील करव्यवस्था ही व्यापक आणि विस्तृत पायावर आधारित आहे. प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कराच्या माध्यमातून विविध प्रकारचे कर भारतातील कर व्यवस्थेत लागू करण्यात आले आहेत. जगातील इतर देशांच्या तुलनेत भारतातील करव्यवस्थाही अधिक व्यापक आणि उच्च दर असल्याची दिसते. सुरुवातीच्या काळातील भारतीय करव्यवस्था ही व्यापकतेपेक्षा अधिक उच्च कर दर असणारी होती असे दिसून येते. थोडक्यात, भारतातील कर व्यवस्थेची वैशिष्ट्ये आपणास खालीलप्रमाणे पाहता येतात.

१. कर संरचना :

भारतातील कर संरचना त्रिस्तरीय आहे. केंद्र सरकार, राज्य सरकार आणि स्थानिक

सरकारांची करव्यवस्था स्वतंत्रपणे निर्माण करण्यात आलेले आहे. काही कर सामयिक असल्याने त्या करारापासून मिळणाऱ्या महसुलाचे विभागणी संबंधित सरकारांमध्ये होत असते. भारतीय राज्यघटनेनुसार केंद्र सरकार, राज्य सरकार आणि स्थानिक सरकार यांच्यामध्ये कर विभागणी करून देण्यात आलेली आहे. ज्याप्रमाणे विविध सरकारमध्ये कर विभागणी झालेली आहे त्याप्रमाणेच कराच्या स्वरूपानुसार त्याचे विभागणी प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर अशी दोन भागांत करण्यात येते. भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप लक्षात घेता सरकारला करापासून अधिकाधिक महसूल मिळेल अशी व्यवस्था करण्यात आलेली आहे.

२. अपुरा कर महसूल :

विकसित देशातील कर व्यवस्थेबरोबर तुलना करताना आपणास असे लक्षात येते, की भारतातील कर महसुलाचे प्रमाण एकूण देशांतर्गत उत्पन्नाच्या प्रमाणात विकसित देशांपेक्षा अतिशय कमी आहे. एकूण देशांतर्गत उत्पन्न आणि कर महसूल यातील प्रमाणावरून आपणास त्याचा अंदाज येतो. एका आकडेवारीनुसार स्वीडनमधील कर महसूल त्यांच्या या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या ४१ टक्के आहे. फ्रान्समधील कराचे एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नातील प्रमाण ३९ टक्के इतके आहे. याप्रमाणेच जर्मनी, इंग्लंड, अमेरिका, कॅनडा या देशांतील कर महसुलाचे एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाशी प्रमाण तीस टक्केपेक्षा अधिक असल्याचे दिसून येते. भारतातील कर महसूल राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या केवळ १३ टक्के इतकाच आहे. यावरून आपणास असे म्हणता येते की भारतातील कर महसूल हा विकसित देशांच्या तुलनेत अत्यल्प आणि अपुरा आहे.

३. अप्रत्यक्ष कराचे प्रमाण अधिक :

भारतातील एकूण करापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नामध्ये अप्रत्यक्ष कराचे प्रमाण अधिक असल्याचे दिसून येते. १९५०-५१ मध्ये एकूण कर महसुलापैकी ६३ टक्के महसूल अप्रत्यक्ष करापासून मिळालेला आहे. १ मध्ये हे प्रमाण वाढत जाऊन ८६ टक्क्यांपर्यंत पोचले आहे. २००२-०३ या आर्थिक वर्षात अप्रत्यक्ष करापासून मिळालेल्या उत्पन्नाचे प्रमाण ८२ टक्के इतके आहे. यानंतर मात्र यामध्ये काही प्रमाणात घट झाल्याचे दिसून येते. २००९-१० या आर्थिक वर्षात एकूण कर महसूल यापैकी ५४ टक्के कर महसूल अप्रत्यक्ष करापासून मिळालेला आहे. अप्रत्यक्ष कर हे प्रतिगामी स्वरूपाचे असतात आणि त्याचा प्रतिकूल परिणाम देशातील मध्यम व अल्प उत्पन्न गटातील लोकांवर मोठ्या प्रमाणात होतो. म्हणून कोणत्याही कर व्यवस्थित अप्रत्यक्ष कराचे प्रमाण कमी असणे चांगले मानले जाते.

४. वाढता कर महसूल :

स्वातंत्र्यानंतर भारताने सार्वजनिक खर्चाच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात निधी खर्च केलेला आहे. विविध प्रकारचे मोठे प्रकल्प राबविण्यासाठी, पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीसाठी सरकारला मोठ्या प्रमाणात उत्पन्नाची आवश्यकता असते. याकरिता भारत सरकारने कर महसूल वाढविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. स्वातंत्र्यानंतर आतापर्यंत सातत्याने केंद्र सरकार, राज्य सरकार आणि आणि सरकारांना मिळणाऱ्या कराचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढत आल्याचे दिसून येते. १९९१ नंतरच्या आर्थिक सुधारणांनंतर भारताच्या आर्थिक विकासाचा दर आणि त्याबरोबरच कर महसूलवाढीचा दर वेगाने वाढत असल्याचे लक्षात येते. पुढे दिलेल्या त्यामधून आपणास भारतातील कर महसूल वाढीची प्रवृत्ती लक्षात येईल.

१९८०-८१ मध्ये मिळालेल्या एकूण उत्पन्नापैकी करापासून मिळालेल्या उत्पन्नाचे प्रमाण ७३.८ टक्के एवढे होते. तर २००८-०९ या आर्थिक वर्षात ८४ टक्के इतका कर महसूल मिळालेला आहे.

५. एकूण देशांतर्गत उत्पादन आणि कर यांच्यातील वाढते प्रमाण :

कोणत्याही देशातील कराचा आवाका आणि व्यापकता लक्षात घेण्यासाठी एकूण कर महसूलाचे या देशातील एकूण देशांतर्गत उत्पन्नाशी प्रमाण समजून घ्यावे लागते. विकसित देशांच्या तुलनेत भारतातील हे प्रमाण कमी आहे. परंतु स्वातंत्र्यानंतर लागू करण्यात आलेल्या कर व्यवस्थेमध्ये आजपर्यंत विविध सुधारणा करण्यात आलेल्या आहेत. त्यामुळे एकूण कर महसूलाचे एकूण देशांतर्गत उत्पन्न अशी असणारे प्रमाण वाढत असल्याचे दिसून येते. १९८०-८१ मध्ये एकूण कर महसूल एकूण देशांतर्गत उत्पन्नाच्या १४.५८ टक्के इतका होता. त्यामध्ये वाढ होऊन २००८-०९ या आर्थिक वर्षात ते प्रमाण १८.३ एवढे वाढलेले आहे. विकसित देशात कर महसूलाचे एकूण देशांतर्गत उत्पन्नाशी असणारे प्रमाण ३० ते ४० टक्के या दरम्यान असल्याचे दिसून येते.

६. करवसुलीच्या खर्चाचे प्रमाण अधिक :

कोणत्याही देशातील करव्यवस्था तेव्हाच अधिक उत्पादक आणि कार्यक्षम असते जेव्हा त्याच्या वसुलीचा खर्च कमीतकमी असतो. करव्यवस्था कशी असावी यासंबंधीच्या तत्वांची मांडणी करताना करवसुलीचा खर्च कमीतकमी असावा असे सांगितले जाते. करवसुलीसाठी कराव्या लागणाऱ्या प्रशासनावरील खर्च, कर्मचाऱ्यांच्या वेतनावरील खर्च, पाया सुविधा निर्मितीवरील खर्च, इत्यादी प्रकारचा खर्च मोठ्या प्रमाणात करावा लागतो. विकसित देशांच्या तुलनेत भारतातील करवसुलीचा खर्च मोठ्या प्रमाणात असल्याचे दिसते.

७. करभार :

कोणत्याही कराचा अंतिम भार ज्या घटकाला सहन करावा लागतो त्याला करभार असे म्हणतात. प्रत्यक्ष कराच्या बाबतीत ज्या घटकाकडून करवसुली केली जाते, त्यावरच त्याचा अंतिम भार पडतो. परंतु अप्रत्यक्ष कराच्या बाबतीत ज्या घटकाकडून करवसुली केली जाते तो घटक त्याचा अंतिम भाग पुढे संक्रमित करित असतो. भारतातील कर व्यवस्थेचे निरीक्षण केल्यास असे लक्षात येते, की ग्रामीण भागातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती असल्याने त्यांच्यावर कराचा अंतिम भार कमी प्रमाणात पडतो आणि शहरी भागातील लोकांना तो अधिक प्रमाणात सहन करावा लागतो.

कर आणि करेतर महसूल

सरकारला मिळणाऱ्या उत्पन्नामध्ये कर आणि आणि करेतर स्रोतांचा समावेश होतो. प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष करापासून मिळणारा महसूल हा याशिवाय इतर मार्गाने मिळणाऱ्या महसूलापेक्षा खूप अधिक आहे. सरकारच्या स्वतःच्या उद्योग आणि व्यवसायातून मिळणारे उत्पन्न, सरकारने दिलेल्या कर्जावरील व्याज, सार्वजनिक गुंतवणुकीतून होणारा नफा आणि मिळणारा लाभांश, याबरोबरच सरकारने पुरविलेल्या विविध प्रकारच्या सेवांपासून मिळणारा महसूल इत्यादीचा समावेश करेतर स्रोतांमध्ये होतो. तक्ता क्रमांक एक आणि दोन मध्ये

NOTES

सरकारला विविध स्रोतांमधून मिळणारा महसूल दर्शविण्यात आलेला आहे.

दोन २०१७-१८ या आर्थिक वर्षात सरकारला मिळालेल्या एकूण महसुलाची तुलना तक्ता क्रमांक एक आणि दोनच्या आधारे करता येते. सार्वजनिक क्षेत्रातील अनेक उद्योग तोट्यात चालणारे असल्याने आणि सार्वजनिक उद्योग यांचा मुख्य हेतू सामाजिक आणि सार्वजनिक सेवांची पूर्तता करणे असल्याने त्यापासून खासगी क्षेत्राप्रमाणे नफ्याची अपेक्षा करता येत नाही. सरकार ही एक देशाच्या विकासाची धुरा सांभाळणारे संस्था असल्याने त्याकडे व्यावसायिकांच्या दृष्टिकोनातून पाहता येत नाही. कर हा सरकारच्या उत्पन्नाचा मूलभूत स्रोत आहे. कर महसूल आणि करेतर महसूल याची तुलना खालील तक्त्यामध्ये करण्यात आलेली आहे.

अ. क्र.	तक्ता: १ - कर महसूल (आकडे कोटीमध्ये) आर्थिक वर्ष २०१७-१८	
१	निगम कर	५७१२०१.८७
२	उत्पन्न कर	४३०७७२.०३
३	संपत्ती कर	६३.४३
४	सीमाशुल्क	१२९०२९.९२
५	केंद्रीय उत्पादन कर	२५८८३३.६२
६	सेवा कर	८१२२८.०७
७	वस्तु व सेवावरील इतर कर	५९७.६६
८	वस्तु व सेवा कर	४४२५६१.४३
९	केंद्रशासित प्रदेशातून मिळणारे उत्पन्न	४७२०.६८
एकूण कर महसूल (९०.९५%)		१९१९००८.७१

संदर्भ: <https://dbie.rbi.org.in/DBIE/dbie.rbi?site=publications>

भारत सरकारला मिळणारा कर महसूल तक्ता क्र. १ मध्ये दर्शविण्यात आला आहे. २०१७-१८ या आर्थिक वर्षातील प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष करापासून मुळणारा एकूण महसूल १९१९००८.७१ कोटी एवढा आहे. एकूण महसुलामध्ये कर महसुलाचे प्रमाण ९०.९५ टक्के एवढे आहे. या बरोबरच राज्यांना मिळणारा कर महसूल यात समाविष्ट केरण्यात आला नाही. निगम करापासून मिळणारा महसूल सर्वाधिक असून तो ५७१२०१.८७ कोटी एवढे

NOTES

आहे. केंद्र सरकारला संपत्ती करापासून सर्वात कमी म्हणजे केवळ ६३.४३ कोटी एवढा महसूल मिळतो.

वस्तू व सेवा कराचे सुरुवात एक जुलै २०१७ या तारखेपासून करण्यात आल्याने एकूण कर महसुलामध्ये त्याचे प्रमाण कमी दिसत असले तरी त्यानंतरच्या आर्थिक वर्षामध्ये मात्र वस्तू व सेवा करापासून मोठ्या प्रमाणात महसूल मिळालेला आहे. व्यापक मोठी असली तरी काही वस्तू आणि सेवांचा समावेश या करामध्ये करण्यात आलेला नाही. जसे, पेट्रोल आणि डिझेल.

अ. क्र.	तक्ता: २ - करेतर स्रोतांमधून केंद्र सरकारला मिळणारा महसूल आर्थिक वर्ष २०१७-१८	आकडे कोटींमध्ये
१	व्याजस्वरूपात मिळणारे उत्पन्न	१३५७४.०८
२	लाभांश आणि नफा	९१३६०.४७
३	वित्तीय सेवा	४६०.१३
४	सामान्य सेवा	१७५६५.४१
५	सामाजिक सेवा	२९४३.७
६	आर्थिक सेवा	६१३६८.७४
७	अनुदान आणि आर्थिक साहाय्य	३५८२.२
	एकूण करेतर महसूल (०९.०५%)	१९०८५४.७३

संदर्भ: <https://dbie.rbi.org.in/DBIE/dbie.rbi?site=publications>

तक्ता क्रमांक २ मध्ये केंद्र सरकारला मिळणारा करेतर महसूल दाखविण्यात आला आहे. सरकारला विविध करेतर उत्पन्न स्रोतापासून किती उत्पन्न मिळते याची स्रोतानुसार आकडेवारी दिलेली आहे. सरकारने पुरविलेल्या विविध आर्थिक सेवांपासून सर्वाधिक उत्पन्न मिळते. करेतर स्रोतांपासून मिळणारा एकूण महसूल २०१७-१८ या आर्थिक वर्षासाठी १९०८५४.७३ कोटी एवढा आहे आणि त्याचे एकूण महसुलातील प्रमाण केवळ ०९.०५ टक्के एवढे आहे.

भारतातील कर व्यवस्थेचे गुण :

भारतातील करव्यवस्था ही एक उत्तम करव्यवस्था आहे असे आपणास म्हणता येते. भारतीय कर व्यवस्थेतील काही आदर्श बाबी आपणास खालीलप्रमाणे सांगता येतात.

१. समता तत्त्वाचे पालन :

समता हे कोणत्याही व्यवस्थेचे मूलभूत तत्त्व आहे. समता ही दोन प्रकारची असते. समान गटातील लोकांना एक समान वागणूक देणे म्हणजेच समान उत्पन्न गटातील लोकांकडून सारख्याच प्रमाणात करवसुली करणे याला ऊर्ध्वगामी समानता असे म्हणतात. दुसऱ्या प्रकारात विविध उत्पन्न गटांतील लोकांकडून भिन्न भिन्न प्रमाणात करवसुली करणे म्हणजे अधोगामी समानता होय. भारतीय कररचनेमध्ये या दोन्ही प्रकारच्या समानता तत्त्वाचे पालन करण्यात आल्याचे दिसून येते. कर दरातील भिन्नता आणि व्यापकता याचे निरीक्षण केल्यास आपणास त्याची प्रचिती येईल. लोकांची कर भरण्याची क्षमता आणि त्यानुसार आकारला जाणारा कर यातून समानता तत्त्वाचे पालन होते.

२. कररचनेतील विविधता :

चांगल्या करप्रणालीचा महत्त्वाचा गुण म्हणजे तिची विविधता होय. भारतातील करव्यवस्था आणि तिचे स्वरूप यामध्ये विविधता तत्त्वाचे पालन केल्याचे दिसून येते. केंद्र राज्य आणि स्थानिक सरकार यांचे भिन्न भिन्न कर आणि त्या कराचे दरसुद्धा वेगवेगळे आहेत. भारतामध्ये आकारल्या जाणाऱ्या घराचे प्रकारसुद्धा अनेक असल्याने आपणास त्याची विविधता लक्षात येते. कररचनेतील विविधतेमुळे देशातील सर्व लोकांना त्यांच्या क्षमता आणि कुवतीप्रमाणे कर भरावा लागतो. कोणताही व्यक्ती कररचनेतून वगळला जात नाही. भारतातील करव्यवस्था ही विविधता तत्त्वाचे पालन करणारी आहे.

३. निश्चितता तत्त्वाचे पालन :

भारतातील प्रत्येक सरकारकडून प्रत्येक आर्थिक वर्षाच्या सुरुवातीला पुढील वर्षासाठीचा अर्थसंकल्प मांडला जातो. या अर्थसंकल्पामध्ये आगामी आर्थिक वर्षात आकारल्या जाणाऱ्या कराच्या प्रमाणाबद्दल आणि आणि त्याच्या वसुलीबद्दल निश्चित स्वरूपाचा कार्यक्रम दिलेला असतो. यामुळे करदात्यांना भराव्या लागणाऱ्या घराचा अंदाज वर्षाच्या सुरुवातीलाच आल्यामुळे त्यांच्या मनात कोणत्याही प्रकारचा गोंधळ अथवा संभ्रम राहत नाही. हे भारतीय कर व्यवस्थेचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. आणि या द्वारे निश्चितता तत्त्वाचे पालन होते.

४. कर व्यवस्थेतील लवचिकता :

अर्थव्यवस्थेची गरज लक्षात घेऊन आणि तिचे बदलते स्वरूप लक्षात घेऊन सरकारकडून कर रचनेत गरजेप्रमाणे बदल केले जातात. अर्थव्यवस्थेतील व्यवसायाचे बदलते स्वरूप लक्षात घेऊन नवनवीन कर लागू करणे आणि त्या कराची अंमलबजावणी करणे हे भारतीय अर्थव्यवस्थेत नियमितप्रमाणे होत असल्याचे दिसून येते. प्रारंभीच्या काळात सेवाकर नव्हता. परंतु अलीकडच्या काळात अर्थव्यवस्थेतील सेवा क्षेत्राचे वाढते महत्त्व लक्षात घेऊन भारत सरकारने १९९४ ९५ या वर्षापासून सेवा कराची वसुली करण्यास सुरुवात केली. आणि अगदी अलीकडे अप्रत्यक्ष कराच्या जागी वस्तू आणि सेवा कर एकत्रितपणे लागू करून भारताने संपूर्ण अप्रत्यक्ष कररचना नव्याने लागू केली. यावरून आपणास असे लक्षात येते, की भारतातील करव्यवस्था ही लवचिक स्वरूपाची आहे.

५. कराचा आवाका आणि प्रमाण याचे वाढते प्रमाण :

अर्थव्यवस्थेच्या विकासाबरोबर कराचा आवाका, त्याची व्यापकता आणि त्यापासून मिळणारा महसूल याचे प्रमाण वाढत जाणे आवश्यक आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप लक्षात घेता आणि अलीकडच्या काळातील भारतातील राष्ट्रीय उत्पन्नाची वेगाने वाढणारे पातळी पाहता आपणास त्याची व्यापकता लक्षात येते. या बदलाबरोबर सरकारला मिळणाऱ्या महसूलात मोठ्या प्रमाणात वाढ होताना दिसून येते. वाढत्या राष्ट्रीय उत्पन्नाबरोबर कर महसूलात वाढ होणे ही करव्यवस्था मजबूत आणि आदर्श असल्याचे लक्षण आहे. पुढे दिलेल्या तक्त्यावरून आपणास भारतातील कर महसूलात होणाऱ्या वाढीचा अंदाज येईल.

६. प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर :

अगदी प्रारंभापासूनच भारतामध्ये प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष अशा दोन्ही कराराची अंमलबजावणी करण्यात आलेले आहे. प्रत्यक्ष कर हे पुरोगामी असतात. व्यक्तीच्या कर भरण्याच्या क्षमतेनुसार त्याचा दर निश्चित केला जातो. याप्रमाणेच अप्रत्यक्ष कराची वसुली वस्तू आणि सेवांच्या किमतीमधून केली जाते. व्यक्तीच्या जीवनातील त्या वस्तूची गरज आणि चैन लक्षात घेऊन अप्रत्यक्ष कराचे प्रमाण निर्धारित केले जाते. चैनीच्या वस्तूवर अधिक प्रमाणात कर आकारला जातो, तर गरजेच्या वस्तू करमुक्त किंवा अत्यल्प गटात येतात. भारतामध्ये प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष अशा दोन्ही प्रकारचे कर आकारले जातात.

७. अधिकतम सामाजिक लाभ तत्त्वाचे पालन :

करवसुलीमुळे लोकांच्या सामाजिक लाभात घट होते आणि सार्वजनिक खर्चामुळे त्यात वाढ होते. ज्या लोकांकडून कराची वसुली करण्यात आलेले आहे त्यांनाच सार्वजनिक खर्चामुळे लाभ मिळतो असे नाही. समाजातील गरीब वर्गांना सार्वजनिक खर्चाच्या माध्यमातून उपलब्ध करून दिलेल्या सार्वजनिक सुविधांचा लाभ अधिक मिळतो. यामुळे अधिकतम सामाजिक लाभ साधले जाते. डॉ. डॉल्टन यांनी मांडलेल्या अधिकतम सामाजिक लाभ तत्त्वाचे पालन भारतीय कर व्यवस्थित होत असल्याचे दिसून येते.

थोडक्यात, कररचना कशी असावी यासंबंधी घालून दिलेल्या विविध तत्त्वांचे पालन भारतीय व्यवस्थेत होत असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे भारतीय करव्यवस्था ही शास्त्रीय आणि आदर्श तत्त्वांवर आधारित आहे असे म्हणता येते.

भारतातील कर व्यवस्थेचे दोष :

भारतीय कर व्यवस्थेमध्ये अनेक चांगली वैशिष्ट्ये असली तरी त्यामध्ये हे काही प्रमाणात दोष असल्याचे दिसून येते. ते खालीलप्रमाणे -

१. अप्रत्यक्ष कराचे प्रमाण अधिक :

अप्रत्यक्ष कर हे प्रतिगामी स्वरूपाचे असतात. अप्रत्यक्ष कराचा अंतिम भार समाजातील अल्प उत्पन्न गटातील लोकांवर अधिक पडतो. चांगल्या कर व्यवस्थित प्रत्यक्ष कराचे प्रमाण अधिक असते. परंतु भारतीय कर व्यवस्थेत प्रत्यक्ष कराचे प्रमाण कमी असून अप्रत्यक्ष कराचे प्रमाण अधिक आहे. १९८०-८१ या आर्थिक वर्षात एकूण कर महसूल

यामध्ये अप्रत्यक्ष कराचे प्रमाण ८३ टक्के इतके होते. १९९०-९१ मध्ये त्यात वाढ होऊन ते प्रमाण ८६ टक्के इतके झाले. अलीकडच्या काळात सापेक्षता अप्रत्यक्ष कराचे प्रमाण घटत असल्याचे दिसते. २००९-१० या आर्थिक वर्षात अप्रत्यक्ष कराचे प्रमाण ५४ टक्के इतके होते.

२. कर चुकविण्याचे प्रमाण अधिक :

कोणत्याही देशात कमी-अधिक प्रमाणात करचुकवेगिरी होते. भारतामध्ये करचुकवेगिरीचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात असल्याचे दिसून येते. खोटेच्या कागदपत्रांच्या आधारे खर्चाचे प्रमाण वाढवून दाखविणे, खोटेच्या आणि फसव्या पावत्यांच्या आधारे खरेदी-विक्रीचे प्रमाण बदलणे, उत्पन्न लपविणे इत्यादी यासारख्या या मार्गांचा अवलंब करून लोक कर चुकविण्याचा प्रयत्न करतात. यावर आळा घालण्यासाठी भारत सरकारने अनेक प्रयत्न केलेले आहेत. कर चुकविणे वर आळा घालण्यासाठी कोणते मार्ग अवलंबता येऊ शकतात, याकरिता एका स्वतंत्र समितीची स्थापना ही भारतामध्ये करण्यात आलेली होती. असे असले तरी भारतातील करचुकवेगिरीचे प्रमाण अपेक्षित प्रमाणात कमी झाल्याचे दिसत नाही.

३. प्रशासकीय खर्चाचे मोठे प्रमाण :

कर आकारणीचा खर्च कमीतकमी असावा आणि संबंधित कराच्या वसुलीपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे प्रमाण मोठे असावे अशी करव्यवस्था ही आदर्श करव्यवस्था असते. भारतामध्ये महसुली प्रशासनाचा आवाका आणि आकार मोठा असल्याने त्यावरील खर्चदेखील मोठा आहे. त्यामुळे प्रशासकीय कर्मचारी आणि अधिकाऱ्यांच्या वेतन व भत्ते यांवरील खर्च, करवसुलीच्या पायाभूत सुविधांवर खर्च यामुळे भारतातील करवसुलीचा खर्च मोठा असल्याचे दिसून येते.

४. सापेक्षता ग्रामीण भागावर कराचा अल्प भार :

भारतातील ग्रामीण भागामध्ये प्रमुख व्यवसाय शेती ती आणि शेतीसंबंधित कुटीरोद्योग आहे. त्यातही शेती हाच प्रमुख व्यवसाय असल्याचे दिसून येते. भारतामध्ये शेतीतील उत्पन्नावर कर आकारला जात नाही. जमीन महसूल हा राज्याचा विषय असून त्यातून मिळणाऱ्या महसुलाचे प्रमाण अत्यल्प आहे. थोडक्यात, ग्रामीण आणि शहरी भागांच्या तुलनेत शहरी भागावर करवसुलीचा मोठा भार पडत असल्याचे दिसते. याची अनेक कारणे आहेत. उद्योग आणि व्यवसायाचे शहरी भागातील केंद्रीकरण यामुळे मोठ्या प्रमाणात करवसुली आणि करवसुलीची केंद्रे ही शहरी भागात आढळतात. उत्पन्नाचे प्रमाण वाढल्यानंतर लोकांना शहरी भागात वास्तव्य करण्यास आवडते, त्यामुळे भारतातील स्थलांतराचे प्रमाणही मोठे आहे. त्यामुळेही आपणास ग्रामीण भागावर कराचा भार कमी प्रमाणात असल्याचे दिसून येते.

५. सामाजिक न्याय याकडे दुर्लक्ष :

कर आकारणी हा केवळ सरकारला मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा स्रोत नसून, कर आकारणीतून सामाजिक उद्दिष्टे साध्य करावयाची असतात. उच्च उत्पन्न गटातील लोकांवर अधिक प्रमाणात कर आकारणी करून समाजातील गरीब लोकांना सार्वजनिक सुविधांची उपलब्धता करून देणे आणि आणि त्यांच्या उत्पन्नवाढीसाठीची व्यवस्था निर्माण करणे हे कोणत्याही

देशातील करव्यवस्थेचे उद्दिष्ट असते. भारतातील करव्यवस्थेचे उद्दिष्टदेखील सामाजिक न्याय असले तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात मात्र त्याकडे दुर्लक्ष होताना दिसते. भारतातील उत्पन्न आणि संपत्तीतील विषमतेचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे दिसून येते.

६. भारतीय करव्यवस्थेचा तांत्रिक दर्जा दुय्यम :

कोणत्याही देशातील करव्यवस्था इतकी सक्षम असायला हवी की ज्यामधून कोणताही व्यक्ती अथवा संस्था यांना करचुकवेगिरी करण्याची संधी मिळू नये. परंतु भारतातील करचुकवेगिरीचे प्रमाण लक्षात घेता आपणास भारतीय करव्यवस्थेचा तांत्रिक दर्जा दुय्यम आहे असे म्हणावे लागते.

७. कराचा अतिरिक्त भार :

कोणत्याही व्यक्तीला एकाच निकषावर आधारित एकापेक्षा अधिक वेळा कर भरावा लागू नये अशी करव्यवस्था असणे अपेक्षित आहे. भारतातील करव्यवस्थेमध्ये यासंबंधीची खबरदारी घेतली असली तरी लोकांना अप्रत्यक्ष कराच्या माध्यमातून दुहेरी किंवा त्यापेक्षा अधिक वेळा कर भरणे करावा लागते. मूल्यवर्धित कर लागू करताना याबाबतची खबरदारी घेण्यात आली होती आणि वस्तू व सेवा कराच्या बाबतीतही ही खबरदारी घेण्यात आलेली आहे. तरीदेखील प्रत्यक्ष व्यवहारात मात्र यामध्ये गुंतागुंत असल्याचे दिसून येते आणि अनेक वेळा लोकांना कर भरावा लागतो.

८. केंद्र सरकारचे वर्चस्व :

भारतीय वित्तीय संघराज्यमध्ये उत्पन्नाची साधने मोठ्या प्रमाणात केंद्र सरकारकडे आहेत आणि या उलट खर्चाच्या अनेक बाबी राज्य सरकारकडे सोपविण्यात आलेल्या आहेत अशी टीका केली जाते. भारतीय वित्तीय संघराज्याचे निरीक्षण केल्यास या टीकेमध्ये तथ्य असल्याचे दिसून येते. केंद्र सरकारला झुकते माप असल्याचे दिसते. केंद्र सरकारला मिळणाऱ्या कर महसुलातील काही हिस्सा राज्य सरकारांना वाटून देण्याची तरतूद वित्त आयोगामध्ये करण्यात आलेले आहे. बदलती परिस्थिती आणि राज्याची गरज लक्षात घेऊन वेळोवेळी वित्त आयोगाने कर वाटपाच्या निकषांमध्ये बदल करून राज्यांना महसूल त्यांच्या गरजेइतका मिळेल याची दक्षता घेतलेली आहे.

भारतीय करव्यवस्थेच्या अनेक मर्यादा असल्या तरी ती व्यवस्था अधिक सक्षम, पारदर्शक आणि प्रभावी होण्यासाठी भारतीय सरकारने अनेक वेळा प्रयत्न केलेले आहेत आणि ते चालूच आहेत. जेव्हा जेव्हा करव्यवस्थेत काही समस्या निर्माण होतात तेव्हा तेव्हा सरकारने त्या सोडविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. सरकारच्या वाढत्या गरजा लक्षात घेऊन उत्पन्नवाढीसाठी करव्यवस्थेमध्ये सुधारणा केल्याचेही दिसून येते.

५.२.२ भारतातील कररचना - प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर

भारतीय राज्यघटनेमध्ये केंद्र सरकार, राज्य सरकार आणि स्थानिक सरकार यांच्यामध्ये निःसिंदग्धपणे कर विभागणी करून देण्यात आलेली आहे. आखून दिलेल्या नियमानुसार आणि वाटून दिलेल्या करारानुसार प्रत्येक सरकार आपापल्या उत्पन्न आणि खर्चाच्या

NOTES

जबाबदाऱ्या पार पाडतात. या पद्धतीनेच भारतामध्ये कराच्या स्वरूपानुसार त्याचे दोन मुख्य प्रकार पडतात. एक प्रत्यक्ष कर आणि दोन अप्रत्यक्ष कर राज्यघटनेनुसार या दोन्ही करांची विभागणी त्रिस्तरीय सरकारांमध्ये करून देण्यात आलेली आहे. प्रत्येक पातळीवरील सरकारकडे काही प्रत्यक्ष कर तर काही अप्रत्यक्ष कर आहेत. काही कराची वसुली केंद्र सरकारकडून केली जाते आणि त्यातील काही हिस्सा राज्य सरकारांना विभागून दिला जातो.

भारतातील करप्रणाली प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष अशा दोन भागांत विभागली जाते. त्या दोन्ही प्रकारच्या करांचे अनेक प्रकार आहेत ते खालील आकृतीमध्ये दर्शविण्यात आले आहेत.

तक्ता: ३ - भारतातील कररचना	
प्रत्यक्ष कर	अप्रत्यक्ष कर
उत्पन्न कर	उत्पादन कर
निगम कर	मूल्यवर्धित कर
भांडवली नफा कर	सीमा कर अथवा आयात—निर्यात कर
रोखे व्यवहार कर	विक्री कर
संपत्ती कर	मनोरंजन कर
मालमत्ता कर	मुद्रांक शुल्क अथवा कर
देणगी कर	सेवा कर
	वस्तू व सेवा कर

भारतातील प्रत्यक्ष कर :

प्रत्यक्ष कर हे प्रत्यक्षपणे करदात्याकडून वसूल केले जातात. याबरोबरच या कराचा भरणा करदाते थेट सरकारकडे करत असतात. प्रत्यक्ष कराचा भार संक्रमित करता येत नाही. करदाता हा करभार सहन करणारा अंतिम घटक असतो. प्रत्यक्ष कर म्हणजे असे कर की ज्या कराचा अंतिम भार ज्या घटकाकडून वसूल करण्यात आलेला आहे त्याच्यावरच पडतो किंवा त्यालाच सहन करावा लागतो. प्रत्यक्ष कर हे पुरोगामी असतात. प्रत्यक्ष कर आदर्श कर तत्वांचे पालन करतात. व्यक्ती आणि संस्था यांच्या कर भरण्याच्या क्षमतेनुसार त्यांच्याकडून कर आकारणी करण्यासाठी प्रत्यक्ष कर उपयुक्त असतात. भारतातील काही प्रत्यक्ष कर आपणास खालीलप्रमाणे पाहता येतील.

१. उत्पन्न कर :

उत्पन्न कर हा व्यक्ती, कुटुंब संस्था, अपंजीकृत पेढ्या तसेच व्यक्तीच्या अन्य

NOTES

संघटनांच्या शुद्ध उत्पन्नावर आकारला जातो. एकूण उत्पन्नातून ते उत्पन्न प्राप्त करण्यास आवश्यक असणारा खर्च वजा करून शुद्ध उत्पन्न काढले जाते. तसेच संपूर्ण शुद्ध उत्पन्न करणे योग्य उत्पन्न समजले जात नाही. शुद्ध उत्पन्नातील किमान उत्पन्न निर्धारित करून त्यावर कोणत्याही प्रकारचा कर आकारला जात नाही. निर्धारित उत्पन्नापेक्षा अधिक उत्पन्नावर कर आकारला जातो. ज्या उत्पन्नावर कर आकारला जातो त्या उत्पन्नाला योग्य उत्पन्न असे म्हणतात. उत्पन्न कर हा केंद्र सरकारच्या अखत्यारीतील कर असून तो भारतातील एक जुना कर प्रकार आहे. साधारणपणे भारतात १८६० मध्ये उत्पन्न कर लागू करण्यात आला. सध्या भारतातील उत्पन्न कर आयकर अधिनियम १९६१ नुसार आकारण्यात येतो.

२. निगम कर :

प्रमंडळ म्हणजेच कंपनी. प्रमंडळाच्या उत्पन्नावर आकारण्यात येणाऱ्या या करास निगम कर असे म्हणतात. प्रमंडळ ही एक नोंदणीकृत कंपनी असून तिला मिळणाऱ्या एकूण नफ्यावर अथवा उत्पन्नावर कर आकारला जातो. भारतातील विविध कंपन्यांची दोन भागांत विभागणी करण्यात येते. भारतीय कंपन्या आणि परकीय कंपन्या. या दोन्ही कंपन्यांना निगम कर भरावा लागतो. कंपन्यांना मिळणाऱ्या नफ्याच्या प्रमाणानुसार त्यावर कर आकारला जातो. तसेच कंपनीच्या एकूण उलाढालीच्या आकारानुसार कर आकारणीचे प्रमाण निर्धारित केले जाते. भारताचे अर्थमंत्री प्रत्येक आर्थिक वर्षाच्या सुरुवातीला आकारल्या जाणाऱ्या एकूण कराचे प्रमाण याची माहिती जाहीर करत असतात.

३. भांडवली नफा कर :

भांडवली नफा कर म्हणजे भांडवली वस्तूच्या खरेदी अथवा विक्री करण्यातून निर्माण होणाऱ्या नफ्यावर आकारला जाणारा कर होय. कोणत्याही प्रकारच्या भांडवली वस्तूच्या खरेदी-विक्रीमधून नफा निर्माण होत असतो. भांडवली नफा कर हा प्रारंभापासून आकारला जाणारा कर आहे. व्यक्ती अथवा संस्था अथवा इतर कोणीही भांडवली वस्तूची खरेदी-विक्री करित असेल तर त्याला हा कर भरावा लागतो. जसे, रोखे बाजारातील भागांची खरेदी-विक्री करून मिळणारा नफा, सदनिकांची खरेदी-विक्री करून मिळणारा नफा, यंत्रांची खरेदी-विक्री करून मिळणारा नफा इत्यादी. भांडवली नफा कर आकारताना त्यामधून महागाईचा परिणाम काढून टाकला जातो. आणि निव्वळ भांडवली नफ्यावर कर आकारला जातो.

४. रोखे व्यवहार कर :

रोखे व्यवहार कर हा भारतातील नोंदणीकृत रोखे बाजारात होणाऱ्या रोख्यांच्या खरेदी-विक्रीवर आकारला जाणारा कर होय. रोख्यांची खरेदी करताना आणि त्याची विक्री करताना हा कर आकारला जातो. रोखे ही एक ढोबळ संकल्पना असून यामध्ये अनेक वित्तीय साधनांचा समावेश होतो. जसे भाग, कर्जरोखे, ठेव प्रमाणपत्रे, इत्यादी. भारतामध्ये २००४-२००५ या आर्थिक वर्षापासून रोखे व्यवहार कराची सुरुवात करण्यात आली. नोंदणीकृत रोखे बाजारातून रोख्यांची खरेदी आणि विक्री करताना खरेदीदारास आणि विक्रेत्यास दोघांनाही हा कर भरावा लागतो. या कराचे प्रमाण अतिशय कमी असले तरी उलाढाल मोठी असल्याने सरकारला यापासून चांगले उत्पन्न मिळते.

NOTES

५. संपत्ती कर

१९५७ मध्ये संपत्ती कर भारतात लागू करण्यात आला. भारतातील व्यक्ती, अविभक्त कुटुंब, प्रमंडळ व इतर संस्थांच्या संपत्तीवर हा कर आकारण्यात येतो. संपत्तीच्या आकारानुसार कराचे प्रमाण बदलत जाते. संपत्तीचे प्रमाण जसजसे वाढत जाईल तसतसे त्यावर आकारल्या जाणाऱ्या कराचे प्रमाणही वाढत जाते. सरकारला उत्पन्न मिळवून देणाऱ्या अनेक महत्त्वपूर्ण करांपैकी संपत्ती कर हा एक प्रकार आहे. १९५६ मध्ये स्थापन करण्यात आलेल्या कर सुधारणा समितीने शिफारस केल्यानंतर हा कर लागू करण्यात आला.

६. मालमत्ता कर :

व्यक्तीच्या मृत्युमुळे अथवा अन्य कारणांमुळे मालमत्तेचे हस्तांतरण होत असताना हा कर आकारण्यात येतो. १९५३ पासून भारतामध्ये हा कर लागू करण्यात आला. इतर करांप्रमाणेच संपत्तीचा आकार लक्षात घेऊन त्यानुसार हा कर आकारला जातो.

७. देणगी कर :

देणगी करायची सुरुवात १९५८ मध्ये भारतात करण्यात आली. हा कर संपत्ती कर आणि मालमत्ता कर यास पूरक आहे. एक व्यक्ती अथवा संस्था दुसऱ्या व्यक्ती अथवा संस्थेला जेव्हा संपत्तीचे हस्तांतरण देणगी स्वरूपात करतो तेव्हा त्यावर हा कर आकारला जातो. संपत्ती कोणत्याही स्वरूपाची असली तरी तिच्या आर्थिक मूल्यानुसार त्यावर देणगी कर आकारला जातो. कर चुकविण्यासाठी देणगीच्या स्वरूपात संपत्तीचे हस्तांतरण करण्याला आळा घालण्यासाठी हा कर लागू करण्यात आला.

अर्थव्यवस्थेची बदलती परिस्थिती आणि बदलते व्यवसायाचे स्वरूप लक्षात घेऊन भारत सरकारने वेळोवेळी नवनवीन कर लागू केलेले आहेत. वर दिलेल्या प्रत्यक्ष करांशिवाय अनेक प्रकारचे प्रत्यक्ष कर लागू केले जाऊ शकतात. आणि प्रचलित करातील काही कर कालानुरूप निरुपयोगी ठरल्यास ते बंद केले जाऊ शकतात.

केंद्र सरकारला प्रत्यक्ष कर आणि अप्रत्यक्ष कर यापासून मिळणारे उत्पन्न तक्ता क्रमांक ४ मध्ये दाखविण्यात आलेले आहे. आर्थिक वर्ष १९८०-८१ पासून ते २०१७-१८ या आर्थिक वर्षापर्यंत मिळालेल्या एकूण प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर महसुलाची आकडेवारी यामध्ये देण्यात आलेली आहे.

तक्ता: ४ - केंद्र सरकारला प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष करापासून मिळणारे उत्पन्न (आकडे कोटींमध्ये)				
क्र.	आर्थिक वर्ष	प्रत्यक्ष कर	अप्रत्यक्ष कर	एकूण कर महसूल
१	१९८०-८१	२९०७	१०२४२	१३१४९
२	१९८५-८६	५५६३	२३१०७	२८६७०

NOTES

३	१९९०-९१	११०२४	४६५५२	५७५७६
४	१९९५-९६	३३५६३	७७६६१	१११२२४
५	२०००-०१	६८३०६	१२००४०	१८८३४६
६	२००५-०६	१६५२४९	१९९३९८	३६४६४७
७	२०१०-११	४४५९९४	३४३१७८	७८९१७२
८	२०११-१२	४९३९४७	३९१२३२	८८५१७८
९	२०१२-१३	५५८६५८	४७४७६७	१०३३४२५
१०	२०१३-१४	६३८५४२	४९५५४१	११३४०८३
११	२०१४-१५	६९५७४४	५४५६८०	१२४१४२४
१२	२०१५-१६	७४१९४५	७०८०१३	१४४९९५८
१३	२०१६-१७	८४९७१३	८६६१०९	१७१५८२२
१४	२०१७-१८	१००२०३७	९१६९७१	१९१९००८

संदर्भ: <https://dbie.rbi.org.in/DBIE/dbie.rbi?site=publications>

तक्ता क्रमांक ४ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे १९८०-८१ या आर्थिक वर्षात केंद्र सरकारला अप्रत्यक्ष करापासून मिळालेला महसूल २९०७ कोटी इतका आहे तर अप्रत्यक्ष करापासून मिळालेला महसूल १०२४२ कोटी इतका आहे. अर्थव्यवस्थेच्या वाढत्या विकासाबरोबर आणि सरकारच्या वाढत्या गरजा लक्षात घेऊन सरकारने प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कराचे जाळे अधिक विस्तृत केलेले आहेत. या तत्त्वाचे निरीक्षण केल्यास आपणास प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर महसूल यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ होत असल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्रमांक ५ मध्ये देशातील विविध राज्य सरकारांना मिळणाऱ्या प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर महसुलाचे आकडे दर्शविण्यात आलेले आहेत. विविध घटक राज्यांना त्यांच्या या अखत्यारीतील प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष करण्यापासून किती प्रमाणात महसूल मिळतो याचा अंदाज या तर त्यामधून आपणास येईल. घटक राज्यांकडे उत्पन्नाचे स्रोत कमी असले

NOTES

तरी त्यांच्या वाढत्या जबाबदाऱ्या लक्षात घेता त्यांना मोठ्या प्रमाणात महसूल उभा करावा लागतो. प्रत्यक्ष कराच्या तुलनेत अप्रत्यक्ष करापासून मिळणाऱ्या महसूलाचे प्रमाण राज्यांच्या उत्पन्नामध्ये मोठ्या प्रमाणात असल्याचे या आकडेवारीवरून दिसते. केंद्र सरकार पेक्षा राज्यांच्या महसूल यामध्ये प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कराचे प्रमाण पुढे असल्याचे दिसून येते. राज्यांना मिळणाऱ्या अप्रत्यक्ष कर उत्पन्नाचा वाटा खूप मोठा असल्याचे दिसते.

तक्ता: ५ - राज्य सरकारांना प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष करापासून मिळणारे उत्पन्न (आकडे कोटींमध्ये)				
क्र.	आर्थिक वर्ष	प्रत्यक्ष कर	अप्रत्यक्ष कर	एकूण कर महसूल
१	१९८०-८१	६८५	५९२९	६६१४
२	१९८५-८६	१४०१	१२९१९	१४३२०
३	१९९०-९१	३२४३	२६८०८	३००५१
४	१९९५-९६	७९१३	५३६०३	६१५१६
५	२०००-०१	१२८५७	९९७६९	११२६२६
६	२००५-०६	३०१७९	१८१७६८	२११९४७
७	२०१०-११	६२७२५	३९८१७०	४६०८९५
८	२०११-१२	७७२९९	४८०२७४	५५७५७३
९	२०१२-१३	९२५६८	५६१९६६	६५४५३४
१०	२०१३-१४	८८२३१	६२४२३१	७१२४६२
११	२०१४-१५	१०७६९६	६७१६०९	७७९३०५
१२	२०१५-१६	८८१७६	७५८९६७	८४७१४३
१३	२०१६-१७	१०९९१४	७९६४०९	९०६३२५
१४	२०१७-१८	११४२५८	१०१६२०२	११३०४६०

संदर्भ : <https://dbie.rbi.org.in/DBIE/dbie.rbi?site=publications>

NOTES

तक्ता क्रमांक ६ मध्ये केंद्र आणि राज्य सरकारांना एकत्रितपणे मिळणाऱ्या प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर महसुलाचे आकडे दिलेले आहेत. निरीक्षण केल्यास आपणास कर महसुलात होणाऱ्या वाढीचा अंदाज येईल.

तक्ता: ६ - केंद्र आणि राज्य सरकारांना एकत्रितपणे प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष करापासून मिळणारे उत्पन्न (आकडे कोटींमध्ये)				
अ. क्र.	आर्थिक वर्ष	प्रत्यक्ष कर	अप्रत्यक्ष कर	एकूण कर महसूल
१	१९८०-८१	३५९२	१६१७१	१९७६३
२	१९८५-८६	६९६४	३६०२६	४२९९०
३	१९९०-९१	१४२६७	७३३६०	८७६२७
४	१९९५-९६	४१४७६	१३१२६४	१७२७४०
५	२०००-०१	८११६३	२१९८०९	३००९७२
६	२००५-०६	१९५४२८	३८११६६	५७६५९४
७	२०१०-११	५०८७१९	७४१३४८	१२५००६७
८	२०११-१२	५७१२४६	८७१५०५	१४४२७५२
९	२०१२-१३	६५१२२७	१०३६७३२	१६८७९५९
१०	२०१३-१४	७२६७७३	१११९७७२	१८४६५४५
११	२०१४-१५	८०३४४०	१२१७२८९	२०२०७२८
१२	२०१५-१६	८३०१२१	१४६६९८१	२२९७१०१
१३	२०१६-१७	९५९६२७	१६६२५१८	२६२२१४५
१४	२०१७-१८	१११६२९५	१९३३१७३	३०४९४६८

संदर्भ: <https://dbie.rbi.org.in/DBIE/dbie.rbi?site=publications>

भारतातील अप्रत्यक्ष कर :

अप्रत्यक्ष कर म्हणजे असे कर की ज्याची वसुली ज्या घटकांकडून केली जाते तो घटक त्या कराचा अंतिम भार इतरांकडे संक्रमित करीत असतात. ज्या कराचा अंतिम भार संक्रमित करणे शक्य होते त्यांना अप्रत्यक्ष कर असे म्हणतात. साधारणपणे अप्रत्यक्ष कराची वसुली वस्तू आणि सेवा यांच्या किमतीमधून केले जाते. अप्रत्यक्ष कर हे प्रतिगामी स्वरूपाचे असतात. बाजारातील वस्तूंच्या किमतीमध्ये ही कराची रक्कम समाविष्ट असल्याने ग्राहकांच्या उत्पन्नाचा कोणताही विचार न करता सर्वांकडून समान किंमत आकारली जाते आणि परिणामी अल्प उत्पन्न गटातील लोकांना त्याचा अधिक भार सोसावा लागतो. वस्तू आणि सेवा यांची व्यक्तीच्या जीवनातील गरज लक्षात घेऊन आणि त्या वस्तू आणि सेवांचे स्वरूप लक्षात घेऊन त्यानुसार कर आकारणी केल्यास अप्रत्यक्ष कराच्या माध्यमातून देखील सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे शक्य होऊ शकते. भारतातील अप्रत्यक्ष कर आपणास खालीलप्रमाणे पाहता येतात.

१. उत्पादन कर :

उत्पादन कर हा अप्रत्यक्ष कर असून वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन करणाऱ्या उत्पादकांकडून तो वसूल करण्यात येतो. वस्तूंच्या उत्पादनावर हा कर लागू करण्यात आल्याने त्याला उत्पादन कर असे म्हणतात. अर्थव्यवस्थेत उत्पादित होणाऱ्या सर्व प्रकारच्या वैज्ञानिक वस्तूंवर उत्पादन कर आकारण्यात येतो. उत्पादन कराची अंमलबजावणी केंद्र सरकारकडून केली जाते. उत्पादन कर हा भारतातील एक जुना कर असून तो प्रारंभापासूनच तो लागू करण्यात आलेला आहे. वस्तूंचा प्रकार, त्या वस्तूंची व्यक्तीच्या जीवनातील गरज आणि त्या वस्तूंच्या मागणीची किंमत लवचिकता लक्षात घेऊन उत्पादन कर आकारला जातो. उत्पादन कर हा सरकारला मोठ्या प्रमाणात उत्पन्न मिळवून देणारा महत्त्वाचा कर आहे.

२. मूल्यवर्धित कर :

मूल्यवर्धित कर हा एक प्रकारचा विक्रीकर असून वस्तूंच्या उत्पादन आणि विक्री प्रक्रियेतील विविध टप्प्यावर होत जाणाऱ्या मूल्यातील वाढीवर हा कर आकारला जातो. हा एक प्रकारचा उपभोग कर आहे असेही म्हणता येते. विक्रीच्या प्रत्येक टप्प्यावर वस्तूंच्या मूल्यात वाढ होत असल्याने केवळ मूल्यवाढीवर हा कर आकारला जातो.

३. सीमा कर अथवा आयात-निर्यात कर :

वस्तूंच्या आयात आणि निर्यात यावर आकारल्या जाणाऱ्या करास सीमा कर अथवा आयात-निर्यात कर असे म्हणतात. आयात-निर्यात कर हा प्रत्येक देशाकडून आकारला जातो. कोणत्याही वस्तूंच्या आयातीमुळे आणि निर्यातीमुळे देशातील उत्पादन प्रभावित होत असते. देशांतर्गत उत्पादनाला प्रोत्साहन देणे आणि देशी उद्योगांना संरक्षण पुरविणे यासाठी आयात-निर्यात कराचा उपयोग केला जातो. वस्तूंचा प्रकार, वस्तूंचे स्वरूप, त्या वस्तूंची अर्थव्यवस्थेतील गरज इत्यादी बाबी लक्षात घेऊन यात निर्यात करायची निश्चिती केली जाते.

४. विक्रीकर :

वस्तू आणि सेवांच्या विक्रीवर आकारल्या जाणाऱ्या करायला विक्रीकर असे म्हणतात. वस्तू आणि सेवांची विक्री करीत असताना विक्रेता ग्राहकांकडून या कराची वसुली करतो

NOTES

NOTES

आणि तो कर सरकारला जमा करतो. विक्रीकर हा एक लोकप्रिय अप्रत्यक्ष कर असून जगातील सर्वच देशांमध्ये या कराची आकारणी केली जाते. इतर अप्रत्यक्ष कराप्रमाणेच वस्तूंचा प्रकार, त्या वस्तूची गरज लक्षात घेऊन विक्रीकराचे प्रमाण निर्धारित केले जाते. विक्रीकर हा राज्याच्या अखत्यारीतील कर असून प्रत्येक राज्याचा विक्रीकर दर वेगवेगळा असू शकतो.

५. मनोरंजन कर :

मनोरंजन कर हा राज्य सरकारचा कर असून इतर अप्रत्यक्ष कराप्रमाणे तो अतिशय जुना कर आहे. सिनेमा, सर्कस आणि मोठ्या प्रमाणावरील व्यावसायिक मनोरंजनाचे खेळ यावर हा कर आकारला जातो. मनोरंजन सेवा प्रदान करणारे सेवा घेणाऱ्यांवर हा कर पूर्णतः ढकलतात. हा कर ठराविक दराने आकारला जातो. अलीकडच्या काळात मनोरंजनाची साधने वाढल्यामुळे आणि देशातील लोकांच्या उत्पन्नात वाढ झाल्यामुळे या कराचे महत्त्व वाढले आहे. धार्मिक आणि शैक्षणिक प्रकारच्या सेवांसाठी हा कर आकारण्यात येत नाही.

६. मुद्रांक शुल्क अथवा कर :

संपत्तीच्या खरेदी आणि विक्री च्या मूल्यावर आकारल्या जाणाऱ्या कराला मुद्रांक शुल्क अथवा कर असे म्हणतात. मुद्रांक शुल्क हा भारतामध्ये प्रारंभापासून आकारला जाणारा कर आहे. मुद्रांक शुल्काचे काही उपप्रकार असल्याचे दिसून येते. ब्रिटिश सरकारच्या काळापासून हा कर भारतामध्ये आकारण्यात येतो. मुद्रांक शुल्क हा राज्य सरकारचा कर असून त्यापासून सरकारला मोठ्या प्रमाणात उत्पन्न मिळते.

७. सेवा कर :

सेवा कर हा केंद्र सरकारकडून आकारला जाणारा भारतातील एक महत्त्वाचा कर आहे. सेवा प्रदान करणाऱ्या घटकाकडून तो वसूल केला जातो. सेवा कर हा अप्रत्यक्ष कराचा प्रकार असून सेवा देणारा घटक सेवा घेणाऱ्या घटकाकडून या कराची वसुली करतात. सेवा कर कायदा १९९४ नुसार भारतामध्ये वसूल केला जातो. अलीकडच्या काळात लागू करण्यात आलेल्या अनेक कारणांपैकी सेवा कर हा एक महत्त्वाचा प्रकार आहे. भारतामध्ये वस्तू व सेवा कर लागू करण्यात आल्यानंतर हा कर बंद करण्यात आला आहे. परंतु वस्तू व सेवा कराच्या जाळ्यात या घटकांचा समावेश करण्यात आलेला नाही, अशा घटकांवर अजूनही सेवा कराची आकारणी करण्यात येते.

८. वस्तू व सेवा कर

वस्तू आणि सेवांच्या किमतीवर आकारण्यात येणाऱ्या अप्रत्यक्ष कराला वस्तू व सेवा कर असे म्हणतात. पूर्वीच्या सर्व अप्रत्यक्ष कराएवजी एकाच वस्तूवर सेवा कर आकारला जातो. एक जुलै २०१७ पासून भारतामध्ये वस्तू आणि सेवा कर लागू करण्यात आला आहे. अप्रत्यक्ष कररचनेतील महत्त्वाची सुधारणा म्हणून भारतामध्ये हा कर लागू करण्यात आला. वस्तू व सेवा कर वेगवेगळ्या प्रमाणात आकारण्यात येतो. वस्तू व सेवा कराचा दर ० ते २८ टक्के या दरम्यान आहे. वस्तू व सेवा कराची अंमलबजावणी केंद्र सरकारकडून केली जाते आणि त्यामधील ठराविक हिस्सा राज्य सरकार आणि केंद्रशासित प्रदेशांना वाटून दिला जातो. वस्तूंचा प्रकार, त्या वस्तूची गरज लक्षात घेऊन त्यावर किती कर आकारायचा याचा निर्णय घेतला जातो.

भारतात आकारल्या जाणाऱ्या काही अप्रत्यक्ष कराची चर्चा आपण वरील भागात केलेली

आहे. याशिवाय अनेक अप्रत्यक्ष कर भारतामध्ये आकारले जातात जसे कृषी उत्पन्न कर, शेतसारा, मृत्यू कर तसेच काही अप्रत्यक्ष कराची आकारणी केंद्र राज्य आणि स्थानिक सरकारकडूनही केली जाते. आवश्यकतेप्रमाणे आणि व्यवसायाच्या बदलत्या स्वरूपानुसार विविध प्रकारचे अप्रत्यक्ष कर नव्याने लागू केले जातात आणि जुने कर रद्द केले जातात. कर सुधारणा हा सातत्याने विकसित होत जाणारा प्रकार आहे.

५.२.३ प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर सुधारणा, वस्तू व सेवा कराची सुरुवात

कर सुधारणा प्रक्रियेमध्ये प्रचलित कररचना बदलून त्यात सुधारणा घडवून आणणे, त्रुटी दूर करून नवीन पद्धती सुरू करणे, कालबाह्य कर रद्द करून नवीन कर लागू करणे, करवसुलीच्या पद्धतीमध्ये बदल करणे, कररचनेची गुंतागुंत कमी करून त्यात सुलभता व पारदर्शकता आणणे, आणि त्याद्वारे सामाजिक आणि आर्थिक विकास प्रक्रिया अधिक वेगवान करणे इत्यादींचा समावेश होतो. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने वेळोवेळी कर सुधारणा घडवून आणलेल्या आहेत. १९५३-५४ मध्ये कर चौकशी आयोगाची स्थापना करून भारत सरकारने स्वातंत्र्यानंतरच्या अल्पावधीतच कर सुधारणांचा कार्यक्रम हाती घेतला होता. डॉक्टर जॉन मथाई यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या या चौकशी आयोगाने भारतातील कररचनेमध्ये अनेक सुधारणा घडवून आणण्याचे काम केले. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या सुरुवातीलाच केंब्रिज विद्यापीठाचे प्राध्यापक कालडोर यांच्या अध्यक्षतेखाली कर सुधारणा समितीची स्थापना करण्यात आली. प्रचलित कररचनेचा आढावा घेऊन त्यात अधिक सुधारणा करण्यासाठी शिफारशी करण्याचे काम या समितीकडे सोपवण्यात आले होते. १९६८ मध्ये श्री एस भूतलिंगम यांच्या अध्यक्षतेखाली कर सुधारणा समिती स्थापन करून प्रत्यक्ष कररचनेमध्ये सुधारणा करण्यात आल्या. प्रत्यक्ष कररचनेत सुधारणा करण्यासाठी १९७० मध्ये वांचू समितीची स्थापना करण्यात आली होती. या समितीने आपला अहवाल १९७२मध्ये सरकारला सादर केला. शेती क्षेत्रातील संपत्ती आणि उत्पन्न यावर कर आकारणी करण्यासाठी सरकारने १९७२ मध्ये राज कमिटीची स्थापना केली होती.

नव्वदच्या दशकात कर सुधारणा करण्यासाठी नियुक्त करण्यात आलेल्या राज्यांच्या ह्या समितीने आपला विस्तृत अहवाल सरकारला सादर केला. या समितीने आपला अहवाल १९९१, ९२ आणि ९३ मध्ये सरकारला सादर केला. या समितीने सुचविलेल्या अनेक शिफारशी सरकारने स्वीकारून प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कररचनेमध्ये अधिक सुलभीकरण करण्यात आले. २००२ मध्ये आलेल्या विजय केळकर समितीने प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कररचनेत अनेक बदल सुचविले होते.

थोडक्यात, आपणास असे सांगता येईल, की, केंद्र सरकारने अनेक वेळा अनेक तज्ज्ञ व्यक्तींच्या अध्यक्षतेखाली समित्यांची स्थापना करून कर सुधारणा घडवून आणल्या आहेत. जुलै २०१७ मध्ये लागू करण्यात आलेल्या वस्तू व सेवा कररचनेतून अगदी अलीकडच्या काळातील कर सुधारणा घडवून आणल्याचे दिसते. बदलती परिस्थिती आणि बदलत्या व्यावसायिक रचनेमुळे सरकारला बदल करणे क्रमप्राप्त ठरते आणि अंतिमतः पूर्वीची कररचना अधिक विकसित आणि सुधारित स्वरूपात नव्याने लागू होते. कोणत्याही कररचनेचा अंतिम हेतू देशाचा आर्थिक आणि सामाजिक विकास करणे हाच असतो.

NOTES

वस्तू व सेवा कर :

वस्तू आणि सेवांच्या किमतीवर आकारण्यात येणाऱ्या अप्रत्यक्ष कराला वस्तू व सेवा कर असे म्हणतात. पूर्वीच्या सर्व अप्रत्यक्ष कराएवजी एकाच वस्तू कर आणि सेवा कर आकारला जातो. भारत सरकारने संसदेचे खास अधिवेशन बोलावून १ जुलै २०१७ पासून भारतामध्ये वस्तू व सेवा कर लागू केला. वस्तू आणि सेवा यांच्यावर आकारल्या जाणाऱ्या विविध अप्रत्यक्ष करांच्या जागी आता वस्तू व सेवा हा एकच कर आकारला जात आहे. या कराची संकल्पना आणि अंमलबजावणी विविध देशांमध्ये यापूर्वीपासूनच करण्यात येत होते. भारतामध्येही वस्तू व सेवा कर लागू करावा यासंबंधीची मागणी अनेक तज्ज्ञ आणि संस्था अनेक वर्षांपासून करीत होत्या. वस्तू व सेवा कर हा एक व्यापक, सोपा आणि पारदर्शक असल्याचे त्याच्या सैद्धान्तिक अभ्यासावरून दिसते. मूल्यवर्धित कराप्रमाणेच वस्तू व सेवा कराची आकारणी करताना त्यामध्ये पूर्वी भरलेल्या कराचा परतावा दिला जातो आणि म्हणून हा कर अधिक सोपा आणि अनेक टप्प्यांवर आकारला जातो.

वस्तूचे स्वरूप, त्या वस्तूची व्यक्तीच्या जीवनातील गरज, त्या वस्तूची किंमत लवचिकता लक्षात घेऊन वस्तू व सेवा कर वेगवेगळ्या वस्तूंसाठी वेगवेगळ्या प्रमाणात आकारला जातो. अन्नधान्य, भाजीपाला, दूध, वर्तमानपत्रे इत्यादी घटकांवर शून्य टक्के वस्तू सेवा कर आकारला जातो. म्हणजेच गरजेच्या वस्तूंना या करातून सूट देण्यात आलेली आहे. चहा, कॉफी, साखर, दगडी कोळसा, स्वयंपाकाचा गॅस, औषधे इत्यादी वस्तूंवर पाच टक्के वस्तू व सेवा कर आकारण्यात येतो. बारा टक्क्यांच्या गटात बटर, ज्यूस, मेणबत्ती, चामड्याच्या वस्तू, सायकली इत्यादीचा समावेश होतो. वस्तू व सेवा कराचा चौथा गट १८ टक्क्यांचा आहे. यामध्ये दंतमंजन, आइस्क्रीम यांसारख्या वस्तूंचा समावेश होतो. २८ टक्के हा वस्तू आणि सेवा कराचा सर्वाधिक दर आहे. चैनीच्या आणि महागड्या वस्तूंवर २८ टक्के वस्तू सेवा कर आकारला जातो. फ्रीज, वातानुकूलित यंत्र, सफाई यंत्र, सौंदर्यप्रसाधने, हवाई प्रवास, पंचतारांकित हॉटेल्स, इत्यादी चैनीच्या वस्तूंवर आणि सेवांवर २८ टक्के कर आकारला जातो.

असीम दास गुप्ता समितीने वस्तू व सेवा कराची कल्पना लागू करण्यासंबंधीची मांडणी केली होती. या समितीने वस्तू व सेवा कर हा शब्द वापरलेला नसला तरी संकल्पना मात्र मांडली होती. यानंतर २००२ मध्ये वाजपेयी सरकारच्या काळात विजय केळकर समितीची स्थापना केली गेली आणि या समितीने २००५ मध्ये वस्तू व सेवा कर लागू करण्यासंबंधीचे शिफारस केली. बाराव्या वित्त आयोगामध्येही वस्तू व सेवा कर लागू करण्यासंबंधीची शिफारस करण्यात आली होती. २०११ मध्ये संयुक्त पुरोगामी आघाडी सरकारने भारतात वस्तू व सेवा कर लागू करण्यासंबंधीचा प्रस्ताव मांडला होता. परंतु तत्कालीन विरोधी पक्षाने या प्रस्तावाला विरोध केल्याने तो पुढे जाऊ शकला नाही. तत्कालीन अर्थमंत्री अरुण जेटली यांनी वस्तू व सेवा कर प्रस्ताव संसदेमध्ये मांडला आणि १ एप्रिल २०१७ पासून त्याची अंमलबजावणी करण्यात आली.

वस्तू व सेवा कर याची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी आणि त्यात येणाऱ्या अडचणींवर मार्ग काढण्यासाठी स्वतंत्रपणे वस्तू व सेवा कर समितीची स्थापना करण्यात आली. या समितीमध्ये एकूण ३३ सदस्य असून, यापैकी २८ घटक राज्ये आणि तीन केंद्रशासित प्रदेशांचे ३१ प्रतिनिधी आणि केंद्र सरकारचे दोन प्रतिनिधी आहेत. या समितीचे पदसिद्ध अध्यक्ष देशाचे अर्थमंत्री असून अर्थ राज्यमंत्री आणि राज्यांचे मंत्री या समितीचे सदस्य असतात. वस्तू व सेवा कर समिती ही या करासंबंधीची सर्वोच्च समिती असून

गरजेप्रमाणे कररचना सुधारणा करणे, त्याची पुनर्रचना करणे आणि आवश्यकतेनुसार बदल करणे यासंबंधीचे पूर्ण अधिकार या समितीकडे आहेत. वस्तू व सेवा कर यासंबंधीची संपूर्ण जबाबदारी या समितीवर सोपविण्यात आली आहे.

वस्तू व सेवा कराची अंमलबजावणी करण्यासंबंधीच्या अडचणी लक्षात घेऊन विविध वित्तीय संस्था, तज्ज्ञ व्यक्ती, अनेक व्यावसायिक, उद्योजक, माध्यमे आणि विविध पक्षांचे राजकीय नेते यांनी यावर टीका केली आहे. २०१८ मध्ये जागतिक बँकेने भारतातील वस्तू व सेवा करासंबंधी मत व्यक्त करताना ही एक अतिशय जटिल प्रक्रिया आहे असे सांगितले. जगातील ११५ देशांच्या यादीमध्ये भारतातील कराचे प्रमाण हे सर्वाधिक असल्याचे निरीक्षण मांडण्यात आले. वस्तू व सेवा कर प्रक्रियेतील विलंब, जटिल प्रक्रिया, प्रशासकीय अडचणी इत्यादींवर वेळोवेळी टीका करण्यात आलेली आहे. वस्तू व सेवा कर यामुळे राज्यांच्या महसुलमध्ये होणारी घट भरून काढण्यासाठी केंद्र सरकारने आर्थिक मदत करावी व नवीन कररचनेमुळे झालेले नुकसान भरून द्यावे, अशी मागणी राज्य सरकारांनी केलेली आहे. आणि अशी तरतूद वस्तू व सेवा कर कायद्यामध्ये देखील करण्यात आलेली आहे.

केंद्र वस्तू व सेवा कर, राज्य वस्तू व सेवा कर, आणि एकात्मिक वस्तू व सेवा कर अशी या कराची रचना असून, भारतातील यापूर्वीच्या सर्व अप्रत्यक्ष कराच्या जागेवर वस्तू व सेवा कर लागू करण्यात आला. असे असले तरी काही घटकांना मात्र या करातून वगळण्यात आले. आणि या वगळण्यात आलेल्या वस्तूमुळे या करारावर सडकून टीका करण्यात आली. वस्तू व सेवा कर यापेक्षा अधिक उत्पन्न मिळवून देणाऱ्या इतर करांमुळे या वस्तू वगळण्यात आल्याची टीका यावर करण्यात आली. पेट्रोल आणि डिझेल, उच्च गती डिझेल, नैसर्गिक वायू, हवाई वाहतुकीसाठी लागणारे इंधन, अल्कोहोल आणि या संबंधित घटकांना वस्तू व सेवा करातून बाजूला ठेवण्यात आले. वस्तू व सेवा कराचा अधिकतम दर २८ टक्के असल्याने आणि आणि या वस्तूवर आकारल्या जाणाऱ्या कराचे प्रमाण यापेक्षा अधिक असल्याने या वस्तू यामधून वगळण्यात आलेल्या आहेत, अशी टीका करण्यात आली. सरकारकडून या टीकेला समाधानकारक उत्तर देण्यात आले नाही आणि जी उत्तरे याकरिता देण्यात आली होती ती पुरेशी समर्पक नव्हती असे दिसून येते.

५.२.४ अर्थसंकल्प - अर्थ आणि घटक, अर्थसंकल्पाचे आर्थिक वर्गीकरण, संतुलित अर्थसंकल्प गुणक, लिंग आधारित अर्थसंकल्प, संकल्पना उद्दिष्टे आणि हेतू

अर्थसंकल्प हा कोणत्याही देशाच्या सरकारकडून मांडण्यात आलेला एका आर्थिक वर्षासाठीचा आर्थिक नियोजनाचा लेखाजोखा असतो. प्रत्येक सरकार अर्थसंकल्पाच्या माध्यमातून उत्पन्न आणि खर्च यासंबंधीचे नियोजन आगामी आर्थिक वर्षासाठी करीत असते. त्या सरकारच्या विधिमंडळात विस्तृत चर्चेअंती पुढील आर्थिक वर्षासाठीचा अर्थसंकल्प मंजूर केला जातो. कोणत्याही सरकारकडून मांडला जाणारा अर्थसंकल्प हा नियमितपणे पार पाडला जाणारा कार्यक्रम असतो. सरकारच्या नियोजनानुसार अर्थव्यवस्थेच्या गरजा लक्षात घेऊन कोणत्या क्षेत्रासाठी किती प्रमाणात निधी उपलब्ध करून द्यावयाचा आहे आणि त्या निधीच्या उपलब्धतेसाठी उत्पन्नाचे मार्ग कोणते आहेत आणि त्यापासून किती

NOTES

प्रमाणात उत्पन्न अपेक्षित आहे याची मांडणी अर्थसंकल्पामध्ये केली जाते.

अर्थसंकल्पाच्या व्याख्या अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी केलेल्या आहेत. सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनोमी या संस्थेच्या परिभाषेनुसार, अर्थसंकल्प म्हणजे आगामी आर्थिक वर्षात किती खर्च केला जाणार आहे आणि त्या खर्चाच्या पूर्ततेसाठी कोणत्या मार्गाने उत्पन्न मिळविले जाणार आहे आणि या बरोबरच अर्थव्यवस्थेत एकूण किती भांडवल गुंतविले जाणार आहे, यासंबंधीचे मौद्रिक आकड्यांच्या स्वरूपात मांडले जाणारे आणि विस्तृत स्वरूपातील नियोजन होय. अर्थसंकल्प म्हणजे आगामी आर्थिक वर्षातील सरकारकडून केला जाणारा एकूण खर्च आणि त्या खर्चाच्या पूर्ततेसाठी करण्यात आलेल्या उत्पन्नाची तरतूद याचे ताळेबंदपत्रक होय.

भारतीय राज्यघटनेच्या ११२ व्या कलमानुसार केंद्र सरकार संसदेमध्ये आगामी वर्षासाठीचे संपूर्ण देशासाठी वार्षिक वित्तीय ताळेबंदपत्रक मांडत असते. यालाच केंद्र सरकारचा अर्थसंकल्प असे म्हणतात. राज्यसभा आणि लोकसभा या संसदेच्या दोन्ही सभागृहांत समोर केंद्र सरकारला अर्थसंकल्प मांडावा लागतो. याप्रमाणेच घटनेच्या २०२ कलमानुसार प्रत्येक राज्याला त्यांच्या संपूर्ण राज्यासाठीचा उत्पन्न आणि खर्च यासंबंधीचा ताळेबंद राज्याच्या विधिमंडळात मांडावा लागतो.

अर्थसंकल्पाची उद्दिष्टे :

अर्थसंकल्प दरवर्षी मांडला जात असल्याने तत्कालीन परिस्थिती लक्षात घेऊन यासंबंधीची उद्दिष्टे निर्धारित केली जातात. सर्वसाधारणपणे अर्थसंकल्पाची दीर्घकालीन उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे सांगता येतात.

१. उत्पन्न आणि संपत्तीचे पुनर्वितरण करणे.
२. संसाधनांचे पुनर्वाटप करणे.
३. आर्थिक स्थैर्य राखणे.
४. सार्वजनिक उपक्रमांचे व्यवस्थापन करणे.

अर्थसंकल्पाचे घटक आणि अर्थसंकल्पाचे आर्थिक वर्गीकरण :

अर्थसंकल्पात मांडले जाणारे विविध घटक आणि त्या घटकांची आर्थिक निकषानुसार विभागणी हा सार्वजनिक अर्थशास्त्रातील एक महत्त्वाचा अभ्यास विषय आहे. सरकारकडून केल्या जाणाऱ्या प्रत्येक खर्चाची अंतिम परिणती समाजाच्या विकासाच्या स्वरूपात रूपांतरित झाली पाहिजे अशी अपेक्षा असते. सरकारला मिळत असलेल्या उत्पन्नाच्या स्रोतानुसार आणि त्याच्या स्वरूपानुसार त्याचे वर्गीकरण केले जाते. जसे प्रत्यक्ष कर आणि त्याचे प्रकार, अप्रत्यक्ष कर आणि त्याचे प्रकार, करेतर स्रोतापासून मिळणारे उत्पन्न इत्यादी. ज्याप्रमाणे सरकारला मिळणाऱ्या उत्पन्नाची विभागणी केली जाते त्याप्रमाणे सरकारकडून केल्या जाणाऱ्या खर्चाचे वर्गीकरण आर्थिक निकषावर आधारित केले जाते. सरकारच्या दैनंदिन प्रशासनावर केला जाणारा खर्च आणि देशातील भांडवली वस्तूंच्या निर्मितीसाठी केला जाणारा खर्च ह्या दोन खर्चांचा परिणाम अर्थव्यवस्थेवर वेगवेगळा असतो. त्यामुळे सरकारने खर्च करीत असताना अर्थव्यवस्थेच्या विकासात त्याचा मोठा सहभाग असला पाहिजे याची दक्षता घेणे आवश्यक आहे. यासाठी अर्थशास्त्रज्ञांनी सार्वजनिक उत्पन्न आणि

खर्च यासंबंधीचे अनेक सिद्धान्त मांडले आहेत आणि अनेक निकष विकसित केले आहेत. भारतातील अर्थसंकल्पाच्या विविध घटकांचे आर्थिक वर्गीकरण आणि त्याचे प्रकार आपणास खालीलप्रमाणे पाहता येतात.

१. महसुली अर्थसंकल्प :

महसुली अर्थसंकल्पामध्ये आगामी वर्षामध्ये सरकारला मिळणाऱ्या एकूण महसूल उत्पन्न आणि महसूल खर्चाची मांडणी केलेली असते. महसुली अर्थसंकल्पामध्ये सरकारला दैनंदिन प्रशासन, सुरक्षा यावर केल्या जाणाऱ्या खर्चाचे प्रमाण आणि त्याकरिता केल्या उभ्या केल्या जाणाऱ्या उत्पन्नाचे स्रोत याची विस्तृत मांडणी केलेली असते.

२. भांडवली अर्थसंकल्प :

भांडवली अर्थसंकल्पामध्ये एकूण भांडवली जमा आणि एकूण भांडवली खर्च यासंबंधीची आगामी वर्षासाठीची मांडणी केलेली असते. भांडवली अर्थसंकल्पामध्ये अर्थव्यवस्थेतील सार्वजनिक गुंतवणुकीच्या माध्यमातून सरकारला मिळणारे उत्पन्न आणि भांडवली खर्चाच्या माध्यमातून अर्थव्यवस्थेत निर्माण होणारे भांडवल यासंबंधीची मांडणी केलेली असते. अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या दृष्टिकोनातून भांडवली अर्थसंकल्प अतिशय महत्त्वाचा असतो. लोकप्रिय योजनांच्या आकर्षणामुळे आणि त्याचा राजकीय लाभ मिळविण्यासाठी भांडवली अर्थसंकल्प अलीकडच्या काळात दुर्लक्षित होत असल्याचे दिसून येते.

३. अर्थसंकल्पीय उत्पन्न अथवा जमा :

यामध्ये आगामी आर्थिक वर्षात सरकारला सर्व स्रोतांपासून मिळणाऱ्या एकूण उत्पन्नाची मांडणी केलेली असते. याचे दोन प्रकार पडतात. महसुली उत्पन्न आणि भांडवली उत्पन्न. महसुली उत्पन्नामध्ये सरकारला प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष करापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा समावेश होतो. भांडवली उत्पन्नामध्ये सरकारला सार्वजनिक गुंतवणुकीपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा समावेश होतो.

४. अर्थसंकल्पीय खर्च :

अर्थसंकल्पीय खर्चामध्ये संकल्पना सरकारकडून आगामी आर्थिक वर्षात केल्या जाणाऱ्या विकास आणि विकासेतर कार्यक्रमावर किंवा योजना व योजनाबाह्य कार्यक्रमावर केल्या जाणाऱ्या एकूण खर्चाची मांडणी केली जाते. अर्थसंकल्पीय खर्च दोन प्रकारांत विभागला जातो. महसुली खर्च आणि भांडवली खर्च. महसुली खर्च म्हणजे सरकारच्या दैनंदिन प्रशासन चालवण्यासाठीचा खर्च होय. भांडवली खर्च म्हणजे आगामी आर्थिक वर्षात अर्थव्यवस्थेत निर्माण केल्या जाणाऱ्या भांडवली वस्तूंवरील खर्च होय.

अर्थसंकल्पाचे प्रकार :

अर्थसंकल्पातील एकूण महसुली आणि भांडवली उत्पन्न आणि आणि एकूण महसुली आणि भांडवली खर्च याच्या प्रमाणावरून अर्थसंकल्पाचे प्रमुख तीन प्रकार पडतात.

NOTES

१. **संतुलित अर्थसंकल्प** : संतुलित अर्थसंकल्पाचा अर्थ सरकारला मिळालेल्या उत्पन्नाबरोबर सरकारचा खर्च असतो. कोणत्याही प्रकारचे आधिक्य किंवा तूट या प्रकारांमध्ये नसते.

२. **तुटीचा अर्थसंकल्प** : जेव्हा सरकारला मिळालेल्या उत्पन्नापेक्षा सरकारचा खर्च अधिक असतो तेव्हा तुटीचा अर्थसंकल्प तयार होतो. अर्थव्यवस्थेच्या गरजा लक्षात घेऊन सरकारला अधिक खर्च करावा लागत असल्याने तुटीचा अर्थसंकल्प मांडला जातो. आर्थिक मंदी असेल तर तुटीचा अर्थसंकल्प मांडला जातो.

३. **आधिक्याचा अर्थ संकल्प** : आधिक्याचा अर्थसंकल्प म्हणजे सरकारच्या खर्चापेक्षा उत्पन्नाचे प्रमाण अधिक असणे होय.

संतुलित अर्थसंकल्प गुणक :

संतुलित अर्थसंकल्प म्हणजे असा हा अर्थसंकल्प आहे, की ज्यामध्ये सरकारला मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे प्रमाण सरकारकडून केल्या जाणाऱ्या खर्चाइतके असते. संतुलित अर्थसंकल्पामध्ये एकूण खर्च आणि एकूण उत्पन्न एकमेकांच्या बरोबर असतात. कराच्या माध्यमातून सरकारने उत्पन्न मिळविल्याने त्यापासून लोकांना आर्थिक त्याग सहन करावा लागतो. आणि या उलट सार्वजनिक खर्चामुळे लोकांच्या आर्थिक लाभात वाढ होते. सरकारने आकारलेल्या करामुळे करावा लागणारा त्याग आणि सरकारी खर्चामुळे लोकांच्या आर्थिक लाभात झालेली वाढ यामध्ये संतुलन निर्माण होते असे संतुलित अर्थसंकल्पावरून आपणास म्हणता येते.

संतुलित अर्थसंकल्प गुणक सार्वजनिक उत्पन्न आणि सार्वजनिक खर्च यांचा अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम मोजण्याचे काम करतो. गुणक ही गणितीय संकल्पना असून, ती अर्थव्यवस्थेतील कोणत्याही आर्थिक घटकांमध्ये केलेल्या बदलाचा परिणाम इतर घटकांवर कसा होतो हे मोजण्याचे काम करते. संतुलित अर्थसंकल्प गुणकामध्ये अर्थव्यवस्थेतील एकूण उत्पादनावर झालेला परिणाम मोजला जातो. सरकारी उत्पन्न आणि खर्चामुळे अर्थव्यवस्थेतील एकूण उत्पादनावर परिणाम होतो. सरकारने कराच्या माध्यमातून मिळविलेल्या उत्पन्नामुळे अर्थव्यवस्थेतील उत्पादनावर होणारा प्रतिकूल परिणाम सरकारने केलेल्या खर्चामुळे भरून निघतो. म्हणून संतुलित अर्थसंकल्प गुणकाचे मूल्य एक असते असे मानले जाते. संतुलित अर्थसंकल्प गुणक हा सार्वजनिक खर्च गुणक आणि आणि कर गुणक याचे मिश्रण असतो.

गुणक याचा अर्थ गुणाकार पद्धतीने होणारा परिणाम. सार्वजनिक खर्चाचे प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष असे अनेक परिणाम गुणाकार पद्धतीने होत असतात आणि त्याचप्रमाणे सरकारने आकारलेल्या करामुळे त्याचेही गुणाकार पद्धतीने परिणाम होत असतात. संतुलित अर्थसंकल्प याचा अर्थ एकूण खर्च आणि एकूण उत्पन्न एकमेकांच्या बरोबर असल्याने त्याचे गुणक

परिणाम अर्थव्यवस्थेतील एकूण उत्पादनावर संतुलित अवस्थेत असतात का याचा शोध या गुणक संकल्पनेतून घेतला जातो. थोडक्यात, गुणक या गणितीय संकल्पनेचा उपयोग सार्वजनिक उत्पन्न आणि खर्च यामुळे अर्थव्यवस्थेतील एकूण उत्पादनावर होणाऱ्या परिणामाचे मोजमाप करण्यासाठी केला जातो, त्यालाच अर्थशास्त्रात संतुलित अर्थसंकल्प गुणक असे म्हणतात.

लिंगाधारित अर्थसंकल्प :

लिंगाधारित अर्थसंकल्प म्हणजे सरकारी कायदे, कार्यक्रम आणि योजना यांचे स्त्री पुरुष समानता दृष्टिकोनातून विश्लेषण करणे, संसाधनांची वाटणी समान प्रमाणात करणे होय.

लिंगाधारित अर्थसंकल्प ही अर्थसंकल्पाचे विश्लेषण करण्यासाठी विकसित झालेली आधुनिक संकल्पना आहे. कोणत्याही देशातील लोकसंख्येमध्ये स्त्रियांचे आणि पुरुषांचे प्रमाण समसमान असते. त्यामुळे आर्थिक विकासातील त्यांचा वाटा समान असला पाहिजे अशी भूमिका आधुनिक काळात घेतली जाते. स्त्री-पुरुष समानता तत्वाचे पालन करणारी ही भूमिका असल्याने अर्थसंकल्पामध्ये ही त्याचे चित्र पाहावयास मिळते. अर्थसंकल्पामध्ये केल्या जाणाऱ्या विविध तरतुदी आणि त्याचा लाभ अंतिमतः या घटकाला मिळणार आहे तो घटक कोण आहे यानुसार त्याचे विश्लेषण केले जाते. अर्थसंकल्पामध्ये संसाधनांचे वाटप होत असल्याने त्या वाटपामध्ये स्त्रियांचा हिस्सा किती आहे याचे विश्लेषण लिंगाधारित अर्थसंकल्पामध्ये केले जाते.

आर्थिक विकास प्रक्रियेमध्ये समाजातील सर्व घटकांचा समान सहभाग असला पाहिजे. सर्व वर्गातील, सर्व जाती-धर्मातील स्त्री-पुरुषांचा सहभाग विकासप्रक्रियेत असणे आणि त्यांना विकासाचे लाभ मिळणे आवश्यक आहे. त्यानुसार सामाजिक अर्थसंकल्प, लिंगाधारित अर्थसंकल्प, हरित अर्थसंकल्प इत्यादी प्रकारचे अर्थसंकल्प मांडले जातात. खऱ्या अर्थाने अर्थसंकल्पाच्या विश्लेषणाच्या दृष्टिकोनालाच आपण ही नावे दिलेली आहेत.

आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मागील काही वर्षांपासून स्त्री-पुरुष समानता यासंबंधी मोठ्या प्रमाणात जाणीव जागृती झालेली आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील विविध समुदाय, संस्था, नामवंत व्यक्ती इत्यादी यांच्याकडून स्त्री-पुरुष समानता यासंबंधीची जाणीव जागृती करण्याचे काम केले जाते. त्याचाच एक भाग म्हणून अर्थसंकल्पामध्ये स्त्रियांचा वाटा किती आहे हा प्रश्न विचारला जाऊ लागला. आणि विविध देशांच्या अर्थसंकल्पाचे विश्लेषण स्त्री-पुरुष समानता दृष्टिकोनातून केले जाऊ लागले. संयुक्त राष्ट्रांच्या विविध चर्चासत्रे आणि परिषदांमधून यासंबंधी आवाज उठवण्यात आला. २००४ पासून लिंगाधारित अर्थसंकल्पाचे विश्लेषण करण्यास सुरुवात झाली. अर्थसंकल्पामध्ये स्त्रियांचा वाटा किती आहे याची स्वतंत्र मांडणी करण्याची प्रथा आता विविध देशांमध्ये रूढ झालेली आहे. भारतामध्ये लिंग आधारित अर्थसंकल्प मांडण्याची सुरुवात २००५-०६ या आर्थिक वर्षापासून करण्यात आली.

लिंगाधारित अर्थसंकल्पाची उद्दिष्टे आणि हेतू :

स्त्री-पुरुष समानता तत्व हा लिंगाधारित अर्थसंकल्पाचा मूलभूत पाया आहे. अर्थसंकल्पाच्या माध्यमातून स्त्री-पुरुष यांच्यातील विषमता कमी करणे आणि आणि विकासाच्या प्रक्रियेत दोघांचाही समान सहभाग घडवून आणणे याकरिता लिंग आधारित

NOTES

अर्थसंकल्प महत्त्वाची भूमिका बजावतो. या अर्थसंकल्पाची काही प्रमुख उद्दिष्टे आणि हेतू खालीलप्रमाणे सांगता येतात.

१. स्त्री आणि पुरुष समानता तत्त्वानुसार अर्थसंकल्पामध्ये तरतूद करणे.
२. संसाधनांची वाटणी स्त्री आणि पुरुष यांच्यामध्ये समान प्रमाणात करणे.
३. अर्थसंकल्पाच्या साहाय्याने राजकोषीय धोरणाच्या माध्यमातून स्त्री-पुरुषांमधील आर्थिक विषमता कमी करणे.
४. स्त्रियांना पुरुषांच्या तुलनेत समान संधी उपलब्ध करून देणे.
५. आर्थिक विकासातील स्त्रियांचा हिस्सा पुरुषांच्या बरोबरीने आणणे.
६. सार्वजनिक खर्चाचे वाटप स्त्री आणि पुरुष यांच्यामध्ये समान प्रमाणात करणे.
७. स्त्रियांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होण्यासाठी परिस्थिती उपलब्ध करून देणे.
८. सामाजिक आणि आर्थिक निर्णयप्रक्रियेत स्त्रियांना समान वाटा आणि संधी उपलब्ध करून देणे.

लिंगाधारित अर्थसंकल्पाची अनेक उद्दिष्टे सांगता येतात आणि त्यानुसार विविध देशांमध्ये अर्थसंकल्पाच्या माध्यमातून समानता आणण्याचा प्रयत्न केला जातो. भारत सरकारने या संबंधित पुरोगामी भूमिका घेऊन २००४-०५ या आर्थिक वर्षापासून लिंगाधारित अर्थसंकल्प मांडण्यास सुरुवात केलेली आहे.

५.२.५ अर्थसंकल्पीय तूट आणि त्याचे परिणाम :

अर्थसंकल्पीय तूट याचा अर्थ सरकारच्या उत्पन्नापेक्षा खर्चाचे प्रमाण अधिक असणे होय. अलीकडच्या काळात बहुतांश देशांमध्ये तुटीचा अर्थसंकल्प मांडला जातो. अर्थव्यवस्थेतील मंदीसारख्या परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि विकासाचा वेग वाढविण्यासाठी सरकारला मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो, यामुळे विशेषतः विकसनशील देशांमध्ये तुटीचा अर्थसंकल्प मांडला जातो. अर्थसंकल्पातील विविध घटकांनुसार आणि त्याच्या आर्थिक वर्गीकरणानुसार तुटीचे अनेक प्रकार पडतात.

१. महसुली तूट :

सरकारच्या महसुली उत्पन्नापेक्षा महसुली खर्चाचे प्रमाण अधिक असणे म्हणजे महसुली तूट होय. महसुली खर्च या शब्दाचा अर्थ सरकारच्या दैनंदिन प्रशासनावर होणारा खर्च असा आहे. आणि महसुली उत्पन्न म्हणजे सरकारला कराच्या माध्यमातून मिळणारे उत्पन्न होईल.

$$\text{महसुली तूट} = \text{महसुली उत्पन्न} < \text{महसुली खर्च}$$

वित्तीय तूट : वित्तीय तूट म्हणजे सरकारच्या एकूण खर्चाचे एकूण उत्पन्नावरील आधिक्य होय. यामध्ये एक बाब लक्षात घेतली पाहिजे ती म्हणजे सरकारच्या उत्पन्नामधील सार्वजनिक कर्जाचे प्रमाण वगळले जाते. सार्वजनिक कर्ज हा सरकारच्या उत्पन्नाचा एक महत्त्वाचा स्रोत आहे, परंतु वित्तीय तूट मोजताना सार्वजनिक कर्ज सार्वजनिक उत्पन्नात

समाविष्ट केला जात नाही.

वित्तीय तूट = सरकारचा एकूण महसुली आणि भांडवली खर्च - सरकारचे एकूण महसुली आणि भांडवली उत्पन्न (सरकारच्या एकूण उत्पन्नातून सार्वजनिक कर्ज वगळले आहेत.)

सार्वजनिक कर्जाच्या माध्यमातून सरकार वित्तीय तूट भरून काढण्याचा प्रयत्न करीत असते. कर्ज हा सरकारचे दायित्व असल्याने त्याला वित्तीय तुटीमध्ये मोजले जात नाही.

प्राथमिक तूट :

प्राथमिक तूट म्हणजे वित्तीय तूट आणि सरकारने व्याजापोटी दिलेली रक्कम यातील फरक होय. सरकारला प्रत्येक आर्थिक वर्षात कर्जावरील व्याज आणि काही प्रमाणात मुद्दल याची परतफेड करावी लागते. आर्थिक वर्षातील सरकारने दिलेले एकूण व्याज द्वितीय तुटीमधून वजा केल्यास प्राथमिक तूट राहते.

$$\text{प्राथमिक तूट} = \text{वित्तीय तूट} - \text{व्याज रक्कम}$$

अर्थसंकल्पीय तुटीचे परिणाम :

अर्थसंकल्पीय तुटीचे अर्थव्यवस्थेवर अनेक अनुकूल आणि प्रतिकूल परिणाम होतात. अनुकूल परिणामांच्या तुलनेत अर्थसंकल्पीय तुटीचे प्रतिकूल परिणाम अधिक असल्याचे अनेक अभ्यासक सांगतात. अर्थसंकल्पीय तुटीचे अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम आपणास खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. राष्ट्रीय कर्जाचे प्रमाण वाढते :

सरकारच्या उत्पन्नापेक्षा खर्चाचे प्रमाण अधिक असल्याने देशावरील कर्जाचे प्रमाण वाढत जाते. भारतासारख्या देशांमध्ये अर्थसंकल्पीय तुटीचे प्रमाण मोठे आहे आणि उत्तरोत्तर ते वाढतच आहे. दरवर्षी नव्याने घेतलेले कर्ज आणि आधीच्या कर्जाचे प्रमाण यामुळे भारतातील राष्ट्रीय कर्जाचे प्रमाण उत्तरोत्तर वाढतच आहे.

२. कर्जावरील व्याजाचे मोठे प्रमाण :

सरकारने घेतलेल्या कर्जावरील व्याज दरवर्षी भरावे लागते. भारत सरकारकडून दरवर्षी कर्जावरील व्याज म्हणून एकूण उत्पन्नाच्या जवळजवळ १८ टक्के एवढी रक्कम भरावी लागते. सरकारला मिळत असलेल्या उत्पन्नातील १८ टक्के रक्कम जर व्याज म्हणून जात असेल तर ही अतिशय गंभीर बाब आहे. कराच्या माध्यमातून मिळविलेल्या उत्पन्नाचा मोठा हिस्सा व्याजाची परतफेड आणि मुद्दलाची परतफेड करण्यासाठी करावा लागणे याचा अर्थ असा, की देशाच्या आर्थिक विकासासाठी शिल्लक राहणारी रक्कम कमी असते. भविष्यातील येणाऱ्या अनेक पिढ्यांवर त्याचा ताण येतो. कर्जाचा संचय होणे आणि त्याचे प्रमाण वाढत जाणे हे अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टिकोनातून चांगले लक्षण नाही.

३. एकूण मागणीत वाढ होते :

सरकार जेव्हा उत्पन्नापेक्षा खर्च अधिक करते तेव्हा अर्थव्यवस्थेत त्या प्रमाणात वस्तू आणि सेवांची खरेदी होत असते. एकूण मागणीमध्ये खासगी क्षेत्राकडून केली जाणारी

NOTES

NOTES

वस्तू आणि सेवांची मागणी आणि सरकारकडून केली जाणारी वस्तू आणि सेवांची मागणी याचा समावेश होतो. सरकारने केलेल्या अतिरिक्त खर्चामुळे अर्थव्यवस्थेत एकूण मागणी वाढते. एकूण मागणी वाढल्यामुळे अर्थव्यवस्थेतील एकूण पुरवठा वाढविण्याचा प्रयत्न उत्पादक करतात आणि परिणामी रोजगारनिर्मिती होण्यास मदत होते.

४. खासगी गुंतवणुकीवर प्रतिकूल परिणाम :

सरकारी खर्चाचे प्रमाण मोठे असल्याने त्याच्या पूर्ततेसाठी सरकारला अर्थव्यवस्थेतून मोठ्या प्रमाणात निधी उभा करावा लागतो. हा निधी कर स्वरूपात उभा केला जात असल्याने लोकांकडून खरेदीशक्तीचे हस्तांतरण सरकारकडे होते. याबरोबरच सरकार कर्ज उभारून खर्चाची पूर्तता करित असते. याचे दोन परिणाम होतात एका बाजूला सरकारी खर्चामुळे अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन वाढते तसेच गुंतवणूकही वाढते आणि त्याचा खासगी गुंतवणुकीवर प्रतिकूल परिणाम होतो. दुसऱ्या बाजूला करवसुलीमुळे लोकांकडे पैसे सरकारकडे गेल्याने त्याचा खासगी गुंतवणुकीवर प्रतिकूल परिणाम होतो. म्हणून अर्थशास्त्रात असे म्हटले जाते, की सार्वजनिक गुंतवणुकीचे प्रमाण वाढताना खासगी गुंतवणूक कमी होते.

५. सार्वजनिक गुंतवणुकीत वाढ :

सरकार मोठ्या प्रमाणात निधी खर्च करित असल्याने अर्थव्यवस्थेतील सार्वजनिक गुंतवणुकीचे प्रमाण वाढते. सार्वजनिक कर्जाच्या माध्यमातून सरकार निधी उभा करित असल्याने देशातील सार्वजनिक भांडवल गुंतवणुकीच्या प्रमाणात वाढ होते.

६. चलनवाढ :

चलनवाढ म्हणजे सामान्य किंमत पातळीत होणारी वाढ होय. सरकारी खर्चातील वाढीमुळे अर्थव्यवस्थेत एकूण मागणीत वाढ होते आणि किंमत पातळी हळूहळू वाढू लागते. अर्थसंकल्पातील तूट भरून काढण्यासाठी सरकारला बाजारातून पैसे उभे करावे लागतात आणि याबरोबरच रिझर्व्ह बँकेकडून अधिक प्रमाणात चलन निर्मिती केली जाते. पैशाचा अतिरिक्त पुरवठा झाल्यामुळे चलनवाढीची स्थिती निर्माण होते. म्हणून आर्थिक तुटीचा परिणाम अर्थव्यवस्थेवर चलनवाढीच्या स्वरूपात होतो.

७. परकीय देशावरील अवलंबित्व :

अर्थसंकल्पीय तिची पूर्तता करण्यासाठी सरकारला जगातील विविध देशांकडून आणि आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थांकडून कर्ज घ्यावे लागते. त्यामुळे सरकारचे परकीय देशावरील अवलंबित्व वाढते. त्याचा परिणाम विविध देशांकडून अनेक अटींची आणि शर्तींची पूर्तता करून घेण्याचा प्रयत्न केला जातो आणि एक प्रकारे आर्थिक गुलामीची स्थिती निर्माण होते.

वित्तीय तुटीचे अनेक प्रतिकूल परिणाम अर्थव्यवस्थेवर होत असल्याने ती कमी करावी अशी सूचना अनेक अर्थतज्ज्ञ करित असतात. भारत सरकारनेही तुटीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी अनेकदा निर्धारित कालमर्यादा ठरविलेली होती. परंतु अर्थव्यवस्थेतील चढ-उतारामुळे आणि अनेक विकास योजनांमुळे सरकारला आपल्या खर्चावर मर्यादा आणणे अशक्य झालेले आहे. असे असले तरी अर्थसंकल्पीय तूट ही अर्थव्यवस्थेच्या दीर्घकालीन दृष्टिकोनातून अतिशय वाईट परिणाम करणारी आहे.

५.३ आपली प्रगती तपासण्यासाठीचे प्रश्न आणि त्याची उत्तरे

भारतातील
सार्वजनिक वित्त

NOTES

प्रश्न १. भारतीय करव्यवस्थेचे गुण आणि दोष सांगा.

उत्तर : भारतातील कररचनेत काही गुणदोष आहेत ते खालीलप्रमाणे-

भारतातील करव्यवस्थेचे गुण :

१. समता तत्त्वाचे पालन
२. कररचनेतील विविधता
३. निश्चितता तत्त्वाचे पालन
४. करव्यवस्थेतील लवचिकता
५. कराचा आवाका आणि प्रमाण याचे वाढते प्रमाण
६. प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर
७. अधिकतम सामाजिक लाभ तत्त्वाचे पालन

भारतातील करव्यवस्थेचे दोष :

१. अप्रत्यक्ष कराचे प्रमाण अधिक
२. प्रशासकीय खर्चाचे मोठे प्रमाण
३. सापेक्षता ग्रामीण भागावर कराचा अल्प भार
४. भारतीय करव्यवस्थेचा तांत्रिक दर्जा दुय्यम
५. कराचा अतिरिक्त भार

प्रश्न २. प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर कोणते आहेत ते सांगा?

उत्तर : भारतातील कर प्रणाली प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष अशा दोन भागांत विभागली जाते.

प्रत्यक्ष कर : उत्पन्न कर, निगम कर, भांडवली नफा कर, रोखे व्यवहार कर, संपत्ती कर, मालमत्ता कर, देणगी कर.

अप्रत्यक्ष कर : उत्पादन कर, मूल्यवर्धित कर, सीमा कर अथवा आयात—निर्यात कर, विक्री कर, मनोरंजन कर, मुद्रांक शुल्क अथवा कर, सेवा कर, वस्तू व सेवा कर.

५.४ सारांश

स्वातंत्र्यापूर्वी भारतातील करव्यवस्था ही असंघटित, अनियंत्रित आणि अनियोजित स्वरूपाची होती. ब्रिटिश सरकारच्या काळात करव्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न फारसा गांभीर्याने करण्यात आलेला नाही. त्यामुळे स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतातील करव्यवस्था ही केवळ राज्यसंस्थेला अधिकाधिक उत्पन्न मिळवून देण्यासाठीच होती.

भारतीय राजकीय व्यवस्थेचे स्वरूप हे त्रिस्तरीय आहे. केंद्र सरकार, राज्य सरकार आणि स्थानिक सरकार अशी तीन पातळीवर विविध सरकारे आपापली जबाबदारी पार

Self-Instructional
Material १४७

NOTES

पाडत असतात. त्यांच्या कार्याची विभागणी आणि उत्पन्न स्रोतांची विभागणी राज्यघटनेनुसार करण्यात आलेली आहे.

१९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतामध्ये करासंबंधी सखोल अभ्यास करण्यात आला आणि पूर्वीच्या करव्यवस्थेमध्ये आमूलाग्र बदल करून समता, उत्पादकता आणि आर्थिकता या तत्वांवर आधारित नवीन करव्यवस्था लागू करण्यात आली.

स्वातंत्र्यानंतर नव्याने लागू करण्यात आलेल्या करव्यवस्थेची उद्दिष्टे :

१. बचत आणि गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देणे.
२. सार्वजनिक उत्पन्नाची साधने विकसित करणे.
३. अर्थव्यवस्थेतील संसाधनांचे वाटप योग्यप्रकारे होईल याची दक्षता घेणे.
४. समाजासाठी ज्या वस्तूंचा उपयोग हानिकारक आहे अशा वस्तूंच्या उत्पादनाला मारक ठरेल अशी व्यवस्था निर्माण करणे.
५. खासगी क्षेत्राला प्रोत्साहन मिळेल याची दक्षता घेणे.
६. भारतातील उत्पन्न आणि संपत्तीविषयक असमानता दूर करणे.
७. आर्थिक स्थैर्य आणि आणि उच्च राष्ट्रीय उत्पन्न वाढ यासाठी साहाय्यभूत व्यवस्था निर्माण करणे.
८. अर्थव्यवस्थेतील किंमतवाढीच्या प्रवृत्तींवर नियंत्रण ठेवणे.

भारतातील करव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये :

१. कर संरचना
२. अपुरा कर महसूल
३. अप्रत्यक्ष कराचे प्रमाण अधिक
४. वाढता कर महसूल
५. एकूण देशांतर्गत उत्पादन आणि कर यांच्यातील वाढते प्रमाण
६. करवसुलीच्या खर्चाचे प्रमाण अधिक
७. करभार

सरकारला मिळणाऱ्या उत्पन्नामध्ये कर आणि आणि करेतर स्रोतांचा समावेश होतो. प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष करापासून मिळणारा महसूल हा याशिवाय इतर मार्गाने मिळणाऱ्या महसुलापेक्षा खूप अधिक आहे. सरकारच्या स्वतःच्या उद्योग आणि व्यवसायातून मिळणारे उत्पन्न, सरकारने दिलेल्या कर्जावरील व्याज, सार्वजनिक गुंतवणुकीतून होणारा नफा आणि मिळणारा लाभांश, याबरोबरच सरकारने पुरविलेल्या विविध प्रकारच्या सेवांपासून मिळणारा महसूल इत्यादीचा समावेश करेतर स्रोतांमध्ये होतो. भारतातील कररचनेत काही गुणदोष आहेत ते खालीलप्रमाणे-

भारतातील करव्यवस्थेचे गुण :

१. समता तत्त्वाचे पालन
२. कररचनेतील विविधता
३. निश्चितता तत्त्वाचे पालन
४. करव्यवस्थेतील लवचिकता

५. कराचा आवाका आणि प्रमाण याचे वाढते प्रमाण
६. प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर
७. अधिकतम सामाजिक लाभ तत्वाचे पालन

भारतातील करव्यवस्थेचे दोष :

१. अप्रत्यक्ष कराचे प्रमाण अधिक
२. प्रशासकीय खर्चाचे मोठे प्रमाण
३. सापेक्षता ग्रामीण भागावर कराचा अल्प भार
४. भारतीय करव्यवस्थेचा तांत्रिक दर्जा दुय्यम
५. कराचा अतिरिक्त भार
६. केंद्र सरकारचे वर्चस्व

भारतातील कर प्रणाली प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष अशा दोन भागांत विभागली जाते.

प्रत्यक्ष कर : उत्पन्न कर, निगम कर, भांडवली नफा कर, रोखे व्यवहार कर, संपत्ती कर, मालमत्ता कर, देणगी कर.

अप्रत्यक्ष कर : उत्पादन कर, मूल्यवर्धित कर, सीमा कर अथवा आयात —निर्यात कर, विक्री कर, मनोरंजन कर, मुद्रांक शुल्क अथवा कर, सेवा कर, वस्तू व सेवा कर.

कर सुधारणा प्रक्रियेमध्ये प्रचलित कररचना बदलून त्यात सुधारणा घडवून आणणे, त्रुटी दूर करून नवीन पद्धती सुरू करणे, कालबाह्य कर रद्द करून नवीन कर लागू करणे, करवसुलीच्या पद्धतीमध्ये बदल करणे, कररचनेची गुंतागुंत कमी करून त्यात सुलभता व पारदर्शकता आणणे, आणि त्याद्वारे सामाजिक आणि आर्थिक विकास प्रक्रिया अधिक वेगवान करणे इत्यादींचा समावेश होतो. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने वेळोवेळी कर सुधारणा घडवून आणलेल्या आहेत. केंद्र सरकारने अनेक वेळा अनेक तज्ज्ञ व्यक्तींच्या अध्यक्षतेखाली समित्यांची स्थापना करून कर सुधारणा घडवून आणल्या आहेत. जुलै २०१७ मध्ये लागू करण्यात आलेल्या वस्तू व सेवा कर रचनेतून अगदी अलीकडच्या काळातील कर सुधारणा घडवून आणल्याचे दिसते.

भारत सरकारने संसदेचे खास अधिवेशन बोलावून १ जुलै २०१७ पासून भारतामध्ये वस्तू व सेवा कर लागू केला. वस्तू आणि सेवांच्या किमतीवर आकारण्यात येणाऱ्या अप्रत्यक्ष कराला वस्तू व सेवा कर असे म्हणतात. पूर्वीच्या सर्व अप्रत्यक्ष कराएवजी एकच वस्तू आणि सेवा कर आकारला जातो.

वस्तू व सेवा कर याची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी आणि त्यात येणाऱ्या अडचणींवर मार्ग काढण्यासाठी स्वतंत्रपणे वस्तू व सेवा कर समितीची स्थापना करण्यात आली. या समितीमध्ये एकूण ३३ सदस्य असून यापैकी २८ घटक राज्य आणि तीन केंद्रशासित प्रदेशांचे ३१ प्रतिनिधी आणि केंद्र सरकारचे दोन प्रतिनिधी आहेत.

अर्थसंकल्प हा कोणत्याही देशाच्या सरकार कडून मांडण्यात आलेला एका आर्थिक

NOTES

NOTES

अर्थसंकल्पाची उद्दिष्टे :

१. उत्पन्न आणि संपत्तीचे पुनर्वितरण करणे.
२. संसाधनांचे पुनर्वाटप करणे.
३. आर्थिक स्थैर्य राखणे.
४. सार्वजनिक उपक्रमांची व्यवस्थापन करणे.

अर्थसंकल्पाचे घटक आणि अर्थसंकल्पाचे आर्थिक वर्गीकरण :

१. महसुली अर्थसंकल्प
२. भांडवली अर्थसंकल्प
३. अर्थसंकल्पीय उत्पन्न अथवा जमा
४. अर्थसंकल्पीय खर्च

अर्थसंकल्पाचे प्रकार :

१. संतुलित अर्थसंकल्प
२. तुटीचा अर्थसंकल्प
३. आधिक्याचा अर्थ संकल्प

संतुलित अर्थसंकल्प गुणक सार्वजनिक उत्पन्न आणि सार्वजनिक खर्च याचा अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम मोजण्याचे काम करतो. गुणक ही गणितीय संकल्पना असून, ती अर्थव्यवस्थेतील कोणत्याही आर्थिक घटकांमध्ये केलेल्या बदलाचा परिणाम इतर घटकांवर कसा होतो हे मोजण्याचे काम करते.

लिंगाधारित अर्थसंकल्प म्हणजे सरकारी कायदे, कार्यक्रम आणि योजना यांचे स्त्री-पुरुष समानता दृष्टिकोनातून विश्लेषण करणे, संसाधनांची वाटणी समान प्रमाणात करणे होय.

अर्थसंकल्पीय तूट याचा अर्थ सरकारच्या उत्पन्नापेक्षा खर्चाचे प्रमाण अधिक असणे होय. अर्थसंकल्पातील विविध घटकांनुसार आणि त्याच्या आर्थिक वर्गीकरणानुसार तुटीचे अनेक प्रकार पडतात.

१. महसुली तूट : महसुली तूट = महसूली उत्पन्न < महसुली खर्च

२. वित्तीय तूट : वित्तीय तूट = सरकारचा एकूण महसुली आणि भांडवली खर्च - सरकारचे एकूण महसुली आणि भांडवली उत्पन्न (सरकारच्या एकूण उत्पन्नातून सार्वजनिक कर्ज वगळले आहेत.)

३. प्राथमिक तूट : प्राथमिक तूट = वित्तीय तूट - व्याज रक्कम

अर्थसंकल्पीय तुटीचे परिणाम :

१. राष्ट्रीय कर्जाचे प्रमाण वाढते.

२. कर्जावरील व्याजाचे मोठे प्रमाण.
३. एकूण मागणीत वाढ होते.
४. खासगी गुंतवणुकीवर प्रतिकूल परिणाम.
५. सार्वजनिक गुंतवणुकीत वाढ.
६. चलनवाढ.
७. परकीय देशावरील अवलंबित्व.

५.५ पारिभाषिक शब्द

कर : कोणत्याही देशातील व्यक्तिगत लोकांना, व्यक्ती समूहांना, विविध संस्थांना, व्यावसायिक अथवा बिगर व्यावसायिक संघटना इत्यादींना राज्यसंस्थेला प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष स्वरूपात उत्पन्न आणि संपत्तीतील जो हिस्सा द्यावा लागतो त्याला कर असे म्हणतात.

प्रत्यक्ष कर : प्रत्यक्ष कर म्हणजे असे कर ही ज्या कराचा अंतिम भार ज्या घटकाकडून कर वसूल करण्यात आलेला आहे त्याच्यावरच पडतो किंवा त्यालाच सहन करावा लागतो.

अप्रत्यक्ष कर : अप्रत्यक्ष कर म्हणजे असे कर की ज्याची वसुली ज्या घटकाकडून केली जाते तो घटक त्या कराचा अंतिम भार इतरांकडे संक्रमित करीत असतात. ज्या कराचा अंतिम भार संक्रमित करणे शक्य होते त्यांना अप्रत्यक्ष कर असे म्हणतात.

वस्तू व सेवा कर : वस्तू आणि सेवांच्या किमतीवर आकारण्यात येणाऱ्या अप्रत्यक्ष कराला वस्तू व सेवा कर असे म्हणतात.

अर्थसंकल्प : अर्थसंकल्प हा कोणत्याही देशाच्या सरकारकडून मांडण्यात आलेला एका आर्थिक वर्षासाठीचा आर्थिक नियोजनाचा लेखाजोखा असतो.

संतुलित अर्थसंकल्प गुणक : संतुलित अर्थसंकल्प गुणक म्हणजे सार्वजनिक उत्पन्न आणि सार्वजनिक खर्च याचा अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम गणितीय पद्धतीने मोजणे काम करतो.

लिंगाधारित अर्थसंकल्प : लिंगाधारित अर्थसंकल्प म्हणजे सरकारी कायदे, कार्यक्रम आणि योजना यांचे स्त्री-पुरुष समानता दृष्टिकोनातून विश्लेषण करणे, संसाधनांची वाटणी समान प्रमाणात करणे होय.

महसुली तूट : महसुली तूट = महसूली उत्पन्न < महसुली खर्च

वित्तीय तूट : वित्तीय तूट = सरकारचा एकूण महसुली आणि भांडवली खर्च - सरकारचे एकूण महसुली आणि भांडवली उत्पन्न (सरकारच्या एकूण उत्पन्नातून सार्वजनिक कर्ज वगळले आहेत.)

प्राथमिक तूट : प्राथमिक तूट = वित्तीय तूट - व्याज रक्कम

५.६ स्वयं-मूल्यमापन आणि सरावासाठी प्रश्न

NOTES

लघुत्तरी प्रश्न

१. भारतातील करव्यवस्थेची उद्दिष्टे सांगा.
२. ब्रिटिशकालीन भारतातील कररचना कशी होती?
३. वस्तू व सेवा कर म्हणजे काय ते सांगून वस्तू व सेवा कर यातील विविध दर स्पष्ट करा.
४. अर्थसंकल्पाची व्याख्या सांगून त्याचे प्रकार विशद करा.
५. भारतातील प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर कोणकोणते आहेत?
६. लिंगाधारित अर्थसंकल्पावर टीप लिहा.
७. सरकारला मिळणाऱ्या कर महसूल व करेतर महसुलावर टीप लिहा.
८. अर्थसंकल्पीय तूट म्हणजे काय आणि तिचे प्रकार कोणते आहेत?

दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. भारतीय करव्यवस्था विशद करा आणि तिचे गुणदोष सांगा.
२. केंद्र आणि राज्य सरकारला मिळणाऱ्या कर आणि करेतर महसुलावर निबंध लिहा.
३. भारतातील कर सुधारणा यावर भाष्य करा.
४. वस्तू व सेवा कर म्हणजे काय ते सांगून त्यावर साधकबाधक चर्चा करा.
५. अर्थसंकल्पाचा अर्थ सांगून त्याचे प्रकार व तुटीवर भाष्य करा.
६. अर्थसंकल्पीय तूट अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम विशद करा.

वस्तुनिष्ठ प्रश्न

- १ कराघातच्या अर्थासाठी कोणता विकल्प योग्य आहे
अ) कराचा मौद्रिक भार ब) कराचा अप्रत्यक्ष मौद्रिक भार
क) कराचा प्रत्यक्ष मौद्रिक भार ड) यापैकी नाही

- २ पुरवठा आणि मागणी ची लवचीकता समान असेल तर कर भार
अ) ग्राहकावर अधिक पडेल ब) विक्रेत्यावर अधिक पडेल
क) ग्राहक व विक्रेता दोघांवर समान पडेल ड) यापैकी सर्व

३ कर संक्रमण ही प्रक्रिया आहे

- अ) कराघात कडून करापात पर्यंत जाण्याची
ब) करापात कडून कराघात पर्यंत जाण्याची क) यापैकी सर्व ड) यापैकी नाही

४ कराचा शेवटचा भाग जो टाळता येत नाही, त्याला म्हणतात

- अ) कराघात ब) करापात क) यापैकी सर्व ड) यापैकी नाही

५ कराच्या संदर्भात कोणते विधान असत्य आहे

- अ) कर एक अंशदान आहे
ब) लाभ प्राप्त करण्यासाठी, कर भरण्याची अनिवार्य अट आहे

NOTES

- क) कराचा सेवा खर्चाशी काही संबंध नाही
ड) कर एक वैज्ञानिक किंवा कायदेशीर वसुली आहे

६ प्रत्यक्ष कर आणि परोक्ष कर एकमेकांना पूरक आहेत हा विचार कोणाचा आहे

- अ) डाल्टन ब) डीमार्को क) बेस्ट बेल ड) किडल बर्जर

७ कोणते विधान सत्य आहे

- अ) कर आणि शुल्क दोन्ही ऐच्छिक आहेत
ब) कर आणि शुल्क दोन्ही अनिवार्य आहेत
क) कर अनिवार्य आहे पण शुल्क ऐच्छिक आहे
ड) शुल्क अनिवार्य आहे कर ऐच्छिक आहे

८ भारतात आयकर केंद्र सरकारद्वारा लावला जातो तो

- अ) वसूल राज्य सरकार करते
ब) वसूलही केंद्र सरकारच करते आणि काही भाग राज्यांमध्ये वितरित करते
क) वसूल केंद्र सरकार करते आणि खर्चही केंद्र सरकारच करते
ड) यापैकी नाही

९ भारतात निगम कर

- अ) राज्य सरकार लावते ब) स्थानीय प्रशासन लावते क) केंद्रसरकार लावते
ड) वरील सर्व लावतात

१० केंद्र सरकारच्या उत्पन्नात सर्वाधिक हिस्सा आहे

- अ) प्रत्यक्ष कराचा ब) अप्रत्यक्ष कराचा क) विदेशी कर्जाचा ड) विदेशी दानाचा

उत्तरे: १ (ड), २ (क), ३ (ड), ४ (ड), ५ (क), ६ (ब), ७ (अ), ८ (अ), ९ (क), १० (अ),

५.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ :

१. Public Finance, R. K. Lekhi, Kalyani Publishers.
२. Money, Banking, International Trade and Public Finance, M. L. Jhingan, Vrinda Publication Ltd.
३. Economics of the Public Sector, Joseph E. Stieglitz, W.W. Norton & Company
४. राजस्व, प्रा. सु. रा. ओझरकर, विद्या प्रकाशन.
५. <https://www.economicdiscussion.net/budget/union-central-budget-of-india-its-meaning-and-components/759>

NOTES

६. <https://www.toppr.com/ask/question/discuss-the-types-of-budget-in-brief/>

७. <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=11096&lang=EN#:~:text=Gender%20budgeting%20has%20three%20main,within%20the%20economy%20and%20society.>

८. https://www.researchgate.net/publication/256019802_The_macro-economic_effects_of_budget_deficits_in_greece_A_VAR-VECM_approach

सार्वजनिक कर्ज

प्रकरण ६ सार्वजनिक कर्ज

रचना

- ६.० प्रस्तावना
- ६.१ उद्दिष्टे
- ६.२ घटक
 - ६.२.१ सार्वजनिक कर्जाचे स्रोत.
 - ६.२.२ भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील सार्वजनिक कर्जाचे ओझे
 - ६.२.३ तुटीचा अर्थभरणा आणि किमतींची पातळी
 - ६.२.४ कर्ज व्यवस्थापन व परतफेडची तत्त्वे
- ६.३ आपली प्रगती तपासण्यासाठीचे प्रश्न आणि त्याची उत्तरे
- ६.४ सारांश
- ६.५ पारिभाषिक शब्द
- ६.६ स्वयं-मूल्यमापन आणि सरावासाठी प्रश्न
- ६.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ

६.० प्रस्तावना :

सरकारी खर्च भागविण्यासाठी काही वेळेस सरकारचा चालू महसूल किंवा कर स्वरूपी उत्पन्न कमी पडते. तसेच भांडवली खर्च करण्यासाठी सरकारच्या चालू खात्यावर शिल्लक राहतेच असे नाही. क्वचित प्रसंगी युद्धकाळात युद्ध खर्च भागविण्यासाठी किंवा नैसर्गिक संकटावर मात करण्यासाठी सरकारला आपल्या नेहमीच्या उत्पन्नापेक्षा अधिक खर्च करावा लागतो. असा जास्तीचा किंवा भांडवली स्वरूपाचा खर्च भागविण्यासाठी सरकारला जनतेकडून किंवा देशातील विविध वित्तीय संस्थांकडून किंवा कंपन्यांकडून कर्ज घ्यावे लागते, त्याला अंतर्गत सार्वजनिक कर्ज म्हणतात. असे कर्ज जर अन्य राष्ट्रांकडून किंवा परराष्ट्रीय नागरिक व परकीय बँकांकडून घेतले असल्यास त्यास परकीय कर्ज म्हणतात .

सार्वजनिक कर्ज केव्हा आणि का घेतले जाते. तर सामान्यतः सरकारने पुढील बाबींसाठी कर्ज घ्यावे असे अपेक्षित आहे.

१. आणीबाणी, परकीय आक्रमण किंवा आर्थिक मंदीची परिस्थिती तसेच नैसर्गिक मोठे संकट.

२. राष्ट्राला आवश्यक असणाऱ्या पायाभूत सुविधा जसे वीजनिर्मिती, धरणे, रस्ते, रेल्वे अन्य पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीसाठी.

३. दीर्घकाळात ज्या औद्योगिक व व्यापारी प्रकल्पातून होणाऱ्या फायद्यातून या कर्जाची

NOTES

NOTES

व्याजासह परतफेड करता येते अशा प्रकारचे प्रकल्प चालू करण्यासाठी जसे की धरणे, वीजनिर्मिती, लोखंड व पोलादनिर्मिती, रेल्वे इत्यादी.

४. कर महसूल काही काळाने अनिवार्य रूपात वसूल होणार आहे अशा वेळी चालू खर्च भागविण्यासाठी सार्वजनिक कर्ज घेतले तर योग्य ठरेल. या उलट सार्वजनिक कर्ज घेणे चुकीचे किंवा अयोग्य कोणत्या वेळी ठरते. तर आर्थिकदृष्ट्या किफायतशीर चालणारे उद्योग सुरू करण्यासाठी, सार्वजनिक उद्योगातील दैनंदिन खर्च भागविण्यासाठी किंवा देणग्या व अनुदान देण्यासाठी सरकारने शक्यतो कर्ज घेऊ नये. तसेच भांडवली साधनाच्या आयुर्मर्यादेपेक्षा जास्त काळासाठी ही सार्वजनिक कर्ज घेतले जाऊ नये.

सर्वसाधारणपणे पुढील कारणासाठी सार्वजनिक कर्ज घेणे चुकीचे आहे.

१. कराइतकीच रक्कम सार्वजनिक कर्जाद्वारे उभी केल्यास व्याजाच्या रूपाने समाजावर अधिक भार पडतो.

२. मंदी रोखण्यासाठी किंवा भाववाढ नियंत्रण करण्यासाठी (सार्वजनिक कर्ज वाढवून किंवा काही काळ परतफेड पुढे ढकलून) करांच्या तुलनेने सार्वजनिक कर्ज कमी प्रभावी ठरते.

३. करांच्या तुलनेने सार्वजनिक कर्जाचा भार लोकांना कमी जाणवतो. कारण कर्जाची परतफेड व त्यावरील व्याज दीर्घ कालावधीनंतर दुसऱ्या पिढीला द्यावे लागते.

४. सार्वजनिक कर्जाच्या सोयीमुळे सरकारची उधळपट्टी वाढण्याची शक्यता असते.

सार्वजनिक कर्जाचे प्रकार :

१. अंतर्गत व बाह्य सार्वजनिक कर्ज :

सरकार देशातील नागरिक व संस्थांकडून कर्ज घेते त्यांना अंतर्गत सार्वजनिक कर्ज म्हणतात, तर सरकार परकीय नागरिक, परकीय वित्तीय संस्था व परकीय सरकार यांच्याकडून जे कर्ज घेते त्यास बाह्य सार्वजनिक कर्ज म्हणतात.

२. ऐच्छिक व सक्तीचे सार्वजनिक कर्ज :

व्याजदर, कर सवलती, परतफेडीची मुदत या गोष्टी फायदेशीर वाटल्या म्हणून लोक जेव्हा स्वखुशीने सरकारला कर्ज देतात तेव्हा त्यास ऐच्छिक सार्वजनिक कर्ज म्हणतात. परंतु आणीबाणी किंवा युद्धाच्या परिस्थितीत सरकार लोकांकडून सक्तीचे सार्वजनिक कर्ज घेते. सरकारी व निमसरकारी लोकांकडून व्यक्तीची ठेव घेणे हा सक्तीच्या सार्वजनिक कर्जाचा प्रकार आहे.

३. उत्पादक व अनुत्पादक सार्वजनिक कर्ज :

विशिष्ट महत्त्वाचे औद्योगिक प्रकल्प किंवा आर्थिक पायाभूत सुविधा उभारण्यासाठी

घेतलेले सार्वजनिक कर्ज उत्पादक सार्वजनिक कर्ज असते. या उलट परिस्थितीत युद्ध खर्च भागविण्यासाठी किंवा व्याजाची परतफेड करण्यासाठी घेतलेले सार्वजनिक कर्ज अनुत्पादक सार्वजनिक कर्ज असते.

४. कालावधीनुसार किंवा मुदतीनुसार कर्ज :

या सार्वजनिक कर्जाची परतफेड एक वर्षाच्या आत केली जाते ते अल्पमुदतीचे सार्वजनिक कर्ज असते. ज्या सार्वजनिक कर्जाची परतफेड एक वर्षे ते पाच वर्षे या मुदतीत केली जाते ते सार्वजनिक कर्ज मध्यम मुदतीचे किंवा कालावधीचे असते. ज्या सार्वजनिक कर्जाची परतफेड पाच वर्षापेक्षा अधिक काळानंतरची असते त्या सार्वजनिक कर्जात दीर्घ कालावधीचे किंवा मुदतीचे सार्वजनिक कर्ज म्हणतात.

५. निधिक किंवा प्रवाही स्वरूपाचे कर्ज :

काही वेळा सरकार विशिष्ट प्रकल्पासाठी घेतलेल्या सार्वजनिक कर्जाची व्याजासह परतफेड करण्यासाठी विशिष्ट निधीची स्थापना करते. अशा निधीत त्या प्रकल्पापासून मिळालेल्या फायद्यातून किंवा सरकारच्या नेहमीच्या करू उत्पन्नातून काही ठराविक रक्कम दर वर्षी टाकली जाते. म्हणजेच त्या सार्वजनिक कर्जाच्या व्याजासह परतफेडीसाठी निधी निर्माण केला जातो. त्याला निधिक सार्वजनिक कर्ज म्हणतात. याउलट प्रवाही कर्ज सुरुवातीलाच अल्पमुदतीचे असते. त्याचा वापर सरकार चालू खर्च भागविण्यासाठी करते. कालावधी किंवा मुदत संपल्यानंतर परतफेड न करता सरकार त्याच्या परतफेडीची मुदत गरजेप्रमाणे पुन्हा पुन्हा वाढविते. अशा कर्जात प्रवाही सार्वजनिक कर्ज असे म्हणतात.

६.१ उद्दिष्टे :

या प्रकरणाच्या अभ्यासातून खालील उद्दिष्टे साध्य होतील.

१. सार्वजनिक कर्जाचा अर्थ, आणि त्याची गरज आणि परिणाम याचे ज्ञान मिळेल.
२. सार्वजनिक कर्जाची भारतासारख्या विकसनशील देशासाठी किती गरज आहे याचे आकलन होईल.
३. सार्वजनिक कर्जाचे स्रोत आणि परिणाम लक्षात येतील.
४. भारतातील सार्वजनिक कर्जाची स्थितीचा अंदाज येईल.
५. तुटीचा अर्थभरणा म्हणजे काय आणि त्याच्या पद्धती आणि परिणाम याचे आकलन होईल.

६.२.१ सार्वजनिक कर्जाचे स्रोत :

सर्वसाधारणपणे देशाचे सर्व प्रकारचे उत्पन्न व सरकारी खर्च यांच्यामध्ये असमतोल निर्माण होतो तेव्हा सरकार सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करते. भारतात नियोजन काळात सातत्याने सरकारच्या उत्पन्नापेक्षा सार्वजनिक खर्चाची स्थिती अधिक राहिल्याने सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करणे महत्त्वपूर्ण ठरले आहे. भारतात केंद्र व राज्य सरकारे अंतर्गत व

NOTES

बाह्य अशा दोन मार्गांनी सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करतात.

NOTES

कर्जाचे अंतर्गत स्रोत :

१. बाजार कर्जे
२. दर्शनी रोखे
३. भरपाई व इतर प्रकारचे रोखे
४. ट्रेझरी बिले
५. अल्पबचती
६. रिझर्व्ह बँकेसाठी विक्रीस काढलेले रोखे
७. भविष्यनिर्वाह निधी (PF)
८. सार्वजनिक भविष्यनिर्वाह निधी (PPF)

कर्जाचे बाह्य स्रोत :

१. परकीय नागरिकांच्या ठेवी
२. आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थांकडून घेतलेली कर्जे
३. विदेशी इतर प्रकारच्या संस्थांकडून घेतलेले कर्जे

देशांतर्गत कर्ज उभारणीमुळे देशाच्या आर्थिक समस्यांमध्ये फारसा फरक पडत नाही, मात्र परकीय किंवा बाह्य कर्जांमुळे कर्जाची परतफेड करताना आपल्या देशातील संपत्ती बाहेरच्या देशात जात असते. त्यामुळे असे कर्ज उचलताना कर्जाचा हेतू विचारात घेणे अत्यंत गरजेचे ठरते. १९५१ पासून या दोन्ही मार्गांनी सार्वजनिक कर्जाची उभारणे भारतात करण्यात येत असल्याचे दिसून येते.

६.२.२ भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील सार्वजनिक कर्जाचे ओझे :

अलीकडच्या काळात भारतासारख्या विकसनशील देशांच्या आर्थिक विकासात सार्वजनिक कर्जास अनन्यसाधारण असे महत्व प्राप्त झाले आहे. भारतात १९५१ पासून नियोजनाचे पर्व सुरू झाले. पंचवार्षिक योजना काळात भारत सरकारला विविध उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी सार्वजनिक खर्चात वाढ करावी लागली. मात्र त्या प्रमाणात उत्पन्नात वाढ न झाल्याने सार्वजनिक कर्जाचा मार्ग स्वीकारणे भाग पडले आहे. केंद्र व राज्य सरकारांनी १९५१ पासून अंतर्गत व बाह्य मार्गाने कर्ज उभारून आपले प्रकल्प पूर्ण करण्यास सुरुवात केली. सार्वजनिक कर्जाचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच गेल्याचे दिसून येते. १९९१ च्या नव्या आर्थिक धोरणाच्या अंमलबजावणीनंतर गेल्या तीस वर्षांत सार्वजनिक कर्जाचे देशाच्या विविध क्षेत्रांवर अनेक अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम घडून आलेले आहेत. भारतीय सार्वजनिक कर्जाच्या भाराबद्दल किंवा सार्वजनिक कर्जाच्या एकूण अनुकूल व प्रतिकूल परिणामाबद्दल सर्वसामान्यपणे दोन दृष्टिकोन लक्षात घेतले जातात.

पहिला दृष्टिकोन : सनातनवादी किंवा अभिजातवादी दृष्टिकोन

डेव्हिड ह्यूम, अँडम स्मिथ, रिकार्डो, जे. एस. मिल तसेच अलीकडील अर्थतज्ज्ञ प्रा. जेम्स बुस्यानन सार्वजनिक कर्जाच्या विरोधात मत मांडले आहे. या सनातनवादी अर्थतज्ज्ञ यांचे मत असे होते, की सरकारने शक्यतो कर्ज घेऊ नये. अगदी नाईलाज झाला तरच घेतलेले सार्वजनिक कर्ज कमीतकमी असावे. त्याचा वापर उत्पादक कारणासाठी केला जावा. घेतलेल्या कर्जाच्या मुदत बंद परतफेडीसाठी निधीची व्यवस्था केली जावी. अन्यथा सार्वजनिक कर्जाचे प्रतिकूल परिणाम पुढीलप्रमाणे होऊ शकतात.

१. कर्जामुळे पुढच्या पिढीवर अधिक करभार पडतो.
२. सार्वजनिक कर्जावरील व्याज यामुळे इतर महसुली खर्चावर मर्यादा पडतात.
३. सार्वजनिक कर्जावरील व्याज यामुळे युद्ध खर्चही वाढतो.
४. खासगी कर्जाप्रमाणेच सार्वजनिक कर्जाचेही वाईट/ प्रतिकूल परिणाम होऊ शकतात.
५. सार्वजनिक कर्जामुळे पैशाचा गैरवापर करण्याची सरकारची प्रवृत्ती वाढते.
६. सार्वजनिक कर्जाचा वापर अनुत्पादक कार्यासाठी झाल्यास खासगी क्षेत्रात भांडवल कमी पडते.
७. सार्वजनिक कर्जामुळे बाजारपेठेतील भाववाढीला देखील प्रेरणा मिळू शकते.
८. वाढत्या सार्वजनिक कर्जामुळे व्याजाचा दर वाढत जातो. खासगी गुंतवणूक कमी होऊ लागते. परिणामी, आर्थिक विकासाला खीळ बसण्याची शक्यता असते.

दुसरा दृष्टिकोन : आधुनिक दृष्टिकोन

जेम्स स्टिवर्ट, माल्कम, हॅमिल्टन, लॉर्ड केन्स, प्रा. हन्सेन, प्रा. लर्नर अशा अर्थशास्त्रज्ञांनी सार्वजनिक कर्जाचे समर्थन करणारा आधुनिक विचार मांडला आहे. सार्वजनिक कर्ज योग्य असते याची कारणमीमांसा करताना या अर्थशास्त्रज्ञांनी पुढील बाबी स्पष्ट केल्या.

१. सार्वजनिक कर्ज हा एक प्रकारचा चलनपुरवठा आहे.
२. सार्वजनिक कर्जाचा वापर मंदीविरोधी उपाय म्हणून करता येतो
३. सार्वजनिक कर्जामुळे अर्थव्यवस्थेची उत्पादकता वाढते.
४. सार्वजनिक कर्जाचा वापर अर्थव्यवस्थेतील चढ-उतार यांची तीव्रता कमी करण्यासाठी करता येतो.
५. सार्वजनिक कर्जाचा वापर करून आर्थिक विकासाचे कार्यक्रम राबविता येतात. अलीकडील आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते सार्वजनिक कर्जाचे स्वरूप खासगी कर्जापेक्षा फारच वेगळे आहे.
६. सार्वजनिक कर्जातील बदल सरकारला आर्थिक धोरणाचे साधन म्हणून करता

NOTES

NOTES

येतात. कारण-

७. सार्वजनिक कर्जाच्या परतफेडीसाठी सरकार सहजपणे अधिक सार्वजनिक कर्ज घेऊ शकते.

८. सार्वजनिक कर्जामुळे खासगी क्षेत्रातील बचती सुरक्षितपणे व किफायतशीरपणे गुंतविण्याची सोय होते.

९. मंदीच्या परिस्थितीत सार्वजनिक कर्ज कमी करण्यासाठी कर महसुलाचा वापर केल्यास बेकारी अधिक वाढेल व किमती अधिक घसरतील.

सार्वजनिक कर्जाचा भार पुढच्या पिढीवर पडतो हा सनातनवादी विचार आधुनिक दृष्टिकोनातून मान्य नाही. उलट सार्वजनिक कर्जाचा भार कर्ज घेणाऱ्या आजच्या पिढीवरच पडतो. कारण कर्जाच्या रकमेत खरेदीशक्ती त्यांच्या म्हणजेच लोकांच्या हातातून कमी होते. उलट भविष्यकाळात जेव्हा सरकार अधिक कर आकारणी करते त्याच वेळी त्या वेळच्या पिढीला पूर्वीच्या सार्वजनिक कर्जातून निर्माण झालेल्या वाढीव सुखसोयी उपलब्ध झालेल्या असतात. सार्वजनिक कर्जाचे इतरही काही परिणाम दिसून येतात. ते म्हणजेच

१०. प्रचंड सार्वजनिक कर्जामुळे लोकांचा सरकारच्या आर्थिक कार्यक्षमतेवरचा विश्वास कमी होतो.

११. वाढत्या सार्वजनिक कर्जामुळे कर्जाच्या परतफेडीसाठी काही काळाने करपातळी झपाट्याने वाढते व अशा अतिरिक्त कर आकारणीमुळे लोकांच्या काम, बचत व गुंतवणूक करण्याच्या इच्छेवर प्रतिकूल परिणाम होण्याची शक्यता असते.

१२. फार मोठे सार्वजनिक कर्ज आर्थिक विषमता वाढविणारे असते.

१३. मोठ्या प्रमाणात अल्पमुदतीचे सार्वजनिक कर्ज किंमत पातळीच्या वाढीस म्हणजेच भाववाढीस कारणीभूत ठरू शकते.

१४. मोठ्या वेगाने वाढणाऱ्या सार्वजनिक कर्जामुळे व्याजदर वाढतो. परिणामी, व्यापारी बँका आपल्याकडील कर्जरोखे मध्यवर्ती बँकेस विकण्याचा प्रयत्न करतील. याचा परिणामही भाव पुरवठ्यामध्ये होऊ शकतो.

१५. मोठ्या सार्वजनिक कर्जामुळे व्याजाच्या उत्पन्नावर आराम करणारा एक आळशी वर्ग समाजात तयार होऊ शकतो.

१६. वाढत्या सार्वजनिक कर्जामुळे व्याजदर वाढत जातो व त्यामुळे फार जुने कर्जरोखे लोक विकू लागतात. त्यामुळे त्या कर्जरोख्यांच्या किमती कमी होतात व अशा लोकांचे भांडवली नुकसान होते.

१७. बाह्य कर्ज फार वेगाने वाढत गेल्यास आंतरराष्ट्रीय व्यवहारतोल प्रतिकूल होत जातो. देशाची आंतरराष्ट्रीय प्रतिष्ठा व व्यापारी पत घटते. शेवटी आपल्या चलनाचे अवमूल्यन करावे लागते.

भारतातील सार्वजनिक कर्जाची प्रवृत्ती :

भारतातील सार्वजनिक कर्जात झालेली वाढ :

वर्ष	अंतर्गत कर्ज (% मध्ये)	बाह्य कर्ज (% मध्ये)	एकूण
१९५०-५१	९९ %	१ %	१०० %
१९८०-८१	७३.२० %	२६.८० %	१०० %
१९९०-९१	८३ %	१७ %	१०० %
२००२-०३	९६.३२ %	३.६८ %	१०० %

संदर्भ : दत्त अँड सुंदरम-भारतीय अर्थव्यवस्था-२००३-०४

वरील तक्त्यामध्ये भारतातील सार्वजनिक कर्जामध्ये झालेली वाढ दर्शविण्यात आलेली असून सन १९५० मध्ये अंतर्गत कर्ज ९९ % तर बाह्य कर्ज १ % एवढे होते. सन १९८०-८१ अंतर्गत कर्ज ७३.२० %, तर बाह्य कर्ज २६.८० % एवढे होते. १९९०-९१ मध्ये अंतर्गत कर्ज ८३ % तर बाह्य कर्ज १७ % एवढे होते. २००२-०३ मध्ये अंतर्गत कर्ज ९६ % तर बाह्य कर्ज ३.६८ % एवढे होते. याचा अर्थ भारताच्या दोन्ही कर्जात दिवसेंदिवस वाढच होत गेलेली दिसून येते

भारतातील सार्वजनिक कर्जात झालेली वाढ :

वर्ष	अंतर्गत कर्ज (कोटी मध्ये)	बाह्य कर्ज (कोटी मध्ये)	एकूण
१९५०-५१	२८३०	३०	२८६०
१९८०-८१	३०८६८	११२९८	४२१६२
१९९०-९१	१५४००४	३१५२५	१८५५२९
२००२-०३	१५०४२२०	५७६५०	१५६१५७०

संदर्भ : दत्त अँड सुंदरम-भारतीय अर्थव्यवस्था-२००३-०४

NOTES

NOTES

वरील तक्त्यावरून १९५०-५१ ते २००२-०३ या काळात अंतर्गत व बाह्य सार्वजनिक कर्जांमध्ये झालेल्या वाढीची स्थिती स्पष्ट होते. भारताच्या एकूण सार्वजनिक कर्जात अंतर्गत कर्जाचा हिस्सा मोठा असून तो १९५०-५१ ते २००२-०३ या काळात ९९ % वरून ९६.३२ % इतका राहिला आहे. याच काळात बाह्य किंवा परकीय कर्जाचा एकूण सार्वजनिक कर्जातील हिस्सा १ % वरून ४ % पर्यंत वाढला आहे. नियोजन काळात देशात वाढत्या लोकसंख्येबरोबर सरकारच्या कार्यात वाढ झाल्यामुळे योजनेतर खर्चात प्रचंड प्रमाणात वाढ करावी लागली आहे. परिणामी, सार्वजनिक कर्जाच्या रकमेत वाढ झालेली दिसून येते. त्याचप्रमाणे १९५५ पासून देशात होणारी चलनवाढ, राज्यांचा वाढता सार्वजनिक खर्च, परकीय कर्जावरील व्याजाचे ओझे. इत्यादी कारणामुळे सार्वजनिक कर्जाचा आकार वाढत गेल्याचे दिसून येते.

भारताच्या नियोजन काळातील सार्वजनिक कर्जात अमेरिकन डॉलरच्या स्वरूपात दिलेल्या कर्जाचा हिस्सा सुमारे ३० % इतका आहे. १९९० ते २००२-०३ या काळात भारताच्या परकीय कर्जाचे देशातील राष्ट्रीय उत्पन्नाची असलेले शेकडा प्रमाण ५५ % वरून २८ % पर्यंत कमी झालेले आहे. बाह्य कर्जाच्या रकमेत मात्र लक्षणीय वाढ झालेली दिसून येते. भारतात राज्य सरकारांनी उभारलेली कर्जे नियोजन काळात आर्थिक विकासाचे प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी केंद्र सरकारबरोबर राज्य सरकारांनीही मोठ्या प्रमाणात सार्वजनिक कर्जाची उभारणी केली आहे. राज्य सरकारांनी उभारलेल्या सार्वजनिक कर्जांमध्ये बाजार कर्जे, भरपाई व इतर प्रकारचे रोखे, प्रॉव्हिडंट फंड आणि केंद्र सरकारकडून घेतलेल्या कर्जाचा समावेश होतो. नियोजन काळातील राज्य सरकारांच्या सार्वजनिक कर्जाची स्थिती बरीच वाढलेली दिसून येते.

भारतातील राज्य सरकारांच्या सार्वजनिक कर्जांची स्थिती :

	सार्वजनिक कर्जाची रक्कम (कोटी रुपये)			
	१९६१	१९७१	१९९१	२००३
अंतर्गत कर्जे	५९०	१,८५०	१९,२११	३०,९,६१०
	२१.५३ %	२१.१४ %	१७.४२ %	४५.३२ %
केंद्र सरकारकडून घेतलेली कर्जे	२,०२०	६,३६०	७४,११७	२५,८,१३०
	७३.७३ %	७२.६९ %	६७.२० %	३७.७८ %
प्रॉव्हिडंट फंड	१३०	५४०	१६,९६१	१,१५,४३०
	४.७४ %	६.१७ %	१५.३८ %	१६.९० %
एकूण सार्वजनिक कर्जे	२७४०	८,७५०	१,१०,२८९	६,८३,१७०
	१०० %	१०० %	१०० %	१०० %

NOTES

वरील तक्त्यावरून १९६१ ते २००३ या काळात राज्य सरकारांच्या सार्वजनिक कर्जाची स्थिती स्पष्ट करण्यात आलेली आहे. राज्य सरकारांच्या सार्वजनिक कर्जामध्ये केंद्राकडून घेतलेल्या कर्जाचा हिस्सा सर्वाधिक असल्याचे दिसून येते. याचा अर्थ असा, की अलीकडच्या काळात राज्य सरकारांनी अंतर्गत मार्गांनी कर्ज उभारणी करण्यास प्राधान्य दिल्याने २००३ साली राज्यांच्या सार्वजनिक कर्जातील हिस्सा ४५.३२ % इतका राहिल्याचे दिसून येते.

११ व्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींचा परिणाम म्हणून महाराष्ट्र, गुजरात, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश, तमिळनाडू इत्यादी घटक राज्यांना अंतर्गत कर्ज उभारणीच्या स्रोतांना प्राधान्य द्यावे लागत आहे. आजही भारतातील बहुतांशी राज्य केंद्राच्या मदतीवर अवलंबून आहेत. ही बाब महत्त्वाची म्हणावी लागेल. वित्त आयोगांनी वेळोवेळी याबाबत राज्य सरकारांना जाणीव करून दिलेली आहे. आणखी एक महत्त्वाची बाब म्हणजे १९६१ ते २००३ या काळात राज्यांच्या सार्वजनिक कर्जात भविष्यनिर्वाह निधीचा हिस्सा ४.७४ % वरून १६.९० % पर्यंत वाढला आहे. राज्य सरकारच्या एकूण सार्वजनिक कर्जाच्या आकारमानात झालेली वाढ विचारात घेता, ती आर्थिक तणावाखाली आपला विकास करण्याचा प्रयत्न करित आहेत; ही वस्तुस्थिती आहे. विशेषतः चौथ्या पंचवार्षिक योजनेपासून ओव्हरड्राफ्टचा अनधिकृतपणे वापर केल्याने त्यांची स्थिती नाजूक झालेली दिसते. त्यामुळे राज्य सरकारांनी सार्वजनिक कर्जाच्या विळख्यात न सापडता उत्पन्नाचे विविध मार्ग शोधणे गरजेचे आहे.

केंद्र व राज्य सरकारची कर्जाची स्थिती (GDP च्या प्रमाणात) :

अ.क्र.	वर्ष (मार्च-अखेर)	केंद्राचे देशांतर्गत कर्ज	केंद्राचे बाह्य कर्ज	केंद्राचे एकूण कर्ज १+२	राज्यांचे एकूण कर्ज	केंद्र व राज्यांचे एकत्रित देशांतर्गत कर्ज	केंद्र व राज्यांचे एकत्रित कर्ज ३+६
	१	२	३	४	५	६	७
१	१९८०-८१	३२.३८	९.०१	४१.३९	१७.९०	३८.९३	४७.९४
२	१९८५-८६	४१.२२	११.१६	५२.३८	२१.१९	४९.३५	६०.५१
३	१९९०-९१	४८.२८	११.३१	५९.५९	२१.८६	५७.५४	६८.८५
४	१९९५-९६	४५.२४	१२.१०	५७.३४	२०.३४	५५.१८	६७.२८
५	२००१-०२	५४.९६	८.४७	६३.४४	२९.३२	७०.३२	७८.७९
६	२००५-०६	५८.६४	५.२५	६३.९०	३१.०८	७३.८२	७९.०७
७	२०१०-११	४८.५८	३.५८	५२.१६	२३.५०	६२.०२	६५.६०
८	२०१५-१६	४८.६२	२.९५	५१.५७	२३.३८	६५.६२	६८.५७
९	२०१९-२०	४६.१९	२.४२	४८.६०	२४.९२	६७.२१	६९.६२

संदर्भ : २०१८-१९ आणि २०१९-२० चा अर्थसंकल्प

NOTES

वरील तक्त्यावर नजर टाकली असता असे स्पष्ट होते की, केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्या कर्जाची स्थिती ही १९८०-८१ पासून ते २०१९-२० पर्यंत कर्ज हे सतत वाढत गेल्याचे दिसून येते. १९८०-८१ मध्ये केंद्राचे अंतर्गत कर्ज ३२.३८ तर बाह्य कर्ज ९.०१ एवढे होते. याचा अर्थ केंद्र सरकारचे एकूण कर्ज ४१.३९ एवढे होते. तसेच केंद्र व राज्याचे मिळून ४७.९४ एवढे होते. कॉलम/स्थंभ ७ वर नजर टाकली असता असे स्पष्ट होते कि केंद्र व राज्य दोहोंचेही अंतर्गत कर्ज असेल किंवा बाह्य कर्ज असेल ह्या दोन्ही कर्जाची प्रवृत्ती सतत वाढत गेल्याची दिसते.

६.२.३ तुटीचा अर्थभरणा :

“सर्वसाधारणपणे जेव्हा सरकारला चालू खर्च, चालू महसुलापेक्षा अधिक होतो, ज्यादा खर्च भरून काढण्यासाठी सार्वजनिक कर्जाचा वापर केला जातो तेव्हा तुटीचा अर्थभरणा झाला असे म्हणतात. परंतु सार्वजनिक कर्ज हे एका अर्थाने समाजाच्या बचतीतून किंवा अनावश्यक उपभोग खर्चात कपात करून मिळविता येते. म्हणून सार्वजनिक कर्ज म्हणजे निव्वळ तुटीचा अर्थभरणा असे म्हणता येणार नाही. म्हणूनच तुटीचा अर्थभरणा याची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली जाते.

“जेव्हा सरकारी खर्च चालू महसूल अधिक सार्वजनिक कर्ज यांच्या बेरजेपेक्षा अधिक होतो; तेव्हा अतिरिक्त सार्वजनिक खर्च भागविण्यासाठी सरकार मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज घेते तेव्हाच तुटीचा अर्थभरणा झाला असे म्हणतात.”

तुटीचा अर्थभरणा करण्याच्या पद्धती :

तुटीचा अर्थभरणा करण्यासाठी पुढील पद्धतींचा वापर केला जातो :

१. देशातील मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज घेणे.
२. रोख शिल्लकेतील रक्कम काढून वापरणे.
३. व्यापारी बँकांना सरकारी कर्जरोखे विकणे.
४. चलन पुरवठ्यात नवी वाढ करणे.

तुटीच्या अर्थभरणाचे हेतू :

सर्वसाधारणपणे जेव्हा महसुलाच्या रकमेपेक्षा सरकारचा खर्च अधिक होतो, तेव्हा तुटीचा अर्थभरणा केला जातो. अशी परिस्थिती युद्धकाळात निर्माण होते किंवा नैसर्गिक संकटाच्या काळात निर्माण होते. अलीकडे मात्र विकासासाठी आर्थिक नियोजन स्वीकारल्यानंतर तुटीचा अर्थभरणा विविध विकास प्रकल्प राबविण्यासाठी केला जाणारा मोठा खर्च भागविण्यासाठी केला जातो. थोडक्यात, असे म्हणता येईल की युद्धकाळ, नैसर्गिक संकट किंवा विकासासाठी आर्थिक नियोजन या हेतूसाठी तुटीचा अर्थभरणा केला जातो.

तुटीचा अर्थभरणा व किंमत पातळी :

भारतासारख्या विकसनशील देशात सार्वजनिक कर्जाच्या उभारणीतून व परतफेडीतून चलनवाढीची स्थिती निर्माण होऊ शकते. म्हणून अशा देशात साधनसामग्रीच्या बचतीला

उत्तेजन देणे व बचतीच्या रूपाने साधनसामग्री जमा करणे या दोन्ही गोष्टी काळजीपूर्वक हाताळाव्या लागतात. आर्थिक तेजीच्या काळात सरकारने लोकांकडून अंतर्गत मार्गाने सार्वजनिक कर्जाची उभारणी व आर्थिक मंदीच्या काळात सार्वजनिक कर्जाची व्याजासह परतफेड केली असता अर्थव्यवस्थेवर अनुकूल परिणाम होऊन राजकोषीय नीतीची उद्दिष्टे साध्य होऊ शकतात. या संदर्भात आणखी एका मुद्द्याच्या उल्लेख करणे आवश्यक आहे तो म्हणजे अंतर्गत कर्ज व बाह्य कर्ज अशा दोन्ही मार्गांनी साधनसामग्री जमा करताना सरकारने अंतर्गत कर्जाचा मार्ग मोठ्या प्रमाणात स्वीकारला आहे. त्याचप्रमाणे देशाचे आर्थिक स्वातंत्र्य अबाधित राखण्याच्या दृष्टीने बाह्य कर्जापेक्षा अंतर्गत कर्जाचा मार्ग योग्य ठरतो.

राजकोषीय नीतीचे साधन म्हणून सार्वजनिक कर्जाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. अंतर्गत सार्वजनिक कर्जामुळे व्यक्तीच्या उत्पन्नात घट होते. परिणामी, असे धोरण किंमतवाढीला आळा घालते. तथापि, बाह्य कर्जामुळे देशातील चलन पुरवठ्यात वाढ होऊन किंमत वाढ होण्याची दाट शक्यता असते. म्हणून सार्वजनिक कर्जातून मिळालेल्या रकमेचा शासनाने जर उत्पादन करण्यासाठी विनियोग केल्यास उत्पादनवाढीला चालना मिळून आर्थिक विषमता कमी होण्यास मदत होते. याउलट, स्थितीत सार्वजनिक कर्ज हे महसुली खर्चासाठी वापरले तर त्यामुळे किंमत वाढ होऊन आर्थिक विषमतेला खतपाणी मिळते म्हणून हे साधन काळजीपूर्वक वापरणे हिताचे ठरते.

भारतासारख्या विकसनशील देशात गेल्या सत्तर वर्षांच्या नियोजन काळात सार्वजनिक कर्जामुळे उत्पादक कार्यात वाढ झाल्याने त्याचे उत्पादन, रोजगार व किंमत नियंत्रण इत्यादी बाबींवर अनुकूल परिणाम घडून आल्याने आर्थिक विकासास चालना मिळाली आहे असे दिसते. असे असले तरी नियोजन काळात सार्वजनिक कर्जाचे साधन राजकोषीय नीतीच्या दृष्टीने वापरताना त्याचा आकार वाढत गेल्याने गेल्या शंभर वर्षांत सार्वजनिक कर्जाच्या परतफेडीची रक्कम व त्यावरील व्याज यावर मोठ्या प्रमाणात खर्च झाल्याने विकास कार्यासाठी निधीची कमतरता भासत आहे. म्हणून विकसनशील देशात विकासप्रक्रियेत उत्तरोत्तर सार्वजनिक कर्जाचे प्रमाण कमी होत जाणे गरजेचे असते. यादृष्टीने सार्वजनिक कर्जाचे साधन काळजीपूर्वक वापरणे महत्त्वपूर्ण ठरते.

तुटीच्या अर्थभरणाचे आर्थिक परिणाम आपल्याला खालीलप्रमाणे दिसून येतात.

१. अर्थव्यवस्था अविकसित असल्यास तुटीचा अर्थभरणा यामुळे विकासाचा वेग वाढविता येतो.

२. तुटीच्या अर्थभरणा यामुळे चलन पुरवठा वाढून भाववाढ होते. तुटीचा अर्थभरणा विकास प्रकल्पासाठी असेल तर भाववाढ कमी तीव्र असते. परंतु युद्ध खर्चासाठी केलेल्या तुटीचा अर्थभरणा याचा परिणाम तीव्र स्वरूपाची भाववाढ घडविण्यात होतो.

३. तुटीच्या अर्थभरणामुळे भांडवली प्रकल्पांच्या स्वरूपात रोजगार पातळी व उत्पादनक्षमता वाढतात. खासगी गुंतवणूक वाढवून उत्पादन वाढत राहते. कारण नफ्याचे प्रमाण वाढत असते.

NOTES

४. तुटीच्या अर्थभरणामुळे सक्तीची बचत करता येते. कारण भाववाढीमुळे मध्यमवर्गीय स्थिर उत्पन्न गटातील लोकांना आपला उपभोग खर्च कमी करावा लागतो. परंतु श्रीमंत लोकांच्या उत्पन्नात मात्र अधिक वाढ होते.

५. तुटीचा अर्थभरणा मोठ्या प्रमाणात असेल तर अतिजलद भाव वाढ घडते, परिणामी बचत व गुंतवणुकीच्या प्रेरणा कमी होतात.

६. वरीलप्रमाणे अशा भाववाढीच्या काळात साठेबाजी, विलासी बांधकाम, सोने खरेदी आणि परकीय चलनाचा साठा अशा अनुत्पादक क्षेत्रात गुंतवणूक वाढण्याची शक्यता असते.

७. तुटीच्या अर्थभरणाच्या काळात व्यापारी बँकांची पतनिर्मिती वाढते व त्यामुळे भाववाढ अधिक जलद होते.

८. तुटीच्या अर्थभरणामुळे जी भाववाढ होते तिचा परिणाम म्हणून समाजातील उत्पन्न संपत्तीची वाटणी अधिक विषम होते.

९. तुटीच्या अर्थभरणामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यवहारतोल प्रतिकूल बनतो.

१०. तुटीच्या अर्थभरणामुळे चलन व्यवस्था अधिक व्यापक होते.

११. तुटीच्या अर्थभरणामुळे नागरिकांवर समप्रमाणात कर लादल्यासारखे होते. कारण होणाऱ्या भाववाढीमुळे सर्वांची खरेदीशक्ती समप्रमाणात कमी होते.

१२. तुटीच्या अर्थभरणामुळे अतिशय मोठ्या प्रमाणात भाववाढ झाल्यास राजकीय असंतोष निर्माण होतो. लोकांच्या चलन व्यवस्थेवरचा विश्वास उडतो व शेवटी संपूर्ण अर्थव्यवस्था कोलमडून पडू शकते.

तुटीच्या अर्थभरणाच्या मर्यादा :

तुटीचा अर्थभरणा जास्तीतजास्त फायदेशीर ठरण्यासाठी व त्याचे दुष्परिणाम कमीतकमी मी दिसून येण्यासाठी तुटीच्या अर्थभरण्याच्या पुढील मर्यादा लक्षात घेणे आवश्यक ठरते.

१. अर्थव्यवस्थेत वापरात नसलेल्या साधनसामग्रीचे प्रमाण लक्षात घेऊनच तुटीच्या अर्थभरणाचे प्रमाण ठरवावे.

२. तुटीचा अर्थभरणा करताना भाववाढ नियंत्रणाची व्यवस्था कार्यक्षम ठेवावी.

३. शक्यतो परकीय चलनाचा भरपूर साठा असताना तुटीचा अर्थभरणा करावा. कारण त्यामुळे भाववाढ मर्यादित ठेवता येते.

४. तुटीच्या अर्थभरणाचा वापर शक्यतो कमी वेळेत उत्पादक ठरणाऱ्या गुंतवणुकीसाठीच केला जावा.

५. तुटीचा अर्थभरणा करताना सरकारची करव्यवस्था अत्यंत कार्यक्षम ठेवावी व काही प्रमाणात कर वाढवावेत.

६. तुटीचा अर्थभरणा करीत असताना वेतन दरावर नियंत्रण ठेवावे व सरकारने आपला अनावश्यक व अनुत्पादक खर्च कमीतकमी करावा.

७. तुटीचा अर्थभरणा करीत असताना बँकिंग व्यवस्थेवर मध्यवर्ती बँकेचे कडक नियंत्रण असावे.

८. तुटीचा अर्थभरणा करताना सरकारजवळ अन्नधान्य व इतर जीवनावश्यक वस्तूंचा पुरेसा साठा असावा अशा वस्तूंच्या खासगी व्यापारावर सरकारचे नियंत्रण असावे.

वरील सर्व मर्यादा लक्षात घेता सरकारी खर्चाच्या २० % पेक्षा अधिक तुटीचा अर्थभरणा धोकादायक ठरतो. त्यामुळे तुटीचा अर्थभरणा हे दुधारी शस्त्र आहे व त्याचा वापर अत्यंत काळजीपूर्वकच झाला पाहिजे असे सांगितले जाते.

तुटीच्या अर्थभरणाचे परिणाम :

तुटीच्या अर्थकारणातून सरकारकडे उपलब्ध झालेल्या वित्तीय साधनसामग्रीचा वापर जेव्हा देशातील सुप्त स्वरूपातील साधनसामग्रीच्या पर्याप्त वापरासाठी केला जातो तेव्हा आर्थिक विकास प्रक्रिया चालना मिळते. अशा वेळी तुटीचा अर्थभरणा याने व्यक्तिगत उत्पन्न विभाजन व उत्पादनावर अनुकूल परिणाम होतात. तुटीच्या अर्थकारणाचा गेल्या काही वर्षांतील विकसनशील देशाचा इतिहास विचारात घेता, उत्पादन व किमतीवर प्रतिकूल परिणाम झालेला दिसून येतो.

भारतासारख्या विकसनशील देशात १९५५ अंतर वेगाने वाढणाऱ्या चलनवाढीचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे तुटीचा अर्थभरणा हे होय. सर्वसाधारणपणे देशातील उपलब्ध साधनसामग्रीचा उपभोग हा खासगी स्वरूपाचा न राहता तो सार्वजनिक स्वरूपाचा ठेवण्यासाठी तुटीचा अर्थभरणा याचा वापर केला जाणे योग्य असते. त्यामुळे देशातील उत्पन्न व संपत्तीतील विषमता कमी होऊन खासगी क्षेत्रातील खरेदीशक्ती व किंमत पातळी नियंत्रित होते. सरकारने या मार्गाने जमा झालेल्या साधनसामग्रीच्या विकास करण्यासाठी तुटीच्या भरण्याचा उपयोग केल्यास उत्पादकता विभाजनावर त्याचे अनुकूल परिणाम घडून येतात. मात्र प्रत्यक्षात विकसनशील देशात अशा साधनसामग्रीच्या पर्याप्त वापरावर अनेक मर्यादा येत असल्याने तुटीच्या अर्थभरणातून किंमतवाढीची समस्या निर्माण झालेली दिसून येते.

भारतात तुटीच्या अर्थभरणाचा वापर आर्थिक विकासासाठी करण्याचा हेतू होता. अपेक्षित विकास दर व रोजगारनिर्मिती करण्यास तुटीच्या अर्थभरणास मर्यादित प्रमाणात यश आले आहे. व्ही. के. आर. व्ही. राव. यांच्या मते, “तुटीचा अर्थभरणा हा एक विकासाचे साधन असून ते औषधासारखे गुणकारी आहे. परंतु त्याचा आवश्यकतेपेक्षा जास्त उपयोग केल्यास अर्थव्यवस्थेत आर्थिक दुष्परिणाम घडून येऊ शकतात.” भारतात तुटीचा अर्थभरणामुळे वास्तव साधनसामग्रीत वाढ करणे शक्य झाले नाही. मात्र तुटीचा अर्थभरणा केल्याने वेळोवेळी देशाच्या चलन पुरवठ्यात वाढ होऊन चलनवाढीची परिस्थिती निर्माण झाली.

NOTES

६.२.४ सार्वजनिक कर्जाचे व्यवस्थापन :

भारतात १९५१ नंतर अंतर्गत व बाह्य कर्जाचे ओझे दिवसेंदिवस वाढत गेले. परिणामी १९९१ नंतरच्या जागतिकीकरणाच्या काळात अनेक आर्थिक उद्दिष्टे भारतीय अर्थव्यवस्थेत निर्माण झाली. आजच्या भारतातील सार्वजनिक कर्जाच्या परतफेडीचा प्रश्न हा महत्त्वपूर्ण ठरतो आहे. केंद्र व राज्य सरकारच्या महसुली खर्चात मोठ्या प्रमाणात वाढ होत गेल्याने सार्वजनिक कर्जाचा प्रश्न गुंतागुंतीचा बनलेला दिसून येतो. आजच्या परिस्थितीत सार्वजनिक कर्जाच्या व्यवस्थापनाची अत्यंत गरज निर्माण झालेली आहे. या संदर्भात १९९६ मध्ये राजा चेलया कमिटीने असे सुचविले, की सरकारने त्यांच्या मालकीच्या, परंतु सध्या वापरात नसलेल्या जमिनीपैकी काही भाग विकून सुमारे ११००० कोटी रुपये सार्वजनिक कर्जाच्या परतफेडीसाठी वापरावेत. ३१ जानेवारी २००३ पर्यंत भारत सरकारने निर्गुतवणूक धोरणातून सरकारकडे जमा झालेले २९४९१ कोटी रुपये सार्वजनिक कर्जाच्या परतफेडीसाठी वापरले आहेत.

एक धोरण म्हणून बाजार कर्जे उभारण्याची मुभा फक्त केंद्र सरकारला देणे प्राप्त परिस्थितीत योग्य ठरेल. अन्यथा राज्य सरकारांचा महसुली खर्च वाढून ओव्हरड्राफ्टचे धोरण आर्थिक उद्दिष्ट निर्माण करणार यात शंका नाही. म्हणून सार्वजनिक कर्जाच्या व्यवस्थापनासाठी केंद्र व राज्य सरकारांनी प्रभावी उपाययोजनाची आवश्यकता असते.

सार्वजनिक कर्जाची परतफेड :

सार्वजनिक कर्जाच्या परतफेडीसाठी सरकार पुढील मार्गांचा अवलंब करू शकते.

१. भांडवली कर :

सार्वजनिक कर्जाच्या परतफेडीसाठी सरकार भांडवलावर कर आकारते. विशेषतः युद्ध परिस्थितीत किंवा विकासाच्या प्रक्रियेत कारखानदार व व्यापारी यांना मोठा फायदा मिळतो. तो पुन्हा भांडवल म्हणून उद्योगात किंवा व्यापारात गुंतविला जातो. अशा लोकांची कर देयक क्षमता वाढलेली असते. अशा करामुळे श्रीमंत लोकांच्या उत्पन्नावर प्रतिकूल परिणाम फारसा होत नाही.

२. कर्जफेड निधी :

बऱ्याच वेळेला सरकार सार्वजनिक कर्जाच्या परतफेडीसाठी कर उत्पन्नाचा किंवा कर्जातून उभारलेल्या प्रकल्पाच्या फायद्याचा काही भाग स्वतंत्र निधीमध्ये जमा करते व मुदत पूर्ण होताच अशा कर्जफेड निधीतून कर्जाची परतफेड केली जाते. परंतु काही वेळेस सरकार अशा निधीचा वापर चालू खर्चासाठी करण्याचीही शक्यता असते.

३. कर्जाचे परिवर्तन :

जुन्या कर्जाची परतफेड न करता कर्जरोखेधारकांना सरकार नवे कर्जरोखे नव्या मुदतीसाठी व काहीशा जादा व्याजदराने देते तेव्हा कर्जाचे परिवर्तन केले असे म्हणतात.

४. अनुक्रमे रोखे फेड :

सार्वजनिक कर्जाची परतफेड करण्यासाठी सरकार प्रत्येक कर्जरोख्याला अनुक्रम नंबर

देते व कमी अनुक्रम नंबरच्या कर्जरोख्यांची परतफेड प्रथम केली जाते तेव्हा त्यास अनुक्रमे रोखे फेड म्हणतात.

५. कर्ज खरेदी :

जेव्हा सरकारच्या महसुली अंदाजपत्रकात शिल्लक असते तेव्हा सरकार त्या शिल्लकीच्या आधारे लोकांकडे काही कर्जरोखे विकत घेते व सार्वजनिक कर्जाचे प्रमाण कमी होते. या परतफेड पद्धतीस कर्ज खरेदी असे नाव दिले जाते.

६. परकीय चलन साठ्याचा वापर करणे :

जेव्हा आंतरराष्ट्रीय व्यापारात देशांना फायदा होतो म्हणजेच निर्यात जास्त आयात कमी अशी स्थिती होते, तेव्हा सरकारजवळचा परकीय चलन साठा वाढतो. अशा परकीय चलनाच्या वाढीचा वापर करून सरकार परकीय कर्जाची परतफेड करते.

७. कर्ज नाकारणे :

सार्वजनिक अंतर्गत कर्ज व विशेषतः बाह्य किंवा परकीय कर्जाची परतफेड करण्याचा हा अतिरेकी व क्वचितच वापरला जाणारा प्रकार म्हणजे कर्ज परतफेड करण्यास नकार देणे होय.

बाह्य किंवा परकीय कर्जाचा भार :

अंतर्गत व सार्वजनिक कर्जापेक्षा परकीय कर्ज किंवा बाह्य कर्ज ही बाब अधिक गंभीर असते. परकीय कर्ज हे देशाच्या चालू व भविष्यकालीन अशा दोन्ही पिढ्यांसाठी भार ठरू शकते. विशेषतः युद्धासाठी घेतलेल्या परकीय कर्जाचे हे परिणाम अधिक घातक असतात. आजच्या परिस्थितीत परकीय कर्जामुळे चालू पिढीचा उपभोग कमी होतो. पण युद्धानंतर उत्पादन क्षमतेची वाढ झालेली नसल्यामुळे, परकीय कर्जाची परतफेड करण्यासाठी देशातील वस्तू व सेवांची मोठ्या प्रमाणात निर्यात करावी लागते. परिणामी, देशातील लोकांच्या राहणीमानात घट येते. या उलट, विकासकार्यासाठी परकीय कर्ज घेतले असल्यास त्याचा भार आजच्या पिढीवर अधिक पडतो. हा भार भविष्यकालीन पिढीवर पडणार नाही. कारण अशा परकीय कर्जामुळे मधल्या काळात देशाची उत्पादन शक्ती वाढते व त्यातून मुद्दल व व्याजाची रक्कम परत करता येते. परंतु निर्माण झालेली जादा उत्पादन शक्ती मात्र नंतरच्या अनेक पिढ्यांना उपयोगी ठरते. जेव्हा परकीय कर्ज परतफेड करण्यासाठी देशी उत्पादन शक्ती वाढल्यामुळे वस्तू व सेवांची निर्यात वाढविणे शक्य होत नाही तेव्हा संबंधित देशाला आपल्या चलनाचे अवमूल्यन करावे लागते. त्यातून मोठ्या प्रमाणात अंतर्गत भाववाढ होते व भाववाढीचे सगळे दुष्परिणाम सोसावे लागतात.

६.३ आपली प्रगती तपासण्यासाठीचे प्रश्न आणि त्याची उत्तरे :

प्रश्न: अ. तुटीचा अर्थभरणा म्हणजे काय ते सांगून तुटीचा अर्थभरणा करण्याच्या

NOTES

NOTES

पद्धती व तुटीच्या अर्थभरणाचा हेतू स्पष्ट करा.

उत्तर: तुटीचा अर्थभरणाचा अर्थ “सर्वसाधारणपणे जेव्हा सरकारला चालू खर्च, चालू महसुलापेक्षा अधिक होतो, जादा खर्च भरून काढण्यासाठी सार्वजनिक कर्जाचा वापर केला जातो तेव्हा तुटीचा अर्थभरणा झाला असे म्हणतात.”

तुटीचा अर्थभरणाच्या पद्धती :

- देशातील मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज घेणे
- रोख शिल्लकेतील रक्कम काढून वापरणे.
- व्यापारी बँकांना सरकारी कर्जरोखे विकणे
- चलन पुरवठ्यात नवी वाढ करणे

तुटीचा अर्थभरणाचा हेतू : सर्वसाधारणपणे जेव्हा महसुलाच्या रकमेपेक्षा सरकारचा खर्च अधिक होतो तेव्हा तुटीचा अर्थभरणा केला जातो. अशी परिस्थिती युद्धकाळात निर्माण होते किंवा नैसर्गिक संकटाच्या काळात निर्माण होते. अलीकडे मात्र विकासासाठी आर्थिक नियोजन स्वीकारल्यानंतर तुटीचा अर्थभरणा विविध विकास प्रकल्प राबविण्यासाठी केला जाणारा मोठा खर्च भागविण्यासाठी केला जातो. थोडक्यात, असे म्हणता येईल की युद्धकाळ, नैसर्गिक संकट किंवा विकासासाठी आर्थिक नियोजन या हेतूसाठी तुटीचा अर्थभरणा केला जातो.

आ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात (x) किंवा (✓) अशी खूण करा.

१. सरकारी खर्च भागविण्यासाठी काही वेळेस सरकारचा चालू महसूल किंवा करस्वरूपी उत्पन्न कमी पडते. (.....)
२. देशातील विविध वित्तीय संस्थांकडून किंवा कंपन्यांकडून कर्ज घ्यावे लागते, त्याला अंतर्गत सार्वजनिक कर्ज म्हणतात. (.....)
३. सार्वजनिक कर्जाच्या सोयीमुळे सरकारची उधळपट्टी वाढण्याची शक्यता असते. (.....)
४. आर्थिक पायाभूत सुविधा उभारण्यासाठी घेतलेले सार्वजनिक कर्ज उत्पादक सार्वजनिक कर्ज नसते. (.....)
५. फार मोठे सार्वजनिक कर्ज आर्थिक विषमता वाढविणारे असते. (.....)

उत्तरे : १. (✓), २. (✓), ३. (✓), ४. (x), ५. (✓)

६.४ सारांश :

सार्वजनिक खर्च भागविण्यासाठी सरकारला जनतेकडून किंवा देशातील विविध वित्तीय संस्थांकडून किंवा कंपन्यांकडून कर्ज घ्यावे लागते, त्याला अंतर्गत सार्वजनिक कर्ज म्हणतात. असे कर्ज जर अन्य राष्ट्रांकडून किंवा परराष्ट्रीय नागरिक व परकीय बँकांकडून घेतले असल्यास त्यास परकीय कर्ज म्हणतात.

सार्वजनिक कर्ज पुढील बाबींसाठी घ्यावे असे अपेक्षित आहे.

१. आणीबाणी, परकीय आक्रमण किंवा आर्थिक मंदीची परिस्थिती तसेच नैसर्गिक मोठे संकट.

२. राष्ट्राला आवश्यक असणाऱ्या पायाभूत सुविधा जसे वीजनिर्मिती, धरणे, रस्ते, रेल्वे अन्य पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीसाठी.

३. दीर्घकाळात ज्या औद्योगिक व व्यापारी प्रकल्पातून होणाऱ्या फायद्यातून या कर्जाची व्याजासह परतफेड करता येते अशा प्रकारचे प्रकल्प चालू करण्यासाठी. जसे की धरणे, वीजनिर्मिती, लोखंड व पोलादनिर्मिती, रेल्वे इत्यादी.

४. कर महसूल काही काळाने अनिवार्य रूपात वसूल होणार आहे अशा वेळी चालू खर्च भागविण्यासाठी सार्वजनिक कर्ज घेतले तर योग्य ठरेल.

सर्वसाधारणपणे पुढील कारणासाठी सार्वजनिक कर्ज घेणे चुकीचे आहे.

१. कराएवढीच रक्कम सार्वजनिक कर्जाद्वारे उभी केल्यास व्याजाच्या रूपाने समाजावर अधिक भार पडतो.

२. मंदी रोखण्यासाठी किंवा भाववाढ नियंत्रण करण्यासाठी करांच्या तुलनेने सार्वजनिक कर्ज कमी प्रभावी ठरते.

३. करांच्या तुलनेने सार्वजनिक कर्जाचा भार लोकांना कमी जाणवतो. कारण कर्जाची परतफेड व त्यावरील व्याज दीर्घ कालावधीनंतर दुसऱ्या पिढीला घ्यावे लागते.

४. सार्वजनिक कर्जाच्या सोयीमुळे सरकारची उधळपट्टी वाढण्याची शक्यता असते.

सार्वजनिक कर्जाचे प्रकार : अंतर्गत व बाह्य सार्वजनिक कर्ज, ऐच्छिक व सक्तीचे सार्वजनिक कर्ज, उत्पादक व अनुत्पादक सार्वजनिक कर्ज, मुदती कर्ज, निधिक किंवा प्रवाही स्वरूपाचे कर्ज.

सार्वजनिक कर्जाचे स्रोत दोन आहेत. कर्जाचे अंतर्गत स्रोत : बाजार कर्जे, दर्शनी रोखे, भरपाई व इतर प्रकारचे रोखे, ट्रेझरी बिले, अल्पबचती, रिझर्व्ह बँकेसाठी विक्रीस काढलेले रोखे, भविष्य निर्वाह निधी (PF), सार्वजनिक भविष्यनिर्वाह निधी (PPF) इत्यादी.

कर्जाचे बाह्य स्रोत : परकीय नागरिकांच्या ठेवी, आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थांकडून घेतलेली कर्जे, विदेशी इतर प्रकारच्या संस्थांकडून घेतलेले कर्जे.

देशांतर्गत कर्ज उभारणीमुळे देशाच्या आर्थिक समस्यांमध्ये फारसा फरक पडत नाही; मात्र परकीय किंवा बाह्य कर्जांमुळे कर्जाची परतफेड करताना आपल्या देशातील संपत्ती बाहेरच्या देशात जात असते. त्यामुळे असे कर्ज उचलताना कर्जाचा हेतू विचारात घेणे

NOTES

NOTES

अत्यंत गरजेचे ठरते.

अलीकडच्या काळात भारतासारख्या विकसनशील देशांच्या आर्थिक विकासात सार्वजनिक कर्जास अनन्य साधारण असे महत्व प्राप्त झाले आहे. सार्वजनिक कर्जाच्या भाराबद्दल किंवा सार्वजनिक कर्जाच्या एकूण अनुकूल व प्रतिकूल परिणामाबद्दल सर्वसामान्यपणे दोन दृष्टिकोन लक्षात घेतले जातात.

डेव्हिड ह्यूम, अँडम स्मिथ, रिकार्डो, जे. एस. मिल तसेच अलीकडील अर्थतज्ज्ञ प्रा. जेम्स बुस्यानन सार्वजनिक कर्जाच्या विरोधात मत मांडले आहे. या सनातनवादी अर्थतज्ज्ञ यांचे मत असे होते, की सरकारने शक्यतो कर्ज घेऊ नये. अगदी नाईलाज झाला तरच घेतलेले सार्वजनिक कर्ज कमीतकमी असावे. त्याचा वापर उत्पादक कारणासाठी केला जावा. घेतलेल्या कर्जाच्या मुदत बंद परतफेडीसाठी निधीची व्यवस्था केली जावी.

जेम्स स्टिवर्ट, माल्कम, हॅमिल्टन, लॉर्ड केन्स, प्रा. हन्सेन, प्रा. लर्नर अशा अर्थशास्त्रज्ञांनी सार्वजनिक कर्जाचे समर्थन करणारा आधुनिक विचार मांडला आहे.

सर्वसाधारणपणे जेव्हा सरकारला चालू खर्च, चालू महसुलापेक्षा अधिक होतो, जादा खर्च भरून काढण्यासाठी सार्वजनिक कर्जाचा वापर केला जातो तेव्हा तुटीचा अर्थभरणा झाला असे म्हणतात.

जेव्हा सरकारी खर्च चालू महसूल अधिक सार्वजनिक कर्ज यांच्या बेरजेचेपेक्षा अधिक होतो, तेव्हा अतिरिक्त सार्वजनिक खर्च भागविण्यासाठी सरकार मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज घेते तेव्हाच तुटीचा अर्थभरणा झाला असे म्हणतात.

तुटीचा अर्थभरणा करण्यासाठी पुढील पद्धतींचा वापर केला जातो. देशातील मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज घेणे, रोख शिल्लकेतील रक्कम काढून वापरणे, व्यापारी बँकांना सरकारी कर्जरोखे विकणे, चलन पुरवठ्यात नवी वाढ करणे. युद्धकाळ, नैसर्गिक संकट किंवा विकासासाठी आर्थिक नियोजन या हेतूसाठी तुटीचा अर्थभरणा केला जातो.

भारतासारख्या विकसनशील देशात सार्वजनिक कर्जाच्या उभारणीतून व परतफेडीतून चलन वाढीची स्थिती निर्माण होऊ शकते. म्हणून अशा देशात साधनसामग्रीच्या बचतीला उत्तेजन देणे व बचतीच्या रूपाने साधनसामग्री जमा करणे या दोन्ही गोष्टी काळजीपूर्वक हाताळाव्या लागतात. आर्थिक तेजीच्या काळात सरकारने लोकांकडून अंतर्गत मार्गाने सार्वजनिक कर्जाची उभारणी व आर्थिक मंदीच्या काळात सार्वजनिक कर्जाची व्याजासह परतफेड केली असता अर्थव्यवस्थेवर अनुकूल परिणाम होऊन राजकोषीय नीतिची उद्दिष्टे साध्य होऊ शकतात.

तुटीच्या अर्थकारण यातून सरकारकडे उपलब्ध झालेल्या वित्तीय साधनसामग्रीचा वापर जेव्हा देशातील सुप्त स्वरूपातील साधनसामग्रीच्या पर्याप्त वापर यासाठी केला जातो तेव्हा आर्थिक विकास प्रक्रिया चालना मिळते. भारतासारख्या विकसनशील देशात १९५५ अंतर वेगाने वाढणाऱ्या चलनवाढीचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे तुटीचा अर्थभरणा हे होय. सर्वसाधारणपणे देशातील उपलब्ध साधनसामग्रीचा उपभोग हा खासगी स्वरूपाचा न राहता तो सार्वजनिक स्वरूपाचा ठेवण्यासाठी तुटीचा अर्थभरणा याचा वापर केला जाणे योग्य असते. त्यामुळे देशातील उत्पन्न व संपत्तीतील विषमता कमी होऊन खासगी क्षेत्रातील खरेदी शक्ती व किंमत पातळी नियंत्रित होते

भारतात १९५१ नंतर अंतर्गत व बाह्य कर्जाचे ओझे दिवसेंदिवस वाढत गेले. परिणामी, १९९१ नंतरच्या जागतिकीकरणाच्या काळात अनेक आर्थिक उद्दिष्टे भारतीय अर्थव्यवस्थेत निर्माण झाली. केंद्र व राज्य सरकारच्या महसुली खर्चात मोठ्या प्रमाणात वाढ होत गेल्याने

सार्वजनिक कर्जाचा प्रश्न गुंतागुंतीचा बनलेला दिसून येतो. आजच्या परिस्थितीत सार्वजनिक कर्जाच्या व्यवस्थापनाची अत्यंत गरज निर्माण झालेली आहे.

सार्वजनिक कर्जाच्या परतफेडीसाठी सरकार पुढील मार्गांचा अवलंब करू शकते. भांडवली कर आकारणी, कर्जफेड निधी उभारणी, कर्जाचे परिवर्तन, अनुक्रम रोखे फंड, कर्ज खरेदी, परकीय चलन साठ्याचा वापर करणे, कर्ज नाकारणे.

अंतर्गत व सार्वजनिक कर्जापेक्षा परकीय कर्ज किंवा बाह्य कर्ज ही बाब अधिक गंभीर असते. परकीय कर्ज हे देशाच्या चालू व भविष्यकालीन अशा दोन्ही पिढ्यांसाठी भार ठरू शकते. विशेषतः युद्धासाठी घेतलेल्या परकीय कर्जाचे हे परिणाम अधिक घातक असतात. आजच्या परिस्थितीत परकीय कर्जामुळे चालू पिढीचा उपभोग कमी होतो. पण युद्धानंतर उत्पादन क्षमतेची वाढ झालेली नसल्यामुळे, परकीय कर्जाची परतफेड करण्यासाठी देशातील वस्तू व सेवांची मोठ्या प्रमाणात निर्यात करावी लागते. परिणामी, देशातील लोकांच्या राहणीमानात घट येते. याउलट, विकास कार्यासाठी परकीय कर्ज घेतले असल्यास त्याचा भार आजच्या पिढीवर अधिक पडतो. हा भार भविष्यकालीन पिढीवर पडणार नाही. कारण अशा परकीय कर्जामुळे मधल्या काळात देशाची उत्पादन शक्ती वाढते व त्यातून मुद्दल व व्याजाची रक्कम परत करता येते. परंतु निर्माण झालेली जादा उत्पादन शक्ती मात्र नंतरच्या अनेक पिढ्यांना उपयोगी ठरते. जेव्हा परकीय कर्ज परतफेड करण्यासाठी देशी उत्पादन शक्ती वाढल्यामुळे वस्तू व सेवांची निर्यात वाढविणे शक्य होत नाही तेव्हा संबंधित देशाला आपल्या चलनाचे अवमूल्यन करावे लागते. त्यातून मोठ्या प्रमाणात अंतर्गत भाव वाढ होते व भाववाढीचे सगळे दुष्परिणाम सोसावे लागतात.

६.५ पारिभाषिक शब्द

तुटीचा अर्थभरणा : सर्वसाधारणपणे जेव्हा सरकारला चालू खर्च, चालू महसुलापेक्षा अधिक होतो, जादा खर्च भरून काढण्यासाठी सार्वजनिक कर्जाचा वापर केला जातो तेव्हा तुटीचा अर्थभरणा झाला असे म्हणतात.

कर्ज नकार : सार्वजनिक अंतर्गत कर्ज व विशेषतः बाह्य किंवा परकीय कर्जाची परतफेड करण्याचा हा अतिरेकी व क्वचितच वापरला जाणारा प्रकार म्हणजे कर्ज परतफेड करण्यास नकार देणे होय.

कर्ज खरेदी : जेव्हा सरकारच्या महसुली अंदाजपत्रकात शिल्लक असते तेव्हा सरकार त्या शिल्लकीच्या आधारे लोकांकडे काही कर्जरोखे विकत घेते.

भांडवली कर : सार्वजनिक कर्जाच्या परतफेडीसाठी सरकार भांडवलावर कर आकारते तो भांडवली कर्ज होय.

बाह्य कर्ज : परकीय नागरिकांच्या ठेवी, आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थांकडून व विदेशी इतर संस्थांकडून घेतलेले कर्जे म्हणजे बाह्यगत कर्ज होय.

NOTES

NOTES

अंतर्गत कर्ज : देशातील जनतेकडून किंवा विविध वित्तीय संस्थांकडून किंवा कंपन्यांकडून घेतलेले कर्ज म्हणजे अंतर्गत कर्ज होय.

ऐच्छिक कर्ज : व्याजदर, कर सवलती, परतफेडीची मुदत या गोष्टी फायदेशीर वाटल्या म्हणून लोक जेव्हा स्वखुशीने सरकारला कर्ज देतात तेव्हा ते ऐच्छिक सार्वजनिक कर्ज होय.

सक्तीचे कर्ज : आणीबाणी किंवा युद्धाच्या परिस्थितीत सरकार लोकांकडून सक्तीचे सार्वजनिक कर्ज घेते.

६.६ स्वयं-मूल्यमापन आणि सरावासाठी प्रश्न :

स्वयं-अध्ययनासाठी दीर्घोत्तरी प्रश्न :

१. तुटीचा अर्थभरणा का केला जातो ? त्याच्या पद्धती आणि हेतू स्पष्ट करा.
२. सार्वजनिक कर्जाचा सनातनवादी व आधुनिक दृष्टिकोन स्पष्ट करा.
३. भारतातील सार्वजनिक कर्ज यावर भाष्य करा.
४. भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील सार्वजनिक कर्जाचे ओझे यावर चर्चा करा.

स्वयं-अध्ययनासाठी लघुत्तरी प्रश्न :

१. तुटीचा अर्थभरणा व किंमतची पातळीची स्थिती स्पष्ट करा.
२. सार्वजनिक कर्जाच्या परतफेडीचे मार्ग सांगा.
३. तुटीच्या अर्थभरणाच्या मर्यादा सांगा.

वस्तुनिष्ठ प्रश्न

१. आणीबाणी किंवा युद्धाच्या परिस्थितीत सरकार कडून सक्तीचे सार्वजनिक कर्ज घेते.

अ) जनतेकडून ब) बँकांकडून क) विदेशी सरकारकडून ड) भांडवलदाराकडून

२ लोक जेव्हा स्वखुशीने सरकारला कर्ज देतात तेव्हा ते सार्वजनिक कर्ज होय

अ) ऐच्छिक ब) सक्तीचे क) गरजेचे ड) कमी महत्वाचे

३ देशातील जनतेकडून, विविध वित्तीय संस्थांकडून, कंपन्यांकडून घेतलेले कर्ज म्हणजे.... कर्ज होय.

अ) अंतर्गत ब) बाह्यगत क) विदेशी ड) वित्तीय

४ आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थांकडून व विदेशी इतर संस्थांकडून घेतलेले कर्ज म्हणजेकर्ज होय.

अ) बाह्यगत ब) अंतर्गत क) वित्तीय ड) भांडवली

५ सार्वजनिक कर्जांच्या परतफेडीसाठी सरकार भांडवलावर कर आकारते त्यासकर्ज म्हणतात.

अ) भांडवली ब) अंतर्गत क) वित्तीय ड) सक्तीचे

६ देशांतर्गत कर्ज उभारणीमुळे देशाच्या ...समस्यांमध्ये फारसा फरक पडत नाही

अ) आर्थिक ब) सामाजिक क) राजकीय ड) संस्कृतिक

७ तुटीच्या अर्थभरण्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यवहारतोल ...बनतो

अ) प्रतिकूल ब) अनुकूल क) असंतुलित ड) संतुलित

८ अंतर्गत सार्वजनिक कर्जामुळे व्यक्तीच्या उत्पन्नात ...होते

अ) घट ब) वाढ क) स्थिर ड) शून्य प्रभाव

९ विशिष्ट महत्त्वाचे औद्योगिक प्रकल्प किंवा आर्थिक पायाभूत सुविधा उभारण्यासाठी घेतलेले सार्वजनिक कर्जसार्वजनिक कर्ज असते

अ) उत्पादक ब) अनुउत्पादक क) उद्देशपूर्ण ड) अउद्देशपूर्ण

१० भारतात पासून नियोजनाचे पर्व सुरु झाले

अ) १९५१ ब) १९५० क) १९४९ ड) १९४८

उत्तरे: १ (अ), २ (अ), ३ (अ), ४ (अ), ५ (अ), ६ (अ), ७ (अ), ८ (अ), ९ (अ), १० (अ)

६.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ :

१. सार्वजनिक अर्थकारण, ज. फा पाटील., फडके प्रकाशन.
२. राजस्व, ओझरकर सु. रा., विद्या प्रकाशन.
३. Public Finance, B. P. Tyagi, Jai Prakash Nath Publication and Co.,
४. Public Finance Theory and Practice, S. K. Singh — S. Chand and Company.
५. Indian Economy S. K. Mishra and Puri V. K. Himalaya House.

NOTES

राजकोषीय धोरण

प्रकरण ७ राजकोषीय धोरण

रचना

- ७.० प्रस्तावना
- ७.१ उद्दिष्टे
- ७.२ घटक
 - ७.२.१ भारतासारख्या देशातील राजकोषीय धोरणाची उद्दिष्टे, राजकोषीय आणि मौद्रिक धोरणातील परस्परावलंबित्व
 - ७.२.२ स्थैर्यासाठी राजकोषीय धोरण- स्वयंचलित आणि प्रयत्नपूर्वक स्थिरीकरण
 - ७.२.३ भारतातील राजकोषीय क्षेत्रातील सुधारणा - अर्थसंकल्प व्यवस्थापन, राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायद्याची उद्दिष्टे :
- ७.३ आपली प्रगती तपासण्यासाठीचे प्रश्न आणि त्याची उत्तरे
- ७.४ सारांश
- ७.५ पारिभाषिक शब्द
- ७.६ स्वयं-मूल्यमापन आणि सरावासाठी प्रश्न
- ७.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ

७.० प्रस्तावना

आधुनिक काळातील राज्यसंस्थेची भूमिका अधिक व्यापक आणि विस्तृत झालेली आहे. १९२९ मध्ये आलेल्या जागतिक महामंदीने जगातील सर्व देशांतील सरकारांची भूमिका विस्तारली आहे. सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी सरकारची भूमिका अतिशय मर्यादित असली पाहिजे अशी मांडणी केलेली होती. अर्थव्यवस्थेतील संतुलन हे बाजारशक्तींच्या साहाय्याने आपोआप घडून येते. दीर्घकाळ सर्व प्रकारची स्थूल अर्थशास्त्रीय उद्दिष्टे साध्य होतात याकरिता सरकारने बाजारात हस्तक्षेप करण्याची गरज नाही, अशी भूमिका सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी पहिल्यापासून मांडलेली होती. अर्थव्यवस्थेत कोणत्याही प्रकारचा अतिरिक्त पुरवठा निर्माण होणार नाही आणि कोणत्याही प्रकारचा शिलकी साठा पडून राहणार नाही अशी मांडणी जे. बी. से या अर्थशास्त्रज्ञाने आपल्या बाजार नियमांमध्ये मांडली होती. से यांचा बाजाराचा नियम सनातनवादी अर्थशास्त्रातील एक मैलाचा दगड आहे. प्रत्येक पुरवठा स्वतःची मागणी निर्माण करतो अशी मांडणी जे. बी. से यांनी बाजार नियमात केल्यामुळे अर्थव्यवस्थेत कोणत्याही प्रकारची मंदी येणार नाही अथवा चढ-उतार येणार नाहीत अशा प्रकारचे सैद्धान्तिक मांडणी सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी केलेले होती. परिणामी, सरकारची अर्थव्यवस्थेतील भूमिका ही केवळ नियंत्रकाची होती. या भूमिकेला पोलिसी राज्य असे म्हटले जाते.

अंतर्गत व बाह्यगत सुरक्षितता, सामान्य प्रशासन, न्यायव्यवस्था एवढ्यापुरतीच मर्यादित सरकारची भूमिका असल्याने यासाठी लागणाऱ्या उत्पन्नाची उभारणी करण्यासाठी करवसुली करणे आणि मर्यादित भूमिकेत राहणे एवढेच सरकारचे चे काम होते. परंतु १९२९ मध्ये

NOTES

NOTES

आलेल्या जागतिक महामंदीने संपूर्ण सनातनवादी अर्थशास्त्र नाकारले गेले आणि स्थूल अर्थशास्त्रीय सिद्धान्ताची आणि सरकारच्या भूमिकेची नव्याने मांडणी करण्याचा प्रयत्न अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी केला.

जॉन मेनार्ड केन्स हा १९१९ च्या महामंदीवर उपाय सुचविणारा एक महत्त्वपूर्ण अर्थशास्त्रज्ञ आहे. १९३६ मध्ये 'रोजगाराचा सामान्य सिद्धान्त' हा ग्रंथ प्रकाशित करून केन्स यांनी सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी सिद्धान्ताची समीक्षा केली आणि राज्यसंस्थेची म्हणजेच सरकारची अर्थव्यवस्थेतील भूमिका केवळ नियंत्रकाची असून चालणार नाही तर ती उपभोक्ता आणि उत्पादक आणि याबरोबरच आवश्यक असेल तेथे अर्थव्यवस्थेत हस्तक्षेप करून त्या क्षेत्रातील समस्या सोडविणारी असली पाहिजे अशी मांडणी केली. सरकारच्या अर्थव्यवस्थेतील हस्तक्षेपाकरिता कोणत्या प्रकारची आर्थिक धोरणे असली पाहिजेत याची विस्तृत चर्चा केली. केन्स यांनी सांगितलेल्या आर्थिक धोरणांच्या माध्यमातून अर्थव्यवस्थेला मंदीच्या स्थितीतून बाहेर काढण्यासाठी जगातील सर्वच देशांनी प्रयत्न केले. सरकारी हस्तक्षेपाशिवाय समग्र अर्थशास्त्रीय उद्दिष्टे साध्य होऊ शकत नाहीत. ज्या बिंदूवर एकूण मागणी आणि एकूण पुरवठा एकमेकांच्या बरोबर असतात तो बिंदू अर्थव्यवस्थेचा संतुलन बिंदू असला तरी त्या बिंदूवर पूर्ण रोजगाराची अवस्था निर्माण होईलच असे नाही, अशी मांडणी केन्स यांनी करून जे भिसे यांनी मांडलेला रोजगाराचा सिद्धान्त नाकारला. प्रत्येक मागणी स्वतःचा पुरवठा निर्माण करते आणि एकूण मागणीत वाढ करून म्हणजेच प्रभावी मागण्यांच्या साहाय्याने पूर्ण रोजगार अवस्था गाठता येते अशी मांडणी त्यांनी केली. उपभोग खर्च बचत आणि उत्पन्न यातील परस्पर संबंधाची विस्तृत मांडणी करून केन्सने उपभोगाचे अर्थव्यवस्थेच्या संतुलन आतील महत्त्व विशद केले. खासगी उपभोग खर्च घटत असताना सरकारने बाजारात हस्तक्षेप करणे आवश्यक आहे अन्यथा अर्थव्यवस्था मंदीकडे मार्गक्रमण करू शकते अशी मांडणी त्यांनी केली.

१९१९च्या जागतिक महामंदीनंतर मांडण्यात आलेल्या सरकारच्या या भूमिकेचा स्वीकार आधुनिक काळात सर्वच अर्थशास्त्रज्ञाने केला असल्याचे दिसून येते. राज्यसंस्थेची पोलिसी भूमिका मागे पडून आता ती कल्याणकारी राज्य यामध्ये रूपांतरित झाली आहे. देशाच्या विकासाची आणि समाजाच्या कल्याणाची जबाबदारी राज्यसंस्थेची आहे हे आता सार्वत्रिक स्वीकार्य झालेले आहे. राजकोषीय आणि मौद्रिक धोरणाच्या माध्यमातून राज्यसंस्था बाजारांमध्ये हस्तक्षेप करते आणि अर्थव्यवस्थेची समग्र अर्थशास्त्रीय उद्दिष्टे साध्य करण्याचा प्रयत्न करित असते.

राजकोषीय धोरण हा राज्यसंस्थेच्या अखत्यारीतील अर्थव्यवस्थेत हस्तक्षेप करण्यासाठी अमलात आणला जाणारा महत्त्वाचा भाग आहे. देशाच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासासाठी आवश्यक असणाऱ्या निधीची उभारणी करण्यासाठी कर धोरणाचा अवलंब केला जातो परंतु केवळ उत्पन्न मिळविणे हे तर धोरणाचे उद्दिष्ट नसून सामाजिक आणि आर्थिक विकासाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी कर्ज धोरणे राबविण्यात यावेत, अशी मांडणी आधुनिक काळात अर्थशास्त्रज्ञांनी केलेली आहे. याबरोबरच सार्वजनिक खर्चाच्या माध्यमातून केवळ सामाजिक आणि आर्थिक विकास साध्य न करता सार्वजनिक खर्चाचा एक आर्थिक साधन म्हणून उपयोग करून अर्थव्यवस्थेतील समस्या सोडविणे आणि सामाजिक व आर्थिक न्याय प्रस्थापित करणे हे या धोरणाचे उद्दिष्ट असले पाहिजे अशी मांडणी आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांनी केली आहे. राजकोषीय धोरण हा सरकारचे अर्थव्यवस्थेत हस्तक्षेप करण्यासाठीचे आणि समग्र अर्थशास्त्र उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठीचे महत्त्वाचे साधन आहे.

देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील सर्व आर्थिक कार्यात सरकारी उत्पन्न व खर्च तंत्राच्या अधिकारांचा योग्य वापर करून स्थूल किंवा व्यापक उद्दिष्टे साध्य करित असताना वापरलेल्या तत्त्व आणि कार्यपद्धतीस राजकोषीय धोरण असे म्हणतात.

NOTES

७.१ उद्दिष्टे :

या प्रकरणाच्या अभ्यासातून खालील उद्दिष्टे साध्य होतील.

१. राजकोषीय धोरणाची संकल्पना आणि त्याची साधने याची विद्यार्थ्यांना माहिती मिळेल.
२. विसनशील देशातील विशेषतः भारतातील राजकोषीय धोरणाची भूमिका लक्षात येईल.
३. राजकोषीय धोरण आणि मौद्रिक धोरण यांच्यातील परस्पर संबंधाचे ज्ञान मिळेल.
४. राजकोषीय धोरण आणि आर्थिक स्थैर्य यांच्यातील संबंध लक्षात येईल.
५. भारतातील आर्थिक सुधारणा आणि राजकोषीय जबाबदारी व अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायद्याचे आकलन होईल.

७.२.१ भारतासारख्या देशातील राजकोषीय धोरणाची उद्दिष्टे, राजकोषीय आणि मौद्रिक धोरणातील परस्परावलंबित्व :

राजकोषीय धोरणाचा अर्थ व व्याख्या :

विविध देशांच्या अर्थव्यवस्थेतील सरकारी आर्थिक व्यवहारांच्या तत्त्वप्रणालीत परिवर्तन घडून येत आहे. त्यानुसार राजकोषीय धोरणाचा अर्थ समजून घेणे गरजेचे आहे.

१. “सरकारच्या अनेक धोरणांपैकी जे धोरण कर, सार्वजनिक खर्च, कर्ज व त्याचे व्यवस्थापन यांच्याशी संबंधित असते त्यालाच राजकोषीय धोरण असे म्हणतात.”

२. “राष्ट्रीय उत्पन्न, उत्पादन व रोजगार यावर सार्वजनिक खर्च व उत्पन्न कार्यक्रमांचे प्रतिकूल परिणाम टाळून अनुकूल किंवा लाभदायक परिणाम मिळवून देणारे सरकारी धोरण म्हणजे राजकोषीय धोरण होय.”

३. “देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील सर्व आर्थिक कार्यात सरकारी उत्पन्न व खर्च तंत्राच्या अधिकारांचा योग्य वापर करून स्थूल किंवा व्यापक उद्दिष्टे साध्य करित असताना वापरलेल्या तत्त्व आणि कार्यपद्धतीस राजकोषीय धोरण असे म्हणतात.”

सारांशाने असे म्हणता येईल, की राजकोषीय धोरण म्हणजे अपेक्षित उद्दिष्टे प्राप्त करण्यासाठी सार्वजनिक उत्पन्न आणि खर्चामध्ये किंवा आयव्ययामध्ये बदल करणे होय.

NOTES

जेव्हा अशा प्रकारचे बदल होत असतात किंवा सरकारची आर्थिक व्यवहारही बदलू लागतात. लॉर्ड जे एम केन्स यांनी असे दाखवून दिले की करारोपण आणि व्यय नीतीचा कुशलतापूर्वक उपयोग केल्यास सरकार अर्थव्यवस्थेला व्यापारचक्रापासून सुरक्षित ठेवू शकते. तसेच आर्थिक विकासाला गती देऊन रोजगाराची उच्च पातळी गाठू शकते. तसेच आर्थिक स्थैर्य निर्माण करू शकते. त्यांच्या महत्त्वपूर्ण आणि प्रभावी विचारांमुळे सरकारच्या अर्थसंकल्पीय व्यवहारांना नवीन दिशा मिळाली. सरकारच्या करारोपण आणि वेळ नीतीला आर्थिक विकासाची उद्दिष्टे देण्याच्या तत्त्वाला कार्यात्मक वित्ताचे तत्त्व असे म्हणतात. या तत्त्वाला आधुनिक राजकोषीय नीतीचे आधारभूत तत्त्व मानले जाते.

सरकारला आपली कार्ये पार पाडण्यासाठी खर्च करावा लागतो. या खर्चासाठी लागणारा पैसा विविध मार्गाने सरकारला मिळतो. कर हे पैसा मिळविण्याची सरकारचे मुख्य साधन आहे. कर आकारणी आणि सार्वजनिक खर्च यांचे अनेकविध परिणाम, उत्पन्नाची पातळी, उत्पादनाची पातळी, एकूण रोजगाराची पातळी यांच्यावर होत असतात. ही बाब लक्षात घेऊन या सर्वांवर होणारे प्रतिकूल परिणाम टाळून अनुकूल परिणाम घडतील अशा पद्धतीने खर्च व कर यांचे नियोजन करावे लागते. हे करण्यासाठी कर आकारणी व खर्च यांच्या पद्धतीत संख्यात्मक व गुणात्मक बदल करावे लागतात असे बदल करणे हा राजकोषीय धोरणाचा गाभा असतो.

विकसित आणि विकसनशील अशा दोन्ही अर्थव्यवस्थांमध्ये राजकोषीय धोरण अर्थव्यवस्थेला सकारात्मक वळण लावणारा प्रभावी घटक आहे. शासकीय उत्पन्न आणि खर्च यांचे समायोजन अशा प्रकारे व्हावे की विकसित अर्थ व्यवस्थित पूर्ण रोजगारी व आर्थिक स्थैर्य निर्माण होईल, विकास दर वाढेल, तेजी-मंदीच्या अवस्था नष्ट होतील तर विकसनशील अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक व खासगी क्षेत्रातील गुंतवणूक वाढेल, आर्थिक विषमता नष्ट होईल आणि विकास दर उच्च पातळीला येऊ शकेल.

दुसरे जागतिक महायुद्ध आणि १९३० ची जागतिक महामंदी याचे जगातील सर्वच देशांना हादरे बसले. याचा परिणाम म्हणजे सार्वजनिक आयवेय आणि राजकोषीय धोरण याबाबतच्या पूर्वीपासून चालत आलेल्या संकल्पना यामध्ये आमूलाग्र बदल झाला. या क्षेत्रात झालेल्या विकासात केन्सच्या 'रोजगार, व्याज आणि पैशाचा सामान्य सिद्धान्त' या पुस्तकांचा महत्त्वपूर्ण वाटा आहे. जुन्या विचारसरणीनुसार राजकोषीय धोरणाची उद्दिष्टे अर्थव्यवस्थेत किमान हस्तक्षेप आणि अर्थसंकल्पीय तूट टाळणे इतकेच होते. या उद्दिष्टांची जागा आर्थिक स्थैर्याला उत्तेजन देणे या उद्दिष्टाने घेतली. केन्सनंतरच्या काळात काही वर्षांपर्यंत अल्पकालीन स्थैर्यावर भर देण्यात आला. अलीकडच्या काळात अर्थव्यवस्थेचे दीर्घकालीन स्थैर्य राखणे राजकोषीय धोरणाचे उद्दिष्ट बनले आहे.

राजकोषीय धोरणाची उद्दिष्टे :

देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर योग्य ते परिणाम घडवून पाण्याचे एक महत्त्वाचे साधन म्हणून राजकोषीय धोरणाला विशेष महत्त्व आहे हे लक्षात घेता या धोरणाच्या निश्चितीसाठी राजकोषीय धोरणाची उद्दिष्टे यांचा मागोवा घेणे महत्त्वपूर्ण ठरते.

१. पूर्ण रोजगारीच्या पातळीवर आर्थिक स्थैर्य राखणे.
२. व्यापारचक्रे रोखून तेजी-मंदील आळा घालणे.
३. आर्थिक वृद्धीचा दर सतत वाढत ठेवून आर्थिक विकास साधणे.

४. राष्ट्रीय उत्पन्नाचे व संपत्तीचे न्याय वाटप करण्याचे उद्दिष्ट साधणे.
या उद्दिष्टांचा व्यापक दृष्टिकोनातून विचार केला असता, पहिली दोन उद्दिष्टे विकसित राष्ट्रांच्या दृष्टीने महत्त्वाची ठरतात तर तिसरे उद्दिष्ट विकसित राष्ट्रांसाठी अधिक उपयुक्त ठरते.

पूर्ण रोजगार व आर्थिक स्थैर्याचे उद्दिष्टे :

व्यवस्थित पूर्ण रोजगाराची पातळी आणि आर्थिक स्थैर्य प्रस्थापित करणे हे राजकोषीय धोरणाचे उद्दिष्ट असावे याबाबत अर्थ शास्त्रज्ञांमध्ये एकमत असल्याचे दिसून येते. आजच्या परिस्थितीत अनेक अर्थशास्त्रज्ञ व राजनीतिज्ञ यांचा दावा असा की राजकोषीय धोरणाद्वारे अर्थव्यवस्थेत स्थायी स्वरूपाची पूर्ण रोजगार अवस्था निर्माण करता येते. अँडम स्मिथ, रिकार्डो, माल्कम, जे. बी. से. आदी अभिमतपंथी अर्थतज्ज्ञांच्या मते, पूर्ण रोजगाराची अवस्था विद्यमान असते. अपूर्ण रोजगार किंवा बेकारी ही तात्पुरती अवस्था होय. जे. बी. से. च्या बाजार नियमानुसार प्रत्येक पुरवठा स्वतःची मागणी निर्माण करतो, त्यामुळे अत्युत्पादनाची शक्यता नसते.

प्रा. बेव्हरीज यांच्या मते, बेकार लोकांपेक्षा नोकरीच्या अधिक जागा उपलब्ध असणे म्हणजे पूर्ण रोजगार होय. प्रा. केन्स यांच्या मते, अनैच्छिक बेकारीचा प्रभाव म्हणजे पूर्ण रोजगार होय. त्यांच्यामध्ये कोणत्याही अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगाराची अवस्था नसते तर प्रत्यक्षामध्ये अपूर्ण रोजगाराची अवस्था दिसून येते. सन १९३० च्या आर्थिक महामंदीमुळे तसेच त्या काळात अनुभवल्या गेलेल्या किंमत घटीमुळे व बेरोजगारीमुळे साहजिकच राजकोषीय धोरणाचे उद्दिष्ट हे किंमत पातळीत स्थैर्य प्रस्थापित करणे व पूर्ण रोजगाराची पातळी गाठणे असे असणे स्वाभाविकच होते. आर्थिक मंदीच्या तीव्रतेमुळे अर्थव्यवस्थेतील व्यापारचक्रीय बेरोजगारी दूर करण्याच्या प्रश्नावर लक्ष केंद्रित करणे भाग पडले आणि हे उद्दिष्ट साध्य करण्याच्या दृष्टीने राजकोषीय धोरणाचा अवलंब करण्यावर लक्ष केंद्रित होऊ लागले. अमेरिकेमधील सन १९४६ च्या रोजगार कायद्यात अशी तरतूद करण्यात आली आहे, की अर्थव्यवस्थेतील रोजगाराची पातळी जास्तीतजास्त उंचावण्यासाठी, उत्पादन कमाल पातळीपर्यंत वाढविण्यासाठी आणि अर्थव्यवस्थेतील खरेदी-शक्ती जास्तीतजास्त वाढविण्यासाठी राजकोषीय धोरणाबरोबरच शक्य तेवढ्या सर्व धोरणांचा अवलंब करणे ही सरकारची जबाबदारी आहे.

आर्थिक महामंदीमुळे सरकारने निर्हस्तक्षेपाचे धोरण सोडून अर्थव्यवस्थेत पुन्हा पुन्हा उद्भवणारे व्यापारचक्रीय चढउतार दूर करून अर्थव्यवस्थेला स्थैर्य प्राप्त करून द्यावे हा विचार सर्वत्र रूढ आणि सर्वमान्य होऊ लागला व आर्थिक स्थैर्याच्या प्राप्तीसाठी राजकोषीय धोरणाचा अवलंब करण्यावर भर दिला जाऊ लागला.

व्यापारचक्रीय चढउतार दूर करून आर्थिक स्थैर्य प्रस्थापित करण्याचे एक साधन या दृष्टीने राजकोषीय धोरणाचा अवलंब करावयाचा असेल तर किंमत पातळीत, रोजगार व उत्पन्न पातळीत चढउतार घडून येत असताना दरवर्षी अर्थसंकल्पात समतोल राखण्याच्या तत्त्वाचा त्याग करणे गरजेचे ठरते. म्हणजेच सरकारच्या अर्थसंकल्पात लवचिकता असली पाहिजे. सरकारच्या अर्थसंकल्पात प्रतिवर्षी समतोल राखण्यापेक्षा व्यापारचक्राच्या एकूण कालखंडाच्या दृष्टीने राजकोषीय धोरण ठरविले गेले पाहिजे.

पूर्ण रोजगार प्रस्थापित झाल्यानंतर किंमत पातळी वाढत राहिल्यास म्हणजेच अतिरिक्त

NOTES

NOTES

तेजीच्या काळात, खर्चापेक्षा उत्पन्न अधिक राहून अर्थसंकल्पात वाढावा निर्माण होईल असे राजकोषीय धोरण अवलंबिले जावे. अतिरिक्त तेजीच्या काळात अंदाजपत्रकात वाढावा निर्माण करावयाचा तो वाढावा लोकांवर जादा कर बसवून, करांचे दर वाढवून किंवा लोकांकडील काही पैसा सार्वजनिक कर्ज उभारून घेतला पाहिजे. तरच खर्च दाब कमी होऊन अतिरिक्त तेजीचा आळा बसेल व अर्थव्यवस्थेत स्थैर्य प्रस्थापित होण्यास मदत होईल.

आर्थिक मंदीच्या काळात ज्यायोगे नेहमीच्या मार्गाने सरकारला मिळणाऱ्या उत्पन्नापेक्षा खर्च अधिक राहून अर्थसंकल्पात तूट निर्माण होईल असे राजकोषीय धोरण सरकारने अवलंबिणे गरजेचे ठरते. अशाप्रकारे उत्पन्नापेक्षा खर्च अधिक ठेवल्याने एकूण मागणीत वाढ होऊन किंमत पातळीतील घट थांबून ती वाढण्यास सुरुवात होईल व त्यामुळे उत्पादन पातळी व रोजगार पातळीत वाढ घडून येऊ शकेल. थोडक्यात, दरवर्षीच्या अर्थसंकल्पात समतोल राखला गेलाच पाहिजे असा अट्टाहास धरणे तात्त्विकदृष्ट्या योग्य नाही. अर्थसंकल्पात वाढावा असावा किती फूट असावी हे अर्थव्यवस्था व्यापारचक्राच्या कोणत्या अवस्थेतून जात आहे यावर अवलंबून असणे आवश्यक असते. अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगार प्रस्थापित झालेला असेल आणि आर्थिक उलाढालीचा विस्तार किंवा संकोच घडून येण्याची प्रवृत्ती अजिबात दिसून येत नसेल तरच समतोल अर्थसंकल्पाचे राजकोषीय धोरण अनुकूल ठरेल.

अशाप्रकारे आर्थिक मंदीच्या काळात विकसित अर्थव्यवस्थेतील खासगी खर्चातील किमानतेच्या जागी सार्वजनिक खर्चातील वाढीचे धोरण पूरक खर्च निधीतून स्पष्ट होते. एकूण मागणी उच्च पातळीवर राहावी या हेतूने धोरण अवलंबिले जाते. परंतु भाववाढ अतिरेकी परिस्थितीत खासगी खर्च अतिरिक्त प्रमाणात असतो. अशा परिस्थितीत सार्वजनिक खर्च कमी करून नकारात्मक स्वरूपाच्या पूरक खर्चाचे धोरण स्वीकारणे गरजेचे ठरते.

कर, खर्च आणि कर्ज या उपायांचे वित्तीय समायोजन करणे म्हणजे राजकोषीय नीती होय. पूर्ण रोजगार व आर्थिक स्थैर्य निर्मितीसाठी राजकोषीय नीती गरजेची आहे, परंतु पर्याप्त नाही. या नीतीला अनेक मर्यादा पडतात, त्यामुळे राजकोषीय उपायांची परिणामकारकता कमी होते. आजच्या परिस्थितीत केवळ राजकोषीय नीतीमुळे पूर्ण रोजगार व आर्थिक स्थैर्य निर्माण होऊ शकत नाही. त्यामुळे राजकोषीय नीतीला चलनविषयक किंवा मौद्रिक धोरणाची व इतर उपायांची जोड देणे सयुक्तिक ठरते.

व्यापारचक्रे रोखून तेजी-मंदीला आळा घालण्याचे उद्दिष्ट :

जागतिक द्वितीय महायुद्धानंतर बहुतांश सर्वच विकसित राष्ट्रांत भाववाढातिरेकी परिस्थिती निर्माण झाल्याचे दिसून येते. १९७० पासून तर भाववाढातिरेकाने भयानक स्वरूप धारण केले. या बाबतीत सर्वांत विकसित देशांत राज्य वित्तीय धोरणाचा अधिकाधिक वापर केला जात असल्याचे आढळून आले. वस्तू आणि सेवांची एकूण मागणी देशातील एकूण पुरवठ्यापेक्षा अधिक झाल्यास भाववाढीची स्थिती निर्माण होते. याला उपाय म्हणजे एकूण मागणी कमी करणे हा आहे. सरकारने अर्थसंकल्पात बचत प्राप्त केल्यास हे शक्य होते. सरकारी खर्चात कपात आणि कर योजनेत वाढ या साधनांचा अवलंब करावा लागतो. व्यापारचक्राची तेजीची अवस्था असताना या मार्गाचा उपयोग करणे सोपे असते. परंतु युद्धकाळात किंवा अविकसित देशांमध्ये आर्थिक विकासासाठी खर्च करण्यात आल्यास बचतीचे अंदाजपत्रक तयार करणे अशक्य होते. अविकसित देशांमध्ये करवाढीचा

उत्पादनावर अनिष्ट परिणाम होऊन महागाईची तीव्रता वाढत असते. खासगी बचतीला उत्तेजन देण्याचा मार्ग या परिस्थितीत अधिक योग्य ठरतो. खासगी उपभोग कमी करून लोकांजवळ अतिरिक्त पैसा काढून घेणे हेच राजकोषीय धोरणाचे प्रमुख उद्दिष्ट असायला हवे.

द्वितीय महायुद्धानंतरच्या काळात अतिरिक्त भाववाढीच्या परिस्थितीवर नियंत्रण आणण्यासाठी राज्य वित्तीय धोरणाचा पुढीलप्रमाणे अवलंब करत असल्याचे दिसून येते.

अ. सरकारी / सार्वजनिक खर्च कमी करणे :

लोकांची वस्तू आणि सेवांसाठी असणारी एकूण मागणी कमी करणे भाववाढीला प्रतिबंध घालण्यासाठी अत्यावश्यक असते. सरकारच्या वाढत्या खर्चामुळे भाववाढ होत असल्यामुळे या खर्चात कपात करणे आवश्यक असते. अनावश्यक स्वरूपाचा खर्च टाळून इतर खर्चात काटकसर करणे तसेच खासगी खर्चाला आळा घालण्यासाठी करवाढ करणे हे सरकारच्या अर्थसंकल्पाचे प्रमुख सूत्र असले पाहिजे. सरकारचा खर्च कमी करताना शक्यतो अनुत्पादक खर्च जास्तीतजास्त कमी करण्यावर भर द्यावा. त्याचप्रमाणे सार्वजनिक खर्च कमी करत असताना नव्या कर आकारणीच्या मार्गाने किंवा करांच्या दरात वाढ करून शिलकी अर्थसंकल्पाचे धोरण अवलंबिले जावे.

सार्वजनिक खर्चात जास्तीतजास्त काटकसर करावी हे अतिरिक्त भाववाढ परिस्थितीत योग्य धोरण असले तरी सार्वजनिक खर्च अत्यावश्यक स्वरूपाचा असेल तर त्यात फार मोठ्या प्रमाणात कपात करता येणे कठीण असल्याचे दिसून येते. युद्धकालीन परिस्थितीत सार्वजनिक खर्च वाढत असतो. शांततेच्या काळातही अलीकडील काळात युद्ध अत्यंत महाग झालेली असल्याने युद्ध प्रयत्नात थोडीशी शिथिलता आणून संरक्षणावरील खर्चात कपात करता येणे जवळजवळ अशक्य झाले आहे. आर्थिक वृद्धीचा दर जास्तीतजास्त असावा या दृष्टीने गुंतवणुकीत केल्या जाणाऱ्या खर्चातही विशेष कपात करणे कठीण होते. थोडक्यात, अतिरिक्त भाववाढ परिस्थिती आटोक्यात आणण्याचे एक साधन या दृष्टीने सार्वजनिक खर्चातील कपात हे साधन मर्यादित स्वरूपात परिणामकारक ठरू शकते.

बहुतेक सर्व विकसित देशांत भाववाढ परिस्थितीत सार्वजनिक खर्चात शक्य असेल तेवढी कपात करणे, सार्वजनिक खर्चापैकी जास्तीतजास्त प्रमाण उत्पादक बाबीकडे वळविणे, त्याचप्रमाणे सार्वजनिक गुंतवणूक करताना त्या गुंतवणुकीपासून शक्यतो लवकर उत्पादन सुरू होईल अशा प्रकल्पात गुंतवणूक करणे, सार्वजनिक खर्चातील वाढीचा वेग शक्य तेवढा कमी करणे इत्यादी उपाययोजना केल्यास अतिरिक्त भाववाढ परिस्थिती आटोक्यात आणण्यास मदत होऊ शकेल.

ब. कर आकारणे :

लोकांवरील कर आकारणी वाढवून त्यांच्याजवळील खर्चयोग्य उत्पन्न कमी केल्यास भाववाढ रोखण्यासाठी त्याचा चांगला उपयोग होऊ शकतो. सरकारी उत्पन्न वाढवून अर्थसंकल्पीय तूट भरून निघते. यासाठी घरांची निवड मात्र काळजीपूर्वक केली पाहिजे. या बाबतीत प्रत्यक्ष कर अधिक प्रभावी ठरतात. प्राप्तिकर अधिक प्रगतिशील करून खर्च योग्य उत्पन्न कमी करता येणे शक्य आहे. त्याचप्रमाणे संपत्ती कर, नफा कर, लाभांश कर, इत्यादी प्रत्यक्ष कर अतिरिक्त भाववाढीवर दाब नियंत्रित करण्यात यशस्वी होण्याची शक्यता अधिक आहे.

NOTES

सर्वसामान्य लोकांवर अप्रत्यक्ष करांचा अधिक परिणाम होत असतो. भारतासारख्या देशात फारच थोडे लोक प्रासिकर देत असल्यामुळे बहुतांश लोकांच्या हातातील पैसा कमी करण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे अप्रत्यक्ष करांमध्ये वाढ करणे हा असतो. या करामुळे वस्तूंची मागणी कमी होऊन भाववाढ थांबण्याची शक्यता असते. काही कारणांमुळे वस्तूंचे उत्पादन खर्च वाढून किमती वाढतात. म्हणजे ज्या अप्रत्यक्ष करात वाढ करावयाची आहे त्याची निवड महत्त्वाची ठरते. काही निवडक स्वरूपाचे अप्रत्यक्ष कर बसविल्यास किंवा वाढविण्यास मात्र भाववाढीला प्रस्थान मिळतात त्याला प्रतिबंध केला जाणे शक्य होते.

क. सार्वजनिक कर्ज :

अतिरिक्त भाववाढ परिस्थितीत सरकारने देशांतर्गत मार्गाने सार्वजनिक कर्ज उभारल्यास लोकांजवळ खरेदी शक्ती सरकारकडे जमा केली जाऊन भाववाढीचा आळा बसू शकतो. अशा कर्जामुळे लोकांच्या हातातील पैसा कमी होऊन वस्तू आणि सेवांची मागणी आपोआपच कमी होते. बिगर बँकिंग संस्थांनी सरकारी रोखे खरेदी केले तरच हा परिणाम घडून येतो. व्यापारी बँकांनी हे कर्जरोखे घेतले तर या रोख्यांच्या तारणांवर मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज घेऊ शकतात किंवा हे रोखे बाजारात विकून त्यांना पैसा उभारता येतो. पुढे पतनिर्मितीचा आधार विस्तृत होऊन भाववाढीला चालना मिळण्याची शक्यता असते. सार्वजनिक कर्जामुळे खासगी उपभोग आणि गुंतवणूक घटली तरच एकूण मागणी कमी होते.

अनेक वेळा लोक आपल्या बचतीचा रोखे खरेदी करण्यासाठी उपयोग करतात. याचा महागाईला आळा घालण्याच्या दृष्टीने फारच सौम्य असा परिणाम होतो. सामान्यपणे सरकारने मोठ्या प्रमाणात कर्ज उभारले तर खासगी व्यक्ती बिगर बँकिंग संस्थांचा पैसा यात गुंतवत आणि त्या प्रमाणात त्यांचा उपभोग यावरील खर्च कमी झाल्याशिवाय राहत नाही. तसेच सार्वजनिक कर्जामुळे सरकारला सरकारी कार्यक्रमासाठी पैसा उपलब्ध होऊन अनुकूल परिणाम घडून येतो. कर्जाच्या रूपाने सरकारला हवा तेवढा पैसा नेहमीच उभारता येतो असे नाही. लोकशाही देशांमध्ये सरकारी रोखे खरेदी करण्याची लोकांवर जबरदस्ती करता येत नाही. थोडक्यात, भाववाढ किंवा महागाई रोखण्याचा मार्ग यादृष्टीने सार्वजनिक कर्जाचे साधन यावर मर्यादा पडते.

ड. लोकांची बचत :

महागाईला किंवा भाववाढीला रोखण्याच्या दृष्टीने खासगी क्षेत्रात जास्तीतजास्त बचत होणे आवश्यक असते. त्यामुळे बचतीला उत्तेजन देणे, सरकारी धोरणात अंतर्भूत असते. आणि इतर तंत्राचा वापर करून सरकार बचतीला उत्तेजन देत असते. आकर्षक व्याजाचे दर देऊ करणे हा बचतवाढीचा एक मार्ग असतो. परंतु यामुळे सार्वजनिक कर्जाचा भार वाढत असल्यामुळे सरकार शक्यतो व्याजाचे दर वाढविण्याचे विचार करित नाही. करवाढ मोठ्या प्रमाणात करण्यात आल्यास हॅकर काही प्रमाणात उपयोगात कपात करून आणि काही प्रमाणात बचतीतून देण्यात येत असल्यामुळे मोठ्या प्रमाणातील करवाढीचा परिणाम बचत कमी होण्यास होते. महागाईला रोखण्याच्या दृष्टीने बचत वाढविणे हा मार्ग फारसा प्रभावी ठरत नाही.

महागाईला किंवा भाववाढीला रोखण्यासाठी युद्धकाळात तसेच आर्थिक विकास होत असताना राजकोषीय साधने पूर्णतः यशस्वी ठरत नाहीत, असे स्पष्ट होते. या परिस्थितीत मोठ्या प्रमाणावर सरकारी खर्च होणे अनिवार्य असते आणि काही प्रमाणात तुटीचा

अर्थभरणाही करावा लागतो. युद्धकाळात उत्पादक साधनसामग्री युद्धसाहित्य निर्माण करण्यासाठी फार मोठ्या प्रमाणावर वापरली जात असते व लोकांचे जवळील वाढत्या उत्पन्नाच्या मानाने जवळजवळ सर्वच वस्तूसाठी मागणी प्रचंड प्रमाणात वाढत असल्याचे दिसून येते. अशा परिस्थितीत भाववाढ नियंत्रणात आणण्याच्या दृष्टीने केवळ राज्य वित्तीय धोरणावर अवलंबून राहून भागणार नाही. राज्य वित्तीय धोरण अशी तुलना करता चलनविषयक धोरण, प्रत्यक्ष किंमत नियंत्रण आणि नियंत्रित शिधावाटप पद्धती यांसारख्या प्रत्यक्ष उपाययोजना अतिरिक्त भाववाढ परिस्थितीत सुधारणा आणू शकतात असे दिसून येते.

आर्थिक वृद्धी / आर्थिक विकासाचे उद्दिष्ट :

उच्च आर्थिक विकास किंवा आर्थिक वृद्धी दर प्राप्त करण्याचे एक प्रभावी साधन म्हणून राजकोषीय धोरण दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगातील बहुतेक राष्ट्रांनी स्वीकारल्याचे / अवलंबिल्याचे दिसून येते. देशाच्या आर्थिक विकासाचा वेग प्रामुख्याने गुंतवणुकीच्या दरावर अवलंबून असतो. अर्थव्यवस्थेतील एकूण गुंतवणूक ही खासगी क्षेत्रात केली जाणारी गुंतवणूक व सार्वजनिक क्षेत्रात केली जाणारी गुंतवणूक यावर अवलंबून असते. मर्यादित साधनांच्या साह्याने जास्तीतजास्त साध्ये पूर्ण करायची असल्यास साधनांचा उपयोग अधिक कार्यक्षमपणे झाला पाहिजे. साधनांच्या उपयोगाची कार्यक्षमता सुधारणे हेच आर्थिक विकासाचे गुपित आहे. आर्थिक प्रगतीसाठी वास्तव भांडवल आणि मानवी भांडवल या दोन्हीत सुधारणा झाली पाहिजे. बचतीमध्ये वाढ झाल्यास वास्तव भांडवल आणि मानवी भांडवल यामध्ये अधिक गुंतवणूक होऊ शकते. भौतिक भांडवल व मानवी भांडवल जास्तीतजास्त समृद्ध होत जाईल तसतशी आर्थिक विकासाला चालना मिळत जाते.

उपभोगापेक्षा उत्पादन जास्त ठेवून भांडवल संचय होण्यासाठी बचतीला पुरेशा प्रेरणा दिल्या पाहिजेत. मालमत्तेच्या मालकी हक्काची प्रेरणा यासाठी महत्त्वाची असते. मालमत्ता सुरक्षित राहिल्याची शाश्वती असावी लागते. त्याचप्रमाणे बचत किंवा मितव्यय करण्याची इच्छा असली पाहिजे. मालमत्ता हक्काची सुरक्षितता आणि मितव्ययता किंवा काटकसरीने राहण्याची प्रवृत्ती या दोन्ही बरोबरच स्पर्धेचे अस्तित्व ही तिसरी अट आर्थिक प्रगतीसाठी आवश्यक आहे. साहसी वृत्ती आणि नवीन प्रयोग करण्याची इच्छा ही आर्थिक प्रगतीची आणखी एक अट आहे.

खासगी क्षेत्रातील गुंतवणुकीत वाढ घडवून आणण्याच्या हेतूने राजकोषीय धोरण आखता येणे शक्य आहे. खासगी उद्योगांना करविषयक सोय उपलब्ध करून देऊन खासगी क्षेत्रातील गुंतवणूक वाढविण्यास प्रोत्साहन देता येईल. त्याचप्रमाणे सार्वजनिक खर्चासंबंधीचे योग्य धोरण आखून खासगी क्षेत्रातील गुंतवणूक वाढविण्यात अप्रत्यक्षरीत्या प्रोत्साहन देता येईल.

विकसित अर्थव्यवस्थेतसुद्धा गुंतवणुकीचा दर योग्य त्या दराने वाढविण्यासाठी फक्त खासगी क्षेत्रावर अवलंबून राहणे योग्य ठरणार नाही. कारण खासगी उद्योगपती कराडमधील सवलतीस किंवा त्यांना सरकारकडून पुरविल्या जाणाऱ्या तेव्हा सुविधांना कसा प्रतिसाद देतील हे खात्रीपूर्वक सांगता येत नाही. म्हणजेच अर्थव्यवस्थेतील एकूण गुंतवणुकीचा दर वाढविण्यासाठी सरकारला सार्वजनिक गुंतवणुकीवर अवलंबून राहावे लागते. केन्सनेही सार्वजनिक क्षेत्रात केल्या जाणाऱ्या गुंतवणुकीचे समर्थन केले आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील

NOTES

NOTES

या अधिक गुंतवणुकीसाठी आवश्यक असणारा पैसा उभारण्यासाठी अधिक कर आकारणीवर किंवा सार्वजनिक कर्जावर अवलंबून राहणे धोक्याचे ठरेल. कारण सार्वजनिक गुंतवणुकीसाठी अशा रीतीने पैसा उभारला गेल्यास त्याचा खासगी क्षेत्रातील गुंतवणुकीवर प्रतिकूल परिणाम होण्याची शक्यता आहे. म्हणजेच सार्वजनिक क्षेत्रातील वाढलेली गुंतवणूक खासगी क्षेत्रातील गुंतवणुकीत झालेल्या घटीमुळे निष्क्रिय ठरण्याची शक्यता आहे. असे असले तरीसुद्धा काही प्रमाणात करात वाढ, सार्वजनिक कर्ज व मुख्यतः तुटीचा अर्थभरणा या मार्गांनी सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणुकीचा दर वाढविण्यासाठी अधिक पैसा उभारणे सयुक्तिक ठरेल.

राष्ट्रीय उत्पन्नाचे व संपत्तीचे न्याय वाटप करण्याचे उद्दिष्ट :

अविकसित देशांमध्ये उत्पन्न आणि संपत्तीची विषमता मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते. काही थोडे लोक ऐषारामात जगत असतात तर बहुसंख्य लोकांना दोन वेळचे पोटभर जेवायलाही मिळत नाही. या परिस्थितीत वाढत्या राष्ट्रीय उत्पन्नाचा फायदा समाजातील सर्व स्तरांतील लोकांना मिळावा या दृष्टीने राष्ट्रीय उत्पन्नाची न्याय वाटणी करण्याच्या प्रश्नाला अत्यंत महत्त्व प्राप्त होते . विषमतेमुळे थोडे लोक चैनीच्या वस्तूंची मागणी करतात आणि त्याचा आर्थिक विकास वावरही प्रतिकूल परिणाम होत असतो.

वाढत्या महागाईच्या काळात तर अशा विषमतेमुळे गरीब लोकांचे फार हाल होतात. आर्थिक विकासांमुळे एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न आणि दरडोई उत्पन्न वाढत जाते. परंतु या वाढत्या उत्पन्नाची न्याय वाटणी जोपर्यंत होत नाही तोपर्यंत सर्वसामान्य लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा सुधारत नाही. अलीकडील काळात बहुतेक विकसित देशात उत्पन्नातील आणि संपत्तीतील तीव्र विषमता कमी करण्याच्या हेतूने राजकोषीय धोरणाची आखणी व अंमलबजावणी केली जात असल्याचे दिसून येते. आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी राजकोषीय धोरण हे साधन इतर कोणतेही साधनांपेक्षा अधिक प्रभावी ठरू शकते. संपत्तीचे न्याय वाटप किंवा आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी पुढील राजकोषीय साधनांचा उपयोग करता येतो.

करविषयक नीती :

उत्पन्नातील आणि संपत्तीतील विषमता कमी करण्यासाठी प्रगतिशील प्रासिकर, मालमत्ता कर, भांडवली नफा कर, लाभांश कर, वारसा कर इत्यादी करांची आकारणी केली जाते. जसजसे उत्पन्न वाढत जाते तसतसे हे सर्व कर अधिकाधिक प्रगतिशील करून उच्च उत्पन्न गटातील लोकांचे उत्पन्न कमी केले जाऊन विषमता कमी करण्याचा प्रयत्न केला जातो. प्रत्यक्ष करांबरोबरच उत्पन्नातील विषमता कमी करण्याच्या दृष्टीने काही अप्रत्यक्ष करांचाही वापर केला जातो. उदा., गरीब लोकांकडून उपभोगल्या जाणाऱ्या वस्तूवर उत्पादन कर किंवा विक्री कर माफ करून किंवा कमी दराने आकारून आणि त्याचबरोबर उच्च उत्पन्न गटातील लोकांकडून उपभोगल्या जाणाऱ्या सुखद व चैनीच्या वस्तूवर अधिक उत्पादन कर आणि विक्री कर बसवून उत्पन्नातील विषमता कमी केली जाते.

सार्वजनिक खर्चविषयक नीती :

सरकारच्या खर्चविषयक नीतीनेही उत्पन्नातील विषमता कमी करण्याचे प्रयत्न केले

जातात. अल्प उत्पन्न गटातील लोकांसाठी घरे बांधून देणे, मोफत शिक्षण देणे, विविध प्रकारच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे इत्यादी कारणांसाठी सरकार अधिकाधिक पैसा खर्च करित असून, अशा नीतीच्या मार्गे उत्पन्नातील विषमता कमी करण्याचे प्रयत्न केले जात आहेत. विकसित देशातील अनुभव लक्षात घेता असे दिसून येते, की वरील राजकोषीय धोरणाचा अवलंब करूनही उत्पन्नातील विषमता म्हणावी तेवढी कमी झाली नाही. संपत्तीच्या मालकी हक्कावर कडक निर्बंध घातले गेल्याशिवाय आहे. केवळ चलनविषयक आणि राजकोषीय धोरणाचा अवलंब करून आर्थिक विषमतेचा प्रश्न योग्य रीतीने सुटेल असे आजपर्यंतच्या अनुभवावरून वाटत नाही.

राजकोषीय धोरण आणि चलनविषयक धोरण यांचे परस्परावलंबित्व :

जगातील विविध राष्ट्रांच्या आर्थिक विकासासाठी ज्या आर्थिक धोरणाचा अवलंब करण्यात आला, त्या धोरणांमध्ये राजकोषीय व चलनविषयक धोरणाचा मोलाचा वाटा आहे. दोन्ही धोरणे एकाच नाण्याच्या दोन बाजू असून, त्यांच्या परस्परपूरकतेतून विविध देशांचा आर्थिक विकास साधणे शक्य झाल्याचे दिसून येते. शासन अमलात आणत असलेल्या आर्थिक धोरणांची व्याप्ती संपूर्ण अर्थव्यवस्थेस लागू होते. जागतिक द्वितीय महायुद्धाच्या काळातील महागाईमुळे चलनविषयक धोरणाला महत्त्व प्राप्त झाले. वाढत्या महागाईला भरमसाट वाढलेला चलनपुरवठा कारणीभूत आहे हे लक्षात घेऊन चलनविषयक धोरण आकडे सरकारचे लक्ष वेधले गेले. तसेच राजकोषीय धोरण आणि सरकारच्या आर्थिक विकासाचा कार्यक्रम यशस्वी होण्यासाठी चलनविषयक धोरणाचा वापर गरजेचा आहे, याची जाणीव होऊन चलनविषयक धोरण व राजकोषीय धोरण हे दोन्ही महत्त्वाची अंगे आहेत असे लक्षात घेतले गेले.

चलनविषयक धोरणाची व्याख्या :

“देशाच्या एकूण चलन पुरवठ्यावर आणि व्याजाच्या दरावर नियंत्रण ठेवून त्यामध्ये सरकारच्या आर्थिक धोरणांवर बदल करण्याच्या कार्याला द्रव्यविषयक किंवा चलनविषयक धोरण म्हटले जाते.”

देशाच्या मध्यवर्ती बँकेच्या माध्यमातून चलनविषयक धोरण अमलात आणले जाते. देशातील वित्तीय संस्था, व्यापारी बँका व नाणे बाजारातील इतर घटक पैशाचा आणि पतपैशाचा पुरवठा करण्याचे कार्य करत असतात. या पतपैशाचे योग्य नियमन व व्यवस्थापन सरकार व मध्यवर्ती बँक या दोघांकडूनही केले जाते. सामान्यपणे पैशाच्या पुरवठ्याचे आकारमान, पतपैशाचे वितरण, व्याजदराची निश्चिती इत्यादी माध्यमांतून उत्पादन व किंमत पातळी यावर परिणाम करणारे शासन व मध्यवर्ती बँक यांचे निर्णय म्हणजे चलनविषयक धोरण होय.

चलनविषयक धोरणाची उद्दिष्टे :

१. विनिमय दराचे स्थैर्य
२. किंमत स्थैर्य व व्यापारचक्राचे नियंत्रण
३. पूर्ण रोजगार निर्माण करणे
४. आर्थिक विकास साधणे
५. तटस्थ पैशाची उद्दिष्टे

NOTES

राजकोषीय धोरणाची व्याख्या :

विविध देशांच्या अर्थव्यवस्थेतील सरकारी आर्थिक व्यवहारांच्या तत्त्वप्रणालीत परिवर्तन घडून येत आहे. त्यानुसार राजकोषीय धोरणाचा अर्थ समजून घेणे गरजेचे आहे.

सरकारच्या अनेक धरणांपैकी जे धोरण कर, सार्वजनिक खर्च, कर्ज व त्याचे व्यवस्थापन यांच्याशी संबंधित असते त्यालाच राजकोषीय धोरण असे म्हणतात.

१. पूर्ण रोजगार
२. किंमत स्थैर्य
३. स्थैर्यासह आर्थिक विकास
४. राष्ट्रीय उत्पन्न व संपत्तीचे न्याय वाटप
५. भांडवल निर्मितीचा दर वाढविणे
६. संतुलित विकास साधणे

वरील दोन्ही धोरणांची व्याख्या आणि उद्दिष्टे यावरून असे लक्षात येते, की या दोन्ही धोरणांमध्ये बरीच समानता आहे. पूर्ण रोजगाराची उद्दिष्ट चलनविषयक धोरणाद्वारे साध्य करणे विकसित देशांना शक्य असते, परंतु विकसनशील देशातील लोकसंख्या, रोजगार संधी, भांडवल निर्मितीचा दर यामध्ये असमतोल असतो, त्यामुळे दोन्ही धोरणांचा समन्वय साधून आर्थिक विकास साधता येतो.

चलनविषयक आणि राजकोषीय धोरणांची परस्परपूरकता :

सरकारच्या आर्थिक धोरणाची साधने या दृष्टीने चलनविषयक धोरण आणि राजकोषीय धोरण परस्परपूरक ठरतात. देशातील पैशाच्या पुरवठ्यावर आणि बँकांकडून घेतल्या जाणाऱ्या व्याजदरावर परिणाम घडवून आणून चलनविषयक धोरण अर्थव्यवस्थेतील एकूण उत्पन्नाच्या आणि खर्चाच्या पातळीवर प्रभाव पाडू शकते, तर सार्वजनिक खर्चाची व सरकारच्या उत्पन्नाची एकूण रक्कम, त्यांची संरचना आणि सार्वजनिक खर्च केव्हा केला जातो व सरकारचे उत्पन्न कोणत्या वेळी जमा केले जाते ती वेळ या सर्व गोष्टींवर राजकोषीय धोरणाचा प्रभाव पडून अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्न पातळी आणि एकूण खर्च यावर परिणाम घडवून आणला जातो. भाववाढीच्या काळात वाढाव्याच्या अर्थसंकल्पाचे धोरण व महाग पैशाचे धोरण एकत्रितरीत्या अवलंब करून आर्थिक स्थैर्य प्राप्त करणे शक्य असते. याउलट, आर्थिक मंदीच्या काळात स्वस्त पैशाच्या धोरणाद्वारे तुटीच्या अर्थसंकल्पाच्या धोरणाला अधिक बळकटी आणून आर्थिक विकास साधण्याचा प्रयत्न केला जातो.

चलनविषयक आणि राजकोषीय धोरणांचे समायोजन :

भारतातील चलनविषयक धोरण रिझर्व्ह बँकेच्या स्थापनेपासून राजकोषीय धोरणाला पूरक म्हणून वापरण्यात आले. या धोरणांनी विकासाचा वार्षिक वेग किमान पाच टक्के राखण्याचा प्रयत्न केला. परंतु प्रत्यक्षात ३.५ % इतक्यात वेगाने विकास झाला. दारिद्र्य निर्मूलनाची सामाजिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी तुटीचा अर्थभरणा केला पाहिजे, असे प्रतिपादन करण्यात येत असले तरी प्रत्यक्षात वस्तूंचा आणि सेवांचा पुरवठा तेवढ्या वेगाने वाढत नसल्यामुळे भाववाढ वेगाने होते आणि ती गरिबांना सर्वात जास्त हितकारक ठरते. १९९१ पासून भारतीय अर्थव्यवस्थेत व्यापक सुधारणांचा कार्यक्रम हाती घेण्यात आला.

NOTES

त्याचा एक भाग म्हणून वित्तीय आणि राजकोषीय क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणण्यात आल्या. वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणांचे उद्दिष्ट वित्तीय क्षेत्राची कार्यक्षमता वाढविणे आणि अर्थव्यवस्थेत उपलब्ध असलेल्या सेवांची व्याप्ती वाढविणे असे होते. त्यासाठी चलनविषयक धोरणांच्या प्रत्यक्ष उपायांऐवजी जास्तीतजास्त प्रमाणात अप्रत्यक्ष उपाय विकसित करून अमलात आणणे आणि नवीन संस्थाप्रणाली निर्माण करणे गरजेचे होते.

रिझर्व्ह बँकेच्या पैसाविषयक धोरणाचा संबंधीच्या दृष्टिकोनात बराच बदल झाला आहे. सरकारच्या राजकोषीय धोरणविषयक दृष्टिकोनात मूलभूत फरक झाला असला तरी शासन हा बदल कृतीत आणू शकले नाही. सरकारच्या राजकोषीय उपायांनी साधने संघटित करता येत असली तरी ती पुरेशी संघटित होत नसल्यामुळे त्याला व्याजदराच्या बदलाची जोड द्यावी लागते. पण भारतीय परिस्थितीत हे साधन पुरेसे परिणामकारक झाल्याचे दिसत नाही. राजकोषीय धोरण किंवा चलनविषयक धोरण स्वतंत्रपणे पुरेशी साधनसंपत्ती संघटित करू शकणार नाहीत. नियोजित आर्थिक विकासाच्या गरजा भागविण्यासाठी पुरेशी साधनसंपत्ती संघटित करण्यासाठी या दोन्ही धोरणांमध्ये समन्वय साधणे गरजेचे आहे.

७.२.२ स्थैर्यासाठी राजकोषीय धोरण- स्वयंचलित आणि प्रयत्नपूर्वक स्थिरीकरण :

आर्थिक स्थैर्य निर्माण करण्यासाठी कराच्या रचनेत, कराच्या धोरणात बदल करताना करांच्या परिणामांचा विचार करावा लागतो. करविषयक धोरणाच्या अर्थरचनेत अंगभूत रचनात्मक स्थैर्य निर्माण करण्याच्या क्षमतेचा विचार करून कर आकारणी करावी लागते. करांच्या स्थैर्य निर्माण करण्याच्या क्षमतेमुळे अति भाववाढीच्या परिस्थितीत कर प्रमाण वाढविले जाते. राजकोषीय धोरण आता अर्थव्यवस्थेतील दृढता तसेच अडथळे दूर करणे, निरनिराळ्या क्षेत्रांचा नियोजित विकास करणे, आवश्यक वस्तूंचा पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवणे, उपभोग्य वस्तूंच्या उत्पादनांना आळा घालणे इत्यादी विविध बाबींचा अंतर्भाव होतो. या व्यापक अर्थाने राजकोषीय धोरण अमलात आणले तरच आर्थिक स्थैर्य प्रस्थापित करण्यास मदत होऊ शकते.

स्वयंचलित विरुद्ध तारतम्याचे स्थिरीकरण Automatic v/s. Discretionary Stabilization

सार्वजनिक उत्पन्न आणि खर्च यामध्ये आर्थिक स्थिरीकरणासाठी फेरबदल करण्याचा प्रश्न येतो तेव्हा राजकोषीय धोरणाच्या दृष्टीने एक महत्त्वाची बाब म्हणजे कर आणि खर्च यांच्या रचनेतच कायमची लवचिकता आणावी लागते, की त्या त्या वेळच्या परिस्थितीला अनुसरून तात्कालिक बदल करण्याचे तात्पुरते कायदेशीर अधिकार सरकारला मिळावेत.

कर आणि खर्च यांच्या रचनेतच लवचिकता असते तेव्हा तिला अंगभूत लवचिकता असे म्हणतात. करव्यवस्थेत आणि खर्चव्यवस्थेत अंगभूत लवचिकता असते तेव्हा आपोआप कर आणि खर्च व्यापार चक्राच्या विरुद्ध दिशेने बदलतात. पूरक राजकोषीय धोरणाचे कार्य अशा लवचिकतेमुळे आपोआप होते. ही लवचिकता ज्या करामुळे किंवा खर्चामुळे सरकारच्या अर्थकारणाला प्राप्त होते त्याला स्वयंचलित स्थिरक असे म्हणतात. याउलट, आर्थिक चढउतार यांची तीव्रता आणि स्वरूप पाहून आवश्यक त्या उपाययोजना

त्या त्या वेळी केल्या जातात तेव्हा त्यांना तारतम्याधिष्ठित स्थिरक असे म्हणतात.

NOTES

स्वयंचलित स्थिरक Automatic Stabilizer

१. कर

उत्पन्नात वाढ झाल्यास एकूण प्रभावी मागणीत वाढ होऊन भाववाढीला चालना मिळते. त्यामुळे उत्पन्न वाढत असताना त्यातील अधिकाधिक भाग कररूपाने काढून घेणे व उत्पन्न घटत असताना करभार आवश्यक असतो. पूरक अर्थकारणाचे हे कार्य प्राप्तिकर व वस्तुंवरील कर यांच्या बाबतीत आपोआप होते.

वैयक्तिक उत्पन्नावरील प्रगतिशील कर हा महत्त्वाचा स्वयंचलित स्थिरक असतो. वरच्या उत्पन्न गटाला वाढत्या दराने कर द्यावा लागतो. त्यामुळे उत्पन्न वाढले की आपोआप वरच्या उत्पन्न गटात करदाते जाऊन बसतात. आणि त्यांच्या वरील करभार वाढवून त्यांच्या उत्पन्नातील मोठा भाग काढून घेतला जातो. उत्पन्न घटते तेव्हा याउलट परिस्थिती होते आणि कारभार कमी होतो.

वस्तुंवरील करांच्या बाबतीत ज्यांच्या मागणीची उत्पन्न लवचिकता जास्त असते अशा वस्तूंच्या बाबतीत त्यांच्यावरील अबकारी कर स्वयंचलित स्थिरक म्हणून काम करतात.

२. बेकारी भत्ता व निवृत्तिवेतन :

सार्वजनिक खर्चाचा विचार करता सामाजिक सुरक्षितता खर्च आणि त्यातही बेकारी भत्ता हा महत्त्वाचा स्वयंचलित स्थिरक आहे. ज्यांना रोजगार नाही त्यांना बेकारी भत्ता दिला जातो. आर्थिक मंदीच्या परिस्थितीत बेकारी वाढू लागते तसतसे राष्ट्रीय उत्पन्न घटत जाते. परंतु बेकारी व त्यामुळे मजूर बेकार झाला तरी त्याला बेकारी भत्ता मिळतो. त्यामुळे एकूण उत्पन्नातील घसरण रोखण्यास मदत होते. काही वेळा मंदीच्या परिस्थितीत लोकांना मुदतपूर्व निवृत्त व्हायला सांगतात अशा सेवानिवृत्तांना निवृत्तिवेतन मंजूर केल्यास मंदीच्या काळात त्यांना वेतन मिळत राहून स्थिरक म्हणून त्याचा उपयोग होतो.

३. आधारभूत किंमत :

शेतकऱ्यांचे नुकसान होऊ नये म्हणून शासनाकडून शेतमालाचे भाव बांधून देण्याचे धोरण स्वीकारले जाते तेव्हा शेतकऱ्यांचे उत्पन्न किमान पातळीच्या खाली जात नाही. त्यामुळे घसरण रोखली जाते. भाव कमी झाले की आपोआप सबसिडीची रक्कम वाढते व भाव वाढले की आपोआप हा खर्च कमी होतो. म्हणून भाव बांधून देणेवरील खर्च हा स्वयंचलित स्थिरक म्हणून काम करतो.

तारतम्याधिष्ठित स्थिरक Discretionary Stabilizer

१. करव्यवस्थेतील बदल :

एकूण खर्चामध्ये वाढ करणे हे उद्दिष्ट असते तेव्हा उपभोगायला उत्तेजन मिळेल असे करांचे स्वरूप असावे लागते. ज्यांची उपभोग प्रवृत्ती जास्त आहे अशा लोकांवरील करभार कमी करून हे साधता येते. उत्पन्न करातील कर्जमाफीची मर्यादा वाढवून वरच्या उत्पन्न

गटातील कराचा दर वाढविला की समाजाला बचतीला प्रोत्साहन आणि उपभोगावर नियंत्रण आणले जाते. अप्रत्यक्ष करात सवलती देऊन प्रत्यक्ष करात वाढ करण्यानेही हा हेतू साध्य होऊ शकतो.

२. सार्वजनिक खर्चातील बदल :

सार्वजनिक खर्चात बदल करून तेजी-मंदी नियंत्रित करण्याचा प्रयत्न केला जातो. सामाजिक सुरक्षितता आणि कल्याण योजनांसाठी केला जाणारा खर्च या दृष्टीने महत्त्वाचा असतो. कारण या खर्चामुळे ज्यांची उपभोग प्रवृत्ती जास्त असते त्यांचे उत्पन्न वाढते. याशिवाय उत्पादकांना बिनव्याजी कर्जे आणि अनुदाने देणे वरील खर्चही महत्त्वाचा असतो. सरकारकडून केला जाणारा गुंतवणुकीच्या स्वरूपाचा खर्च या दृष्टीने महत्त्वाचा असतो. कारण अशा खर्चाचा गुणक परिणाम होऊन खासगी क्षेत्रातील गुंतवणुकीला चालना मिळते.

३. तेजी-मंदी विरोधी अर्थसंकल्प :

कर आणि खर्च यामध्ये बदल करून एकूण मागणी प्रभावित करणे हा उद्देश असल्याने मंदीच्या काळात जमेपेक्षा खर्च जास्त करून तुटीचा अर्थसंकल्प तयार करणे आणि तेजीच्या काळात शिलकी अर्थसंकल्प तयार करणे गरजेचे ठरते. या धोरणानुसार कर आणि खर्च यांचा साधने म्हणून वापर केला जातो. सरकारला पैसा हवा आहे यापेक्षा लोकांच्या हातातील पैसा कमी करायचा असेल तर सरकारकडून करवाढ केली जाते.

थोडक्यात, स्वयंचलित स्थिरक आणि तारतम्याधिष्ठित स्थिरक एकमेकास पूरक असून राजकोषीय धोरणाच्या यशस्वीतेसाठी सरकारकडून दोन्ही स्थिरकांचा वापर होणे गरजेचे असते. अर्थव्यवस्थेत आर्थिक स्थैर्य प्रस्थापित करण्यासाठी दोन्ही बाबींचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे, हे वास्तव आपल्याला नाकारता येत नाही.

७.२.३ भारतातील राजकोषीय क्षेत्रातील सुधारणा : अर्थसंकल्प व्यवस्थापन, राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायद्याची उद्दिष्टे :

१९८० आणि ९० च्या दशकात भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये वित्तीय तूट आणि आणि परकीय व्यापारासंदर्भात मोठ्या अडचणी निर्माण झाल्याने सरकारला मोठ्या प्रमाणात कर्ज घ्यावे लागले होते. त्याची परिणती १९९१च्या आर्थिक सुधारणा करण्यामध्ये झाली. सुरुवातीच्या काही वर्षांमध्ये आर्थिक सुधारणांमुळे भारतीय अर्थव्यवस्था अतिशय सुरळीत आणि सक्षमपणे कार्य करत होती. आर्थिक सुधारणांमुळे वित्तीय धुरीकरण करणे हे एक महत्त्वाचे काम भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर होते. १९९७-९८ या आर्थिक वर्षानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेत वित्तीय तुटीचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढले होते. वाढत जाणाऱ्या आर्थिक संकटावर नियंत्रण मिळविण्यासाठी वित्तीय तुटीचे स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाची असणारे प्रमाण नियंत्रित ठेवण्यासाठी सरकारला वित्तीय सुधारणा करण्याची गरज निर्माण झाली.

राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायदा :

वित्तीय शिस्तीला संस्थात्मक रूप देणे, भारतातील वित्तीय तूट कमी करणे, स्थूल

NOTES

NOTES

अर्थशास्त्रीय व्यवस्थापनात सुधारणा करणे, आणि भविष्यातील राजकोषीय सक्षमता आणि संतुलित अर्थसंकल्पाकडून वाटचाल करण्यासाठी सार्वजनिक निधीचे व्यवस्थापन करणे इत्यादी कारणासाठी भारतीय संसदेने वित्तीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायदा २००३ पास केलेला आहे. या कायद्याचे मुख्य उद्दिष्ट हे भारतातील महसुली आणि वित्तीय तूट कमी करणे हे होते.

तत्कालीन अर्थमंत्री यशवंत सिन्हा यांनी डिसेंबर २००० मध्ये वित्तीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायद्याचा मसुदा संसदेमध्ये ठेवला. प्रथमतः या मसुद्यामध्ये हे केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार यांची आर्थिक स्थिती गंभीर स्वरूपात असल्याचे मांडण्यात आले. या गंभीर स्थितीतून केंद्र आणि राज्य सरकारच्या आर्थिक स्थितीला बाहेर काढण्यासाठी मध्यम आणि दीर्घकालीन मध्यम आणि दीर्घकालीन उपाययोजना करणे आणि उद्दिष्टे निर्धारित करणे आवश्यक असल्याचे यामध्ये मांडण्यात आले. केंद्रीय मंत्रिमंडळाने फेब्रुवारी २००३ मध्ये याला मंजुरी दिली आणि ५ जुलै २००४ पासून हा कायदा लागू करण्यात आला.

राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायद्याची उद्दिष्टे :

राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन कायद्यामध्ये दीर्घकालीन आणि अल्पकालीन उद्दिष्टे निर्धारित करण्यात आली होती. अर्थव्यवस्थेला दीर्घकाळात शिस्त घालून देण्याकरिता दीर्घकालीन आणि प्रत्येक आर्थिक वर्षासाठी अल्पकालीन उद्दिष्टेदेखील निर्धारित करण्यात आली.

राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन कायद्याची दीर्घकालीन उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. भारताच्या राजकोषीय व्यवस्थापन पद्धतीमध्ये पारदर्शकता आणणे.
२. दीर्घकाळात भारतीय अर्थव्यवस्थेत आर्थिक स्थैर्य निर्माण करणे.
३. भारतातील सार्वजनिक कर्जाचे समान वितरण करणे आणि त्याचे योग्य व्यवस्थापन करणे.
४. चलनवाढीची समस्या सोडविण्यासाठी भारतीय रिझर्व्ह बँकेला लवचिकता देणे.

राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन कायद्याची अल्पकालीन उद्दिष्टे :

२००३ मध्ये लागू करण्यात आलेल्या राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन कायद्यामध्ये काही अल्पकालीन उद्दिष्टे निर्धारित करण्यात आली होती. आर्थिक शिस्त लावण्याच्या दृष्टिकोनातून निर्धारित करण्यात आलेली उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. ३१ मार्च २००८ पर्यंत महसुली तुटीचे प्रमाण पूर्णतः कमी करणे आणि प्रत्येक आर्थिक वर्षात महसुली तूट स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या ०.५ टक्के इतकी कमी करण्यात यावी. हे उद्दिष्ट साध्य करण्याची अंतिम कालमर्यादा ३१ मार्च २००८ होती आणि त्यामध्ये

वाढ करून ३१ मार्च २००९ करण्यात आली.

२. ३१ मार्च २००८ पर्यंत वित्तीय तुटीचे प्रमाण स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या तीन टक्केपेक्षा अधिक असता कामा नये. प्रत्येक आर्थिक वर्षात वित्तीय तूट स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या ०.३ टक्के कमी करण्याचे उद्दिष्ट निर्धारित करण्यात आले.

३. भारतातील एकूण सार्वजनिक कर्जाचे प्रमाण स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या नऊ टक्केपर्यंत कमी करण्यात यावे. प्रत्येक आर्थिक वर्षात सार्वजनिक कर्जाचे प्रमाण स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या १ टक्के इतके कमी करण्यात यावे.

४. १ एप्रिल २००६ पासून भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडून खरेदी केले जाणारे सरकारी कर्जरोखे थांबविण्यात यावेत. अत्यंत गरजेच्या अल्पकालीन परिस्थितीशिवाय केंद्र सरकारने भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडून कर्ज काढू नये. असे बंधन या कायद्याने घालण्यात आले. या अनुसार बाजारातील सरकारच्या वतीने रिझर्व्ह बँकेकडून केले जाणारे कर्जरोख्यांचे व्यवहार यावर बंधने घालण्यात आली.

राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प कायद्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये :

या कायद्याने केंद्र सरकारला दरवर्षीच्या अर्थसंकल्प दस्तऐवज यामध्ये खालील बाबी संसदेमध्ये मांडण्याचे बंधन घालून दिले. या कायद्यामध्ये महसुली तूट, वित्तीय तूट, कर महसूल आणि सरकारचे एकूण दायित्व यांचे स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाची प्रमाण निश्चित करण्यात यावे आणि त्यानुसार त्याची मांडणी प्रत्येक वर्षी मांडल्या जाणाऱ्या अर्थसंकल्पामध्ये करून संसदेपुढे ठेवण्यात यावे.

१. मध्यमकालीन राजकोषीय धोरण दस्तऐवज : या दस्तऐवजामध्ये स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या प्रमाणात महसुली तूट, वित्तीय तूट, कर महसूल आणि सरकारचे एकूण दायित्व याची मांडणी करण्यात यावी. आणि प्रत्येक वर्षी उद्दिष्ट निर्धारित करून त्या वर्षाच्या शेवटी त्याचे मूल्यमापन करण्यात यावे.

२. स्थूल अर्थशास्त्रीय प्रतिमान दस्तऐवज : आर्थिक धोरणाचे स्थूल अर्थशास्त्रीय प्रतिमान म्हणून या दस्तऐवजांची निर्मिती करण्यात आली. या दस्तऐवजामध्ये स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील वाढ, महसुली संतुलन, समग्र वित्तीय संतुलन, व्यवहार तोलातील खात्यावरील संतुलन इत्यादी प्रमुख आर्थिक निर्देशांकाची मांडणी करण्यात यावी.

३. राजकोषीय धोरण नीती दस्तऐवज : हे एक राजकोषीय धोरण दस्तऐवज असून, राजकोषीय धोरणाच्या माध्यमातून आगामी आर्थिक वर्षात कोणत्या प्रकारची नीती अवलंबली जाणार आहे, वित्तीय प्राधान्यक्रम, कर धोरण, वित्तीय उपाययोजना आणि त्याची अंमलबजावणी कोणत्या पद्धतीने केली जाणार आहे याची मांडणी करावी. संसदेत मानल्या जाणाऱ्या अर्थसंकल्पामध्ये याची स्वतंत्रपणे मांडणी केली जावी.

NOTES

४. मध्यमकालीन खर्च दस्तऐवज : यामध्ये विविध खर्चाची मांडणी आणि त्यामध्ये समावेश असणारी जोखीम विस्तृतपणे करण्यात यावी. खर्चाची गरज आणि त्यानुसार निर्धारित करण्यात आलेली कालमर्यादा याची मांडणी यामध्ये करण्यात यावे.

राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प कायद्याचे अपवाद :

राष्ट्रीय दृष्टिकोनातून निर्माण झालेल्या आणीबाणीप्रसंगी आणि अडचणीच्या प्रसंगी राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प कायद्याने घालून दिलेल्या अटींची पूर्तता करण्यापासून सरकारला सूट देण्यात आलेली आहे. राष्ट्रीय सुरक्षा आणि युद्ध, नैसर्गिक संकट, आर्थिक संकट, शेती क्षेत्रावरील संकट, संरचनात्मक सुधारणा आणि इतर कोणत्याही प्रकारचे राष्ट्रीय संकट जसे सध्या कोविड विषाणूमुळे निर्माण झालेले आरोग्यविषयक राष्ट्रीय संकट इत्यादी परिस्थितीत सरकार या कायद्याने घालून दिलेली बंधने किंवा अटी काही कालावधीसाठी बाजूला ठेवू शकते.

२००८-०९ या आर्थिक वर्षात आलेल्या जागतिक आर्थिक संकटाने राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायद्याने निर्धारित करून देण्यात आलेली उद्दिष्टे काही प्रमाणात शिथिल करण्यात आली. अर्थव्यवस्थेतील मागणी वाढविण्यासाठी सार्वजनिक खर्चामध्ये वाढ करण्यात आले, रोजगारनिर्मिती आणि भांडवलाच्या वाढीसाठी सरकारने सार्वजनिक खर्चात वाढ करून आर्थिक संकटातून बाहेर पडण्यासाठी राजकोषीय साधनांचा वापर केला. परिणामी, अर्थसंकल्पात निर्धारित करण्यात आलेली वित्तीय तूट २.७ टक्क्यांवरून ६.२ टक्क्यांपर्यंत वाढली. याबरोबरच राज्य सरकारांच्या सार्वजनिक खर्चामध्ये ही वाढ होऊन २००९ या आर्थिक वर्षात निर्धारित करण्यात आलेली ३.५% वित्तीय तूट ही २००९-१० या आर्थिक वर्षात स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या चार टक्केपर्यंत वाढली.

अलीकडच्या काळातील प्रगती :

फेब्रुवारी २०१६-१७ मध्ये तत्कालीन अर्थमंत्री श्री. अरुण जेटली यांनी राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायद्याचा आढावा घेण्यासाठी एका उच्चस्तरीय समितीची स्थापना केली. गेल्या बारा वर्षांतील या कायद्याची कामगिरी आणि त्याद्वारे साध्य करण्यात आलेली आर्थिक उद्दिष्टे याचा आढावा घेऊन कायद्याचे मूल्यमापन करण्याची जबाबदारी या समितीवर सोपविण्यात आली. माजी महसुली सचिव आणि माननीय प्रधानमंत्रीचे सचिव म्हणून काम केलेल्या एन. के. सिंग यांच्यावर या समितीच्या चेअरमनपदाची जबाबदारी सोपविण्यात आली. याबरोबरच या समितीमध्ये मुख्य आर्थिक सल्लागार अरविंद सुब्रमण्यम, भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर ऊर्जित पटेल, माजी वित्तीय सचिव सुमित बोस, राष्ट्रीय सार्वजनिक वित्त आणि धोरण संस्थेचे संचालक डॉ. रथिन राॅय यांचा या समितीमध्ये सदस्य म्हणून समावेश करण्यात आला. केवळ राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायद्याच्या आढावाच नव्हे तर त्यामध्ये तर बदलत्या परिस्थितीनुसार करावे लागणारे बदल, मागील बारा वर्षांतील या कायद्याचे फलित, जागतिक पातळीवरील आर्थिक विकास आणि केले जाणारे आदर्श व्यवहार यानुसार भारतातील भविष्यातील वाटचालीसाठी धोरणात्मक दस्तऐवज तयार करण्याची जबाबदारी या समितीवर सोपविण्यात आली. या समितीने जानेवारी २०१७ मध्ये आपला विस्तृत अहवाल सरकारला सादर केला.

७.३ आपली प्रगती तपासण्यासाठीचे प्रश्न आणि त्याची उत्तरे

NOTES

प्रश्न : राजकोषीय धोरणाची उद्दिष्टे विशद करा.

उत्तर : देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर योग्य ते परिणाम घडवून पाण्याचे एक महत्त्वाचे साधन म्हणून राजकोषीय धोरणाला विशेष महत्त्व आहे हे लक्षात घेता या धोरणाच्या निश्चितीसाठी राजकोषीय धोरणाची उद्दिष्टे यांचा मागोवा घेणे महत्त्वपूर्ण ठरते.

१. पूर्ण रोजगारीच्या पातळीवर आर्थिक स्थैर्य राखणे.
२. व्यापारचक्रे रोखून तेजी-मंदीला आळा घालणे.
३. आर्थिक वृद्धीचा दर सतत वाढत ठेवून आर्थिक विकास साधणे.
४. राष्ट्रीय उत्पन्नाचे व संपत्तीचे न्याय वाटप करण्याचे उद्दिष्ट साधणे.

प्रश्न : राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायद्याची अल्पकालीन आणि दीर्घकालीन उद्दिष्टे विशद करा.

उत्तर : राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन कायद्याची दीर्घकालीन उद्दिष्टे.

१. भारताच्या राजकोषीय व्यवस्थापन पद्धतीमध्ये पारदर्शकता आणणे.
२. दीर्घकाळात भारतीय अर्थव्यवस्थेत आर्थिक स्थैर्य निर्माण करणे.
३. भारतातील सार्वजनिक कर्जाचे अधिक समान वितरण व त्याचे योग्य व्यवस्थापन करणे.
४. चलनवाढीची समस्या सोडविण्यासाठी भारतीय रिझर्व्ह बँकेला लवचिकता देणे. राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन कायद्याची अल्पकालीन

उद्दिष्टे :

१. ३१ मार्च २००८ पर्यंत महसुली तुटीचे प्रमाण पूर्णतः कमी करणे आणि प्रत्येक आर्थिक वर्षात महसुली तूट स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या ०.५ टक्के इतकी कमी करण्यात यावी.

२. ३१ मार्च २००८ पर्यंत वित्तीय तुटीचे प्रमाण स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या तीन टक्के पेक्षा अधिक असता कामा नये.

३. भारतातील एकूण सार्वजनिक कर्जाचे प्रमाण स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या नऊ टक्के पर्यंत कमी करण्यात यावे. प्रत्येक आर्थिक वर्षात सार्वजनिक कर्जाचे प्रमाण स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या १ टक्के इतके कमी करण्यात यावे.

४. १ एप्रिल २००६ पासून भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडून खरेदी केले जाणारे सरकारी

कर्जरोखे थांबविण्यात यावेत. अत्यंत गरजेच्या अल्पकालीन परिस्थितीशिवाय केंद्र सरकारने भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडून कर्ज काढू नये.

७.४ सारांश :

देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील सर्व आर्थिक कार्यात सरकारी उत्पन्न व खर्च तंत्राच्या अधिकारांचा योग्य वापर करून स्थूल किंवा व्यापक उद्दिष्टे साध्य करित असताना वापरलेल्या तत्त्व आणि कार्यपद्धतीस राजकोषीय धोरण असे म्हणतात.

देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर योग्य ते परिणाम घडवून पाण्याचे एक महत्त्वाचे साधन म्हणून राजकोषीय धोरणाला विशेष महत्त्व आहे हे लक्षात घेता या धोरणाच्या निश्चितीसाठी राजकोषीय धोरणाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे सांगता येतात.

१. पूर्ण रोजगारीच्या पातळीवर आर्थिक स्थैर्य राखणे.
२. व्यापारचक्रे रोखून तेजी-मंदीला आळा घालणे.
३. आर्थिक वृद्धीचा दर सतत वाढत ठेवून आर्थिक विकास साधणे.
४. राष्ट्रीय उत्पन्नाचे व संपत्तीचे न्याय वाटप करण्याचे उद्दिष्ट साधणे.

आर्थिक महामंदीमुळे सरकारने निर्हस्तक्षेपाचे धोरण सोडून अर्थव्यवस्थेत पुन्हा पुन्हा उद्ध्वणारे व्यापारचक्रीय चढ-उतार दूर करून अर्थव्यवस्थेला स्थैर्य प्राप्त करून द्यावे हा विचार सर्वत्र रूढ आणि सर्वमान्य होऊ लागला व आर्थिक स्थैर्याच्या प्राप्तीसाठी राजकोषीय धोरणाचा अवलंब करण्यावर भर दिला जाऊ लागला. आर्थिक मंदीच्या काळात ज्यायोगे नेहमीच्या मार्गाने सरकारला मिळणाऱ्या उत्पन्नापेक्षा खर्च अधिक राहून अर्थसंकल्पात तूट निर्माण होईल असे राजकोषीय धोरण सरकारने अवलंबिणे गरजेचे ठरते.

सार्वजनिक खर्चात जास्तीतजास्त काटकसर करावी हे अतिरिक्त भाववाढ परिस्थितीत योग्य धोरण असले तरी सार्वजनिक खर्च अत्यावश्यक स्वरूपाचा असेल तर त्यात फार मोठ्या प्रमाणात कपात करता येणे कठीण असल्याचे दिसून येते. लोकांवरील कर आकारणी वाढवून त्यांच्याजवळील खर्चयोग्य उत्पन्न कमी केल्यास भाववाढ रोखण्यासाठी त्याचा चांगला उपयोग होऊ शकतो. सरकारी उत्पन्न वाढवून अर्थसंकल्पीय तूट भरून निघते.

अतिरिक्त भाववाढ परिस्थितीत सरकारने देशांतर्गत मार्गाने सार्वजनिक कर्ज उभारल्यास लोकांजवळ खरेदीशक्ती सरकारकडे जमा केली जाऊन भाववाढीस आळा बसू शकतो. अशा कर्जामुळे लोकांच्या हातातील पैसा कमी होऊन वस्तू आणि सेवांची मागणी आपोआपच कमी होते.

खासगी क्षेत्रातील गुंतवणुकीत वाढ घडवून आणण्याच्या हेतूने राजकोषीय धोरण आखता येणे शक्य आहे. खासगी उद्योगांना करविषयक सोय उपलब्ध करून देऊन खासगी क्षेत्रातील गुंतवणूक वाढविण्यास प्रोत्साहन देता येईल. त्याचप्रमाणे सार्वजनिक खर्चासंबंधीचे योग्य धोरण आखून खासगी क्षेत्रातील गुंतवणूक वाढविण्यात अप्रत्यक्षरीत्या प्रोत्साहन देता येईल.

अविकसित देशांमध्ये उत्पन्न आणि संपत्तीची विषमता मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते. काही थोडे लोक ऐषारामात जगत असतात तर बहुसंख्य लोकांना दोन वेळचे पोटभर जेवायलाही मिळत नाही. या परिस्थितीत वाढत्या राष्ट्रीय उत्पन्नाचा फायदा समाजातील सर्व

स्तरांतील लोकांना मिळावा या दृष्टीने राष्ट्रीय उत्पन्नाची न्याय वाटणी करण्याच्या प्रश्नाला अत्यंत महत्त्व प्राप्त होते.

वाढत्या महागाईच्या काळात तर अशा विषमतेमुळे गरीब लोकांचे फार हाल होतात. आर्थिक विकासामुळे एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न आणि दरडोई उत्पन्न वाढत जाते. परंतु या वाढत्या उत्पन्नाची न्याय वाटणी जोपर्यंत होत नाही तोपर्यंत सर्वसामान्य लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा सुधारत नाही. उत्पन्नातील आणि संपत्तीतील विषमता कमी करण्यासाठी प्रगतिशील प्राप्तिकर, मालमत्ता कर, भांडवली नफा कर, लाभांश कर, वारसा कर इत्यादी करांची आकारणी केली जाते.

सरकारच्या खर्चविषयक नीतीद्वारा उत्पन्नातील विषमता कमी करण्याचे प्रयत्न केले जातात. अल्प उत्पन्न गटातील लोकांसाठी घरे बांधून देणे, मोफत शिक्षण देणे, विविध प्रकारच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे इत्यादी कारणांसाठी सरकार अधिकाधिक पैसा खर्च करित असून अशा नीतीच्या मार्गे उत्पन्नातील विषमता कमी करण्याचे प्रयत्न केले जात आहेत.

जगातील विविध राष्ट्रांच्या आर्थिक विकासासाठी ज्या आर्थिक धोरणाचा अवलंब करण्यात आला त्या धोरणांमध्ये राजकोषीय व चलनविषयक धोरणाचा मोलाचा वाटा आहे. दोन्ही धोरणे एकाच नाण्याच्या दोन बाजू असून त्यांच्या परस्परपूरकतेतून विविध देशांचा आर्थिक विकास साधणे शक्य झाल्याचे दिसून येते. शासन अमलात आणत असलेल्या आर्थिक धोरणांची व्याप्ती संपूर्ण अर्थव्यवस्थेस लागू होते.

देशाच्या एकूण चलन पुरवठ्यावर आणि व्याजाच्या दरावर नियंत्रण ठेवून त्यामध्ये सरकारच्या आर्थिक धोरणांवर बदल करण्याच्या कार्याला द्रव्यविषयक किंवा चलनविषयक धोरण म्हटले जाते. देशाच्या मध्यवर्ती बँकेच्या माध्यमातून चलनविषयक धोरण अमलात आणले जाते. चलनविषयक धोरणाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत. विनिमय दराचे स्थैर्य राखणे, किंमत स्थैर्य व व्यापारचक्राचे नियंत्रण, पूर्ण रोजगार निर्माण करणे, आर्थिक विकास साधणे आणि तटस्थ पैशाची उद्दिष्टे.

सरकारच्या अनेक धोरणांपैकी जे धोरण कर, सार्वजनिक खर्च, कर्ज व त्याचे व्यवस्थापन यांच्याशी संबंधित असते त्यालाच राजकोषीय धोरण असे म्हणतात. राजकोषीय धोरणाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत. पूर्ण रोजगार, किंमत स्थैर्य, स्थैर्यासह आर्थिक विकास, राष्ट्रीय उत्पन्न व संपत्तीचे न्याय वाटप, भांडवल निर्मितीचा दर वाढविणे आणि संतुलित विकास साधणे.

सरकारच्या आर्थिक धोरणाची साधने या दृष्टीने चलनविषयक धोरण आणि राजकोषीय धोरण परस्परपूरक ठरतात. देशातील पैशाच्या पुरवठ्यावर आणि बँकांकडून घेतल्या जाणाऱ्या व्याजदरावर परिणाम घडवून आणून चलनविषयक धोरण अर्थव्यवस्थेतील एकूण उत्पन्नाच्या आणि खर्चाच्या पातळीवर प्रभाव पाडू शकते, तर सार्वजनिक खर्चाची व सरकारच्या उत्पन्नाची एकूण रक्कम, त्यांची संरचना आणि सार्वजनिक खर्च केव्हा केला जातो व सरकारचे उत्पन्न कोणत्या वेळी जमा केले जाते ती वेळ या सर्व गोष्टींवर राजकोषीय धोरणाचा प्रभाव पडून अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्न पातळी आणि एकूण खर्च यावर परिणाम घडवून आणला जातो.

आर्थिक स्थैर्य निर्माण करण्यासाठी कराच्या रचनेत, धोरणात बदल करताना करांच्या परिणामांचा विचार करावा लागतो. करविषयक धोरणाच्या अर्थरचनेत अंगभूत रचनात्मक स्थैर्य निर्माण करण्याच्या क्षमतेचा विचार करून कर आकारणी करावी लागते. करांच्या स्थैर्य निर्माण करण्याच्या क्षमतेमुळे अति भाववाढीच्या परिस्थितीत कर प्रमाण वाढविले

NOTES

NOTES

जाते. राजकोषीय धोरण आता अर्थव्यवस्थेतील दृढता तसेच अडथळे दूर करणे, निरनिराळ्या क्षेत्रांचा नियोजित विकास करणे, आवश्यक वस्तूंचा पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवणे, उपभोग्य वस्तूंच्या उत्पादनांना आळा घालणे इत्यादी विविध बाबींचा अंतर्भाव होतो. या व्यापक अर्थाने राजकोषीय धोरण अमलात आणले तरच आर्थिक स्थैर्य प्रस्थापित करण्यास मदत होऊ शकते.

सार्वजनिक उत्पन्न आणि खर्च यामध्ये आर्थिक स्थिरीकरणासाठी फेरबदल करण्याचा प्रश्न येतो तेव्हा राजकोषीय धोरणाच्या दृष्टीने एक महत्त्वाची बाब म्हणजे कर आणि खर्च यांच्या रचनेतच कायमची लवचिकता आणावी लागते, की त्या त्या वेळच्या परिस्थितीला अनुसरून तात्कालिक बदल करण्याचे तात्पुरते कायदेशीर अधिकार सरकारला मिळावेत.

कर आणि खर्च यांच्या रचनेतच लवचिकता असते तेव्हा तिला अंगभूत लवचिकता असे म्हणतात. कर व्यवस्थित आणि खर्च व्यवस्थित अंगभूत लवचिकता असते तेव्हा आपोआप कर आणि खर्च व्यापारचक्राच्या विरुद्ध दिशेने बदलतात. पूरक राजकोषीय धोरणाचे कार्य अशा लवचिकतेमुळे आपोआप होते. ही लवचिकता ज्या करामुळे किंवा खर्चामुळे सरकारच्या अर्थकारणाला प्राप्त होते त्याला स्वयंचलित स्थिरक असे म्हणतात. याउलट, आर्थिक चढउतार यांची तीव्रता आणि स्वरूप पाहून आवश्यक त्या उपाययोजना त्या त्या वेळी केल्या जातात तेव्हा त्यांना तारतम्याधिष्ठित स्थिरक असे म्हणतात. स्वयंचलित स्थिरके यामध्ये कर, बेकारी भत्ता व निवृत्तिवेतन, आधारभूत किंमत यांचा समावेश होतो तर तारतम्याधिष्ठित स्थिरके यामध्ये करव्यवस्थेतील बदल, सार्वजनिक खर्चातील बदल आणि तेजी-मंदी विरोधी अर्थसंकल्प यांचा समावेश होतो.

वित्तीय शिस्तीला संस्थात्मक रूप देणे, भारतातील वित्तीय तूट कमी करणे, स्थूल अर्थशास्त्रीय व्यवस्थापनात सुधारणा करणे, आणि भविष्यातील राजकोषीय सक्षमता आणि संतुलित अर्थसंकल्पाकडून वाटचाल करण्यासाठी सार्वजनिक निधीचे व्यवस्थापन करणे इत्यादी कारणासाठी भारतीय संसदेने वित्तीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायदा २००३ पास केलेला आहे. या कायद्याचे मुख्य उद्दिष्ट हे भारतातील महसुली आणि वित्तीय तूट कमी करणे हे होते.

राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन कायद्याची दीर्घकालीन उद्दिष्टे याप्रमाणे आहेत. भारताच्या राजकोषीय व्यवस्थापन पद्धतीमध्ये पारदर्शकता आणणे, दीर्घकाळात भारतीय अर्थव्यवस्थेत आर्थिक स्थैर्य निर्माण करणे., भारतातील सार्वजनिक कर्जाचे अधिक समान आणि व्यवस्थापन करणे, योग्य वितरण करणे आणि चलनवाढीची समस्या सोडविण्यासाठी भारतीय रिझर्व्ह बँकेला लवचिकता देणे.

राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन कायद्याची अल्पकालीन उद्दिष्टे :

आर्थिक वर्षात महसुली तूट स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या ०.५ टक्के इतकी कमी करण्यात यावी, ३१ मार्च २००८ पर्यंत वित्तीय तूटीचे प्रमाण स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या तीन टक्केपेक्षा अधिक असता कामा नये. भारतातील एकूण सार्वजनिक कर्जाचे प्रमाण स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या नऊ टक्के पर्यंत कमी करण्यात यावे. १ एप्रिल २००६ पासून भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडून खरेदी केले जाणारे सरकारी कर्जरोखे थांबविण्यात यावेत.

राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प कायद्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणजे यामध्ये चार घटकांचे दरवर्षी संसदेपुढे ठेवण्याचे बंधन सरकारवर घालण्यात आले. त्या घटक अशा आहेत.

१. मध्यमकालीन राजकोषीय धोरण दस्तऐवज,
२. स्थूल अर्थशास्त्रीय प्रतिमान दस्तऐवज,
३. राजकोषीय धोरण नीती दस्तऐवज आणि
४. मध्यमकालीन खर्च दस्तऐवज.

राष्ट्रीय दृष्टिकोनातून निर्माण झालेल्या आणीबाणीप्रसंगी आणि अडचणीच्या प्रसंगी राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प कायद्याने घालून दिलेल्या अटीची पूर्तता करण्यापासून सरकारला सूट देण्यात आलेली आहे. राष्ट्रीय सुरक्षा आणि युद्ध, नैसर्गिक संकट, आर्थिक संकट, शेती क्षेत्रावरील संकट संरचनात्मक सुधारणा आणि इतर कोणत्याही प्रकारचे राष्ट्रीय संकट जसे सध्या कोविड विषाणूमुळे निर्माण झालेले आरोग्यविषयक राष्ट्रीय संकट इत्यादी परिस्थितीत सरकार या कायद्याने घालून दिलेली बंधने किंवा अटी काही कालावधीसाठी बाजूला ठेवू शकते.

फेब्रुवारी २०१६-१७ मध्ये तत्कालीन अर्थमंत्री श्री. अरुण जेटली यांनी राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायद्याचा आढावा घेण्यासाठी एका उच्चस्तरीय समितीची स्थापना केली. गेल्या बारा वर्षांतील या कायद्याची कामगिरी आणि त्याद्वारे साध्य करण्यात आलेली आर्थिक उद्दिष्टे याचा आढावा घेऊन कायद्याचे मूल्यमापन करण्याची जबाबदारी या समितीवर सोपविण्यात आली.

७.५ पारिभाषिक शब्द :

राजकोषीय धोरण : अर्थव्यवस्थेवर परिणाम घडवून आणणाऱ्या आणि राज्यसंस्थेने सार्वजनिक उत्पन्न आणि सार्वजनिक खर्चासंबंधीचे धोरण म्हणजे राजकोषीय धोरण होय.

मौद्रिक धोरण : पैशाच्या पुरवठ्यासंबंधी देशाच्या मौद्रिक प्राधिकरणाकडून ठरविण्यात आलेले आणि अंमलबजावणी करण्यात येणारे धोरण म्हणजे मौद्रिक धोरण अथवा चलनविषयक होय.

आर्थिक स्थैर्य : आर्थिक स्थैर्य म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील चढ-उतार विरहित परंतु एका स्थिर दराने वाढत जाणारी स्थिती होय.

पूर्ण रोजगार : अर्थव्यवस्थेतील प्रचलित वेतनदाराला ज्यांची काम करण्याची इच्छा आणि पात्रता आहे त्यांना रोजगार उपलब्ध असणे म्हणजे पूर्ण रोजगार होय.

राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायदा : वित्तीय शिस्तीला संस्थात्मक रूप देणे, भारतातील वित्तीय तूट कमी करणे, स्थूल अर्थशास्त्रीय व्यवस्थापनात सुधारणा करणे, आणि भविष्यातील राजकोषीय सक्षमता आणि संतुलित अर्थसंकल्पाकडून वाटचाल करण्यासाठी सार्वजनिक निधीचे व्यवस्थापन करणे इत्यादी कारणासाठी भारतीय संसदेने २००३ मध्ये केलेला कायदा म्हणजे वित्तीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायदा होय.

NOTES

७.६ स्वयं-मूल्यमापन आणि सरावासाठी प्रश्न :

NOTES

अ. लघुत्तरी प्रश्न :

१. राजकोषीय धोरण म्हणजे काय? राजकोषीय धोरणाची उद्दिष्टे स्पष्ट करा.
२. राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायद्याची उद्दिष्टे सांगा.
३. आर्थिक स्थैर्य म्हणजे काय? ते कसे साधले जाते ते थोडक्यात सांगा.
४. स्वयंचलित आणि प्रयत्नपूर्वक स्थिरीकरण या संकल्पना स्पष्ट करा.

ब. दीर्घोत्तरी प्रश्न :

१. राजकोषीय धोरणाची भारतासारख्या विकसनशील देशातील भूमिका स्पष्ट करा.
२. राजकोषीय आणि मौद्रिक धोरणातील परस्पर संबंध स्पष्ट करा.
३. राजकोषीय धोरण आणि आर्थिक स्थैर्य यावर भाष्य करा.
४. भारतातील राजकोषीय सुधारणा यावर भाष्य करा.
५. राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायद्याची चर्चा करा.

क. वस्तुनिष्ठ प्रश्न

१ निर्माण करण्यासाठी कराच्या रचनेत, कराच्या धोरणात बदल करताना करांच्या परिणामांचा विचार करावा लागतो

- अ) आर्थिक स्थैर्य ब) आर्थिक अस्थैर्य क) गुंतवणूक ड) बचत

२ अर्थव्यवस्थेवर परिणाम घडवून आणणाऱ्या राज्यसंस्थेचे सार्वजनिक उत्पन्न आणि सार्वजनिक खर्चासंबंधीचे धोरण म्हणजे राजकोषीय धोरण होय.

- अ) राजकोषीय धोरण ब) राजकोषीय जबाबदारी क) मौद्रिक धोरण ड) मौद्रिक जबाबदारी

३ पैशाच्या पुरवठ्यासंबंधी देशाच्या मौद्रिक प्राधिकरणाकडून ठरविण्यात आलेले व अमलबजावणी करण्यात येणारे धोरण म्हणजे ...होय

- अ) मौद्रिक धोरण ब) राजकोषीय धोरण क) मौद्रिक जबाबदारी ड) राजकोषीय जबाबदारी

४ अर्थव्यवस्थेतील चढ-उतार विरहित परंतु एका स्थिर दराने वाढत जाणारी स्थिती म्हणजे... होय.

- अ) आर्थिक स्थैर्य ब) आर्थिक अस्थैर्य क) आर्थिक वाढ ड) आर्थिक घट

५ अर्थव्यवस्थेतील प्रचलित वेतनदाराला ज्यांची काम करण्याची इच्छा आणि पात्रता आहे त्यांना रोजगार उपलब्ध असणे म्हणजे ...होय.

- अ) पूर्ण रोजगार ब) अपूर्ण रोजगार क) अर्धबेकारी ड) पूर्ण बेकारी

६ भारतीय संसदेने वित्तीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायदा कोणत्या वर्षी पारीत केला

अ) २००३ ब) २००४ क) २००२ ड) २००५

७ तत्कालीन अर्थमंत्री यशवंत सिन्हा यांनी ...मध्ये वित्तीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायद्याचा मसुदा संसदेमध्ये ठेवला.

अ) डिसेंबर २००० ब) डिसेंबर २००१ क) नोव्हेंबर २००० ड) अक्टोबर २०००

८ १९२९ च्या महामंदीवर उपाय सुचविणारा एक महत्त्वपूर्ण अर्थशास्त्रज्ञ..... आहे.

अ) जॉन मेनार्ड केन्स ब) प्रो. रोबिन्स क) प्रो. हिक्स ड) प्रो. पिगू

९ उत्पन्न आणि संपत्तीची विषमता मोठ्या प्रमाणावर ज्या देशांमध्ये दिसून येते त्यांना...देश म्हणतात

अ) अविकसित ब) विकसित क) अल्पविकसित ड) मध्यमविकसित

१० सरकारच्या खर्चविषयक नितीद्वारा उत्पन्नातीलकरण्याचे प्रयत्न केले जातात

अ) विषमतेत घट ब) उत्पन्नात वाढ क) उत्पन्नात घट ड) विषमतेत वाढ

उत्तरे: १ (अ), २ (अ), ३ (अ), ४ (अ), ५ (अ), ६ (अ), ७ (अ), ८ (अ), ९ (अ), १० (अ),

७.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ :

१. Public Finance, R. K. Lekhi, Kalyani Publishers.
२. Money, Banking, International Trade and Public Finance, M. L. Jhingan, Vrinda Publication Ltd.
३. Economics of the Public Sector, Joseph E. Stieglitz, W.W. Norton & Company.
४. राजस्व, प्रा. सु. रा. ओझरकर, विद्या प्रकाशन.
५. <https://www.civildaily.com/news/explained-fiscal-responsibility-and-budget-management-frbm-act/>
६. <https://www.papertyari.com/general-awareness/finance/frbm-act-explained/>
७. https://en.wikipedia.org/wiki/Fiscal_Responsibility_and_Budget_Management_Act,_२००३#Targets_and_fiscal_indicators.

NOTES

भारतीय वित्तीय संघराज्य

प्रकरण ८ भारतीय वित्तीय संघराज्य

भारतीय वित्तीय
संघराज्य

NOTES

रचना

- ८.० प्रस्तावना
- ८.१ उद्दिष्टे
- ८.२ घटक
 - ८.२.१ भारतातील वित्तीय संघराज्यपद्धतीची व्याख्या आणि प्रासंगिकता.
 - ८.२.२ ऊर्ध्वगामी आणि अधोगामी असंतुलन / स्तंभात्मक व समपातळी असमतोल
 - ८.२.३ केंद्र व राज्य सरकारचे उत्पन्नाचे स्रोत आणि कार्य विभागणी
 - ८.२.४ घटनात्मक तरतुदी; वित्त आयोग आणि योजना आयोग
 - ८.२.५ संसाधनांचे व अनुदानाचे हस्तांतरण
 - ८.२.६ अनुदान सिद्धान्त; केंद्रीय सरकारकडून राज्यांकडे संसाधनांचे हस्तांतरण-संसाधन हस्तांतरणाचे निकष अनुदानाचा सिद्धान्त
 - ८.२.७ भारतातील केंद्र-राज्य वित्तीय संबंध
- ८.३ आपली प्रगती तपासण्यासाठीचे प्रश्न आणि त्याची उत्तरे
- ८.४ सारांश
- ८.५ पारिभाषिक शब्द
- ८.६ स्वयं-मूल्यमापन आणि सरावासाठी प्रश्न
- ८.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ

८.० प्रस्तावना

“ज्या देशात केवळ एकच सरकार राज्य कारभार न पाहता अनेक सरकारे एकत्रित येऊन देशाचा राज्य कारभार सांभाळतात ती राज्यपद्धती म्हणजे संघराज्यपद्धती होय.”

संघराज्यात राज्यघटनेला महत्त्व असते. राज्यघटनेनुसार संघराज्याची निर्मिती झाली. संघराज्यांमधील प्रत्येक राज्याला घटनेनुसार स्वतंत्र अधिकार प्राप्त झालेले असतात. संघराज्यपद्धतीत केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्या कार्याची व अधिकारांची विभागणी घटनेनुसार झालेली असते. प्रामुख्याने राज्यपद्धतीचा विचार केला असता त्यामध्ये आपल्याला दोन प्रकार दिसून येतात.

१. एकल राज्यपद्धती
२. संघराज्यपद्धती.

ज्या देशात केवळ एकच सरकार राज्याचा कारभार चालवत असते, त्या देशातील राज्यपद्धतीस एकल राज्यपद्धती असे म्हणतात. याउलट, ज्या देशात अनेक सरकारे एकत्रित येऊन देशाचा राज्य कारभार सांभाळतात ती राज्यपद्धती म्हणजे संघराज्यपद्धती होय. भारत हे संघराज्य आहे, कारण भारतात अनेक वेगवेगळी सरकारे मिळून भारताचा

Self-Instructional
Material २०५

NOTES

राज्यकारभार चालविला जातो असे दिसून येते. संघराज्य व्यवस्थेचा विचार केला असता त्यामध्ये आपल्याला प्रामुख्याने दोन प्रकार आढळून येतात.

१. द्विमुखी संघराज्यपद्धती
२. त्रिस्तरीय संघराज्यपद्धती.

द्विमुखी संघराज्य हे केंद्र सरकार व राज्य सरकार या दोन सरकारांचे मिळून तयार झालेले असते तर त्रिस्तरीय संघराज्यपद्धतीमध्ये या दोन सरकारबरोबरच स्थानिक सरकारचा देखील समावेश होतो. भारतात त्रिस्तरीय संघराज्यपद्धती आहे. संघराज्य हे प्रामुख्याने एकतंत्री राज्याचे विभाजन करून केले जाते. पण काही वेळा वेगवेगळ्या राज्यांचे एकत्रीकरण करून देखील संघराज्याची निर्मिती केली जाते. संघराज्यांमधील प्रत्येक राज्याला राज्यघटनेनुसार स्वतंत्र अधिकार प्राप्त झालेले असतात. संघराज्यपद्धतीमध्ये केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्या कार्याची व अधिकारांची विभागणी घटनेतील तरतुदीनुसार झालेली असते. संघराज्यांमध्ये घटनेला सर्वात जास्त महत्त्व असते. तसेच राज्यघटनेला प्राप्त झालेले सार्वभौमत्व ही सर्वश्रेष्ठ बाब असते.

८.१ उद्दिष्टे :

या प्रकरणाच्या अभ्यासातून खालील उद्दिष्टे साध्य होतील.

१. वित्तीय संघराज्यपद्धतीची ओळख होते.
२. भारतातील वित्तीय संघराज्यपद्धती व केंद्र — राज्य रचना याचे आकलन होईल.
३. केंद्र — राज्य सरकारे यांच्यामध्ये उत्पन्नाच्या आणि कार्याच्या ऊर्ध्वगामी आणि अधोगामी विभागणीचे आकलन होईल.
४. भारतातील संघराज्यपद्धतीच्या घटनात्मक तरतुदी याचे आकलन होईल.
५. वित्त आयोग आणि नियोजन आयोग यांचे कार्य आणि भूमिका यांचे आकलन होईल.
६. भारतातील केंद्र आणि राज्य यांच्यातील वित्तीय संबंधाचे आकलन होईल.
७. भारतातील संसाधने आणि अनुदान यांचे केंद्र आणि राज्य सरकार यांच्यातील वाटप लक्षात येईल.

८.२.१ भारतातील वित्तीय संघराज्यपद्धतीची व्याख्या आणि प्रासंगिकता :

संघराज्याची व्याख्या किंवा अर्थ (Meaning / Defination of Federalisum) :
संघराज्य शासनव्यवस्थेची व्याख्या किंवा अर्थ आपल्याला खालीलप्रमाणे पाहता येतो.

१. ब्रिटिश ज्ञानकोश :

“संघराज्य म्हणजे अशा प्रकारचे सरकार की ज्या अंतर्गत दोन किंवा अधिक राज्यसंस्था एका केंद्रीय व्यवस्थेखाली विशिष्ट उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी कार्यरत असतात.”

२. सर रॉबर्ट गार्न :

“संघराज्य म्हणजे अशा प्रकारचे सरकार की यामध्ये राजकीय सत्तेचे सार्वभौमत्व हे केंद्र व स्थानिक सरकारमध्ये अशा पद्धतीने विभागले जाते की दोन्ही सरकारे एकमेकांपासून वेगळी म्हणजे स्वायत्त असतात.”

सारांशरूपात आपल्याला असे म्हणता येईल, की संघराज्यपद्धतीमध्ये शासनव्यवस्था ही केंद्र सरकार व राज्य सरकार अशा दोन पातळीवर कार्य करत असते.

भारतातील वित्तीय संघराज्यपद्धतीची प्रासंगिकता (Relevance of Indian Fiscal Federalism) :

संघराज्यातील वेगवेगळ्या राज्यांत उत्पन्न वाटप करण्याचे, कर आकारणीचे अधिकार देण्याचे त्याचप्रमाणे विविध कार्यांचे विभाजन करण्याचे काम अतिशय क्लिष्ट व गुंतागुंतीचे असते. कारण संघराज्यपद्धतीतील प्रत्येक राज्याला योग्य उत्पन्न केंद्राकडून प्राप्त होणे आवश्यक असते. परंतु सर्वच राज्यांच्या बाबतीत हे शक्य होईलच असे नाही, कारण यालादेखील संघराज्यीय सिद्धान्तानुसार काही मर्यादा पडतात. त्यामुळे हे उत्पन्न विभाजन व्यावहारिक बाबी लक्षात घेऊन केल्यास जास्त उपयोगी ठरले असते. परंतु मार्गदर्शनाकरिता संघराज्य सिद्धान्त व तत्त्वे गरजेचे असतात म्हणून आपण संघराज्य शासन व्यवस्थेच्या तत्त्वांविषयी किंवा प्रासंगिकतेविषयी माहिती लक्षात घेऊ. संघराज्यामध्ये शासनव्यवस्थेची विभागणी केंद्र व राज्य अशा दोन पातळ्यांवर केली जाते. केंद्र व राज्य शासनाने पार पाडावयाच्या जबाबदाऱ्या, कार्य व अधिकार यांचे विभाजनही केले जाते. सर्वसाधारणपणे लिखित राज्यघटनेत केंद्र सरकार व घटक राज्य यांच्या कार्यांच्या कक्षा ठरविल्या जातात. केंद्र व घटक राज्य यांच्यामध्ये कार्याची विभागणी ही कार्यक्षमता, प्रशासकीय सोय आणि मितव्ययता या तत्त्वांच्या आधारावर केली जाते. शासन व्यवस्थेने पार पाडावयाच्या कार्यांचे स्वरूप हे काही वेळा राष्ट्रीय तर काही वेळा स्थानिक असू शकते. ज्या कार्यांचे स्वरूप राष्ट्रीय आहे किंवा जी कार्य संपूर्ण राष्ट्राच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहेत, अशी कार्ये केंद्र सरकारकडे सोपविणे महत्त्वाचे मानले जाते. उदा., देशाचे संरक्षण, परकीय संबंध, आंतरराष्ट्रीय व्यापार व आंतरराज्यीय व्यापार, चलन नियंत्रण, दळणवळण इत्यादी करासंदर्भात केंद्र सरकारने निर्णय घेणे महत्त्वाचे ठरते. त्यामुळे अशी कार्ये केंद्र सरकारकडे सुकविलेली असतात. याउलट, ज्या कार्यांचा अथवा प्रश्नांचा संबंध स्थानिक किंवा प्रादेशिक पातळीवर येतो अशा कार्यांचा समावेश घटक राज्यांच्या अखत्यारित करणे योग्य ठरते, कारण स्थानिक पातळीवरील प्रश्न किंवा समस्या या स्थानिक पातळीवर निर्णय घेऊन योग्य प्रकारे सोडविण्यास सहज शक्य असते. उदा., शिक्षण, आरोग्य सेवा, कायदा व सुव्यवस्था, शेती, न्याय, उद्योग विकास, कृषी विकास इत्यादी विषयाबद्दलचे निर्णय हे राज्य सरकारने घेणे अधिक कार्यक्षम ठरते. म्हणून त्यांचा समावेश प्रामुख्याने राज्यांच्या कार्यक्षेत्रात किंवा अखत्यारित केला जातो. केंद्र व राज्य सरकारला नेमून दिलेल्या कार्यांची पूर्तता करण्यासाठी त्यावर दोन्ही सरकारना खर्च करण्याची गरज असते व त्यासाठी वित्तीय निधी उभा करावा लागतो. प्रत्येक स्तरावरील सरकार नेमून दिलेली कार्ये योग्य रीतीने पूर्ण करता यावीत यासाठी वित्तीय निधी अथवा साधनसामग्री उभारण्याचे अधिकारही दिलेले आहेत. थोडक्यात, संघराज्य शासन व्यवस्थेमध्ये हे केवळ कार्याची विभागणी केली जात नाही ही तर ती कार्ये पार पाडण्यासाठी लागणारा पैसा किंवा निधी उभारण्याची अधिकारही

NOTES

NOTES

संबंधित सरकारला देण्यात आलेले असतात. तसे भारतात दिल्याचे आपल्याला दिसून येते. सर्वसामान्यपणे पुढील तीन तत्वांच्या आधारे वित्तीय साधनसामग्री उभारण्याच्या अधिकारांची विभागणी केंद्र सरकार व राज्य सरकार यामध्ये केली जाते. ती प्रमुख तीन तत्त्वे म्हणजे

१. कार्यक्षमता
२. मितव्ययता
३. अपेक्षित परिणाम ही आहेत.

१. कार्यक्षमता :

वित्तीय साधनसामग्री किंवा निधी उभारण्याचे काही स्रोत किंवा मार्ग हे केंद्र सरकारच्या पातळीवरून योग्यरीत्या हाताळता येणे शक्य असते तर काही स्रोत हे राज्यपातळीवरून सहज अमलात आणता येतात. उदा., उत्पन्न कर हा केंद्र सरकारकडून योग्यप्रकारे जमा करता येतो. याउलट, जर उत्पन्न कर राज्य सरकारकडे सोपविला तर प्रामुख्याने उत्पन्न कराचे दर व कर सूट सवलती यामध्ये हे भिन्नता निर्माण होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे एकाच देशाच्या नागरिकांना वेगळी वागणूक दिल्यासारखे होईल व कर गोळा करण्याची प्रक्रिया ही खूप गुंतागुंतीची बनेल. तसेच समजा, एखादी व्यक्ती एकापेक्षा जास्त राज्यांमधून उत्पन्न मिळवित असल्यास कोणत्या राज्यात कर भरावयाचा? असा प्रश्न त्या व्यक्तीसमोर निर्माण होईल, त्यामुळे उत्पन्न कर हा केंद्र सरकारने तिला देणे व गोळा करणे योग्य ठरते. याउलट, काही कर राज्य सरकारकडून योग्य प्रकारे लादले व जमा केले जाऊ शकतात. उदा., जमीन महसूल, जकात, विक्रीकर इत्यादी.

२. मितव्ययता (Economic) :

वित्तीय साधनसामग्री उभारण्याच्या मार्गाची विभागणी करताना मितव्ययता किंवा काटकसर हे दुसरे तत्त्व लक्षात घ्यावे लागते. करापासून महसूल गोळा करताना प्रशासकीय व्यवस्थेवर खर्च हा करावाच लागतो. पण कर गोळा करताना होणारा प्रशासकीय खर्च जर का महसुलापेक्षा जास्त असेल तर कर गोळा करण्याचा हेतूच अयशस्वी होतो. त्यामुळे जे कर केंद्र सरकारद्वारे तुलनात्मकदृष्ट्या कमी प्रशासकीय खर्चात गोळा केले जातात. ते केंद्र सरकारच्या अखत्यारित तर जे कर राज्य शासनाद्वारे तुलनात्मकदृष्ट्या कमी खर्चात गोळा करता येतात, ते राज्य शासनाच्या अखत्यारित येतात.

३. अपेक्षित परिणाम :

सरकारी अर्थकारणाच्या आधुनिक दृष्टिकोनानुसार सरकारची कार्य ही अर्थव्यवस्थेवर काही अपेक्षित परिणाम घडवून आणणारी असावीत. काही वित्तीय उपायांच्या साह्याने आर्थिक स्थैर्य प्राप्त करता येते. परंतु या वित्तीय उपायांची अर्थव्यवस्थेवर अपेक्षित परिणाम होण्यासाठी हे उपाय केंद्र सरकारच्या पातळीवरून घेणे अपरिहार्य ठरते. कारण केंद्रीय पातळीवर घेतलेले निर्णय हे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेला सारख्या प्रमाणात लागू होतात. उदा., उत्पन्न कर, कंपनी कर, आयात-निर्यात कर, इत्यादीमधील बदल हे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेत बदल घडून आणू शकतात, त्यामुळे ते केंद्र सरकारच्या अखत्यारित येणे योग्य ठरते.

वरील विवेचनावरून महसुलाच्या साधनांच्या विभागणीमुळे संघराज्य शासनव्यवस्थेमध्ये

काही असमतोल निर्माण होतात. उदा., संघराज्यातील राज्यांना मिळालेली महसुलाची साधने ही काही वेळा त्यांना नेमून दिलेल्या कार्याबरोबर तुलाना करता अपुरी पडतात. याउलट, केंद्र सरकारची वित्तीय साधने ही त्यांना नेमून दिलेल्या कार्यापेक्षा अधिक असतात. त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या असमतोलास वित्तीय समतोल असे म्हणतात. हा असमतोल दूर करण्यासाठी केंद्र सरकारकडून वित्तीय साधनसामग्रीचे हस्तांतरण घटक राज्यांना करण्याची तरतूद ही संघराज्य व्यवस्थेमध्ये केलेली असते. हे हस्तांतरण प्रामुख्याने कर महसुलातील सहभाग, अनुदाने, कर्जे याद्वारे केले जाते.

भारतीय संघराज्यपद्धतीमधील वित्तीय अडचणी / समस्या (Financial Problem of Indian Fiscal Federalism) :

तत्त्व आणि व्यवहार यांची सांगड घालून संघराज्यात योग्य प्रकारची वित्तव्यवस्था निर्माण करणे अवघड काम असल्यामुळे संघराज्यांमध्ये वित्तीय समस्या निर्माण झालेल्या दिसून येतात. त्या वित्तीय समस्या किंवा अडचणी आपल्याला खालीलप्रमाणे पाहता येतात.

१. उत्पन्न वितरण किंवा वाटप (Revenue Distribution) :

संघराज्यात एक केंद्र शासन आणि अनेक राज्य सरकारे असलेली दिसून येतात. राज्यांची परिस्थिती लक्षात घेतली असता वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये लोकसंख्या, आर्थिक व सामाजिक इत्यादी बाबतीत वेगवेगळी परिस्थिती असलेली पाहावयास मिळते. त्यामुळे अशा परिस्थितीत एकच सामान्य तत्त्व धरून त्या तत्त्वाने वित्तीय साधनसामग्रीचे वाटप करणे योग्य ठरत नाही. त्यामुळे त्या ठिकाणी योग्य उत्पन्नाचे वाटप केले जात नाही. परिणामी, योग्य किंवा व्यवस्थित उत्पन्न वाटपाचा प्रश्न निर्माण होतो.

२. विभागीय किंवा प्रादेशिक असमतोल (Regional Imbalance) :

संघराज्यातील वेगवेगळी राज्य पाहिली असता आपल्या असे लक्षात येते, की यामध्ये काही राज्ये ही विकसित आहेत तर काही मागासलेली आहेत. ही प्रदेशात मुबलक नैसर्गिक साधनसामग्री लाभलेली आहे तर काही प्रदेशांत नैसर्गिक साधनसामग्रीचा अभाव आहे. लोकसंख्येबाबत सुद्धा वेगवेगळ्या राज्यात वेगवेगळी परिस्थिती असलेली आपल्याला पाहायला मिळते, त्यामुळे अशा परिस्थितीत वित्तीय साधनसामग्रीचे वाटप आवश्यकतेनुसार राज्यांमध्ये योग्य प्रकारे न झाल्यास एखाद्या प्रदेशाचा विकास होऊन बाकीचा प्रदेश मागास राहतो व प्रादेशिक असमतोलात वाढ होते.

३. केंद्राचे वर्चस्व (Dominance of Central Govt.) :

संघराज्यात केंद्र सरकारला घटनेनुसार राज्य सरकारपेक्षा जास्त अधिकार प्राप्त झालेले आहेत. त्यामुळे केंद्राची राज्यांवर वर्चस्व निर्माण होते. राज्याला मिळणाऱ्या करापासून उत्पन्नात घट घडवून आणण्यासाठी कराचे दर कमी करणे तसेच केंद्राकडून राज्यांना मिळणाऱ्या निधीत तूट निर्माण करणे इत्यादी मार्गाने केंद्र सरकार राज्य सरकार वर्चस्व करू शकते.

४. आर्थिक शक्तीचे केंद्रीकरण (Centralisation of Wealth) :

NOTES

संघराज्यात राज्यघटनेनुसार केंद्राला अधिक अधिकार प्राप्त झालेले आहेत. त्याचप्रमाणे केंद्राला नवीन उत्पन्न साधने निर्माण करण्याचा अधिकार असल्यामुळे केंद्र सरकार नवनवीन उत्पन्न साधनांच्या साह्याने उत्पन्नात वाढ घडवून आणू शकते. तसेच केंद्र सरकारचे उत्पन्न साधने लवचिक असतात. अशी उत्पन्न साधने राज्यांकडे नसतात. परिणामी, केंद्राकडे आर्थिक शक्तीचे केंद्रीकरण मोठ्या प्रमाणात होते.

५. केंद्र सरकार व राज्य सरकार यातील वाढता संघर्ष (War of Central and State Govt.) :

संघराज्यात केंद्रस्थानी असणारे सरकार व राज्यामध्ये असणारे सरकार यांच्यामध्ये भिन्नता निर्माण झाली म्हणजे केंद्रात व राज्यात वेगवेगळ्या पक्षांची सरकारे स्थापन झाली तर त्यांच्यामध्ये वित्तीय साधनांच्या संदर्भात संघर्ष निर्माण होतात. राजकीयदृष्ट्या वित्तीय साधनांच्या वाटपाचा विचार केल्यामुळे केंद्र व राज्य यांच्यामधील संघर्ष अनेक वेळा विकोपाला जाण्याची शक्यता असते.

अशाप्रकारे वरीलप्रमाणे वेगवेगळ्या समस्या किंवा अडचणी संघराज्यात वित्तीय साधनांच्या वाटपासंदर्भात दिसून येतात. तेव्हा खरोखरच संघराज्याचा विकास घडवून आणायचा असेल तर या अडचणी किंवा समस्या नष्ट करून वित्तीय साधनांचे वाटप व वितरण केंद्र आणि राज्य यांच्यामध्ये योग्य प्रकारे होणे आवश्यक आहे.

८.२.२ अनुलंब आणि क्षितिज असंतुलन / स्तंभात्मक व समपातळी असमतोल (Vertical and Horizontal Imbalance) :

“संघराज्य शासन व्यवस्थेमध्ये केंद्र व राज्य सरकारे यांच्यामध्ये कार्याचे व वित्तीय अधिकाराचे जे विभाजन होते त्याचा एक महत्त्वाचा परिणाम म्हणजे वित्तीय असमतोल होय.”

स्तंभात्मक / अनुलंब (Vertical) :

स्तंभात्मक हा वित्तीय असमतोलाचा पहिला प्रकार होय. हा वित्तीय असमतोल निर्माण होण्याचे कारण म्हणजे केंद्र सरकारला नेमून दिलेली कार्ये पार पाडण्यासाठी होणारा खर्च हा केंद्र सरकारला मिळणाऱ्या महसुलापेक्षा कमी असतो. याउलट, राज्यांना नेमून दिलेली कार्ये पार पाडण्यासाठी होणारा खर्च हा राज्य सरकारला मिळणाऱ्या महसुलापेक्षा जास्त असतो. यालाच स्तंभात्मक वित्तीय असंतुलन असे म्हणतात. म्हणजेच वित्तीय साधनांचे केंद्रीय स्तरावर केंद्रीकरण व शासकीय कार्याचे राज्यस्तरावर केंद्रीकरण हे स्तंभात्मक असमतोलाचे महत्त्वाचे कारण ठरते.

क्षितिज / समपातळी (Horizontal) :

समपातळी हा वित्तीय असमतोलाचा दुसरा प्रकार होय. हा राज्यांमधील असमतोलाशी संबंधित असून त्याला समपातळी वित्तीय समतोल असे म्हटले जाते. समपातळी असमतोलाचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे काही घटक राज्ये आर्थिकदृष्ट्या

पुढारलेली असतात व त्यामुळे त्यांची वित्तीय स्थिती ही बळकट असते. याउलट काही राज्य ही मागासलेली असतात. परिणामी, त्यांची वित्तीय स्थिती ही फारशी चांगली नसते. एका अर्थाने राज्यांमध्ये या विषमतेलाच समपातळी असमतोल असे म्हटले जाते. समपातळी वित्तीय असमतोलाचा एक वाईट परिणाम म्हणजे मागासलेल्या व वित्तीयदृष्ट्या दुर्बल राज्यांच्या सार्वजनिक सेवा पुरविण्याच्या व वित्तीय साधनसामग्री जमा करण्याच्या प्रयत्नांवर मर्यादा येतात.

थोडक्यात, वरील दोन्ही प्रकारचे असमतोल दूर करण्यासाठी केंद्र सरकारकडून राज्य सरकारकडे वित्तीय साधनसामग्रीचे हस्तांतरण करण्याची गरज निर्माण होते. परिणामतः राज्य सरकारांना मोठ्या प्रमाणात केंद्र सरकारवर अवलंबून राहावे लागते व त्यामुळे राज्याची स्वायत्तता धोक्यात येते. भारतीय संघराज्य शासनव्यवस्थेत अशा प्रकारचा वित्तीय असमतोल निर्माण होण्याची शक्यता लक्षात घेऊन भारतीय राज्यघटनेच्या शिल्पकारांनी केंद्राकडून राज्य सरकारांना वित्तीय साधनसामग्रीच्या हस्तांतरणाची तरतूद केलेली आहे. हे वित्तीय हस्तांतरण प्रामुख्याने कर महसुलात सहभाग, अनुदाने व कर्जे या स्वरूपात केले जाते व हे हस्तांतरणाचे प्रमाण व तत्त्वे ठरविण्यासाठी दर ५ वर्षांसाठी वित्त आयोगाची स्थापना केली जाते. भारतात आतापर्यंत १४ वित्त आयोग नेमण्यात आलेले आहेत.

८.२.३ केंद्र व राज्य सरकारची कार्य विभागणी / वाटणी / वितरण व महसुलाचे / उत्पन्नाचे स्रोत (Assignment of Function and Sources of Revenue) :

संपूर्ण भारतामध्ये २६ जानेवारी १९५० पासून राज्यघटना अमलात आणली गेली व त्या घटनेनुसार भारत हे एक संघराज्य बनले. खऱ्या अर्थाने संघराज्य शासन व्यवस्था ही भारत सरकारच्या १९३५ च्या कायद्याने अस्तित्वात आली आहे. त्या वेळच्या परिस्थितीनुसार केंद्र सरकारचे वर्चस्व आणि घटक राज्यांची स्वायत्तता टिकविणे गरजेचे होते. त्यामुळेच भारताने स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स्वीकारलेल्या संघराज्य शासनव्यवस्थेमध्ये वित्तीय साधनसामग्रीच्या बाबतीत केंद्र सरकारचे वर्चस्व दिसून येते. हे वर्चस्व सध्याच्या केंद्र व राज्य संबंधांमधूनही स्पष्ट होते.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने स्वीकारलेल्या राज्यघटनेनुसार दर ५ वर्षांनी वित्त आयोगाची नियुक्ती करण्यात येते. या नियुक्ती केलेल्या वित्त आयोगाकडे केंद्रीय करांचे वाटप घटक राज्यांमध्ये कोणत्या प्रकारे करावयाचे यासंदर्भात राष्ट्रपतीकडे शिफारस करण्याचे कार्य देण्यात आलेले आहे. या शिफारशीनुसार संघराज्यातील वेगवेगळ्या राज्यांना केंद्राकडून त्यांच्या उत्पन्नातील हिस्सा तसेच अनुदानाचे वाटप केले जाते. संघराज्य शासन व्यवस्थेनुसार केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्यामधील कार्याचे व वित्तीय अधिकार याचे विभाजन भारताच्या राज्यघटनेत केलेले आहे. त्यानुसार केंद्र सरकारने पार पाडावयाची कार्ये व जबाबदाऱ्या तसेच केंद्र सरकारची वित्तीय साधनसामग्री उभारण्याचे अधिकार आणि घटक राज्यांची कार्ये व जबाबदाऱ्या व त्यांना उपलब्ध वित्तीय साधनसामग्री उभारण्याचे मार्ग यांचे स्पष्ट विभाजन हे आपल्याला भारतीय राज्यघटनेमध्ये पाहायला मिळते.

केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्या कार्याची विभागणी (Division of

Function) :

भारतीय संविधानानुसार केंद्र सरकार व राज्य सरकारे यांनी पार पाडावयाच्या जबाबदाऱ्या व कार्य यांचे विभाजन खालील तीन प्रकारच्या याद्यांमध्ये केलेले आहे.

१. केंद्र सरकारच्या कार्याची यादी (Central List) :

- अणुऊर्जा व त्यासाठी आवश्यक खनिज संपत्ती मिळविणे.
- रेल्वे वाहतूक, राष्ट्रीय महामार्ग, जहाज बांधणी, जलवाहतूक इत्यादीचा विकास करणे.
- आंतरराष्ट्रीय व आंतरराज्यीय व्यापार
- विमा व्यवस्था
- शेअर बाजार व वायदा बाजार
- संसदेने सुचविलेल्या उद्योगांचे नियंत्रण
- सार्वजनिक क्षेत्रातून मूलभूत उद्योगांचा विकास
- खनिज तेल उद्योगांचा विकास व नियंत्रण इत्यादी

२. राज्य सरकारच्या कार्याची यादी (State List)

- पोलीस यंत्रणा
- न्यायव्यवस्था
- स्थानिक स्वराज्य संस्था
- सार्वजनिक आरोग्य व सुविधा
- शिक्षण
- रस्ते, पूल, जहाज, होडी अशी दळणवळणाची साधने व इतर साधने जी केंद्र सरकारच्या अखत्यारित नाहीत.
- शेती
- पशुधन संपत्ती
- पाणीपुरवठा
- पाण्यापासून बीजनिर्मिती
- केंद्र यादीत नसलेल्या उद्योगांचे नियंत्रण इत्यादी.

३. संयुक्त यादी : या यादीमध्ये केंद्र सरकार व राज्य सरकारे या दोन्ही सरकारांच्या संयुक्तरीत्या अखत्यारित येणाऱ्या जबाबदाऱ्यांचा आणि कार्याचा समावेश होतो.

- आर्थिक व सामाजिक नियोजन
- कामगार संघटना
- कामगार कल्याण
- औद्योगिक कलह / संघर्ष
- सामाजिक सुरक्षा
- किंमत नियंत्रण
- व्यवसाय व तांत्रिक मार्गदर्शन इत्यादी
- अशाप्रकारे वरील सर्व घटकांचा संयुक्त यादीमध्ये समावेश केला असला तरी राष्ट्रीय हितसंबंध व कार्यक्षमतेच्या दृष्टीने विचार केला असता केंद्र सरकारला अंतिम निर्णय

घेण्याचा अधिकार देण्यात आलेला आहे.

केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्या वित्तीय साधनसामग्रीचे किंवा स्रोताचे विभाजन (Distribution of Resources between Union and States) :

१९३५ च्या कायदानुसार संघराज्यात केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्यात वित्तीय अधिकारांची विभागणी झालेली आहे. भारतीय राज्यघटनेनुसार केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांना घटनेने काही ठराविक कार्य नेमून दिलेली आहेत. ती कार्य पार पाडण्यासाठी या दोन्ही सरकारांना मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो व हा खर्च करण्यासाठी केंद्राला व राज्याला काही वित्तीय अधिकार देण्यात आलेले आहेत. त्या वित्तीय अधिकाराची विभागणी आपल्याला खालीलप्रमाणे दिसून येते.

१. केंद्र सरकारची उत्पन्न साधने :

राज्य सरकारच्या पुण्यात केंद्र सरकारच्या कार्याचे स्वरूप अतिशय विस्तारित आणि व्यापक आहे. त्याचप्रमाणे केंद्र सरकारवर राज्याच्या तुलनेत फार मोठ्या प्रमाणात कामाची जबाबदारीही असते. त्यामुळे केंद्र सरकारला या कार्याची पूर्तता करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो व हा खर्च केंद्र सरकार वेगवेगळ्या करांच्या साहाय्याने त्याचप्रमाणे इतर उत्पन्न साधनांच्या साहाय्याने उत्पन्न मिळवून करित असते. कर हे केंद्र सरकारच्या उत्पन्नाचे प्रमुख साधन आहे. केंद्रीय कर हे पूर्णतः केंद्र सरकारकडून आकारले जातात व त्या करांच्या माध्यमातून जमा होणारा महसूल देखील केंद्र सरकारकडूनच वापरला जातो. केंद्रीय करांमध्ये पुढील वेगवेगळ्या करांचा समावेश होतो.

- उत्पन्न कर
- उत्पादन शुल्क
- जकात कर (आयात - निर्यात कर)
- निगम कर
- तंबाखू व इतर भारतात उत्पादित वस्तूंवरील उत्पादन शुल्क (मादक पेये, औषधे वगळून)
- वारसा मालमत्तेवरील कर (शेत जमीन वगळून)
- रेल्वे
- चलनातील नोटा व नाणी
- पोस्ट व तार
- दूरध्वनी व प्रसारण
- शेअर बाजार आणि वायदा बाजारातील व्यवहार तिकिटे कर
- रेल्वे प्रवासी व मालावर आकारले जाणारे टर्मिनल कर
- प्रवासी भाडे व माल भाडे इत्यादी या सर्व करांचा समावेश केंद्र सरकारच्या अखत्यारित होतो.

वरील सर्व करांचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे करण्यात येते.

NOTES

NOTES

अ. जे कर केंद्र सरकार आकारते तसेच वसुली व विनियोगसुद्धा केंद्र सरकारकडे असतो असे कर उदा., निगम किंवा कंपनी कर, जकात कर.

ब. जे कर केंद्र सरकार आकार ते तसेच त्याची वसुली सुद्धा केंद्र सरकारच करते, परंतु त्यातून प्राप्त झालेल्या उत्पन्नाचा ठराविक भाग राज्य सरकारांना दिला जातो असे कर उदा., प्राप्तिकर, केंद्रीय उत्पादन कर / शुल्क.

क. जे कर केंद्र सरकार आकारते व त्यांची वसुली देखील केंद्र सरकारच करते, परंतु त्यातून प्राप्त झालेले उत्पन्न पूर्णतः राज्यांना दिले जाते असे कर उदा., वारसा कर, रेल्वे माल व प्रवासी वाहतूक, शेतजमिनी व्यतिरिक्त इतर मालमत्तेवरील मालमत्ता कर इत्यादी.

ड. जे केंद्र सरकार आकारते परंतु त्याची वसुली आणि विनियोग करण्याचा अधिकार राज्यांकडे असतो असे कर उदा., वैद्यकीय साधनसामग्रीवर तसेच स्वच्छतागृहासाठी लागणाऱ्या साधनसामग्रीवर आकारला जाणारा कर, औषधांवरील कर, सौंदर्यप्रसाधनावरील कर, स्टॅम्प ड्युटी इत्यादी.

२. राज्य सरकारची उत्पन्न साधने :

भारतीय संविधानानुसार काही कर करण्याचे स्वातंत्र्य राज्य सरकारांना देण्यात आलेले आहेत. या करांची आकारणी, वसुली तसेच विनियोग करण्याचा संपूर्ण अधिकार राज्य सरकारांना असतो. या करांच्या माध्यमाने राज्य सरकार उत्पन्न मिळवीत असते. व योग्य कारणासाठी या उत्पन्नाचा विनियोग करीत असते. यामध्ये पुढील करांचा समावेश होतो.

- जमीन महसूल
- शेती उत्पन्न कर
- मादक पेय व इतर मादक औषधांवरील उत्पादन शुल्क
- शेतजमिनीवरील वारसा कर
- मनोरंजन, जुगार इत्यादीवरील कर
- वीज उपभोग व विक्रीवरील कर
- रस्ते व जल मार्गाद्वारे केल्या जाणाऱ्या माल व प्रवासी वाहतुकीवरील कर
- मोटारगाडीवरील कर
- स्थानिक जगात
- दरडोई कर

अशा इत्यादी करांचा समावेश राज्य सरकारच्या उत्पन्न साधनांमध्ये होतो.

वरीलप्रमाणे भारतीय संघराज्यातील घटनेमध्ये केंद्र व राज्य सरकारांनी पार पाडण्याची कार्ये व ती पूर्ण करण्यासाठी लागणारा वित्तीय निधी उभारण्यासाठीचे मार्ग किंवा स्रोत यांचे विभाजन केलेले आहे. त्याचप्रमाणे भारतीय संविधानाच्या शिल्पकारांना हेदेखील माहित होते, की राज्यांना नेमून दिलेली कार्ये व वित्तीय साधनसामग्री यांमध्ये असमतोल निर्माण होऊ शकतो व हा असमतोल वाढत जाण्याची शक्यतादेखील गृहीत धरण्यात आलेली होती. त्यामुळे हा असमतोल दूर करण्यासाठी भारतीय संविधानाच्या शिल्पकारांनी केंद्र सरकारकडून

राज्य सरकारांना द्वितीय साधनसामग्रीच्या हस्तांतरणाची तरतूद करून ठेवली आहे. केंद्र सरकारकडून घटक राज्यांना केल्या जाणाऱ्या या स्थलांतराचे स्वरूप व तत्त्वे ठरविण्यासाठी राज्यघटनेच्या कलम २८० अंतर्गत वित्तीय आयोगाची स्थापना दर ५ वर्षांतून एकदा करण्याचा अधिकारही राष्ट्रपतींना देण्यात आला आहे.

८.२.४ घटनात्मक तरतुदी; वित्त आयोग आणि योजना आयोग (Constitutional Provisions: Finance Commission and Planning Commission) :

वित्त आयोग व योजना आयोग किंवा नियोजन आयोग हे दोन वेगवेगळे आयोग असून, या दोन्ही आयोगांची केंद्र व राज्य वित्तीय संबंधांमध्ये महत्त्वाची भूमिका असल्याचे दिसून येते. वित्त आयोग व नियोजन किंवा योजना आयोग यांच्यातील तफावत आपल्याला लक्षात घेणे सयुक्तिक ठरते.

वित्त आयोगाची निर्मिती ही भारतीय राज्यघटनेतून झालेली आहे व दर पाच वर्षांनी वित्त आयोगाची नेमणूक राष्ट्रपतींद्वारे केली जाते. याउलट, योजना आयोग संबंधित अशी कोणतीही तरतूद राज्यघटनेत नाही. पण योजना आयोग ही एक कायमस्वरूपी संस्था आहे व योजना आयोगाचे सदस्य हे प्रामुख्याने प्रस्थापित सरकारकडून नेमले जातात. नियोजन आयोगाच्या शिफारशीनुसार केले जाणारे हस्तांतरण हे योजना साहाय्य म्हणून संबोधले जाते. तर वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार केलेले वित्तीय साधनसामग्रीचे हस्तांतरण हे योजनाबाह्य साहाय्य म्हणून ओळखले जाते. वित्त आयोगाने केलेल्या शिफारशी या स्वीकारणे केंद्र सरकारवर कायद्याने बंधनकारक असते, योजना आयोग हे केंद्र सरकारचे साधन म्हणून कार्यरत होते. याउलट, वित्त आयोगाची स्थापनाही घटनेतील तरतुदीनुसार होते व वित्त आयोग हे केंद्र सरकारचे साधन म्हणून कार्यरत नाही.

अशाप्रकारे वित्त आयोग व योजना आयोग यांच्या कार्यक्षेत्रामध्ये तफावत असली तरी अलीकडच्या काळात त्यांच्या कार्यामध्ये समन्वय साधण्याची आवश्यकता भासत होती. याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे योजना आयोगाने दिलेले साहाय्य हे फक्त योजना काळासाठीच उपलब्ध असते. योजना काळ संपल्यानंतर योजना काळात सुरू केलेल्या योजना पूर्ण करण्यासाठी किंवा त्या चालविण्यासाठी लागणाऱ्या अर्थसाहाय्यासाठी राज्य सरकारांना वित्त आयोगाची मदत घ्यावी लागते.

आजच्या स्थितीत योजना आयोगाची जागा नीती आयोगाने घेतली आहे. २०१४ सालानंतर प्रस्थापित सरकारने योजना आयोग बरखास्त करून नीती आयोग स्थापन केलेला आहे.

NOTES

८.२.५ संसाधनांचे व अनुदानाचे हस्तांतरण (Devaluation of Resources and Grants) :

वित्तीय संसाधनांचे केंद्राकडून राज्य सरकारकडे हस्तांतरण करण्यासाठी वित्त आयोगाची स्थापना केली जाते. केंद्र सरकारकडून केले जाणारे हे वित्तीय साधनसामग्रीची हस्तांतरण प्रामुख्याने कर महसुलातील सहभाग, अनुदान व कर्जे या तीन प्रकारे केले जाते. त्यामुळेच वित्त आयोगाची कार्ये ही या मार्गाशी संबंधित शिफारशी करण्यापर्यंतच मर्यादित असतात.

केंद्र सरकारकडून राज्य सरकारला केले जाणारे वित्तीय हस्तांतरण हे पुढील तीन प्रकारे केले जाते.

१. कर महसुलातील / उत्पन्नातील सहभाग (Tax Sharing) : काही कर हे केंद्र सरकारकडून आकारण्यात येतात ते राज्य सरकारकडून वसूल केले जातात व त्यांचा खर्चदेखील राज्य सरकारकडून केला जातो. त्याचप्रमाणे काही कर केंद्र सरकारकडून आकारले जातात, तसेच वसूल देखील केले जातात व जमा महसूल हा राज्य सरकारांना दिला जातो. त्याचप्रमाणे उत्पन्न कर व उत्पादन शुल्क हे केंद्र सरकारकडून आकारले जातात व महसूल जमा करून ते स्वतः व राज्य सरकार यांना विभागून दिला जातो.

२. अनुदाने (Grants) :

आजच्या आधुनिक काळात घटक राज्यांना देण्यात आलेली विकासात्मक व कल्याणत्मक कार्ये वाढत असल्यामुळे त्यांचे उत्पन्नाचे स्रोत कमी पडत आहेत. त्यामुळे घटक राज्यांची उत्पन्न व खर्च यामध्ये निर्माण होणारी तफावत दूर करण्यासाठी अनुदाने हाही एक मार्ग महत्त्वाचा ठरतो. भारतातील केंद्र व राज्य वित्तीय संबंधांमध्ये अलीकडील काळात केंद्राकडून राज्यांना दिल्या जाणाऱ्या अनुदानाचे महत्त्व वाढलेले आहे. केंद्राकडून दिल्या जाणाऱ्या अनुदानाचा राज्यांमध्ये वित्तीय साधनातील विषमता दूर करण्यासाठीही उपयोग करता येतो.

सर्वसाधारणपणे काही सार्वजनिक सेवा या सर्व राज्यांमध्ये सारख्या प्रमाणात द्याव्यात व या सेवांचा दर्जाही सर्वत्र सारखा असावा यासाठी केंद्र सरकार प्रयत्नशील असते. या सेवांवर होणारा खर्च हा महसुली खर्चात मोडतो. त्यामुळे घटक राज्यांना दिल्या जाणाऱ्या अनुदानाचा संबंध सहसा त्यांच्या महसुली गरजांशी संबंधित असतो. काही अनुदाने ही विशिष्ट कार्यक्रमासाठी किंवा कार्यासाठी दिली जातात. अशा अनुदानांना विशेष उद्देश अनुदाने किंवा अटी घालून दिलेली अनुदाने असेही म्हणतात. अशा अनुदानांतर्गत एखाद्या विशिष्ट कार्याच्या खर्चातील विशिष्ट भाग केंद्र सरकारकडून दिला जातो व बाकीचा खर्च राज्य सरकार स्वतः उचलते. अशी अनुदाने ही राज्यघटनेतील तरतुदीनुसार दिली जात असून केंद्र सरकारच्या इच्छेनुसार दिली जातात.

३. कर्जे (Loans) :

वित्तीय संघराज्यपद्धतीमध्ये कर्जांना विशेष असे स्थान प्राप्त झालेले दिसून येते. समजा, राज्य सरकारने एखादी योजना हाती घेतली तर त्या योजनेचा खर्च राज्य सरकार पूर्णतः केंद्र सरकारकडून घेते किंवा काही खर्च केंद्र सरकार व काही खर्च राज्य सरकार करते. काही वेळा केंद्र सरकार राज्य सरकारांना एखादा प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी अनुदान देणे ऐवजी

कर्जाच्या रूपाने रक्कम देते व त्याची परतफेड करण्याची जबाबदारी राज्य सरकारची असते. केंद्र सरकारने राज्य प्रकल्पांना दिलेले कर्ज म्हणजे एक प्रकारची गुंतवणूक असते. जेव्हा प्रकल्पापासून उत्पन्न मिळण्यास सुरुवात होते तेव्हा त्या उत्पन्नातून घेतलेल्या कर्जाची परतफेड करावी लागते. केंद्र सरकारने राज्यांना अनुदानाऐवजी कर्जपुरवठा केल्यास राज्य सरकार हाती घेतलेला प्रकल्प अधिक काळजीने चालवतील याची शक्यता नाकारता येत नाही. केंद्र सरकारने दिलेल्या कर्जातून प्रकल्पाचा संपूर्ण खर्च भागेल असेही नाही. त्याचप्रमाणे केंद्र सरकार ज्या दराने बाजारातून कर्ज उभारते तोच दर राज्यांनाही लागू केला जाईल असेही नाही. घटक राज्यांच्या कर्जावरील व्याजदर हा बहुतांशी कमीच असतो. बहुतांश वेळा राज्य सरकारने केंद्र सरकारकडून घेतलेले कर्ज हे विशिष्ट योजनेसाठी किंवा कार्यक्रमासाठी वापरले जाईलच असे नाही तर काही नैसर्गिक आपत्तीमुळे निर्माण झालेली तूट भरून काढण्यासाठी कर्जाचा वापर होण्याची शक्यता असते.

८.२.६ अनुदानाचा सिद्धान्त (Theory of Grants) :

“वित्तीय विषमता दूर करण्यासाठी केंद्र सरकारकडून मागास घटक राज्यांना कर महसुलातील वाटा दिला जातो यालाच अनुदान असे म्हटले जाते.”

वित्तीय संघराज्य राज्यव्यवस्थेमध्ये निर्माण होणारा वित्तीय असमतोल दूर करण्यासाठी केंद्राकडून घटक राज्यांना कर महसुलातील सहभाग, अनुदाने व कर्जे या स्वरूपात द्वितीय साधनसामग्रीचे हस्तांतरण केले जाते. द्वितीय साधनसामग्रीच्या हस्तांतरणासाठी वापरण्यात येणाऱ्या या स्रोतांपैकी अनुदान या स्रोताचे सैद्धान्तिक विश्लेषण आपल्याला या ठिकाणी पाहणे सयुक्तिक ठरते.

अनुदानाविषयीच्या सैद्धान्तिक विश्लेषणामध्ये प्रामुख्याने अनुदान का द्यावे? या प्रश्नाचे उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला जातो. म्हणजे अनुदान देण्यामागचे हेतू किंवा उद्देश कोणते, कोणत्या गोष्टीसाठी अनुदान द्यावे, अनुदान देताना घ्यावयाची काळजी या सर्व गोष्टींचा विचार हा प्रामुख्याने अनुदानासंबंधीच्या सैद्धान्तिक विश्लेषणात केला जातो.

संघराज्यपद्धतीतील घटक राज्यांमध्ये उपलब्ध साधनसंपत्तीच्या बाबतीत बऱ्याच अंशी तफावत असते. परिणामी, विविध घटक राज्यांचा सामाजिक-आर्थिक विकास व घटक राज्यांमध्ये पुरविल्या जाणाऱ्या मूलभूत सार्वजनिक सेवा यांच्यामध्ये तफावत निर्माण होते. म्हणजेच नैसर्गिक साधनसंपत्ती मुबलक असलेल्या राज्याचा सामाजिक-आर्थिक विकास झपाट्याने होतो व त्यामुळे अशा राज्यांमध्ये पुरविल्या जाणाऱ्या मूलभूत सार्वजनिक सेवा या दर्जात्मक असतात म्हणजेच गुणवत्तापूर्ण असतात. याउलट, परिस्थिती नैसर्गिक साधनसंपत्ती कमी असलेल्या राज्यांमध्ये दिसून येते. यामुळे प्रगत घटक राज्यांची नागरिक व मागास घटक राज्यांची नागरिक यामध्ये एक प्रकारची वित्तीय विषमता निर्माण होते. ही विषमता दूर करण्यासाठी केंद्र सरकारकडून मागास घटक राज्यांना कर महसुलातील मोठा वाटा दिला जातो. परंतु बऱ्याच वेळा कर महसुलातील वाटा देऊनही राज्यांमधील विषमतेची दरी कमी होत नाही. अशा वेळी मागास राज्यांना साधनसामग्रीचे हस्तांतर करण्यासाठी वेगळ्या व अखत्यारित असणाऱ्या मार्गांचा अवलंब करणे गरजेचे ठरते आणि हा मार्ग म्हणजेच अनुदान होय.

अनुदान हा वित्तीय साधनसामग्रीच्या हस्तांतरणासाठी केंद्र सरकारला उपलब्ध असणारा एक महत्त्वाचा व्यक्तिनिष्ठ आणि योग्यतेनुसार गरजेनुसार बदलता येणारा मार्ग आहे.

NOTES

संघराज्यातील शासन व्यवस्था अस्तित्वात असलेल्या जवळजवळ सर्वच राष्ट्रांत अनुदान हा मार्ग भीती हस्तांतरणासाठी वापरला जातो. अनुदाने ही बिनशर्त आणि सशर्त तसेच विशिष्ट आणि खर्च सहभाग स्वरूपाचे असतात. राष्ट्रीय पातळीवर निर्धारित केलेल्या आवश्यक सार्वजनिक सेवा सर्व घटक राज्यांमध्ये सारख्या व दर्जात्मक पुरविल्या जाव्यात यासाठी वित्तपुरवठा करणे हाच प्रमुख निकष अनुदाने देताना विचारात घेतला जातो. याचा अर्थ, आवश्यक सार्वजनिक सेवांच्या बाबतीत घटक राज्यांमध्ये समानता आणण्यासाठी अनुदानाच्या स्वरूपात वित्तीय मदत दिली जाते. अनुदाने देण्यामागची विविध उद्दिष्टे आपल्याला पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

अनुदान सिद्धान्ताचे उद्दिष्टे (Objectives of Grants) :

१. विषमता दूर करणे :

घटक राज्य स्तरावर निर्माण होणारी वित्तीय विषमता / असमतोल दूर करणे हे पहिले उद्दिष्ट आहे.

२. आवश्यक सुविधेतील विषमता दूर करणे :

घटक राज्यांमध्ये आवश्यक सुविधा पुरविण्यासंदर्भात असणारी विषमता दूर करणे.

३. सामाजिक-आर्थिक सुविधा पुरविणे :

राजकीयदृष्ट्या महत्त्वाच्या सामाजिक-आर्थिक सेवासुविधा सर्व राज्यांमध्ये पुरविणे उदा., प्राथमिक शिक्षण, प्रौढ शिक्षण, कुटुंबनियोजन इ.

४. उपलब्ध साधनसामग्रीत समानता आणणे :

राज्याराज्यांमध्ये उपलब्ध साधनसामग्रीत समानता आणण्यासाठी प्रयत्नशील राहणे.

५. आपत्तीच्या काळात मदत :

नैसर्गिक आपत्तीच्या म्हणजेच भूकंप, पूर, दुष्काळ, अतिवृष्टी, अवर्षण इ. काळात उद्भवणाऱ्या संकटावर मात करण्यासाठी राज्यांना अनुदान देणे.

या उद्दिष्टांवरून असे स्पष्ट होते, की अनुदान हे संघराज्यीय शासनव्यवस्थेमधील असे महत्त्वाचे वित्तीय साधन आहे की ज्याद्वारे देशातील सर्व स्तरांवर विविध बाबतीत समानता आणता येते.

अनुदानाचे वर्गीकरण (Classification of Grants) :

वर स्पष्ट केल्याप्रमाणे अनुदानाचे प्रामुख्याने सर्वसाधारण / बिनशर्त आणि विशेष / सशर्त या दोन प्रकारात वर्गीकरण केले जाते.

अ. सर्वसाधारण / बिनशर्त :

“कोणत्याही प्रकारची अट न घालता देण्यात येणाऱ्या अनुदानास सर्वसाधारण / बिनशर्त अनुदान असे म्हणतात.”

बिनशर्त अनुदानाचे फायदे :

बिनशर्त अनुदानाचे काही फायदे आपल्याला खालीलप्रमाणे दिसून येतात.

१. बिनशर्त अनुदाने ही राज्यांमध्ये विविध बाबतीत समानता आणण्यासाठी वापरली जातात. त्यामुळे राज्यांमध्ये कर व सेवा सुविधा बाबतीत असणाऱ्या भिन्नतेमुळे निर्माण होणारा पर्यायता परिणाम कमी करता येतो.

२. याचा परिणाम असा घडून येतो, की राज्यांमधील उत्पादन घटकांचे स्थलांतर कमी होते.

३. अशा प्रकारची अनुदाने लवचिक असतात, कारण त्याचा आकार, स्वरूप व अनुदान देण्याची वेळ इत्यादी योग्यरीत्या बदलता येतात.

४. अशा प्रकारच्या अनुदानाचा घटक राज्यांच्या स्वच्छतेवर परिणाम होत नाही.

बिनशर्त अनुदानाचे तोटे :

बिनशर्त अनुदानाचे काही तोटेही आपल्याला खालीलप्रमाणे दिसून येतात.

१. बिनशर्त अनुदानामुळे वित्तीय जबाबदारीच्या तत्वांचे उल्लंघन होते.

२. अशी अनुदाने प्रामुख्याने मागास व गरीब राज्यांना दिल्यामुळे प्रगत राज्यांना या अनुदानाचा फारसा फायदा होत नाही.

३. अशा अनुदानामुळे साधनसामग्रीचे वाटप कार्यक्षमरीत्या न होण्याची शक्यता असते. कारण मागास राज्यांना अशी अनुदाने दिली जातात व मागास राज्यांमध्ये हस्तांतरित झालेल्या साधनसामग्रीच्या घटकाचे सीमान्त उत्पादन हे प्रगत राज्याची तुलना करता कमी असण्याची शक्यता दिसून येते.

ब. विशेष /सशर्त :

“विशेष प्रकारच्या अटी घालून किंवा विशिष्ट प्रकल्प पूर्णत्वास नेण्याच्या अटीवर देण्यात येणाऱ्या अनुदानास विशेष /सशर्त अनुदान असे म्हणतात.”

विशेष किंवा सशर्त अनुदानाची फायदे :

१. विशेष अनुदानावर केंद्राची संपूर्ण नियंत्रण असते व त्यामुळे घटक राज्याची कार्यही राष्ट्रीय उद्देशानुसार वळविता येतात.

NOTES

NOTES

२. वित्तीय जबाबदारीच्या तत्वांचे उल्लंघन या ठिकाणी होण्याची शक्यता कमी आहे. कारण अशी अनुदाने ही विशिष्ट खर्च भरून काढण्यासाठीच दिली जातात.

३. विशेष अनुदानामुळे सार्वजनिक सेवासुविधा बाबतीत राज्यांमध्ये समानता आणता येते.

सशर्त अनुदानाचे तोटे :

१. सशर्त अनुदान मिळविण्यासाठी घटक राज्यांकडून त्यांनी फायदा कमी असलेले उपक्रम हाती घेतले जाण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे साधनसामग्रीचे कार्यक्षम वाटप होऊ शकत नाही.

२. सशर्त अनुदानामुळे घटक राज्यांची स्वायत्तता धोक्यात येण्याची शक्यता आहे.

अशा प्रकारे वरील दोन्ही प्रकारच्या अनुदानाचा विचार करता आणखी काही समस्या निर्माण होण्याची शक्यता आहे. अनुदानाचा फायदा हा प्रामुख्याने मागास किंवा गरीब राज्यांना होतो, त्यामुळे मागास राज्यांकडून केंद्रीय स्तरावरून हस्तांतर होणाऱ्या संघराज्याला पसंती दर्शविली जाईल. याउलट, विकसित राज्यांना या अनुदानाचा फारसा फायदा होत नसल्यामुळे त्यांच्याकडून वित्तीय विकेंद्रीकरण आस पसंती दर्शविली जाईल. त्यामुळे एक प्रकारचा तणाव निर्माण होण्याचा संभव दिसून येतो.

अनुदानाचे हस्तांतरण करताना राज्यांचे करवसुलीचे प्रयत्न व खर्चातील मितव्ययता या दोन गोष्टी लक्षात घेतल्या पाहिजेत. तसे न झाल्यास राज्यांमध्ये एक प्रकारची वित्तीय नीतिभ्रष्टता निर्माण होण्याची दाट शक्यता दिसून येते.

थोडक्यात असे स्पष्ट होईल, की राज्यांमध्ये विविध बाबतीत समानता आणण्यासाठी अनुदाने दिली जातात. परंतु, मागास राज्यांना मोठ्या प्रमाणात अनुदाने देताना त्यांचे स्वतःचे करवसुलीसाठीचे प्रयत्न व खर्चातील मितव्ययता या घटकांचा आवर्जून विचार झाला पाहिजे. त्यामुळे आर्थिक विकास व समानता या दोन्ही उद्देशाची पूर्ती होईल.

केंद्राकडून घटक राज्यांना वित्तीय साधनसामग्रीचे हस्तांतरण :

केंद्र सरकारकडून घटक राज्यांना प्रामुख्याने तीन प्रकारे वित्तीय साधनसामग्रीच्या हस्तांतरण केले जाते.

१. कर महसुलातील / उत्पन्नातील सहभाग
२. अनुदाने
३. कर्जे

भारतातील केंद्र सरकारने आर्थिक नियोजनाच्या सुरुवातीच्या काळापासूनच घटक राज्यांना केलेल्या वित्तीय साधनसामग्रीच्या हस्तांतरणाची मांडणी आपल्याला खालील तक्त्याद्वारे लक्षात घेता येते.

केंद्राकडून घटक राज्यांकडे झालेले वित्तीय साधनसामग्रीचे हस्तांतरण

भारतीय वित्तीय
संघराज्य

कालावधी	कर (रु. कोटी)	अनुदान (रु. कोटी)	कर्जे (रु. कोटी)	एकूण
पहिली पंचवार्षिक योजना (१९५१-५६)	३४०	२९०	८००	१,४३०
दुसरी पंचवार्षिक योजना (१९५६-६१)	६७०	७९०	१,४३०	२,८७०
तिसरी पंचवार्षिक योजना (१९६१-६६)	१२००	१,३००	३,१००	५,६५०
चौथी पंचवार्षिक योजना (१९६९-७४)	४,५६०	३,८३०	६,७१०	१५,१००
सहावी पंचवार्षिक योजना (१९८०-८५)	२३,७३०	१५,४७०	१४,१२०	५३,३२०
सातवी पंचवार्षिक योजना (१९८५-९०)	४९,४६०	४२,८१०	३१,२६०	१,२३,५३०

NOTES

संदर्भ : भारतीय अर्थव्यवस्था, दत्त अँड सुंदरम — २००४, २००५

१. केंद्र सरकारकडून राज्य सरकारला हस्तांतरित होणाऱ्या निधीचे प्रमाण सातत्याने वाढत गेले आहे असे दिसून येते.

२. हस्तांतरित झालेल्या केंद्रीय निधीमध्ये करांचा हिस्सा व अनुदाने यांचे प्रमाण जवळपास समान दिसते.

३. सुरुवातीच्या काळात हस्तांतरित निधीमध्ये निवड करण्याचे प्रमाण अधिक होते. नंतर मात्र हस्तांतरित निधीमध्ये निवड कर्जाचे प्रमाण घटल्याचे दिसून येते.

४. हस्तांतरित केंद्रीय निधीमुळे घटक राज्यांच्या एकूण खर्चापैकी सर्वांगीण ४० ते ४५ टक्के भाग भरून निघाला आहे.

केंद्र सरकारकडून राज्य सरकारांना केलेल्या वित्तीय साधनसामग्रीचा हस्तांतरांतील वाढीमुळे पुढील महत्त्वाच्या गोष्टी आपल्या लक्षात येतात.

अ - केंद्रीय वित्त व राज्य वित्त यामधील वाढती पूरकता

ब - राज्यांचे केंद्रावरील वाढते अवलंबित्व

क - केंद्राचे वाढते वर्चस्व आणि राज्यांच्या अधिकार क्षेत्रात केंद्राचा वाढता हस्तक्षेप

Self-Instructional
Material २२१

NOTES

केंद्र सरकारकडून राज्य सरकारांना वित्तीय साधनसामग्रीच्या हस्तांतर कर महसुलातील सहभाग, अनुदान व कर्ज या तीन मार्गाने करता येते. कर महसूल यामध्ये उत्पादन शुल्क महसुलातील राज्यांचा वाटा प्रामुख्याने वाढलेला आहे. याचे कारण लक्षात घेतले तर असे लक्षात येते की, प्रत्येक वेळी नवनवीन वस्तूंचा समावेश करून विभाजन केला जाणारा महसूल वाढवला गेला. त्याचप्रमाणे इतर विभागातल्या जाणाऱ्या करांचा महसूलही वाढत आहे. राज्य कर महसुलातील वाटाही वाढत गेलेला दिसतो. केंद्राकडून राज्यांना दिली जाणारी अनुदानेही वाढत असल्याचे वरील तक्त्यावरून लक्षात येते. यावरून राज्य सरकारच्या वित्तीय साधनसामग्रीच्या वाढत्या गरजा लक्षात येतात. राज्यांना दिल्या जाणाऱ्या कर्जाच्या प्रमाणातही बऱ्यापैकी वाढ झाल्याचे वरील तक्त्यावरून दिसून येते.

निकष (Criteria for Transfer of Resources) :

१. लोकसंख्येनुसार वित्तीय साधनसामग्रीचे हस्तांतरण
२. करवसुलीनुसार वित्तीय साधनसामग्रीचे हस्तांतरण
३. मागासलेपणाच्या निर्देशांकानुसार
४. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींच्या लोकसंख्येनुसार
५. दरडोई उत्पन्न आणि सर्वोच्च दरडोई उत्पन्न यातील फरक यावर आधारित
६. राज्यांच्या आकारावर आधारित
७. मूलभूत सोयीसुविधांच्या प्रगतीच्या निर्देशांकावर आधारित
८. करवसुलीसाठी झालेल्या प्रयत्नावर आधारित

केंद्राकडून राज्यांकडे उत्पन्न व इतर करांचे विभाजनासाठीचे निकष

वित्त आयोग	राज्याराज्यांमध्ये उत्पन्न करांचे विभाजन खालील निकषांवर आधारित	
	लोकसंख्येनुसार (%)	करवसुलीनुसार (%)
पहिला वित्त आयोग	८०	२०
दुसरा वित्त आयोग	९०	१०
तिसरा वित्त आयोग	८०	२०
चौथा वित्त आयोग	८०	२०
पाचवा वित्त आयोग	९०	१०
सहावा वित्त आयोग	९०	१०
नववा वित्त आयोग	९०	१०
दहावा वित्त आयोग	९०	१०

उत्पन्न कर महसुलातील राज्यांचा एकूण वाटा हा राज्याराज्यांमध्येही वाटावा लागतो व त्याचे वेगळे निकष वित्त आयोग सुचवीत असते. सुरुवातीच्या काही वित्त आयोगाने प्रत्येक राज्याचा वाटा ठरविण्यासाठी लोकसंख्या व उत्पन्न करवसुली या दोन निकषांचा प्रामुख्याने विचार केलेला दिसतो. पहिल्या वित्त आयोगाने राज्यांच्या एकूण उत्पन्न कर महसुलातील वाट्याचा ८० % भाग हा लोकसंख्येनुसार व २० % रक्कम उत्पन्न करवसुलीच्या आधारे राज्याराज्यांमध्ये विभागली जावी असे सुचविले. दुसऱ्या वित्त आयोगाने लोकसंख्येला जास्त महत्त्व देऊन ९० % वाटा हा लोकसंख्येनुसार व १० % उत्पन्न करवसुलीच्या आधारावर निश्चित केला. तिसऱ्या व चौथ्या वित्त आयोगाने मात्र बदल करून ८० % हिस्सा लोकसंख्येच्या आधारावर तर उरलेला २० % हिस्सा उत्पन्न करवसुलीच्या आधारे राज्याराज्यांमध्ये विभागावा असे सुचविले. पाचव्या आयोगापासून लोकसंख्या हाच निकष महत्त्वाचा मानल्याचे दिसून येते. लोकसंख्येच्या आधारे व उत्पन्न कर महसुलाच्या आधारे राज्याराज्यांमध्ये विभागून देण्याची शिफारस अनेक वित्त आयोगाने केली असल्याचे वरील तक्त्यावरून स्पष्ट होते. नव्या वित्त आयोगाने मागासलेपणाच्या निर्देशांकाचा समावेश वरील निकषांमध्ये केला. मागासलेपणाचा हा संयुक्त निर्देशांक दोन घटकांकडून निर्धारित केला जातो.

(१) राज्यातील अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या,

(२) राज्यातील शेतमजुरांची संख्या.

नव्या वित्त आयोगाच्या मते मागासलेपणाचा संयोग निर्देशांक वापरण्याचा मुख्य उद्देश म्हणजे अशा प्रकारच्या निर्देशांकाने राज्यातील गरिबी व मागासलेपणा योग्य रीतीने दर्शविला जातो. दहाव्या वित्त आयोगाने नवव्या वित्त आयोगाचा अभ्यास करून एक नवा निकष सुचविला की ज्याद्वारे उत्पन्न कर महसुलाचा राज्याचा वाटा हा राज्याराज्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाटला जाईल. दहाव्या वित्त आयोगाने सुचविलेले निकष पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

१- लोकसंख्येच्या आधारावर २० % रक्कम

२- घटक राज्याचे दरडोई उत्पन्न आणि सर्वोच्च दरडोई उत्पन्न यातील फरक यावर आधारित ६० % रक्कम

३- घटक राज्यांच्या आकारावर ५ % रक्कम

४- मूलभूत सोयीसुविधांच्या प्रगतीच्या निर्देशांकावर ५ % रक्कम

५- करवसुलीसाठी झालेल्या प्रयत्नावर १० % रक्कम

या विवेचनावरून असे लक्षात येते, की आतापर्यंतच्या वित्त आयोगांनी राज्यांचा उत्पन्न कर महसुलातील वाटा वाढविला आहे. राज्यांचा उत्पन्न कर महसुलातील वाटा राज्याराज्यांमध्ये प्रामुख्याने लोकसंख्या, आर्थिक मागासलेपणा व इतर निकषांवर विभागला असल्याचे दिसून येते.

८.२.७ भारतातील केंद्र-राज्य वित्तीय संबंध

किंवा

वित्तीय साधनसामग्रीच्या हस्तांतरण संबंधाबाबतीतील निकष आणि वित्त आयोगाची भूमिका

केंद्र सरकारकडून घटक राज्याकडे होणाऱ्या वित्तीय साधनसामग्रीच्या हस्तांतरणाचे

NOTES

निकष हे वित्त आयोगाकडून घालून दिले जातात, त्यामुळेच भारतातील केंद्र व राज्य वित्तीय संबंधांमध्ये वित्त आयोगाची भूमिका / कामगिरी महत्त्वाची ठरते. तसेच वित्त आयोगाने घालून दिलेल्या वित्तीय हस्तांतरणाच्या निकषांमध्ये बदल करून केंद्र व राज्य सरकारमधील वित्तीय संबंधांमध्ये बदल करता येणे शक्य होते. वित्त आयोगाच्या भूमिकेमुळे एकाअर्थाने केंद्र व राज्य वित्तीय संबंधात एक प्रकारची लवचिकता निर्माण झाली आहे. भारतीय राज्यघटनेचे स्थापनेपासून आजपर्यंत एकूण १५ वित्त आयोग स्थापन झालेले आहेत. वित्त आयोगाच्या शिफारशी केंद्र व राज्य सरकारमधील वित्तीय हस्तांतराच्या संबंधांना व निकषांना सुव्यवस्थित / सुरळीत / नियमित करतात, याचा खुलासा पुढील तीन प्रमुख मुद्द्यांवरून अधिक स्पष्ट होतो.

१. केंद्राकडून राज्यांकडे होणारे उत्पन्न व इतर करांचे विभाजन (Tax Sharing)
२. केंद्राकडून राज्यांना देण्यात येणारी अनुदाने (Grants)
३. केंद्राकडून राज्यांना देण्यात येणारी कर्जे (Loans)

१. केंद्राकडून राज्यांकडे होणारे उत्पन्न व इतर करांचे विभाजन (Tax Sharing) :

अ- उत्पन्न अथवा प्राप्तिकराचे व विभाजन :

उत्पन्न कराची आकारणी व वसुलीही केंद्र सरकारकडून केली जाते. या करापासून मिळणारा महसूल व केंद्र व राज्य सरकारे यांच्यामध्ये भारतीय संविधान कलम २७० अंतर्गत विभागला जातो. यासंदर्भात वित्त आयोगाकडून शिफारशी केल्या जातात आणि कर उत्पन्नाचे विभाजन केले जाते. हे विभाजन आपल्याला खालील तक्त्याद्वारे स्पष्ट होते.

केंद्राकडून घटक राज्यांकडे झालेले कर आणि अनुदानाचे हस्तांतरण

आयोग	केंद्राकडून घटक राज्यांकडे झालेले कर आणि अनुदानाचे हस्तांतरण					
	शिफारस केलेला निधी (रु. कोटी)			प्रत्यक्ष दिलेला निधी (रु. कोटी)		
	करातील हिस्सा	अनुदानातील	एकूण	करातील हिस्सा	अनुदानातील	एकूण
पहिला वित्त आयोग	३३५	४६	३८२	३७०	३४	४०४
दुसरा वित्त आयोग	८५२	१९७	१०४९	७६८	२४०	१००८
तिसरा वित्त आयोग	१०६७	२४४	१३११	१०१७	३०३	१३२०
चौथा वित्त आयोग	१३२३	४२२	१७४५	१२८२	४७१	१७५३
पाचवा वित्त आयोग	४६०५	७११	५३१६	४५६२	७९३	५३५५

NOTES

सहावा वित्त आयोग	७०९९	२५१०	९६०९	८२७५	२७६३	११०३८
सातवा वित्त आयोग	१९२३४	१६०९	२०८४२	२१३८६	१७८८	२३१४७
आठवा वित्त आयोग	३५६८३	३७६९	३९४५२	४२०१६	५२१९	४७२३५
नववा वित्त आयोग (१)	११७८६	१८७७	१३६६३	१३२३१	१५९४	१४८२५
नववा वित्त आयोग (२)	८७८८२	१८१५४	१०६०३६	९९३३७	१२४३३	१११७७०
दहावा वित्त आयोग	२०६३४३	२०३००	२२६६४४	१९०५२०	२०५८५	२१११०५
अकरावा वित्त आयोग	३७६३१७	५८५५७	४३४९०४	३१०७२१	५८३३५	३६९०५६
बारावा वित्त आयोग	६१३११२	१४२६४०	७५५७५२	६७०२७४	१४२६४०	८१२९१४
वित्त आयोग हिस्सा % मध्ये						
पहिला वित्त आयोग	८७.९	१२.१	१००.०	९१.६	८.४	१००.०
दुसरा वित्त आयोग	८१.२	१८.८	१००.०	७६.२	२३.८	१००.०
तिसरा वित्त आयोग	८१.४	१८.६	१००.०	७७.०	२३.०	१००.०
चौथा वित्त आयोग	७५.८	२४.२	१००.०	७३.१	२६.९	१००.०
पाचवा वित्त आयोग	८६.६	१३.४	१००.०	८५.२	१४.८	१००.०
सहावा वित्त आयोग	७३.९	२६.१	१००.०	७५.०	२५.०	१००.०
सातवा वित्त आयोग	९२.३	७.७	१००.०	९२.३	७.७	१००.०
आठवा वित्त आयोग	९०.४	९.६	१००.०	८९.०	११.०	१००.०

भारतीय वित्तीय
संघराज्य

NOTES

नववा वित्त आयोग (१)	८६.३	१३.७	१००.०	८९.२	१०.८	१००.०
नववा वित्त आयोग (२)	८२.९	१७.१	१००.०	८८.९	११.१	१००.०
दहावा वित्त आयोग	९१.०	९.०	१००.०	९०.२	९.८	१००.०
अकरावा वित्त आयोग	८६.५	१३.५	१००.०	८४.२	१५.८	१००.०
बारावा वित्त आयोग	८१.१	१८.९	१००.०	८२.५	१७.५	१००.०

संदर्भ : (Basic Data : Vithal and Sastry(२००१) and Reports of Finance Commission, Government of India.)

१. केंद्र सरकारकडून राज्य सरकारला हस्तांतरित होणाऱ्या निधीचे प्रमाण सातत्याने वाढत गेले आहे असे दिसून येते.

२. हस्तांतरित झालेल्या केंद्रीय निधीमध्ये करांचा हिश्याच्या तुलनेत अनुदाने याचे प्रमाण कमी दिसते.

३. हस्तांतरित केंद्रीय निधीमुळे घटक राज्यांचा मोठा खर्च भरून निघाला आहे.

ब- उत्पादन शुल्क (Excise Duty) :

उत्पादन शुल्क व अबकारी करासंदर्भातील वित्त आयोगाच्या शिफारशी आपल्याला खालील तक्त्याच्या आधारे स्पष्ट होतात.

वित्त आयोग	विभाज्य उत्पादन शुल्क संदर्भात वस्तूंची संख्या	घटक राज्यांचा हिस्सा (शेकडा प्रमाण)	उत्पादन शुल्कातील राज्यांचा हिस्सा विभाजन निकष	
			लोकसंख्येच्या आधारावर	राज्यांचा मागासलेपणा व गरिबी (शेकडा प्रमाण)
पहिला वित्त आयोग	३	४०	४०	६०
दुसरा वित्त आयोग	८	२५	४०	६०

NOTES

तिसरा वित्त आयोग	३५	२०	४०	६०
चौथा वित्त आयोग	४५	२०	८०	२०
पाचवा वित्त आयोग	४५	२०	८०	२०
सहावा वित्त आयोग	४५	२०	७५	२५
सातवा वित्त आयोग	सर्व वस्तू	४०	२५	७५
आठवा वित्त आयोग	सर्व वस्तू	४५	२५	७५
नववा वित्त आयोग	सर्व वस्तू	४५	२५	७५
दहावा वित्त आयोग	सर्व वस्तू	४५	२०	८०

संदर्भ : भारतीय अर्थव्यवस्था, १९९९, २००२, २००४ रुद्र दत्त आणि सुंदरम

वरील तक्त्यावरून केंद्र व राज्य सरकार यांच्यामध्ये विविध वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार उत्पादन शुल्क किंवा अबकारी कर यापासून मिळणाऱ्या महसुलाचे किंवा उत्पन्नाचे विभाजन कसे केले गेले आहे हे स्पष्ट होते. यावरून पुढील विवेचन लक्षात घेण्यासारखे आहे.

१- केंद्र सरकार उत्पादन शुल्क आकारते व त्यापासून मिळणाऱ्या महसुलाचे केंद्र व राज्य सरकारे यांच्यामध्ये विभाजन केले जाते. अशा वस्तूची संख्या प्रत्येक वित्त आयोगाने वाढलेली दिसते. उदा., पहिल्या वित्त आयोगाने उत्पादन शुल्काचे केंद्र व राज्य सरकार यांच्यामध्ये विभाजन करताना फक्त ३ वस्तूंचा विचार केला होता. दुसऱ्या वित्त आयोगानेही वस्तूची संख्या ८ पर्यंत वाढविली. तसेच तिसऱ्या व चौथ्या वित्त आयोगाने ही वस्तूची संख्या अनुक्रमे ३५ ते ४५ पर्यंत वाढविली व चौथ्या वित्त आयोगानंतर सर्वच वित्त आयोगांनी सर्वच वस्तूंचा समावेश उत्पादन शुल्क महसूल विभाग देण्यासाठी केला.

२- केंद्र सरकारने जमा केलेल्या एकूण उत्पादन शुल्क महसुलातील किंवा उत्पन्नातील राज्याचा हिस्सा ठरविताना काही वित्त आयोगाच्या शिफारशीसंदर्भात भेद दिसून येतो. पहिल्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार विभाज्य वस्तूच्या उत्पादन शुल्क महसुलातील ४० % भाग हा राज्यांना द्यावा. दुसऱ्या वित्त आयोगानेही हे प्रमाण ----- टक्क्यांपर्यंत कमी केले तर तिसऱ्या वित्त आयोगापासून ६ व्या वित्त आयोगाचा पर्यंत सर्वांनी हे प्रमाण २० % इतके निर्धारित केले होते. जरी दुसऱ्या ते सातव्या वित्त आयोगाने राज्याचा उत्पादन शुल्क महसुलातील वाटा कमी केला असला तरी त्यांनी विभाज्य उत्पादन शुल्क

NOTES

संबंधित वस्तुंची संख्या वाढविली आहे व सर्वच वस्तूंचा यामध्ये समावेश करून या सर्व वस्तूंपासून मिळणारा उत्पादन शुल्क महसूल हा राज्यांना विभाजन करून दिलेला आहे. सातव्या वित्त आयोगाने राज्याच्या उत्पादन शुल्क महसुलातील वाटा ४० % निर्धारित केला. त्यानंतर आठव्या, नवव्या व दहाव्या वित्त आयोगाने राज्याचा हिस्सा वाढवून तो ४५ % केलेला आहे.

३- वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार राज्यांचा उत्पादन शुल्क उत्पन्नातील एकूण हिस्सा हा पुन्हा राज्यांमध्ये या विषयाचे विभाजन करण्यासाठी सुद्धा काही निकष वापरले जातात. वरील तक्त्यामध्ये शेवटच्या कारखान्यांमध्ये दोन भाग पाडून अशा निकषानुसार राज्याराज्यांत केलेल्या उत्पादन शुल्क महसुलाचे विभाजन दाखविले आहे. ढोबळ मानाने राज्याराज्यांतील उत्पादन शुल्क महसुलाच्या वाटपासाठी दोन निकष प्रामुख्याने वापरलेले दिसतात, त्यामध्ये एक लोकसंख्या व दुसरे राज्याचा मागासलेपणा व राज्यातील गरिबांचे प्रमाण.

एक- पहिल्या ते तिसऱ्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार लोकसंख्येच्या निकषानुसार ४० % व मागासलेपणाच्या निकषानुसार ६० टक्के अशा प्रमाणात उत्पादन शुल्क महसुलाचे विभाजन राज्याराज्यांमध्ये करण्यात आले. चौथ्या व पाचव्या वित्त आयोगाने याउलट ८० % लोकसंख्येनुसार व २० % मागासलेपणाच्या आधारावर उत्पादन शुल्क महसुलाचे विभाजन केलेले दिसते. सहाव्या वेतन आयोगाने हे प्रमाण पुन्हा बदलून ७५ % लोकसंख्येच्या निकषानुसार व २५ % मागासलेपणाच्या निकषानुसार उत्पादन शुल्क महसुलाचे राज्याराज्यांमध्ये विभाजन केले. त्यानंतर सातव्या, आठव्या व नवव्या वित्त आयोगाने हे प्रमाण पुन्हा बदलून २५ टक्के लोकसंख्येच्या आधारावर व उर्वरित ७५ % मागासलेपणाच्या निकषावर विभाजन केलेले दिसते. १० व्या वित्त आयोगाने उत्पादन शुल्क महसुलाचे राज्याराज्यांमध्ये विभाजन करताना २० % महत्त्व लोकसंख्येला तर ८० % महत्त्व मागासलेपणाच्या निकषावर दिलेले दिसते.

दोन- राज्यांना मिळालेल्या उत्पादन शुल्क महसुलातील हिश्याचे विभाजन राज्यांमध्ये करण्यासाठी ठरविलेल्या निकषांमध्ये सातव्या वित्त आयोगाने प्रथमतः काहीसा बदल केला. सातव्या वेतन आयोगाने उत्पादन शुल्क महसुलाचे राज्याराज्यांमध्ये विभाजन करताना २५ % महत्त्व राज्याच्या लोकसंख्येला दिले व ७५ % महत्त्व राज्याच्या मागासलेपणास दिले असे वरील तक्त्यावरून दिसून येते. पण या मागासलेपणाच्या निकषांमध्ये तीन घटकांचा समावेश होता की त्यांना प्रत्येकी २५ % महत्त्व देण्यात आले. हे घटक म्हणजे राज्याच्या दरडोई उत्पन्नातील वाढ, राज्यातील गरीब लोकांचे प्रमाण व उत्पन्न समाधानी करण्याचे सूत्र हे होत.

४- नवव्या वित्त आयोगानेही राज्याराज्यांतील उत्पादन शुल्क महसुलाचे विभाजन ठरविण्यासाठी नवीन निकषांचा वापर केला. नव्या वित्त आयोगाने पुढील घटकांना महत्त्व दिल्याचे दिसून येते.

i- २५ % महत्त्व लोकसंख्येला.

ii- १२.५ % महत्त्व उत्पन्नानुसार बदललेल्या एकूण लोकसंख्येला.

iii- १२.५ % महत्त्व मागासलेपणास.

iv- ३३.५ टक्के महत्त्व राज्याचे दरडोई उत्पन्न व सर्वोच्च दरडोई उत्पन्न यातील तफावतीला.

v- उर्वरित १६.५ टक्के महत्त्व हे प्रामुख्याने राज्य सरकारच्या तुटीच्या प्रमाणात.

५- दहाव्या वित्त आयोगाने जे निकष नव्या वित्त आयोगाने सुचविले आहेत तेच वापरलेले आहेत.

क - वाढीव उत्पादन शुल्कातील हिस्सा (Additional Excise Duties) :

घटक राज्य सरकारांनी त्याग केलेल्या विक्रीकराच्या बदल्यात केंद्र सरकारकडून वाढीव उत्पादन शुल्कातून राज्यांना हिस्सा दिला जातो. साखर, तंबाखू, सुती कापड, लोकरी कापड, मनुष्यनिर्मित कापड, इत्यादी महत्त्वाच्या वस्तूंचा संबंध आंतरराज्य व्यापारामध्ये येत असल्यामुळे या वस्तूंवर केंद्र सरकारकडून उत्पादन शुल्क आकारले जाते. या वस्तूंवर केंद्र सरकार उत्पादन शुल्क आकारत असल्यामुळे राज्य सरकारांना या वस्तूंवर विक्री कर आकारता येत नाही. राज्य सरकारांनी विक्री कर आकारल्याच्या बदल्यात त्यांना केंद्र सरकारने संबंधित वस्तूपासून जमा केलेला उत्पादन शुल्क महसूल हा राज्यांमध्ये पूर्णपणे विभाजित केला आहे.

ड - रेल्वे, प्रवासी व मालवाहतूक भाड्यावरील कर :

रेल्वेकडून आकारल्या जाणाऱ्या प्रवासी व मालवाहतूक भाड्यावर कर लादण्याचा अधिकार केंद्र सरकारला आहे. पण या करापासून मिळणारा महसूल हा राज्यांना हस्तांतरित करावयाचा आहे. केंद्र सरकारकडून आकारला जाणारा हा रेल्वे प्रवास व माल वाहतूक कर १९७३ मध्ये रद्द करण्यात आला. त्यामुळे राज्यांना मिळणारा महसूल बंद होऊन त्यांचे नुकसान झाले. राज्य सरकारांना होणारे हे नुकसान भरून काढण्यासाठी केंद्र सरकारकडून वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार घटक राज्यांना अनुदान देण्यात येते. त्याचप्रमाणे या अनुदानाचे राज्यांमध्येही विभाजन वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार केले जाते.

२. केंद्राकडून राज्यांना देण्यात येणारी अनुदाने (Grants in Aid) :

भारतीय संविधानानुसार घटक राज्यांना महत्त्वाची विकासात्मक व कल्याणात्मक कार्ये सोपविण्यात आली आहेत. पण ही कार्ये पार पाडण्यासाठी आवश्यक असणारा खर्च उचलण्याची कुवत घटक राज्यांमध्ये असत नाही. कारण त्यांना नेमून दिलेल्या साधनांपासून मिळणारे उत्पन्न किंवा महसूल हा या विकासात्मक व कल्याणात्मक कार्यांच्या तुलनेत फारच कमी पडतो. त्यामुळे भारतीय राज्यघटनेत ही कार्ये सरकारांनी योग्य प्रकारे पार पाडावीत यासाठी केंद्राकडून अनुदानाच्या स्वरूपात वित्तीय साहाय्य राज्यांना हस्तांतरित केले जाते. केंद्र सरकारकडून घटक राज्यांना दिल्या जाणाऱ्या या अनुदानासाठी निकषही वित्त आयोगाने ठरवून दिले जातात. हे अनुदान सिद्धान्तामध्ये स्पष्ट केल्याप्रमाणे केंद्रीय अनुदाने सर्वसाधारण किंवा बिनशर्त स्वरूपाची किंवा विशिष्ट म्हणजेच सशर्त कार्ये पार पाडण्यासाठी दिलेली असू शकतात. भारतात आतापर्यंत नेमलेल्या वित्त आयोगांनी केंद्रीय अनुदानासंबंधात केलेल्या शिफारशी आपल्याला पुढील तक्त्यावरून स्पष्ट होतात.

तक्त्यावरून असे लक्षात येते, की वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार केंद्र सरकारकडून घटक राज्यांना दिली जाणारी अनुदाने ही वाढत गेलेली आहेत.

NOTES

NOTES

वित्त आयोगाच्या अनुदानासंबंधित शिफारशी

आयोग	अध्यक्ष	अनुदानाचा प्रकार	अनुदानाची रक्कम कोटीत रु.	अनुदानाचा उद्देश
पहिला वित्त आयोग	के. सी. नियोगी	१ बिनशर्त / सर्वसाधारण २ सशर्त / विशिष्ट	८. -	७ राज्यांना त्याची तूट भरून काढण्यासाठी ८ राज्यांना प्राथमिक शिक्षणासाठी
दुसरा वित्त आयोग	के. संधानम	१ बिनशर्त / सर्वसाधारण	-	विकासकामे पूर्ण करण्यासाठी
तिसरा वित्त आयोग	ए. के. चंदा	१ बिनशर्त / सर्वसाधारण २..सशर्त / विशिष्ट	५५० ४५	-महाराष्ट्र सोडून इतर सर्व राज्यांना महसुली खर्च भागविण्यासाठी -दळणवळणाच्या विकासासाठी
चौथा वित्त आयोग	डॉ. राजमन्नार	१ बिनशर्त / सर्वसाधारण	६१०	तूट भरून काढण्यासाठी
पाचवा वित्त आयोग	महावीर त्यागी	१ बिनशर्त / सर्वसाधारण	६३८	तूट भरून काढण्यासाठी
सहावा वित्त आयोग	ब्रह्मानंद रेड्डी	१ बिनशर्त / सर्वसाधारण	२५१०	केवळ १४ राज्यांना त्यांची योजनाबाह्य तूट भरून काढण्यासाठी
सातवा वित्त आयोग	न्या. शेलार	१ बिनशर्त / सर्वसाधारण	१६००	केवळ गरीब राज्यांना तूट भरून काढण्यासाठी व प्रशासकीय व्यवस्थेचा दर्जा सुधारण्यासाठी
आठवा वित्त आयोग	यशवंतराव चव्हाण	१ बिनशर्त / सर्वसाधारण १ बिनशर्त / सर्वसाधारण	१५५६ ९१५	तूट भरून काढण्यासाठी प्रशासकीय व्यवस्थेचा दर्जा सुधारण्यासाठी
नववा वित्त आयोग	एन. के. पी. साळवे	१ बिनशर्त / सर्वसाधारण २ सशर्त / विशिष्ट ३ सशर्त / विशिष्ट	१५०१७ ६०३ १२२	-योजना व योजनाबाह्य तूट भरून काढण्यासाठी - आपत्ती निवारण निधीमध्ये केंद्राने दिलेली रक्कम -भोपाळ वायू दुर्घटनेत बळी गेलेल्यांसाठीची रक्कम

NOTES

दहावा वित्त आयोग	के. सी. पंत	१ बिनशर्त / सर्वसाधारण	७५८०	-महसुली तूट भरून काढण्यासाठी
		२ सशर्त / विशिष्ट	१३६०	-पोलीस, तुरुंग, मुलींचे शिक्षण, प्राथमिक शिक्षण, पिण्याचे पाणी इ.साठी
		३ सशर्त / विशिष्ट	१२५०	-राज्यातील महसुलाच्या समस्या सोडविण्यासाठी
		४ सशर्त / विशिष्ट	४७३०	-आपत्ती निवारण निधीसाठी
		५ सशर्त / विशिष्ट	५३८०	-स्थानिक स्वराज्य संस्थांना दिलेले अनुदान उदा., पंचायती व नगरपरिषदा

संदर्भ : भारतीय अर्थव्यवस्था १९९९, २००० रुद्र दत्त अँड सुंदरम

३. केंद्राची राज्यांना कर्जे (Loans of Centre to State) :

घटक राज्यांना केंद्र सरकार कडून योजना व योजनाबाह्य खर्च भागविण्यासाठी कर्जे उचलावी लागतात. कर्जे उभारण्याच्या विविध मार्गांपैकी केंद्र सरकार करून घेतलेली कर्जे हा अत्यंत महत्त्वाचा मार्ग राज्य सरकारांना उपलब्ध आहे व या मार्गाचा वापर राज्य सरकारांनी पुरेपूर केलेला दिसतो. राज्य सरकारांनी उभारलेल्या एकूण कर्जांपैकी केंद्र सरकारकडून घेतलेल्या कर्जाचा वाटा हा मोठा आहे. वाटा जवळपास ६५ ते ७० टक्क्यांच्या दरम्यान आहे.

राज्य सरकारांना कर्ज उभारण्याचा एक अंतर्गत मार्ग म्हणून भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडून एका विशिष्ट मर्यादेत व विशिष्ट कालावधीसाठी अर्थोपाय कर्जे उपलब्ध आहेत. भारतातील बहुतांश घटक राज्यांनी या मार्गाचा अतिरेकी वापर केल्याचे दिसून येते. अर्थोपाय कर्जांतर्गत विशिष्ट मर्यादपेक्षा जास्त कर्ज उभारून ती वेळेत परत केलेली नसल्यामुळे त्यांना अधिकर्ष सवलतीचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. घटक राज्यांनी घेतलेल्या या अधिकर्ष सवलतीची केंद्र सरकारची मदत घेऊन म्हणजेच कर्ज घेऊनच परतफेड केली जाते. वरील कारणामुळे घटक राज्य आणि केंद्र सरकारकडून घेतलेल्या कर्जांचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे.

वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार हे घटक राज्यांना बिगर योजना किंवा योजनाबाह्य खर्च भागविण्यासाठी केंद्र सरकारकडून कर्जे दिली जातात.

विविध वित्त आयोगाने घटक राज्यांच्या कर्ज परिस्थितीचा अभ्यास करून ती सुधारण्यासाठी व घटक राज्यांना कर्जमुक्त करण्यासाठी काही शिफारशीही केल्या आहेत. या शिफारशींमध्ये केंद्र सरकारने पाळावयाचे काही नियमही घालून दिलेले आहेत. पाचव्या वित्त आयोगाने या संदर्भात केलेल्या शिफारशी पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

अ- अर्थोपाय कर्जाकडे वित्तीय महसूल मिळविण्याचा कायमचा मार्ग म्हणून पाहता कामा नये.

ब- अर्थोपाय कर्जांच्या मर्यादेविषयी रिझर्व्ह बँकेने वेळोवेळी आवश्यकतेनुसार बदल करावेत.

NOTES

क- रिझर्व्ह बँकेने राज्यांना कर्जफेड करण्यासाठी प्रवृत्त करावे व राज्यांना दिली जाणारी अधिकर्ष सवलत बंद करावी.

ड- केंद्र सरकारने घटक राज्यांना पूर्वीच्या अधिकर्ष सवलतीची परतफेड करण्यासाठी साहाय्य करावे व वित्तीय समतोल साधावा.

थोडक्यात, वरील विश्लेषण यावरून असे लक्षात येते, की भारतातील केंद्र राज्य वित्तीय संबंधांचे स्वरूप हे भारतीय राज्यघटनेतच निश्चित करण्यात आलेले आहे व भारतीय राज्यघटनेत केंद्र राज्य वित्तीय संबंधांचे स्वरूप निश्चित करताना १९३५च्या भारत सरकार कायद्याचा मोठा प्रभाव असलेला दिसून येतो. भारतीय राज्यघटनेत केंद्र व राज्य सरकारांनी पार पाडावयाची कार्ये, जबाबदाऱ्या व वित्तीय अधिकार यांचे विभाजन करताना संघराज्य शासन पद्धतीच्या विविध तत्वांचा विचार केलेला दिसतो. ज्या कार्याची व वित्तीय अधिकाराचे स्वरूप राष्ट्रीय आहे अशी सर्व कार्ये व वित्तीय अधिकार केंद्र सरकारच्या अखत्यारित समाविष्ट केलेले आहेत. तर जी कार्ये, जबाबदाऱ्या व वित्तीय अधिकार स्थानिक स्वरूपाचे आहेत अशी कार्ये व अधिकार घटक राज्याकडे सोपविण्यात आलेली आहेत.

घटक राज्यांच्या अलवचिक व फारशा उत्पादक नसणाऱ्या अधिकारांच्या तुलनेने त्यांना नेमून दिलेली कार्ये जास्त आहेत. त्यामुळे निर्माण होणारा वित्तीय असमतोल दूर करण्यासाठी वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार केंद्र सरकारकडून राज्य सरकारांना विविध पद्धतीने वित्तीय साधनसामग्रीचे हस्तांतरण केले जाते. यामध्ये कर महसुलातील सहभाग, अनुदाने व कर्ज यांचा समावेश होतो. भारतातील घटक राज्यांना हस्तांतरणाचा मोठ्या प्रमाणात फायदा होताना दिसतो. राज्यांच्या एकूण खर्चापैकी जवळपास ४५ टक्के भाग हा केंद्र सरकारकडून होणाऱ्या व्यक्ती हस्तांतरण आतून भागविला जातो. परंतु केंद्र सरकारकडून घटक राज्यांना विविध मार्गांनी वित्तीय साधनसंपत्तीचे हस्तांतरण होऊनही वित्तीय असमतोलाची समस्या पूर्णपणे सोडविता आलेली नाही. घटक राज्यांना वारंवार साधनसामग्रीची उणीव भासत राहिली आहे व ती भरून काढण्यासाठी त्यांनी मोठ्या प्रमाणात कर्जे उचलल्याचे दिसते. परिणामतः राज्यांच्या कर्जबाजारीपणात मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसते. त्यामुळे घटक राज्यांमध्ये केंद्राविषयी एक प्रकारची चीड निर्माण झालेलीही दिसून येते. राज्यांना स्वायत्तता द्यावी, केंद्राकडील विविध वित्तीय अधिकार राज्याकडे सोपवावेत, निगम कर घटक राज्यांना वाटून द्यावा, केंद्राच्या घटक राज्यांच्या कार्यक्षेत्रातील हस्तक्षेप थांबवावा इत्यादीसारख्या अनेक मागण्या घटक राज्य सरकारे पूर्वीपासून करत आलेली आहेत.

याउलट राष्ट्रीय एकात्मता, राज्यांकडून होणारे वित्तीय साधनसामग्रीचे मोठ्या प्रमाणावरील निसारण, उपलब्ध वित्तीय साधने/ अधिकार वापरण्याबाबतची राज्याची उदासीनता, विविध राज्यांमध्ये प्रबळ असणारी फुटीरतेची भावना इत्यादी कारणे दाखवून केंद्र सरकार राज्यांच्या विविध मागण्या नाकारत असल्याचे दिसून येते. केंद्र सरकारने मांडलेली बाजू व घटक राज्यांनी केलेल्या मागण्या लक्षात घेता असे दिसून येते, की भारतातील सध्याच्या केंद्र-राज्य संबंधांमध्ये काही वादाचे मुद्दे आहेत. वास्तवता हे वाद मिटवून घटक राज्यांच्या वित्तीय साधनसामग्रीची समस्या होईल तेवढे लवकर सोडविली पाहिजे.

- केंद्र व राज्य सरकारकडून स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे करण्यात येणारे वित्तीय साधनसामग्रीचे हस्तांतरण (Transfer of Resources from Union and States to local Bodies) :

संघराज्य व्यवस्थेमध्ये आर्थिक विकास व महत्तम कल्याण साध्य करण्यासाठी शासन ही एकापेक्षा जास्त स्तरांवर कार्यरत असते. संघराज्य शासन व्यवस्थेमध्ये केंद्र सरकार हे केंद्र पातळीवर, राज्य सरकारे राज्यपातळीवर व स्थानिक स्वराज्य संस्था स्थानिक पातळीवर कार्य करत असल्याचे दिसते.

भारतीय शासन व्यवस्था ही त्रिस्तरीय संघराज्य शासन व्यवस्था आहे. २६ जानेवारी १९५० साली अस्तित्वात आलेल्या भारतीय राज्यघटनेत केंद्र व राज्य सरकारांनी पार पाडावयाची विविध कार्ये, जबाबदाऱ्या व ही कार्ये व जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी आवश्यक वित्तीय साधनसामग्री उभारण्याचे अधिकारांचे विभाजन केले आहे. केंद्र व राज्य सरकार यांच्यामध्ये झालेल्या या विभागांवरून असे लक्षात येते, की किती साधनसामग्री उभारण्याच्या अधिकाराची केंद्रीकरण केंद्र पातळीवर झाले असून विविध विकासात्मक व कल्याणकारी कार्यांचे व जबाबदाऱ्यांचे केंद्रीकरण याच पातळीवर झालेले आहे. त्यामुळे एक प्रकारचा वित्तीय असमतोल निर्माण झालेला दिसून येतो. राज्य सरकारांना नेमून दिलेली कार्ये व जबाबदारी यांना मिळालेल्या वित्तीय अधिकारांच्या तुलनेने जास्त आहेत. त्यामुळे घटक राज्यांना वित्तीय साधनसामग्रीची समस्या सतत भेडसावत आहे. भारतीय राज्यघटनेनुसार घटक राज्यांची वित्तीय साधनसामग्रीची समस्या दूर करण्यासाठी केंद्राकडून घटक राज्यांना विशेष सामग्रीचे हस्तांतरण केले जाते.

हे हस्तांतरण वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार व कर महसुलातील सहभाग, अनुदाने व कर्जे या स्वरूपात केले जाते.

थोडक्यात, भारताने त्रिस्तरीय संघराज्य व्यवस्था स्वीकारली असूनही भारतीय राज्यघटनेत स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कार्याबाबत अथवा त्यांच्या वित्तीय अधिकारांबाबत कोणतीही तरतूद अलीकडच्या काळापर्यंत नव्हती. १९९२ साली ७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्ती करून स्थानिक स्वराज्य संस्थांना कार्ये व अधिकारांचे हस्तांतरण करणे प्रत्येक घटक राज्यावर बंधनकारक करण्यात आले.

भारतीय संविधानात स्थानिक स्वराज्य संस्थांची कार्ये व वित्तीय अधिकार याविषयी तरतूद नसल्यामुळे स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळात स्थानिक स्वराज्य संस्थांची वित्तीय स्थिती ही फारशी चांगली नव्हती. काही स्थानिक करावर व राज्याकडून दिल्या जाणाऱ्या अनुदानावरच स्थानिक स्वराज्य संस्थांची विकासकार्ये करण्याची कुवत अवलंबून होती. त्यामुळे वित्तीय साधनसामग्रीची समस्या जशी घटक राज्यांना भेडसावते तशीच ती स्थानिक स्वराज्य संस्थांनाही भेडसावत आली आहे. बदलत्या काळाबरोबर स्थानिक स्वराज्य संस्थांची कार्ये व जबाबदाऱ्या वाढल्या आहेत, पण त्यांना विविध मार्गाने मिळणारे उत्पन्न मात्र फारसे वाढलेले नाही. त्यामुळे विविध स्थानिक समस्या उदाहरणार्थ रस्ते, पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न, आरोग्यसुविधा, रस्त्यांची सुविधा, दिवाबत्तीची सोय, दळणवळण व्यवस्था इत्यादी समस्या योग्यरीतीने सोडविण्यात स्थानिक स्वराज्य संस्थांना यश आलेले दिसत नाही. अशा सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन भारत सरकारने १९९२ मध्ये भारतीय राज्यघटनेमध्ये दोन महत्त्वाच्या दुरुस्त्या केल्या. या दुरुस्त्या ७३ व ७४ वी घटनादुरुस्ती म्हणून ओळखल्या जातात.

७३ व्या घटनादुरुस्तीनुसार ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांना म्हणजेच ग्रामपंचायती,

NOTES

पंचायत समिती, व जिल्हा परिषद यांना ७४ व्या घटनादुरुस्तीनुसार शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना म्हणजेच नगर परिषदा व महानगरपालिका यांना स्वायत्त अशा शासनसंस्था बनविण्यासाठी कार्ये व वित्तीय अधिकार यांचे हस्तांतरण करणे संबंधित घटक राज्यांवर बंधनकारक करण्यात आले आहे. तसेच घटक राज्य आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांना सोपवायची कार्ये व अधिकार याविषयी योग्य शिफारशी करण्यासाठी व वेळोवेळी त्यामध्ये बदल करण्यासाठी राज्य वित्त आयोगाची स्थापना करणे प्रत्येक घटक राज्यावर बंधनकारक करण्यात आले आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी पार पाडावयाची कार्ये, वित्तीय अधिकार, त्याचप्रमाणे स्थानिक पातळीवर कार्ये व वित्तीय अधिकार यामध्ये निर्माण होणारा असमतोल दूर करण्यासाठी घटक राज्याकडून स्थानिक स्वराज्य संस्थांना वित्तीय साधनसामग्रीच्या हस्तांतरणाबाबत शिफारशी करण्याचा अधिकार राज्य वित्त आयोगाला देण्यात आला आहे.

राज्य वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार राज्य सरकार स्थानिक स्वराज्य संस्थांना काही कर, शुल्क फी आकारण्याचे व मिळणाऱ्या महसुलाचा विनियोग करण्याचा अधिकार देऊ शकतात. त्याचप्रमाणे घटक राज्य स्वतः काढलेल्या व जमा केलेल्या काही करांपासून मिळणारा महसूल हा स्थानिक स्वराज्य संस्थांना विभागून देऊ शकतात. तसेच राज्य सरकारकडून स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अनुदानाच्या स्वरूपात ही वित्तीय साधनसामग्रीच्या हस्तांतरण केले जाऊ शकते.

भारतीय संविधानात केलेल्या या नवीन तरतुदीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांना विविध विकासात्मक व कल्याणात्मक कार्ये पार पाडण्यासाठी लागणारी साधनसामग्री उभारण्याचे अधिकार मिळाले. त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्था या स्वायत्त शासन संस्था बनवत आहेत. त्याचप्रमाणे नेमून दिलेल्या वित्तीय अधिकारापासून मिळणारा महसूल हा नेमून दिलेल्या कार्याची तुलना करता कमी असल्यास निर्माण होणारी तूट भरून काढण्यासाठी राज्य सरकारकडून कर महसुलातील सहभाग व अनुदाने या स्वरूपात द्वितीय साधनसामग्रीच्या हस्तांतरण केले जाते.

बदलत्या परिस्थितीनुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थांना पार पाडावी लागणारी कार्ये व जबाबदाऱ्याही बदलत आहेत. परिणामी, त्यासाठी वित्तीय साधनसामग्री ही मोठ्या प्रमाणात उभी करावी लागणार आहे. म्हणजेच वाढत्या कार्याबरोबर वित्तीय सामग्री ही वाढवली पाहिजे. या गोष्टीची दखल घेऊनच राज्य वित्त आयोगाची दर पाच वर्षांनी नियुक्ती केली जाते. त्यामुळे बदलत्या परिस्थितीनुसार वाढत जाणारी कार्ये व जबाबदाऱ्या या स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी योग्य रीतीने पार पाडाव्यात यासाठी त्यांचे अधिकार किंवा त्यांना होणारे वित्तीय साधनसामग्रीचे हस्तांतरण वाढेल या दृष्टीने राज्य वित्त आयोग शिफारशी करत राहिल.

येथे केंद्रीय वित्त आयोग व राज्य वित्त आयोग यांच्यामधील फरक लक्षात घेणे महत्त्वाचे ठरते. वित्त आयोगाच्या शिफारशी स्वीकारणे हे केंद्र सरकारवर बंधनकारक असते. तसे बंधन राज्य वित्त आयोगाच्या शिफारशीबाबत राज्य सरकारवर असणार नाही. त्याचप्रमाणे वित्त आयोगाच्या शिफारशी या राज्यांचा केंद्र सरकारच्या कर महसुलातील सहभाग, अनुदाने व कर्जे यासंदर्भात असतात. तर राज्य वित्त आयोगाच्या शिफारशी या फक्त स्थानिक स्वराज्य संस्थांना राज्य सरकारकडून कर महसुलातील सहभाग व अनुदाने या स्वरूपात होणाऱ्या हस्तांतरणापुरत्याच मर्यादित असतात. म्हणजेच कर्जे याविषयी राज्य वित्त आयोगाने शिफारशी कराव्यात किंवा नाही याविषयी कोणताही उल्लेख ७३ व ७४ वी घटनादुरुस्तीमध्ये नाही. त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी कर्जाची मागणी केल्यास त्याबाबतचा निर्णय हा राज्य सरकारला घ्यावा लागतो आणि याबाबत राज्य सरकार राज्य

वित्त आयोगाचा सल्ला घेऊ शकते.

भारतीय वित्तीय
संघराज्य

केंद्र व घटक राज्यांकडून स्थानिक स्वराज्य संस्थाना दिलेले अनुदान

NOTES

अ क्र	वर्ष	स्थानिक स्वराज्य संस्थाना दिलेले अनुदान (रु. कोटीत)
१	२०१२-१३	१,४८१
२	२०१३-१४	२,०५३
३	२०१४-१५	२,४२८
४	२०१५-१६	५,६३५
५	२०१६-१७	७,४९५
६	२०१७-१८	१५,७९३
७	२०१८-१९	२०,६६२

संदर्भ: Finance Department, Gom.Handbook-२०१८-१९

केंद्र व घटक राज्यांकडून स्थानिक स्वराज्य संस्थांना देण्यात आलेली अनुदाने ही २०१२-१३ ते २०१८-१९ या कालावधीतील सतत वाढत गेलेली आहेत असे वरील तक्त्यावरून दिसून येते.

८.३ आपली प्रगती तपासण्यासाठीचे प्रश्न आणि त्याची उत्तरे :

अ. भारतातील संघराज्यपद्धतीवर टिपा लिहा.

उत्तर : संघराज्य म्हणजे अशा प्रकारचे सरकार की ज्या अंतर्गत दोन किंवा अधिक राज्यसंस्था एका केंद्रीय व्यवस्थेखाली विशिष्ट उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी कार्यरत असतात. संघराज्य म्हणजे अशा प्रकारचे सरकार की यामध्ये राजकीय सत्तेचे सार्वभौमत्व हे केंद्र व स्थानिक सरकारमध्ये अशा पद्धतीने विभागले जाते की दोन्ही सरकारे एकमेकांपासून वेगळी म्हणजे स्वायत्त असतात.

भारतातील वित्तीय संघराज्यपद्धतीचे स्वरूप :

१. कार्यक्षमता,
२. मितव्ययता,
३. अपेक्षित परिणाम

Self-Instructional
Material २३५

NOTES

भारतीय संघराज्यपद्धतीमधील वित्तीय अडचणी :

१. उत्पन्न वितरण किंवा वाटप,
२. विभागीय किंवा प्रादेशिक असमतोल,
३. केंद्राचे वर्चस्व,
४. आर्थिक शक्तीचे केंद्रीकरण,
५. केंद्र सरकार व राज्य सरकार यातील वाढता संघर्ष

आ. केंद्र आणि राज्य यांच्यातील कार्याची विभागणी स्पष्ट करा.

उत्तर : केंद्र व राज्य सरकारची कार्य विभागणी

१. केंद्र सरकारच्या कार्याची यादी :

- अणुऊर्जा व त्यासाठी आवश्यक खनिज संपत्ती मिळविणे,
- रेल्वे वाहतूक, राष्ट्रीय महामार्ग, जहाज बांधणी, जलवाहतूक इत्यादींचा विकास करणे,
- आंतरराष्ट्रीय व आंतरराज्यीय व्यापार,
- विमा व्यवस्था,
- शेअर बाजार व वायदा बाजार,
- संसदेने सुचविलेल्या उद्योगांचे नियंत्रण,
- सार्वजनिक क्षेत्रातून मूलभूत उद्योगांचा विकास,
- खनिज तेल उद्योगांचा विकास व नियंत्रण इत्यादी.

२. राज्य सरकारच्या कार्याची यादी :

- पोलीस यंत्रणा,
- न्यायव्यवस्था,
- स्थानिक स्वराज्य संस्था,
- सार्वजनिक आरोग्य व सुविधा,
- शिक्षण,
- रस्ते, पूल, जहाज, होडी अशी दळणवळणाची साधने व इतर साधने जी केंद्र सरकारच्या अखत्यारित नाहीत,
- शेती,
- पशुधन संपत्ती,
- पाणीपुरवठा,
- पाण्यापासून वीजनिर्मिती,
- केंद्र यादीत नसलेल्या उद्योगांचे नियंत्रण इत्यादी.

३. संयुक्त यादी :

या यादीमध्ये केंद्र सरकार व राज्य सरकारे या दोन्ही सरकारांच्या संयुक्तरीत्या अखत्यारित येणाऱ्या जबाबदाऱ्यांचा आणि कार्याचा समावेश होतो.

- आर्थिक व सामाजिक नियोजन,
- कामगार संघटना,
- कामगार कल्याण,
- औद्योगिक कलह / संघर्ष,
- सामाजिक सुरक्षा,
- किंमत नियंत्रण,
- व्यवसाय व तांत्रिक मार्गदर्शन इत्यादी.

इ. केंद्र आणि राज्य यांच्यातील उत्पन्नाची विभागणी स्पष्ट करा.

उत्तर: केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्या वित्तीय साधनसामग्रीचे किंवा स्रोताचे विभाजन

१. केंद्र सरकारची उत्पन्न साधने :

- उत्पन्न कर,
- उत्पादन शुल्क,
- जकात कर (आयात - निर्यात कर),
- निगम कर,
- तंबाखू व इतर भारतात उत्पादित वस्तूंवरील उत्पादन शुल्क (मादक पेये, औषधे वगळून),
- वारसा मालमत्तेवरील कर (शेत जमीन वगळून),
- रेल्वे,
- चलनातील नोटा व नाणी,
- पोस्ट व तार,
- दूरध्वनी व प्रसारण,
- शेअर बाजार आणि वायदा बाजारातील व्यवहार तिकिटे कर,
- रेल्वे प्रवासी व मालावर आकारले जाणारे टर्मिनल कर,
- प्रवासी भाडे व माल भाडे इत्यादी. या सर्व करांचा समावेश केंद्र सरकारच्या अखत्यारित होतो.

२. राज्य सरकारची उत्पन्न साधने :

- जमीन महसूल,
- शेती उत्पन्न कर,
- मादक पेय व इतर मादक औषधांवरील उत्पादन शुल्क
- शेत जमिनीवरील वारसा कर,
- मनोरंजन, जुगार इत्यादीवरील कर,
- वीज उपभोग व विक्रीवरील कर,
- रस्ते व जल मार्गाद्वारे केल्या जाणाऱ्या माल व प्रवासी वाहतुकीवरील कर,
- मोटार गाडीवरील कर,
- स्थानिक जकात,
- दरडोई कर

८.४ सारांश :

NOTES

ज्या देशात केवळ एकच सरकार राज्यकारभार न पाहता अनेक सरकारे एकत्रित येऊन देशाचा राज्य कारभार सांभाळतात ती राज्यपद्धती म्हणजे संघराज्यपद्धती होय. संघराज्य म्हणजे अशा प्रकारचे सरकार की ज्या अंतर्गत दोन किंवा अधिक राज्यसंस्था एका केंद्रीय व्यवस्थेखाली विशिष्ट उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी कार्यरत असतात.

संघराज्यातील वेगवेगळ्या राज्यांत उत्पन्न वाटप करण्याचे, कर आकारणीचे अधिकार देण्याचे त्याचप्रमाणे विविध कार्यांचे विभाजन करण्याचे काम अतिशय क्लिष्ट व गुंतागुंतीचे असते. कारण संघराज्यपद्धतीतील प्रत्येक राज्याला योग्य उत्पन्न केंद्राकडून प्राप्त होणे आवश्यक असते. परंतु सर्वच राज्यांच्या बाबतीत हे शक्य होईलच असे नाही, कारण यालादेखील संघराज्याय सिद्धान्तानुसार काही मर्यादा पडतात. त्यामुळे हे उत्पन्न विभाजन व्यावहारिक बाबी लक्षात घेऊन केल्यास जास्त उपयोगी ठरले असते. परंतु मार्गदर्शनाकरिता संघराज्य सिद्धान्त व तत्त्वे गरजेचे असतात.

सर्वसामान्यपणे तीन तत्त्वांच्या आधारे वित्तीय साधनसामग्री उभारण्याच्या अधिकारांची विभागणी केंद्र सरकार व राज्य सरकार यामध्ये केली जाते.

१. कार्यक्षमता
२. मितव्ययता
३. अपेक्षित परिणाम.

तत्त्व आणि व्यवहार यांची सांगड घालून संघराज्यात योग्य प्रकारची वित्त व्यवस्था निर्माण करणे अवघड काम असल्यामुळे संघराज्यांमध्ये वित्तीय समस्या निर्माण झालेल्या दिसून येतात. उत्पन्न वितरण किंवा वाटप, विभागीय किंवा प्रादेशिक असमतोल, केंद्राचे वर्चस्व, आर्थिक शक्तीचे केंद्रीकरण, केंद्र सरकार व राज्य सरकार यातील वाढता संघर्ष इत्यादी समस्या निर्माण होतात.

“संघराज्य शासन व्यवस्थेमध्ये केंद्र व राज्य सरकारे यांच्यामध्ये कार्याचे व वित्तीय अधिकाराचे जे विभाजन होते ते अनुलंब आणि क्षितिज असे दोन प्रकारचे असते आणि त्याचा एक महत्त्वाचा परिणाम म्हणजे त्यामुळे वित्तीय असमतोल निर्माण होतो.

संपूर्ण भारतामध्ये २६ जानेवारी १९५० पासून राज्यघटना अमलात आणली गेली व त्या घटनेनुसार भारत हे एक संघराज्य बनले. खऱ्या अर्थाने संघराज्य शासन व्यवस्था ही भारत सरकारच्या १९३५ च्या कायद्याने अस्तित्वात आली आहे. त्या वेळच्या परिस्थितीनुसार केंद्र सरकारचे वर्चस्व आणि घटक राज्यांची स्वायत्तता टिकविणे गरजेचे होते. त्यामुळेच भारताने स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स्वीकारलेल्या संघराज्य शासनव्यवस्थेमध्ये वित्तीय साधनसामग्रीच्या बाबतीत केंद्र सरकारचे वर्चस्व दिसून येते. हे वर्चस्व सध्याच्या केंद्र व राज्य संबंधांमधूनही स्पष्ट होते.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने स्वीकारलेल्या राज्यघटनेनुसार दर ५ वर्षांनी वित्त आयोगाची नियुक्ती करण्यात येते. या नियुक्ती केलेल्या वित्त आयोगाकडे केंद्रीय करांचे वाटप घटक राज्यांमध्ये कोणत्या प्रकारे करावयाचे यासंदर्भात राष्ट्रपतींकडे शिफारस करण्याचे कार्य देण्यात आलेले आहे. या शिफारशीनुसार संघराज्यातील वेगवेगळ्या राज्यांना केंद्रांकडून त्यांच्या उत्पन्नातील हिस्सा तसेच अनुदानाचे वाटप केले जाते.

केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्या कार्याची विभागणी :
भारतीय संविधानानुसार केंद्र सरकार व राज्य सरकारे यांनी पार पाडावयाच्या जबाबदाऱ्या व कार्य यांचे विभाजन खालील तीन प्रकारच्या याद्यांमध्ये केलेले आहे.

NOTES

१. केंद्र सरकारच्या कार्याची यादी :

- अणुऊर्जा व त्यासाठी आवश्यक खनिज संपत्ती मिळविणे,
- रेल्वे वाहतूक, राष्ट्रीय महामार्ग, जहाज बांधणी, जलवाहतूक इत्यादीचा विकास करणे,
- आंतरराष्ट्रीय व आंतरराज्यीय व्यापार,
- विमा व्यवस्था,
- शेअर बाजार व वायदा बाजार,
- संसदेने सुचविलेल्या उद्योगांचे नियंत्रण,
- सार्वजनिक क्षेत्रातून मूलभूत उद्योगांचा विकास,
- खनिज तेल उद्योगांचा विकास व नियंत्रण इत्यादी.

२. राज्य सरकारच्या कार्याची यादी (State List) :

- पोलीस यंत्रणा,
- न्यायव्यवस्था,
- स्थानिक स्वराज्य संस्था,
- सार्वजनिक आरोग्य व सुविधा,
- शिक्षण,
- रस्ते, पूल, जहाज, होडी अशी दळणवळणाची साधने व इतर साधने जी केंद्र सरकारच्या अखत्यारित नाहीत,
- शेती,
- पशुधन संपत्ती,
- पाणीपुरवठा,
- पाण्यापासून वीजनिर्मिती,
- केंद्र यादीत नसलेल्या उद्योगांचे नियंत्रण इत्यादी.

३. संयुक्त यादी : या यादीमध्ये केंद्र सरकार व राज्य सरकारे या दोन्ही सरकारांच्या संयुक्तरीत्या अखत्यारित येणाऱ्या जबाबदाऱ्यांचा आणि कार्याचा समावेश होतो.

- आर्थिक व सामाजिक नियोजन,
- कामगार संघटना,
- कामगार कल्याण,
- औद्योगिक कलह / संघर्ष,
- सामाजिक सुरक्षा,
- किंमत नियंत्रण,
- व्यवसाय व तांत्रिक मार्गदर्शन, इत्यादी.

१९३५ च्या कायदानुसार संघराज्यात केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्यात वित्तीय अधिकारांची विभागणी झालेली आहे. भारतीय राज्यघटनेनुसार केंद्र सरकार व राज्य सरकार

NOTES

यांना घटनेने काही ठराविक कार्य नेमून दिलेली आहेत. ती कार्ये पार पाडण्यासाठी या दोन्ही सरकारांना मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो व हा खर्च करण्यासाठी केंद्राला व राज्याला काही वित्तीय अधिकार देण्यात आलेले आहेत. त्या वित्तीय अधिकाराची विभागणी आपल्याला खालीलप्रमाणे दिसून येते.

१. केंद्र सरकारची उत्पन्न साधने :

- उत्पन्न कर
- उत्पादन शुल्क
- जकात कर (आयात - निर्यात कर)
- निगम कर
- तंबाखू व इतर भारतात उत्पादित वस्तूंवरील उत्पादन शुल्क (मादक पेये, औषधे वगळून)
- वारसा मालमत्तेवरील कर (शेत जमीन वगळून)
- रेल्वे
- चलनातील नोटा व नाणी
- पोस्ट व तार
- दूरध्वनी व प्रसारण
- शेअर बाजार आणि वायदा बाजारातील व्यवहार तिकिटे कर
- रेल्वे प्रवासी व मालावर आकारले जाणारे टर्मिनल कर
- प्रवासी भाडे व माल भाडे इत्यादी या सर्व करांचा समावेश केंद्र सरकारच्या अखत्यारित होतो.

वरील सर्व करांचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे करण्यात येते.

अ. जे कर केंद्र सरकार आकारते तसेच वसुली व विनियोग सुद्धा केंद्र सरकारकडे असतो असे कर उदा., निगम किंवा कंपनी कर, जकात कर.

ब. जे कर केंद्र सरकार आकारते तसेच त्याची वसुली सुद्धा केंद्र सरकारच करते, परंतु त्यातून प्राप्त झालेल्या उत्पन्नाचा ठराविक भाग राज्य सरकारांना दिला जातो असे कर उदा., प्रासिकर, केंद्रीय उत्पादन कर / शुल्क.

क. जे कर केंद्र सरकार आकारते व त्यांची वसुली देखील केंद्र सरकारच करते, परंतु त्यातून प्राप्त झालेले उत्पन्न पूर्णतः राज्यांना दिले जाते असे कर उदा., वारसा कर, रेल्वे माल व प्रवासी वाहतूक, शेत जमिनीव्यतिरिक्त इतर मालमत्तेवरील मालमत्ता कर इत्यादी.

ड. जे केंद्र सरकार आकारते, परंतु त्याची वसुली आणि विनियोग करण्याचा अधिकार राज्यांकडे असतो असे कर उदा., वैद्यकीय साधनसामग्रीवर तसेच स्वच्छतागृहासाठी लागणाऱ्या साधनसामग्रीवर आकारला जाणारा कर, औषधांवरील कर, सौंदर्यप्रसाधनावरील कर, स्टॅम्प ड्युटी इत्यादी.

२. राज्य सरकारची उत्पन्न साधने :

- जमीन महसूल
- शेती उत्पन्न कर
- मादक पेय, व इतर मादक औषधांवरील उत्पादन शुल्क
- शेतजमिनीवरील वारसा कर
- मनोरंजन, जुगार इत्यादीवरील कर
- वीज उपभोग व विक्रीवरील कर
- रस्ते व जलमार्गाद्वारे केल्या जाणाऱ्या माल व प्रवासी वाहतुकीवरील कर
- मोटार गाडीवरील कर
- स्थानिक जगात
- दरडोई कर

वित्त आयोग व योजना आयोग किंवा नियोजन आयोग हे दोन वेगवेगळे आयोग असून, या दोन्ही आयोगांची केंद्र व राज्यवित्तीय संबंधांमध्ये महत्त्वाची भूमिका असल्याचे दिसून येते. वित्त आयोगाची निर्मिती ही भारतीय राज्यघटनेतून झालेली आहे व दर पाच वर्षांनी वित्त आयोगाची नेमणूक राष्ट्रपतीद्वारे केली जाते. याउलट, योजना आयोगासंबंधित अशी कोणतीही तरतूद राज्यघटनेत नाही. पण योजना आयोग ही एक कायमस्वरूपी संस्था आहे व योजना आयोगाचे सदस्य हे प्रामुख्याने प्रस्थापित सरकारकडून नेमले जातात. वित्त आयोगाने केलेल्या शिफारशी या स्वीकारणे केंद्र सरकारवर कायद्याने बंधनकारक असते.

वित्तीय संसाधनांचे केंद्राकडून राज्य सरकारकडे हस्तांतरण करण्यासाठी वित्त आयोगाची स्थापना केली जाते. केंद्र सरकारकडून केले जाणारे हे वित्तीय साधनसामग्रीची हस्तांतरण प्रामुख्याने कर महसुलातील सहभाग, अनुदान व कर्जे या तीन प्रकारे केले जाते. कर महसुलातील हिस्सा, अनुदाने आणि कर्जे. वित्तीय संघराज्यपद्धतीमध्ये कर्जांना विशेष असे स्थान प्राप्त झालेले आहे. समजा, राज्य सरकारने एखादी योजना हाती घेतली तर त्या योजनेचा खर्च राज्य सरकार पूर्णतः केंद्र सरकारकडून घेते किंवा काही खर्च केंद्र सरकार व काही खर्च राज्य सरकार करते. काही वेळा केंद्र सरकार राज्य सरकारांना एखादा प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी अनुदान देण्याऐवजी कर्जाच्या रूपाने रक्कम देते व त्याची परतफेड करण्याची जबाबदारी राज्य सरकारची असते.

वित्तीय विषमता दूर करण्यासाठी केंद्र सरकारकडून मागास घटक राज्यांना कर महसुलातील वाटा दिला जातो यालाच अनुदान असे म्हटले जाते. वित्तीय संघराज्य राज्यव्यवस्थेमध्ये निर्माण होणारा वित्तीय असमतोल दूर करण्यासाठी केंद्राकडून घटक राज्यांना कर महसुलातील सहभाग, अनुदाने व कर्जे या स्वरूपात द्वितीय साधनसामग्रीचे हस्तांतरण केले जाते.

अनुदानाविषयीच्या सैद्धान्तिक विश्लेषणामध्ये प्रामुख्याने अनुदान का द्यावे? या प्रश्नाचे उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला जातो. म्हणजे अनुदान देण्यामागचे हेतू किंवा उद्देश कोणते, कोणत्या गोष्टीसाठी अनुदान द्यावे, अनुदान देताना घ्यावयाची काळजी या सर्व गोष्टींचा विचार हा प्रामुख्याने अनुदानासंबंधीच्या सैद्धान्तिक विश्लेषणात केला जातो.

NOTES

NOTES

अनुदान सिद्धान्ताचे उद्दिष्टे :

- विषमता दूर करणे
- आवश्यक सुविधेतील विषमता दूर करणे
- सामाजिक-आर्थिक सुविधा पुविणे
- उपलब्ध साधनसामग्रीत समानता आणणे
- आपत्तीच्या काळात मदत.

अनुदानाचे वर्गीकरण दोन भागांत केले जाते.

अ. सर्वसाधारण बिनशर्त,

ब. विशेष सशर्त. केंद्र सरकारकडून घटक राज्यांना प्रामुख्याने तीन प्रकारे वित्तीय साधनसामग्रीचे हस्तांतरण केले जाते.

१. कर महसुलातील / उत्पन्नातील सहभाग,
२. अनुदाने, आणि
३. कर्जे.

वित्त आयोगाकडून वेळोवेळी वेगवेगळे निकष निर्धारित करून केंद्र आणि राज्य यांच्यामध्ये वित्तीय साधनांची विभागणी केली जाते. नवव्या वित्त आयोगानेही राज्यांमध्ये उत्पादन शुल्क महसुलाचे विभाजन ठरविण्यासाठी नवीन निकषांचा वापर केला. नवव्या वित्त आयोगाने पुढील घटकांना महत्त्व दिल्याचे दिसून येते. i- २५ % महत्त्व लोकसंख्येला, ii- १२.५ % महत्त्व उत्पन्नानुसार बदललेल्या एकूण लोकसंख्येला, iii- १२.५ % महत्त्व मागासलेपणास, iv- ३३.५ टक्के महत्त्व राज्याचे दरडोई उत्पन्न व सर्वोच्च दरडोई उत्पन्न यातील तफावत, v- उर्वरित १६.५ टक्के महत्त्व हे प्रामुख्याने राज्य सरकारच्या तुटीच्या प्रमाणात.

८.५ पारिभाषिक शब्द :

संघराज्य : ज्या देशात केवळ एकच सरकार राज्यकारभार न पाहता अनेक सरकारे एकत्रित येऊनदेशाचा राज्यकारभार सांभाळतात ती राज्यपद्धती म्हणजे संघराज्यपद्धती होय.

मितव्ययता : खर्चामधील काटकसर म्हणजे मितव्ययता होय.

प्रादेशिक असमतोल : काही घटक राज्ये ही विकसित आहेत तर काही मागासलेली असणे म्हणजे प्रादेशिक असमतोल होय.

स्तंभात्मक/अनुलंब : केंद्र सरकारला नेमून दिलेली कार्ये पार पाडण्यासाठी होणारा खर्च हा केंद्र सरकारला मिळणाऱ्या महसुलापेक्षा कमी असतो. याउलट, राज्यांना नेमून दिलेली कार्ये पार पाडण्यासाठी होणारा खर्च हा राज्य सरकारला मिळणाऱ्या महसुलापेक्षा जास्त असतो. यालाच स्तंभात्मक वित्तीय असंतुलन असे म्हणतात.

क्षितिज/समपातळी : काही घटक राज्ये आर्थिकदृष्ट्या पुढारलेली असतात व त्यामुळे

त्यांची वित्तीय स्थिती ही बळकट असते. याउलट काही राज्ये ही मागासलेली असतात. परिणामी, त्यांची वित्तीय स्थिती ही फारशी चांगली नसते. एका अर्थाने राज्यांमधील या विषमतेलाच समपातळी असमतोल असे म्हटले जाते.

अनुदान : वित्तीय विषमता दूर करण्यासाठी केंद्र सरकारकडून मागास घटक राज्यांना कर महसुलातील वाटा दिला जातो, यालाच अनुदान असे म्हटले जाते.

८.६ स्वयं-मूल्यमापन आणि सरावासाठी प्रश्न :

दीर्घोत्तरी प्रश्न :

१. संघराज्याची व्याख्या सांगून भारतातील वित्तीय संघराज्यपद्धतीची प्रासंगिकता स्पष्ट करा.
२. भारतीय संघराज्यपद्धतीमधील वित्तीय समस्या सविस्तर स्पष्ट करा.
३. अनुलंब आणि क्षितिज असंतुलन / स्तंभात्मक व समपातळी असमतोल यातील फरक स्पष्ट करा.
४. केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्या कार्याची विभागणी सविस्तर स्पष्ट करा.
५. केंद्र व राज्य सरकार यांचे वित्तीय स्रोत स्पष्ट करा.

लघुत्तरी प्रश्न :

१. वित्त आयोगाची भूमिका सांगा.
२. वित्त व योजना आयोगाच्या बाबतीत घटनात्मक तरतुदींवर भाष्य करा.
३. अनुदान सिद्धान्ताची उद्दिष्टे सांगा.
४. केंद्राकडून घटक राज्यांना वित्तीय साधनसामग्रीचे हस्तांतरण निकष सांगा.
५. ७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्ती आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था यावर भाष्य करा.

इ. वस्तुनिष्ठ प्रश्न

१ खर्चांमधील काटकसर म्हणजे होय

- अ) मितव्ययता ब) बचत क) गुंतवणूक ड) खर्च

२ वित्त आयोगाने केलेल्या शिफारशी स्वीकारणे केंद्र सरकारवर कायद्याने ...असते.

- अ) बंधनकारक ब) अबंधनकारक क) गरजेचे ड) कमी महत्वाचे

३ वित्तीय विषमता दूर करण्यासाठी केंद्र सरकारकडून मागास घटक राज्यांना ...दिले जाते

- अ) अनुदान ब) देणगी क) सहाय्य ड) कर्ज

४ राज्य वित्त आयोगाची दर पाच वर्षांनी नियुक्ती केली जाते

- अ) पाच ब) चार क) सहा ड) सात

NOTES

५ राज्या-राज्यांमधील विषमतेला असमतोल असे म्हटले जाते
अ) समपातळी ब) विषमपातळी क) अधोगामी ड) ऊर्ध्वगामी

६ कोणत्या बाजारातील करभार संक्रमण वस्तूच्या किंमत लवचिकतेचे वर
अवलंबून असते

अ) मक्तेदारी ब) मक्तेदारीयुक्त क) पूर्णस्पर्धा ड) अल्पाधिकार

७ उत्पन्न कराची आकारणी व वसुलीहीसरकारकडून केली जाते

अ) केंद्र ब) राज्य क) स्थानिक ड) राज्य-स्थानिक

८ उत्पन्न कर व निगम कर हेकराचे उदाहरणे आहेत

अ) प्रत्यक्ष कर ब) अप्रत्यक्ष कर क) स्थानिक सरकाराचे कर ड) राज्य सरकाराचे कर

९ अनुदाने ही राज्यांमध्ये विविध बाबतीत समानता आणण्यासाठी
वापरली जातात

अ) बिनशर्त ब) सशर्त क) उद्देशपूर्ण ड) अउद्देशपूर्ण

१० जमीन महसूल, शेती उत्पन्न कर, मादक पेय कर हे सर्व कर....सरकारचे
आहेत

अ) राज्य ब) केंद्र क) स्थानिक ड) केंद्र-राज्य

उत्तरे: १ (अ), २ (अ), ३ (अ), ४ (अ), ५ (अ), ६ (अ), ७ (अ), ८ (अ), ९
(अ), १० (अ),

८.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ :

१. राजस्व, प्रा. सु. रा. ओझरकर, विद्या प्रकाशन.
२. भारतीय राजकीय व्यवस्था, बाळ प्रकाश आणि बेडकिहाळ किशोर, आंबेडकर
अकादमी.
३. राजस्व, देव आणि झामरे, पिंपळपुरे अँड कंपनी.
४. सार्वजनिक वित्तव्यवहार, डॉ. पाटील एन. के. , वाय. सी. एम. यु. प्रकाशन
५. सार्वजनिक अर्थकारण, प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील, फडके प्रकाशन,
६. Public Finance, Lekhi R. K. Kalyani Publishers.
७. Public Finance, Tyagi B. P. Jai Prakash Nath Publications.